



# TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi  
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory



30 2024

ANKARA

ISSN: 1304-2440  
e-ISSN: 2667-5013



TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ  
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

[www.tuba.gov.tr](http://www.tuba.gov.tr)

# TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi  
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Sayı: 30  
2024

**TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi  
Kültür Envanteri Dergisi  
Turkish Academy of Sciences Journal of  
Cultural Inventory**

TÜBA-KED uluslararası hakemli bir dergi olup TUBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERİH PLUS) ve EBSCO-Art & Architecture Source database veritabanlarında taranmaktadır.

*TÜBA-KED is an international refereed journal and indexed in the TUBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERİH PLUS) and EBSCO-Art & Architecture Source database.*

**Yayın Sahibi / Owner:**

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on behalf of Turkish Academy of Sciences  
Prof. Dr. Muzafer ŞEKER (Başkan / President)

**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü /  
Managing Editor**

Mete KURT

**Teknik Editör / Technical Editor**

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

**Basın ve Halkla İlişkiler /  
Press & Public Relations**

Asiye KOMUT ŞANLI

**Grafik Tasarım / Graphic Design**

Ali Buğra ERGİN

**İletişim Asistanı / Communication Assistant**

Büşra AYGÜN

**Yayın Şekli ve Yayın Türü /  
Publication Form and Publication Type**

6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yayın süreli yayın.  
*Biannual, Turkish / English. Common periodical.*

**Baskı / Publisher:** Ankara Basım Yayın Hizmetleri - Başak Mah. 1704. Sokak No:2/9 Mamak/Ankara

**Sayı / Issue:** 30/2024 (500 adet)

**Basıldığı Tarih :** 30 Aralık 2024

**Publication Date:** 30 December 2024

**ISSN:** 1304 - 2440

**e-ISSN:** 2667-5013

**TÜBA-KED Yazışma Adresi**

**TÜBA-KED Postal Address**

Türkiye Bilimler Akademisi  
Maçka Kütüphanesi, Maçka Caddesi  
İTÜ Yabancı Diller Yüksekokulu  
(Maçka Silahhane Binası)  
No:4 Şişli - İstanbul / TÜRKİYE  
Tel: +90 0212 219 16 60  
Faks: +90 212 514 9996  
E-posta - E-mail: tuba-ked[at]tuba.gov.tr  
tubaked.tuba.gov.tr

**Türkiye Bilimler Akademisi  
Turkish Academy of Sciences**

Vedat Dalokay Caddesi No: 112 06670  
Çankaya- Ankara / TÜRKİYE  
Tel: +90 312 442 29 03  
Faks: +90 312 442 72 36  
www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2024  
© Turkish Academy of Sciences, 2024  
(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.  
(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

*All rights are reserved. Except for the short citations, the manuscripts cannot be reproduced, converted into CDs or magnetic tape in any way without the written permission of the publisher.  
(All images without specific references can be accepted as authors' images)*

**Kapak Fotoğrafı / Cover Image**

Ürgüp Mustafapaşa'da Konut  
Ayşe Budak (2023)

**TÜBA-KED  
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ**

TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

**DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ**

Kültürel mirasın belgelenmesi, tanıtımı ve yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla 2003 yılında yayımlanmaya başlayan TÜBA-KED, her türlü maddi kalıntı, kültürel peyzaj, dekoratif sanatlar, doğal çevre, sözlü gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, inançlar, ritüeller, şöenler, doğa ve evrenle ilgili toplumların belleklerinde yer etmiş olay ve uygulamalar olmak üzere sayısı daha da arttırılabilecek her türlü somut ve somut olmayan değerleri içeren uluslararası hakemli bir dergidir.

Kültür kavramı altında gerçekleşen tüm faaliyetlerin ortak zemini olmayı hedefleyen TÜBA-KED, ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmaksızın arkeoloji, sanat tarihi, kırsal ve kentsel mimari, kırsal ve kentsel peyzaj, kültürel peyzaj, kentsel arkeoloji, endüstriyel arkeoloji, etnografya, etnobotanik, jeoarkeoloji ve tarih ile ilgili çalışmalara yer vermektedir. Ayrıca toplulukların, grupların ve bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araç-gereçler ile kültürel mekânlar gibi farklı ölçek ve nitelikteki kültürel mirasa yönelik her türlü belgeleme, envanter ve sözlü tarih çalışmaları derginin kapsamı içindedir. Bununla birlikte dergimiz, kültür kavramı içinde tespit edilen tüm uygulamaların korunması, onarımı, sergilenmesi, topluma kazandırılması ve kültür sektörü olarak değerlendirilmesine yönelik proje ve fikirlerle açık olup bu alanlarda bir forum oluşturma işlevini de üstlenmiştir.

2003 yılında “Kültür Envanteri Dergisi” adı ve içeriği ile yola çıkan TÜBA-KED, sadece envanter çalışmaları ile sınırlı kalmayıp, yukarıda sıralanan çalışma alanlarının tamamından bilimsel nitelikte olmak üzere her türlü bilimsel yazıyı kabul etmektedir. Derginin ilgili kurulları tarafından değerlendirmeye alınan yayın başvurularının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması ön şarttır. Derginin yayın ilkeleri ve yazım kuralları ile ilgili detaylı bilgilere <http://tubaked.tuba.gov.tr> adresinden ulaşmak mümkündür.

**TÜBA-KED  
THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY**

TÜBA-KED is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

**THE SCOPE AND PUBLICATION POLICIES OF TÜBA-KED**

Turkish Academy of Sciences - Journal of Cultural Inventory (TÜBA-KED), which started publication in 2003 with the aim to document, promote and transfer cultural heritage to the new generation, is an international peer-reviewed journal with a wide-ranging scope covering all kinds of tangible remains, cultural landscapes, decorative arts, natural environment, oral traditions and narrations, performing arts, beliefs, rituals, festivals, events and praxes concerning nature and the universe that have made a place in the memory of the society as well many other tangible and intangible values.

Striving to become a common ground for all activities that take place under the concept of culture, the TÜBA- Journal of Cultural Inventory, as a principle, is open to all kinds of studies about archeology, art history, rural and urban architecture, rural and urban landscaping, urban archeology, industrial archeology, ethnography, ethno-botany, geo-archeology and history without limitation of period and geographical region. Also documentation, inventory and oral history studies concerning cultural heritage in different scales and types such as praxes, representations, narratives, information, skills, tools related to these and cultural spaces attributed as a constituent of their cultural heritage by societies, groups and individuals, are within the scope of the journal. In addition, our journal is open to all projects and ideas concerning the conservation, preservation, presentation of all the features defined within the concept of culture, their repossession to the society as well as their appraisal as culture sector; while it has also undertaken the role to establish a forum in these fields.

Having set out with the name and content of the “TÜBA- Journal of Cultural Inventory” in 2003, the journal is not limited to inventory work only, and hence, all kinds of articles with scientific content on the fields mentioned above are accepted as well. While, it is a prerequisite that, the manuscripts submitted to the journal and accepted for the evaluation by the journal's relevant boards, should not be under consideration or peer review somewhere else, or should not have been accepted for publication or in press or published elsewhere. Detailed information about the publication principles of the journal and the instructions for the authors are available at <http://tubaked.tuba.gov.tr>.

# TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi  
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

## Kurucu (Founder)

Prof.Dr. Ufuk ESİN (İÜ)

## Editörler (Editors)

Prof. Dr. Zeynep TARIM (İstanbul Ü) (Baş editör/ Editor in Chief)

Prof. Dr. Gözde RAMAZANOĞLU (ÇÜ)

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI (NEÜ)

Prof. Dr. Ubeydullah SEZİKLİ (YÜ)

Prof. Dr. Dicle AYDIN (NEÜ)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İSTE)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Haydar YALÇIN (EÜ)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Kevser ÇINAR (NEÜ)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Murat ÇELİK (AYBÜ)

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Sarp ALATEPELİ (İKÇÜ)

## Danışma Kurulu (Advisory Board)

|                                                 |                                                 |
|-------------------------------------------------|-------------------------------------------------|
| Prof. Dr. Füsun ALİOĞLU (Kadir Has Ü)           | Prof. Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (İstanbul Ü)     |
| Prof. Dr. Tomris Elvan ALTAN ERGUT (ODTÜ)       | Prof. Dr. İclal DİNÇER (YTÜ)                    |
| Prof. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)        | Prof. Dr. Necmettin DOĞAN (İstanbul Ticaret Ü)  |
| Prof. Dr. Köksal ALVER (İstanbul Ü)             | Prof. Dr. Ersin DOĞER (Ege Ü)                   |
| Prof. Dr. Rüçhan ARIK (ÇOMÜ)                    | Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Ü)                     |
| Prof. Dr. Oluş ARIK (ÇOMÜ)                      | Prof. Dr. Neslihan DOSTOĞLU (İstanbul Kültür Ü) |
| Doç. Dr. Mehmet Ali AYDEMİR (Muş Alparslan Ü)   | Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Ü)                |
| Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Ü)     | Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Ü)                   |
| Prof. Dr. Serpil BAĞCI (Hacettepe Ü)            | Doç. Dr. Zeynep Emel EKİM (Medipol Ü)           |
| Prof. Dr. Ömür BAKIRER (ODTÜ)                   | Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Ü)             |
| Prof. Dr. Ali BAŞ (Selçuk Ü)                    | Prof. Dr. Namık ERKAL (TEDÜ)                    |
| Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Ü)               | Prof. Dr. Osman EROL (İstanbul Ü)               |
| Prof. Dr. Kenan BİLİCİ (Ankara Ü)               | Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)                  |
| Prof. Dr. Cânâ BİLSEL (ODTÜ)                    | Prof. Dr. Akın ERSOY (İKÇÜ)                     |
| Prof. Dr. Demet BİNAN (MSGSÜ)                   | Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Ü)                 |
| Prof. Dr. Can BİNAN (YTÜ)                       | Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege Ü)             |
| Prof. Dr. Hümeysra BİROL (Dokuz Eylül Ü)        | Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY (Yaşar Ü)           |
| Dr.Öğr.Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Ü)            | Dr. Fuat GÖKÇE (ODTÜ)                           |
| Doç. Dr. Hülya BULUT (Muğla Sıtkı Koçman Ü)     | Prof. Dr. Turan GÖKÇE (FSMVÜ)                   |
| Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Ü) | Prof. Dr. Emel GÖKSU (Dokuz Eylül Ü)            |
| Prof. Dr. Mehmet Cengiz CAN (YTÜ)               | Prof. Dr. Tülin GÖRGÜLÜ (YTÜ)                   |
| Prof. Dr. Kenan ÇAĞAN (Samsun Ü)                | Prof. Dr. Neriman ŞAHİN GÜÇHAN (ODTÜ)           |
| Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (İKÇÜ)          | Prof. Dr. Nuran ZEREN GÜLERSOY (Işık Ü)         |
| Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Ü) | Prof. Dr. Deniz GÜNER (Dokuz Eylül Ü)           |
| Prof. Dr. Rafet Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Ü)      | Prof. Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Ü)                  |

|                                                           |                                                     |
|-----------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------|
| Prof. Dr. Başak İPEKOĞLU (İYTE)                           | Doç. Dr. Yasemin POLAT (Ege Ü)                      |
| Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Ü)                        | Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İskenderun Teknik Ü) |
| Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Ü)                            | Prof. Dr. Christopher ROOSEVELT (Koç Ü)             |
| Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Ü)                         | Prof. Dr. Nadide SEÇKİN (Kırkırelili Ü)             |
| Prof. Dr. Machiel KİEL (Netherlands Institute in Türkiye) | Doç. Dr. Semra SÜTGİBİ (Ege Ü)                      |
| Prof. Dr. Osman KONUK (İKÇÜ)                              | Prof. Dr. Zeren TANINDI (Sabancı Ü)                 |
| Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (MSGSÜ)                          | Prof. Dr. Cumhuri TANRIVER (Ege Ü)                  |
| Prof. Dr. Ayşegül KÖROĞLU (Ankara Ü)                      | Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Ü)            |
| Doç. Dr. Sema KÜSKÜ (İKÇÜ)                                | Prof. Dr. Cahit TELCİ (İKÇÜ)                        |
| Prof. Dr. Heath LOWRY (Princeton Ü)                       | Prof. Dr. Tamer TOPAL (ODTÜ)                        |
| Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Ü)                        | Doç. Dr. Elvan TOPALLI (Uludağ Ü)                   |
| Prof. Dr. Hasan MERT (Ege Ü)                              | Dr. Öğr. Üyesi Faruk TUNCER (YTÜ)                   |
| Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (MSGSÜ)                          | Dr. Öğr. Üyesi Nüket TUNCER (YTÜ)                   |
| Prof. Dr. Gülru NECİPOĞLU (Harvard Ü)                     | Doç. Dr. Sarp Selim TUNÇOKU (İYTE)                  |
| Prof. Dr. Mehmet OCAKÇI (İTÜ)                             | Prof. Dr. Ahmet TÜRER (ODTÜ)                        |
| Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)           | Doç. Dr. Hasan UÇAR (Ege Ü)                         |
| Prof. Dr. Gönül ÖNEY (Ege Ü)                              | Doç. Dr. Aygöl UÇAR (Ege Ü)                         |
| Prof. Dr. Hakkı ÖNKAL (Dokuz Eylül Ü)                     | Prof. Dr. Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Ü)             |
| Prof. Dr. Mustafa ÖZER (İstanbul Medeniyet Ü)             | Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (ÇOMÜ)                    |
| Dr. Nimet ÖZGÖNÜL (ODTÜ)                                  | Prof. Dr. Nil UZUN (ODTÜ)                           |
| Prof. Dr. Devrim ÖZKAN (Gaziantep Ü)                      | Prof. Dr. Zeynep Gül ÜNAL (YTÜ)                     |
| Prof. Dr. Deniz ÖZKUT (İKÇÜ)                              | Prof. Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)                         |
| Dr. Öğr. Üyesi Şebnem PARLADIR (İKÇÜ)                     | Doç. Dr. Haydar YALÇIN (Ege Ü)                      |
| Prof. Dr. Saim PARLADIR (İKÇÜ)                            | Prof. Dr. Zekiye YENEN (YTÜ)                        |
| Prof. Dr. Mustafa Sacit PEKAK (Hacettepe Ü)               | Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Koç Ü)             |
| Prof. Dr. Şule PFEIFFER (Atılım Ü)                        | Prof. Dr. Hasan YILDIRIM (Ege Ü)                    |
| Doç. Dr. Ebru Omay POLAT (YTÜ)                            | Prof. Dr. Yılmaz YILDIRIM (İKÇÜ)                    |
| Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Ü)                            | Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Ü)               |

# İÇİNDEKİLER / CONTENTS

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Editör'ün Notu .....                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             | 8   |
| <i>Editor's Note</i> .....                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       | 9   |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| Samsun'da Bir Paul Bonatz Eseri:<br>Samsun Erkek Sanat Enstitüsü Batılılaşma Etkisindeki Mesleki Eğitimin Mimari Değerlendirmesi<br><i>A Paul Bonatz Work in Samsun: Samsun Institute of Arts for Boys Architectural Evaluation of Vocational Education under the Influence of Westernization</i><br>Saadet GÜNDOĞDU .....                                                                       | 11  |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| Mardin Müzesi ve Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi'nde Yer Alan Madeni İbrikler<br><i>Metal Ewers and Mardin Museum and Sakip Sabanci Mardin City Museum</i><br>Fırat ALLAK .....                                                                                                                                                                                                                 | 39  |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin<br>(Canik Hamidiye Hastanesi) Güncel Koruma Sorunları ve Koruma-Yeniden İşlevlendirme Önerileri<br><i>Current Conservation Problems and Conservation-Adaptive Reuse Recommendation of Samsun Mental Health and Neurological Diseases Hospital (Canik Hamidiye Hospital)</i><br>Fatih US .....                                             | 67  |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Merkezli Depremlerin<br>Şanlıurfa Taşınmaz Kültür Varlıklarına Etkileri ve Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları<br><i>Effects of 6 February 2023 Kahramanmaraş Centered Earthquakes on Şanlıurfa Immovable Cultural Heritage and Earthquake Debris Excavation Works</i><br>Sevcan ÖLÇER - Mehmet ÖNAL - Fatma Şebnem KULOĞLU YÜKSEL<br>Nazelin PİŞKİN - Sümeyra ÇİFTÇİ ..... | 87  |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| Osmanlı Döneminde Kömürhan ve İzoli'de Köprü Yapma Çalışmalar<br><i>Bridge Construction Works at Kömürhan and İzoli During the Ottoman Period</i><br>Enver ÇAKAR - Korkmaz ŞEN - Yavuz KISA - Ahmet TOPRAK<br>Tuba Nur OLGÜN - Murat ŞAHİN .....                                                                                                                                                 | 111 |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| Kapadokya Bölgesi Geleneksel Konut Mimarlığının Temel Karakteristikleri:<br>Malzeme, Plan ve İç Mekân Detayları<br><i>Fundamental Characteristics of Traditional House Architecture in the Cappadocia Region: Materials, Layout and Interior Details</i><br>Ayşe BUDAK .....                                                                                                                     | 127 |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |     |
| Mekan Bilimlerinde Köy Enstitüsü Araştırmalarının Gelişimi, Sistematiik Bir Analiz<br><i>Development of Village Institute Studies in Spatial Sciences, a Systematic Analysis</i><br>Seval CÖMERTLER .....                                                                                                                                                                                        | 165 |

**Cumhuriyet Dönemi'nin Öncü Kadın Mimarı Leman Tomsu ve  
Çalıştığı Geleneksel Bursa Evlerinin İzini Sürmek**

*Tracing Leman Tomsu, the Pioneering Female Architect of the Republican Period, and the Traditional Bursa Houses which She Studied*

**Merve ARSLAN ÇİNKÖ** ..... 191

**6360 Sayılı Büyükşehir Kanunu'nun Köye ve Köylüye Etkisi:  
Konya / Hadim / Gerez Mahallesi Örneği**

*The Impact of Law No. 6360 on Villages and Villagers:  
The Case of Konya / Hadim / Gerez Neighborhood*

**Hakan YAPICI**..... 215

**Juliopolis Nekropolü'nde Erken Bizans Dönemi  
Staurogram Tasvirli Tek Odalı Mezar (Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar)**

*The Single Chamber Tomb with Staurograms from the  
Early Byzantine Period at Juliopolis Necropolis (Chamber Tomb of Presbyter Paulos)*

**Durmuş GÜR - Deniz DEMİR - Tolga ÇELİK** ..... 231



## EDİTÖR'ÜN NOTU

Uluslararası Anıtlar ve Sitler Günü'nün 2024 yılı teması, Venedik Tüzüğü'nün 60. Yılı olması sebebiyle, "Venedik Tüzüğü Çerçevesinden Afetler ve Çatışmalar" olarak belirlenmiştir. ICOMOS tarafından Venedik Tüzüğü'nün 60. Yılında belirlenen temanın afetler ve çatışmalara karşı kültür varlıklarının hazırlıklı ve dirençli olabilmesi için tüm paydaşların katılımıyla gerçekleşecek üç yıllık bilimsel planın kapsamında ele alınmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda, bilimsel araştırmalar ve yayınlar kültür mirasının afetlere ve çatışmalara karşı dirençli olabilmesi adına belirlenecek stratejiler ve yapılacak uygulamalar için temel başvuru kaynaklarıdır. Venedik Tüzüğü'nün ilanından sonra geçen 60 yıl içinde kültür mirası çalışmalarıyla ilgili gelişmelere paralel olarak Uluslararası TÜBA-KED, kültür mirası kavramının çok boyutlu yapısının araştırılmasına ve oluşan bilimsel bilginin paylaşımına sunduğu katkı sayesinde alanında özelleşmiş, rafine bir bilimsel platformu oluşturmaktadır. Dergi, her geçen yıl artan bilimsel temsil değeri sayesinde ulusal ve uluslararası dizinlerdeki yerini güçlendirmiş, güncel kültür mirası kavramı kapsamına giren konuları içeren zengin ve öncü uluslararası bilimsel bir yayın konumuna gelmiştir.

Kültür varlıklarının belgelenmesi, araştırılması ve korunmasına bilimsel katkı sağlayabilmek adına çalışmalarını yürüten Uluslararası TÜBA-KED, 30. sayısından itibaren oluşan yeni editör grubu ile birlikte kültür mirası alanıyla ilişkili olarak kapsamını genişletip derinleştirmiştir. Uluslararası TÜBA-KED dergisi somut ve soyut değerleri ile birlikte kültür mirasını çok boyutlu ele alan içeriği ile bilimsel ve güvenilir bir veri tabanı oluşturarak kültür mirasının gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için temel bilimsel süreli bir eser olarak yayın hayatına devam etmektedir. Bu kapsamda derginin 30. sayısında kültür varlıklarını odağına alan güncel, çok boyutlu ve alana kıymetli bilimsel katkı sağlayan 10 makale yer almaktadır.

TÜBA-KED'in bu sayısında yer alan makaleler; Türkiye'nin farklı bölgelerinden farklı dönemlere ait yapıların incelenmesini, taşınır kültür mirası objelerinin belgelenmesini, 6 Şubat 2023 tarihli depremlerin taşınmaz kültür varlıklarına etkilerini, kırsal mimariye yönelik araştırmaları, Türkiye'nin öncü kadın mimarlarından Leman Tomsu'nun çalışmalarının değerlendirilmesini, arkeolojik yapıları ve buluntularıyla ilgili envanter çalışmalarını, yasal mevzuatın kırsal yerleşimlere ve yaşayanlara dair yorumlanmasına yönelik çalışmaları kapsamaktadır. Bu kapsam ışığında TÜBA-KED'in 30. sayısı kültür mirası çalışmalarını geniş bir yelpazeden ele alan nitelikli eserlerle kapsayıcı ve zengin içerikte hazırlanmıştır.

Uluslararası TÜBA-KED'in başarısının ardında yer alan başta Türkiye Bilimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER olmak üzere derginin uluslararası dizinleme çalışmalarında büyük emeği ve desteği olan Doç. Dr. Haydar YALÇIN'a, iletişim ve sekreteryâ çalışmalarını yürüten Büşra AYGÜN ve Cansu TOPRAK'a, derginin dizgi ve tasarımını üstlenen Ali Buğra ERGİN'e, bilimsel çalışmalarını TÜBA-KED dergisiyle paylaşarak hedeflenen bilimsel üretim, paylaşım ve tartışma ortamına katkı koyan tüm değerli yazarlara, yaptıkları titiz değerlendirmeler ve yapıcı eleştirilerle sunulan makalelerin niteliklerinin daha da artmasına önemli katkı sağlayan hakemlere, 30. sayıya kadar TÜBA-KED dergisine değerli katkılar sunan editörlerimiz Prof. Dr. Harun ÜRER ve Prof. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ'e, 30. sayıdan itibaren editörlük görevini birlikte yürüttüğümüz baş editörümüz Prof. Dr. Zeynep TARIM ve editörlerimiz Prof. Dr. Gözde RAMAZANOĞLU, Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI, Prof. Dr. Ubeydullah SEZİKLİ, Prof. Dr. Dicle AYDIN, Doç. Dr. Haydar YALÇIN, Doç. Dr. Kevser ÇINAR, Doç. Dr. Murat ÇELİK ve Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ adına teşekkürlerimi saygılarımla sunarım.

Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU  
Editör

## EDITOR'S NOTE

This year the theme of the International Day of Monuments and Sites in the 60th anniversary of the Venice Charter is 'Disasters and Conflicts Through the Lens of the Venice Charter'. It has been decided that the theme of the 60th Anniversary of the Venice Charter will be addressed within the scope of a three-year scientific plan to be realised with the participation of all stakeholders for the preparedness and resilience of cultural assets against disasters and conflicts. In this context, scientific research constitute the basic basis for the strategies to be taken and the applications to be made in order to make cultural heritage resistant to disasters and conflicts. The International TÜBA-KED Journal is a specialised and significant scientific platform in the field of heritage studies since it contributes to research into the multi-dimensional character of cultural heritage as a concept and its dissemination. Due to its scientific reputation, the journal's place in national and international indexes has been consolidated and it has become a rich and pioneering scientific publication comprising a great variety of subjects within the scope of the expanding concept of cultural heritage.

The International Journal of Turkish Academy of Sciences Culture Inventory (TÜBA-KED), which carries out its activities in order to provide scientific contribution to the documentation, research and protection of cultural assets, has expanded and deepened its scope in relation to the field of cultural heritage with the new editorial group formed since its 30th issue. International TÜBA-KED journal continues its publication life as a basic scientific periodical for the transfer of cultural heritage to future generations by creating a scientific and reliable database with its content that deals with cultural heritage with its tangible and intangible values. In this context, in the 30th issue of the journal, there are 10 articles that focus on cultural assets, which are up-to-date, multi-dimensional and make valuable scientific contributions to the field.

The articles in this issue of TÜBA-KED cover the examination of buildings belonging to different periods from different regions of Türkiye, the documentation of movable cultural heritage objects, the effects of the earthquakes of 6 February 2023 on immovable cultural assets, technical analyses of rural architecture, the evaluation of the work of Leman Tomsu, one of Türkiye's pioneering female architects, inventory studies on archaeological structures and finds, and studies on the interpretation of legal legislation on rural settlements and their inhabitants. In the light of this scope, the 30th issue of TÜBA-KED has been prepared in a scientific content with qualified works addressing cultural heritage studies from a wide range of fields.

There are many people behind the success of the International TÜBA-KED Journal; firstly the president of TÜBA Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER, Assoc. Prof. Dr. Haydar Yalçın who contributed greatly to the journal's indexing studies, Büşra AYGÜN and Cansu TOPRAK, who carried out communications and correspondence, Ali Buğra ERGİN, who undertook the design and formatting work, and all the valuable authors who contributed to scientific production, dissemination, and discussion by sharing their scientific studies with TÜBA-KED journal, referees who contributed substantially to the increase of the quality of the articles with their rigorous evaluations and constructive criticisms, Prof. Dr. Harun ÜRER and Prof. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ who gave valuable contribution to the journal as editors until 30th issue. Together with editor in-chief Prof. Dr. Zeynep TARIM, Prof. Dr. Gözde RAMAZANOĞLU, Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI, Prof. Dr. Ubeydullah SEZİKLİ, Prof. Dr. Dicle AYDIN, Assoc. Prof. Dr. Haydar YALÇIN, Assoc. Prof. Dr. Kevser ÇINAR, Assoc. Prof. Dr. Murat ÇELİK and Assist. Prof. Dr. Sarp ALATEPELİ as the editors of TÜBA-KED, we would like to express our deepest gratitude.

Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU  
Editor



# SAMSUN'DA BİR PAUL BONATZ ESERİ: SAMSUN ERKEK SANAT ENSTİTÜSÜ BATILILAŞMA ETKİSİNDEKİ MESLEKİ EĞİTİMİN MİMARİ DEĞERLENDİRMESİ

## A PAUL BONATZ WORK IN SAMSUN: SAMSUN INSTITUTE OF ARTS FOR BOYS ARCHITECTURAL EVALUATION OF VOCATIONAL EDUCATION UNDER THE INFLUENCE OF WESTERNIZATION

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                      |                                 |
|--------------------------------------|---------------------------------|
| Başvuru: 20 Eylül 2023               | Received: September 20, 2023    |
| Hakem Değerlendirmesi: 27 Eylül 2023 | Peer Review: September 27, 2023 |
| Kabul: 24 Temmuz 2024                | Accepted: July 24, 2024         |

DOI : 10.22520/tubaked.1363692

**Saadet GÜNDOĞDU\***

### ÖZET

Sanayinin gelişimi kültürel dönüşümün dinamiklerini hızlandırmıştır. Modernleşme ve endüstrileşmeye paralel olarak mesleki eğitime duyulan ihtiyaç, çeşitliliğin artmasına ve yeni okulların açılmasına sebep olmuştur. Kentlerimizdeki hızlı değişime paralel olarak yakın geçmişte kullanılan yapıları, mekânları ve bunların oluşturduğu çevreyi toplumsal hafızada saklamak, onarmak modern mirasın korunması adına kaçınılmaz bir sorumluluktur. Bu mekânlar hatıralarımızı biçimlendirir ve zamanın ruhunu şahsiyetimize yansıtır. Çalışmamıza konu edilen Erkek Sanat Enstitüleri de bu mekânlar arasındadır. Samsun Erkek Sanat Enstitüsü 1943- 1944 öğretim yılında geçici olarak 30 Ağustos İlk Öğretim Okulu binasında mesleki eğitim kapsamında Marangoz, Demir ve Tesviye Bölümü ile öğretime başlamış 1945 yılından itibaren İstiklal Mahallesi'ndeki bugünkü konumuna geçmiştir. Zamanla değişen eğitim müfredatı ve ihtiyaçlar doğrultusunda yerleşkede yeni yapılar inşa edilmiştir. Okulun bugünkü adı Şehit İlhan Hamlı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'dir ve eğitim-öğretim sürdürülmektedir. Eski Samsun Erkek Sanat Enstitüsü (atölyeler ve derslikler bölümü) okul projesi Alman mimar Paul Bonatz'ın yönetici olduğu Teknik Eğitim Müsteşarlığı Ofisi tarafından tip proje olarak hazırlanmıştır. Günümüzde bu yerleşkedeki bazı yapılarda güçlendirme çalışmaları yapılmaktadır. Bu çalışmayla Samsun'da hızla yok edilen Cumhuriyet sonrası modern yapı stokunun bir örneği üzerinden modern mirasın ve mesleki eğitim yapılarının değeri ve belgeleme çalışması yapılarak neden korunması gerektiği ortaya konulmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Erkek Sanat Enstitüsü, Modern Miras, Güçlendirme, Paul Bonatz, Mesleki Eğitim, Sanayileşme, Yerleşke, Endüstri Mirası

\* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Samsun / Türkiye.  
e-posta: saadet.gundogdu@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2233-0890



**ABSTRACT**

The development of industry accelerated the dynamics of cultural transformation. In parallel with modernization and industrialization, the need for vocational education has led to an increase in diversity and the opening of new schools. In parallel with the rapid change in our cities, it is an inevitable responsibility for the preservation of modern heritage to preserve and repair the structures, spaces and the environment created by them in the social memory. These places shape our memories and reflect the spirit of time in our personality. The Institute of Arts for Boys, which is the subject of our study, is among these places. Samsun Institute of Arts for Boys started teaching with the Carpenter, Iron and Leveling Department within the scope of vocational education in the 30 August Primary School building temporarily in the 1943-1944 academic year and moved to its current location in İstiklal Neighborhood in 1945. New buildings were built on the campus in line with the changing curriculum and needs over time. The school's current name is Şehit İlhan Hamılı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi and education continues. The school project of the former Samsun Institute of Arts for Boys (workshops and classrooms section) was prepared as a type project by the Undersecretariat of Technical Education Office, which was directed by German architect Paul Bonatz. Today, some of the buildings in this campus are undergoing retrofitting works. This study reveals the value of modern heritage and vocational education buildings and why they should be preserved by documenting them through an example of the post-Republican modern building stock that is rapidly being destroyed in Samsun.

**Keywords:** Institute of Arts for Boys, Modern Heritage, Retrofitting, Paul Bonatz, Vocational Education, Industrialization, Campus, Industrial Heritage

## GİRİŞ

Bu çalışmanın temel amacı, alt yapısı 1940'lerden itibaren oluşturulan mesleki eğitim faaliyetleri içinde mekânsal gelişim ve dönüşümünü okuyabildiğimiz erkek sanat enstitüleri üzerinden mesleki eğitimde mimarî süreci belgelemektir. Diğer bir amaç ise erken Cumhuriyet Döneminde büyük bir donanımla Samsun'da inşa edilen 20. yüzyıl yapılarından Samsun Erkek Sanat Enstitüsüne dikkat çekmek ve bu yapıya ait belge, fotoğraf ve planları konut, kamusal alan, eğitim alanı, endüstri alanı, açık alanlar üzerinden değerlendirip belgeleyerek bu yapılara ait bilginin sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Bu çalışmayla Samsun'da hızla yok edilen Cumhuriyet sonrası modern yapı stokunun bir örneği üzerinden modern mirasın ve mesleki eğitim yapılarının değeri ve neden korunması gerektiği tartışılacaktır.

Geç Osmanlı Döneminde hareketlenen ve Cumhuriyetin ilk yıllarında hız kazanarak çeşitlenen mesleki eğitim çalışmaları, Paul Bonatz tarafından tasarlanan erkek sanat enstitüleri, uygulamalı sanat eğitimi anlayışı, bu enstitülerin işleyişi, mimarisi, Bauhaus'un tasarım-sanayi birlikteliği örneklenmesi bu çalışmada üzerinde durulacak olan konudur. Eğitim müfredatlarıyla farklılaşan mekânsal organizasyonların, kütle değişimlerinin ve yeni eğitim binalarının birlikteliğinin "Samsun Erkek Sanat Enstitüsü" özelinde nasıl vücut bulduğu, eğitim ve mimari açıdan sürdürülebilirliği, kent gelişimindeki etkisi ve modern mimari miras olarak değeri merkeze alınarak irdelenecektir.

Türkiye'de erkek sanat enstitülerinin kuruluş ve gelişim süreci, bu okulların Samsun'un sosyokültürel ve sosyoekonomik yaşamına etkileri ve mesleki eğitimin şehre kazandırdığı sanayi hamlelerinin şehir ticaretindeki yeri ve önemi bu çalışmada değerlendirilen diğer konulardır.

Nitel ve nicel araştırmalar ile evrak tarama sürecinde Erkek Sanat Enstitüsünün (bugünkü adıyla Şehit İlhan Hamlı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi)<sup>1</sup> arşivinden elde edilen çizim ve bilgiler, enstitünün yapım süreçlerini ve mekânsal organizasyonu açıklamaktadır. Ayrıca, Sabri Oran'ın, Paul Bonatz'ın Müsteşarlık<sup>2</sup> ofisinde çizdiği "Erkek Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitüleri"ne ait tip projeleri anlatan ve 1952 yılında kitap olarak basılan doktora yeterlilik çalışması araştırmada kullanılan önemli birincil kaynaklardan biridir. Enstitünün mezunlar derneği başkanıyla, şimdiki müdür ve mezunları ile yapılan sözlü görüşmeler, enstitü ruhunu, enstitünün

sosyal, kültürel ve ticari hayata katkılarını belirlemede yardımcı olmuştur. Dönemin gazeteleri de okulun kuruluş sürecine dair bilgi vermektedir.

Eldeki araştırmalar incelendiğinde mesleki eğitimde ve Samsun'da önemli bir yer edinmiş olan Erkek Sanat Enstitüsünü mimari miras olarak değerlendiren bütüncül bir çalışma bulunmadığı, yapılar topluluğu üzerine mimari bir etüdün eksik olduğu görülmektedir. Bu eksiğin hâlâ mevcut olan yapı stoğu incelenerek giderilmesi hedeflenmektedir<sup>3</sup>. Ayrıca Samsun'un sahip olduğu modern mirası, eğitim yapıları üzerinden belgelemek çalışmanın amaçlarından bir diğeridir.

Güner ve Güner (2019)'e göre Geç Dönem Osmanlı'da eğitimde sanayinin odağa alınması ve sanayi etkinliklerinin artması kültürel dönüşümün dinamiklerini hızlandırmıştır. Bu dönemde mesleki eğitimde çeşitliliğin artması ile sivil alanlara da ağırlık verilmiş; kimsesizlerin ya da yoksul aile çocuklarının eğitilmeleri ve sanat öğrenmeleri amacıyla ıslahhâneler kurulmuştur. 1885'ten itibaren sanayi mekteplerine dönüşen bu okullardan, vilayet ve sancak merkezlerinin birçoğunda açılmıştır (s. 90).

20. yüzyılda, "mimarlık, güzel sanatlar ve uygulamalı sanatları bir arada eritmeyi misyon edinmiş" olan Bauhaus eğitim kurumu (Güner ve Güner, 2019, s. 88), zanaat sanayi karşıtlığına arabuluculuk yapmak için yola çıksa da ilerleyen yıllarda sanat-zanaat birliği yerine sanat-sanayi birliğine yönelimi arttırmıştır. Hatta tasarımın standartlaştırılmasını destekleyerek "insan hayatının da düzene sokulabileceğine ve bir makine gibi işlevselleşebileceğine" inanmıştır (Artun, 2019).

Sanat okullarının yönetimi 29.5.1927 tarihinde Meslek Mektepleri Hakkındaki 1052 sayılı Kanun ile Millî Eğitim Bakanlığına devredilmiştir. Bu kanun ile eğitim süresi ilkokuldan sonra beş yıl olarak belirlenmiş, ilk iki yıl hazırlığa ve üç yıl mesleki eğitime ayrılmıştır. Bunun sebebi, eğitim süresinin bölgeler arasındaki farklılığını, bütünlük oluşması amacıyla düzenlemek olmuştur (Kayahan, 2018).

Eğitim Bakanlığı, 1930'lerden başlayarak teknik eğitim alanında yenilikçi çalışmalara yönelmiş ve yurt çapında -sanayiye verilen önem nedeniyle- teknik ve sanat okullarının kurulması için çalışmalar yapmıştır (Yöney ve Asiliskender, 2019). 1935'te konunun daha donanımlı ve kontrollü yürütülebilmesi için Bakanlığa bağlı olarak "Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü"

<sup>1</sup> \*Makalenin bundan sonrasında ilgili okullardan ilk isimleri ile bahsedilecektir.

<sup>2</sup> "Teknik Eğitim Müsteşarlığı Ofisi", "Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı" ile aynı kavramları ifade etmektedir. Müsteşarlığa bağlı olarak "Erkek Teknik Öğretim Müdürlüğü" kurulmuştur.

<sup>3</sup> Bunun yanı sıra Geç Osmanlı Döneminde inşa edilmiş ve hâlâ eğitim veren Samsun eski Ticaret Lisesi de Samsun'da mesleki eğitimde tescil edilerek korunan bir mimarî değerdir.

kurulmuş; 1936'da "Teknik Eğitim Planı", 1941'de ise "Teknik Öğretim Yasası" oluşturulmuştur (Güner ve Güner, 2019, s. 91; Oran, 1952, s. 6-7). İlkokula dayalı kurulan sanat okullarında, üç yıllık eğitim-öğretimin ardından diploma verilmiştir. Erkek Sanat Okulları 1940<sup>4</sup> yılında 2 devre olarak düzenlenmiştir (Cicioğlu, 1985, s. 267).

Artan mesleki eğitim ihtiyacı doğrultusunda "Mesleki Tedrisatın İnkişaf Planı" hazırlanarak (1934-1936 yılları arasında) farklı türdeki okullar açılması için Türkiye'de bölgeleme yapılmış ve (9 bölge) bölge sanat okulları çerçevesi oluşturulmuştur (Alkan ve ark., 1998). İlk yıllarda bölgesel ihtiyaçlara ve yerel koşullara göre sanat içerikli okullar açılırken ilerleyen yıllarda neredeyse her bölgeye bu okullardan açılmıştır (Kayahan, 2018).

Mesleki eğitim yapan okullar "planlı bir şekilde kurulmakta olan endüstri müesseselerimizle, motorize edilmekte olan ordumuzun eleman ihtiyaçlarını karşılayacak, bayındırlık ve yapı çalışmalarımızın şiddetle muhtaç olduğu bütün teknik unsurların bir elden ve bir programa göre yetiştirilmelerinin sağlanması vazifesini üzerine almıştır". 20.08.1942 tarih ve 4304 sayılı kanunla bu program ve 10 yıllık bütçesi yasalaşmıştır (Yöney ve Asiliskender, 2019).

Bu süreçlerde yenilikçi kültürel yatırımların yabancı eğitim modelleri ile çözümleneceği düşünülerek yurtdışından mimarlar getirilmiş ve farklı tasarım modellerinin entegrasyonuna çalışılmıştır.

Güner ve Güner (2019) bu uyum sürecinde mesleki eğitim yapılarının tasarımında etkin kişinin neden Paul Bonatz olması gerektiğini işaret ederken "Bauhaus'un ilerici ve devrimci görüşlerini Türkiye'ye uysallaştırarak adapte edecek olan kişinin Bauhaus Okulu'nun muhalifi konumundaki muhafazakâr Stuttgart ekolünden gelen Paul Bonatz'ın olmasıdır" (s. 93) ifadesini kullanır. Mesleki ve teknik okullar sayesinde Bauhaus'un zanaat ile endüstriyel üretim arasındaki arabulucu rolü (Güner ve Güner, 2019, s. 88), Anadolu'da "Samsun Erkek Sanat Enstitüsü" gibi enstitüler sayesinde gerçekleşir.

Aslanoğlu (2001) bu plana göre Türkiye'de birçok fabrika inşa edildiğini belirtir. Fabrikalar sadece imalat anlamında değil, santraller, depolar, demirdökümhaneleri, dans salonları, tiyatrolar, kulüp evleri, kreşler, revirler, spor sahaları ve konutlar gibi farklı işlevsel mekânlarla birleşerek yeni modern yaşamı sergilemektedir.

<sup>4</sup> 1927 yılındaki 1052 sayılı Kanun ile sanat okulları ilkokuldan sonra beş yıl; ilk iki yıl hazırlık ve sonraki üç yıl mesleki eğitime ayrılmıştır. Ancak 1940 sonrasında Erkek Sanat Okulları 2 devre olarak ilk devreleri 3, ikinci devreleri 2 yıl süren beş yıllık mesleki eğitim olarak düzenlenmiştir (Cicioğlu, 1985).

<sup>5</sup> Erkek Sanat Enstitülerinin kurulduğu dönemde Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı eğitimden sorumludur.

Güner (2018)'in Frampton (2007)'dan aktardığı tanıma göre, 20. yüzyılın başlarında inşa edilen modern ya da uluslararası tarzda tasarlanmış yapılar, mimari literatürde modern yapılar olarak adlandırılmaktadır. Güner (2018) Cumhuriyetin modernleşmesini sanayileşme ile başlatır. Bu dönemde sanayileşme ekonomik, sosyal, kültürel kalkınmanın en önemli dinamiği ve modernleşmenin anahtarı olarak görülmüştür. Cumhuriyet ile sadece modern tarzda yeni kamu binaları değil modern yerleşim alanları ile yeni bir yaşam da inşa edilmeye çalışılmıştır.

## SANAT OKULLARI VE ERKEK SANAT ENSTİTÜLERİNİN KURULUŞU

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitimde durum değerlendirmesi için mesleki ve teknik eğitim konusunda dışarıdan uzmanlar davet edilmiş, yurtdışına öğrenciler gönderilmiş, sanat okullarında eğitim vermek için yurtdışından öğretmenler çağırılmıştır (Cicioğlu, 1985, s. 241; Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı, 1961, s. 10).

Talim ve Terbiye Kurulu tarafından alınan 10/5/1943 tarihli ve 94 sayılı kararla bölge sanat okullarının sadece birinci devresini bulunduran okullara "erkek orta sanat okulu" (E.O.S.O.), iki devresini de bulunduran okullara "erkek sanat enstitüsü" (E.S.E.) denilmesi kararlaştırılmıştır.<sup>6</sup> Erkek sanat okulları (E.S.O.) sonradan "erkek sanat enstitüsü"ne dönüştürülmüştür.<sup>7</sup>

Dönemin Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarı Rüştü Uzel<sup>8</sup> zamanında, mesleki ve teknik eğitim ulusal eğitim sistemi içerisinde önemli bir yer edinmiş, ülkede planlı olarak örgütlenmiş, bunun için finansal

<sup>6</sup> "Erkek sanat enstitüleri, orta sanat okulunu bitirenlerin isterlerse sanat ve bilgilerini ilerletmek üzere devam edebileceği iki yıllık bir okuldur. Bu iki yıllık öğrenimi başarı ile bitirenler enstitü mezunu olurlar ve meslekleri dahilindeki görevlerde lise mezunu hakkını kazanırlar" (Maarif Vekaleti, 1959, s. 8). "Beş yıllık erkek sanat enstitüleri'nin ilk yılı (ya da erkek orta sanat okulunun ilk yılı), mesleğe yöneltme sınıfıdır. Öğrenciler ikinci sınıftan itibaren belli meslekleri takip ederler" (Maarif Vekaleti, 1959, s. 9).

<sup>7</sup> Bunun sonucunda, erkek sanat enstitülerinin öğretim süresi beş yıl olmuştur. Örneğin, Bursa'da önce Erkek Sanat Okulu açılmış, 1943'te okulun adı Erkek Sanat Enstitüsü olmuştur. Kayseri'deki Bölge Sanat Okulunun adı da 1943'te Enstitü şeklinde değiştirilmiştir. Niğde'deki Erkek Orta Sanat Okulu ise 1946 yılında Enstitü haline getirilmiştir.

<sup>8</sup> Rüştü Uzel "1927'de Yüksek ve Mesleki Öğretim Genel Müdürlüğüne atandı. Talim ve Terbiye Kurulu Üyeliğinde çalıştı (1930-1933). Mesleki ve Teknik Öğretim Dairesi Kurulunca bu Dairenin Genel Müdürlüğüne getirildi. 27.09.1941'de Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarı olarak atandı ve 1950 yılında bu görevden emekliye ayrıldı." (Gaziantep/Şahinbey-Mehmet Rüştü Uzel Mesleki, 2022). "Bütün düşüncesi, Cumhuriyet Türkiye'sinin o yıllarda giriştiği Büyük Sanayi Kalkınma hareketinde çalışacak gerekli teknik elemanları, belirli bir formasyonla donatarak yetiştirmektir" (Karatekin, 1965).

kaynak sağlanmış nitelikli ve yeterli sayıda öğretmen yetiştirme konusu önemsenmiş, olanaklar verimli şekilde kullanılmaya çalışılmıştır (Hasol, 2012, s. 28). Yine bu dönemde Müsteşarlığa bağlı Yapı İşleri Müdürlüğü ve de buna bağlı Proje Bürosu kurulmuştur. Yukarıdaki ihtiyaçların görülmesindeki desteğinin yanı sıra Rüştü Uzel tarafından, ihtiyaç duyulan yeni okulların özellik ve ihtiyaçlarına göre yeni okul binalarının projelerinin hazırlanması için bu büro vazifelendirilmiştir. 1943'te Almanya Stuttgart Teknik Üniversitesinde profesör olan Paul Bonatz, Proje Bürosu Müşavir Mimarı görevi için ülkemize gelmiş, 1946 yılına kadar da görevlendirilmiştir (Oran, 1952, s. 10). Oran (1952) ve Zander (2011)'e göre Bonatz'ın gelişi ve Yapı İşleri Proje Bürosu'nun yürütücülüğüne getirilişi mimari tasarımın da önemsendiğini göstermektedir. Güner ve Güner (2019)'in belirttiği gibi Bonatz öğrencileri olan Hikmet Holtay, Mithat Yenen, Kemali Söylemezoğlu ve Ahmet Sabri Oran<sup>9</sup> ile Türkiye'de çok sayıda uygulamaya imza atmış ve İstanbul Teknik Üniversitesinde öğretim üyesi sıfatıyla 1954 yılına kadar Türkiye'de kalarak hem mimarlık hem de eğitmenlik faaliyetlerini sürdürmüştür.<sup>10</sup> 11 yıllık Türkiye deneyiminde Bonatz, modern tasarım yaklaşımına yerel unsurları katarak, kentler için anıtsal yapılar tasarlamış, birçok mimara da model olmuştur<sup>11</sup> (Kayım, 2011, s. 71-77) Paul Bonatz, Erkek Orta Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitülerinin Türkiye'nin birçok yerinde inşa edilmesinde öncü rol oynamıştır (Güner ve Güner, 2019, s. 88).

Alpagut (2005), Bonatz'ın bu projeyi hazırlarken tip projeyi yeniden değerlendirip geliştirdiğini ve teknik çizimlerin hazırlanması sürecinde kendisine başka bir mimarın yardımcı olduğunu bildirmektedir. Projelerin "estetik ve mimari cihazlarının kontrolü içinde" ise 1943-1944 yıllarında Emin Onat ve Sedat Hakkı

Eldem çalışmıştır. Okulların dış cephelerinde II. Ulusal Mimarlık Akımı izlerinin yansımaları, projeye yardım eden mimarların etkisine bağlanabilir.

Oran (1952), sanat okullarının atölyeler, atölye müstemilatı (malzeme ve servis odaları) ve okul yönetim ve öğretim kısımları (idare ve dersaneler) olmak üzere üç genel kısım halinde planlandığını belirtir. Birbiriyle ilişkili tasarlanan bu kısımlar, bir bütünlük arz etmektedir. Yapı tipi, meslek eğitimi ve öğretimine yönelik olduğundan atölyeler ön plandadır. Öğrenci sayısına bağlı olarak, birer adet demir, döküm, elektrik, motor ve yerel sanatlar atölyesi ile bir ve birden fazla tesviye ve marangoz atölyesi gerekmektedir. Öğretim verilen sanat dalları/bölümleri ise tesviyecilik, demircilik, marangozluk, modelcilik, dökümcülük, motorculuk, elektrikçilik, radyoculuk ile camcılık olarak belirlenmiştir (s. 10, 15-16).

Anadolu'nun farklı şehirlerinde açılan erkek sanat enstitüleri, Paul Bonatz tarafından tip proje olarak üretilmiştir. Paul Bonatz'ın Erkek Sanat Enstitüsü için ürettiği tip proje tasarımlarından 1. grup tip projeler Erzincan, Urfa, Samsun, Burdur, Gaziantep, İzmit, Manisa, Tekirdağ, Trabzon, Afyon, Kars, Tokat ve Rize kentlerinde uygulanmıştır. İnşa edilen okullar bir aks üzerinde belirli aralıklarla sıralanan dikdörtgen planlı atölyelerden oluşmaktadır. Atölye sayısı ve büyüklüğü inşa edilen kente göre değişmektedir. E plan tipine sahip 2. gruba ait okullar Uşak, Antalya, Denizli, İzmir'in Tire ve Ödemiş ilçesi, Siirt ve Malatya'da inşa edilmiştir. Bu plan tipinde ana aks ve bu aksa simetrik şekilde çift yönlü sıralanan dikdörtgen planlı atölyeler ile karşılıklı müstemilat bölümü bulunmaktadır. E plan tipine sahip 3. grupta Niğde, Balıkesir, Kahramanmaraş, Elâzığ, Kayseri ve Akşehir'de inşa edilen okullar, bir aks üzerinde tek veya çift yönlü sıralanan atölyeler, karşılarında yer alan atölye müstemilatı ve yönetim-derslik bloğundan oluşmaktadır. Atölyeler ve atölyelerin müstemilatı birbiriyle ve yönetim-derslik bloğuyla bağlantılı şekilde tasarlanmıştır. E plan tipindeki bu grupların oluşturulmasında aks üzerinde sıralanan atölyelerin ve yönetim-derslik bloğunun konumu belirleyici olmuştur (Özal, 2019). Bunun yanı sıra, geç Osmanlı döneminde açılmış olan mesleki okullar ve sanat okulları 1931 yılında öncelikle bölge sanat okullarına, 1943 tarihinde ise bu sanat okulları (Bursa, Kastamonu, İstanbul, Diyarbakır, Edirne, Konya, Aydın, İzmir Mithatpaşa Erkek Sanat Okulu) Erkek Sanat Enstitülerine dönüştürülmüştür (bak. Çizelge 1). İlk başlarda farklı amaçlarla kullanılmış olan bazı yapılar da işlev değişikliği ile Erkek Sanat Enstitüsüne dönüştürülmüş ve kentlerin belleğinde enstitü olarak yer etmişlerdir.

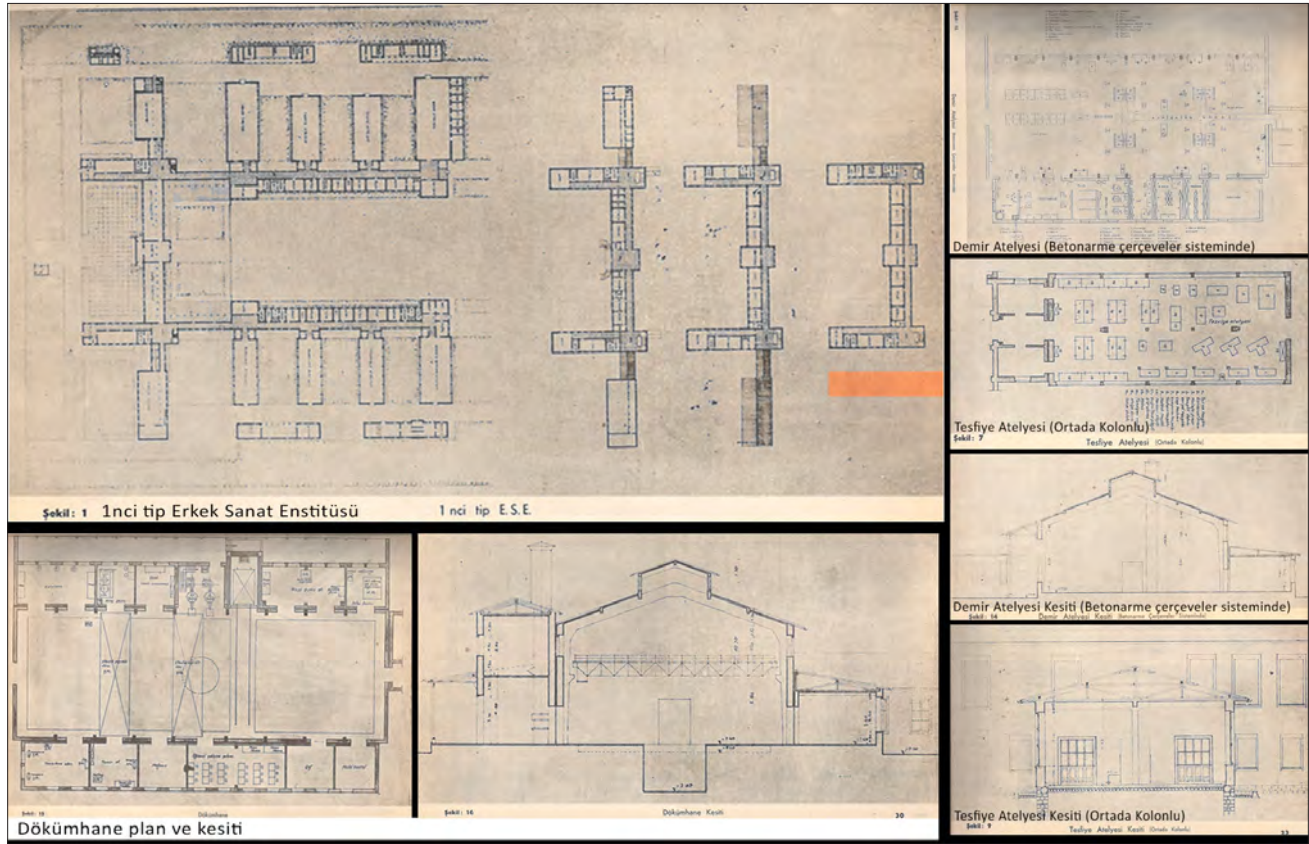
<sup>9</sup> "Ahmet Sabri Oran (Achmed Sabrieff) (1905-1972), Stuttgart Mimarlık Okulu'nun yirminci yüzyıl içerisindeki ikinci Türk öğrencisi olan Sabri Oran, sekiz yarıyıl boyunca ve kesintisiz olarak öğrenim gördüğü Stuttgart Teknik Yüksek Okulundan 1930/31 kış yarıyılında mezun olmuştur." (Kayım, 2011, s. 8). Ahmet Sabri Oran (Achmed Sabrieff) Bonatz'ın öğrencisi olmuş ve Müsteşarlığın Yapı İşleri Bürosunda çalışmıştır. Oran, İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde yeterlilik imtihanı olarak 1952 yılında kitaplaştırılan "Erkek Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitüleri" başlıklı çalışmayı hazırlamıştır.

<sup>10</sup> Paul Bonatz'ın Türkiye'deki mimarlık kariyeri, iş elde ediş yöntemleri ve Stuttgart Mimarlık Okulundan mezun Türkiyeli öğrencileri ile olan girift ilişkisinin detayları için bkz. Kayım, 2011. Bonatz İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitimde teorik olarak zanaatkarlık odaklı bir bakış doğrultusunda mimarlık eğitiminde "terbise esasları"na bağlı kalmış hem de pratik olarak sürdürülen erkek sanat enstitüleri (E.S.E.) ve erkek orta sanat okulları (E.O.S.O.) tip projeleri sayesinde bunları uygulamaya dökme fırsatı bulmuştur (Kayım, 2011, s. 71-77).

<sup>11</sup> Bonatz bireysel olarak ürettiği yapıların yanı sıra Millî Eğitim Bakanlığındaki görevi nedeniyle modern eğitim sisteminin temsilcisi olan sanat okulları ile birçok Anadolu kentine iz bırakmıştır (Kayım, 2011, s. 71-77).

**Şekil 1**

Bonaltz'ın Erkek Sanat Enstitüsü 1. Grup Tip Projesi Planı, Demir, Tesviye Atelyesi Planları ve Kesitleri, Ayrıca Dökümhane Planı ve Kesiti / *Plan of Bonaltz's Type Project of the 1st Group of the Institute of Arts of Boys, Plans and Sections of the Iron and Levelling Workshop, and Plan and Section of the Foundry* (Oran, 1952)



Sabri Oran, 1952 tarihli “Erkek Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitüleri” kitabında teknik eğitim için planlanmış olan meslek okullarının o zamana kadar hazırlanmış projelerini ve bir bölümü tamamlanmış olan bazı okul projelerini incelemektedir. Oran (1952), Bonatz’ın tasarım kriterlerini “Beş yıllık eğitim veren enstitüler (E.S.E.) ve üç yıllık eğitim veren ortaokullar (EOSO) biçiminde kurgulanmış olan bu okullar için, il ve ilçelerde yapılmak üzere ‘taraklı plan şeması’ üzerinden” il merkezlerinde inşa edilmesi tercih edilen enstitüleri büyüklüklerine göre 1000, 600 ve 300 kişilik olmak üzere üç tipte, orta erkek sanat okullarını (ortaokullar) ise 400, 300 ve 200 kişilik olmak üzere yine üç tipte temellendirmiştir. Oran (1952) bu süreci “Enstitüler genellikle, yoğunluk olarak daha büyük kentlere inşa edilirken, orta sanat okulları daha az yoğunluklu kentlerde ve kasabalarda kurulmuştur. Okulların tasarımında öğrenci sayıları, kentte bulunan fabrikaların eleman ihtiyacı temel etken olarak kabul edilmiştir” sözleriyle açıklamaktadır.

Güner ve Güner (2019), Bonatz’ın tasarladığı okulların gelişim süreciyle ilgili olarak; bu okulların müfredatından, mekânsal gerekliliklerine, sınıf ve atölye tefrişlerinden, atölyelerin birbiri ile olan ilişkisine ve atölyelerin servis birimleri ile olan bağlantılarına dikkat çekerek eğitim programına göre servis birimlerinin tasarlanmasına ve

oluşturulan tip projelerde parçalı kütleler arasındaki ışık kalitesini nitelikli şekilde düzenleyebilmek için havalandırma-teknik detaylarına ve bahçe-çevre düzenlemelerine tasarımda ve uygulamada öncelik verildiğini belirtmektedir.

Oran (1952)’ın çalışmasında, henüz yapılmayan Çanakkale, Tokat, Ordu ve Niğde’deki E.S.E.’ler hakkında detaylı bilgi verilirken Samsun, Denizli, Urfâ, İzmir-Tire, Elâzığ, Kayseri, Afyon, Uşak, Antakya ve Ankara’da yapılan E.S.E.’lerin bazı çizim ve fotoğrafları yer almaktadır. Elâzığ ve Niğde’de kurulan EOSO’lar ve Bergama’da inşa edilmesi planlanan EOSO hakkında sadece kısa bilgi verilmiştir. Oran’a göre 1952 yılına kadar Eskişehir ve İzmir-Bergama dahil 15 ilde tip proje uygulanmıştır.

Paul Bonatz’ın tasarladığı tip projeler ve bu projelerin illerdeki uygulamaları incelendiğinde bazı enstitülerin uygulamalarında, malzemelerinde, yapı elemanlarında değişiklik ve de taraklı planların bazılarının atölye birimlerinde eksiklik vardır (Tekinsoy, 2011, s. 213-214; Yöney ve Asiliskender, 2019). Tekinsoy (2011), bu durumu “yapılan bu tür müdahaleler projenin tip proje olmasına rağmen yerel uygulamalar ve elemanlarla değişmesine ve farklı biçimde inşa edilmesine neden olmuştur” (s. 213-214) sözleriyle ifade etmektedir.

Ankara II. Erkek Sanat Enstitüsü (Teknik Öğretmen Okulu, Beşevler, 1943-1944) Tip 1'in uygulandığı en geniş kapsamlı örnektir (Alpagut, 2005, s. 271-275). Örneğin Urfa, Niğde, Kayseri ve Antakya erkek sanat enstitülerinde cepheler taş kaplama iken diğer örneklerde tuğla üzeri sıvalıdır (Yöney ve Asiliskender, 2019).

Okul yerleşkeleri için tip projeler, merkezi yönetim tarafından tasarlatılırsa da uygulama süreçlerinde (2. Dünya Savaşı nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntının etkisiyle) yerel malzeme ve inşaa tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir. Yapım tekniğinde alınan kararlar çoğunlukla atölyelerin betonarme iskelet sistemli olmasına ve yapıların genel kütle oranlarına yöneliktir ancak Yöney ve Asiliskender (2019) farklı illerdeki uygulamalarda malzeme tercihleri ile cephe biçimlenişlerinin farklılaştığını tespit etmişlerdir.

Sonraki süreçlerde bakanlığın ayırdığı bütçenin ve okula kaydolan öğrencilerin azalmasıyla (Oran, 1952, s. 48-49) başlardaki tip projeler (Ordu Erkek Sanat Enstitüsü için) revize edilip Urfa, Uşak ve Antakya'da uygulanmıştır. Sonradan uygulanan Tokat Erkek Sanat Enstitüsünde atölye sayısı azaltılarak atölyelerin boyutları küçültülmüştür.

Bu enstitülerin öğretim programları ve öğrencilerin sınıflara dağılımı, öğrencilerin yarısı mesleki ve genel kuramsal derslerde iken geri kalanların kendi branşında atölyelerde uygulamalı çalışma yapmasına olanak verecek şekilde planlanmıştır. Tüm okullarda sabah ve öğleden sonra olmak üzere çift programlı olarak tesviye, döküm, motor, elektrik ve demir ustalığı ile marangozluk eğitimi verilmesi kararlaştırılmıştır (Oran, 1952, s. 11-12). En başlarda enstitülerin tamamında tesviye, demircilik ve marangozluk bölümlerinde eğitim verilmekteyken bölgesel farklılıklar nedeniyle bölümlerin sayısında artış görülmektedir. Örneğin Mardin Artuklu'da bu bölümlere kuyumculuk bölümü eklenmiştir. Bununla beraber söz konusu okulların döner sermayeye ve öğrencilerin maddi durumlarına olan katkısı da göz ardı edilmemelidir. Bu okullarda sipariş usulüyle dışarıya işler yapılmakta, projeler aracılığıyla öğrencilerin kazanç elde etmesi sağlanmaktadır.

Akşam Erkek Sanat Okullarında ise eğitim aşamasında Erkek Sanat Enstitülerinin dersane, laboratuvar ve atölyelerinden faydalanılmıştır (Erhan, 2019, s. 172). Bu süreçte meslek edindirme gayesiyle Erkek Teknik Öğretim okulları, Çırak Okulları ve Köy Enstitüleri kurulmuştur. 1940'ların başlarında yeni açılan erkek sanat enstitülerine, daha eski ve kökleşmiş erkek sanat enstitüleri araç ve gereçler üretmiştir<sup>12</sup> (Hasol, 2012, s. 39).

1943 yılında çıkarılan kanun ile kurulan erkek sanat enstitüleri, 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu ile endüstri meslek liselerine dönüştürülmüştür. (Cicioğlu, 1985, s. 243-244; Millî Eğitim Bakanlığı, 1973, s. 123). 1973'teki Milli Eğitim Şûrasında "mesleki ve teknik öğretim kuramlarında; yapı, tesviyecilik, demircilik, marangozluk, motorculuk, elektrikçilik gibi 20'ye yakın programın okullarda uygulanacağı" belirtilmiştir. Uygulanacak programların ortak özelliği "öğrenciye seçtiği programda vasıflı işçi seviyesinde bir meslek formasyonu kazandırmaktır" (Millî Eğitim Bakanlığı, 1973, s. 127).

#### Çizelge 1

Mesleki Okulların Cumhuriyet Sonrası Dönüşümleri / *Transformations of Vocational Schools after the Republic*

##### Mesleki Okulların Cumhuriyet Sonrası Dönüşümleri

1931'de mesleki okullar, bölge sanat okullarına dönüşmüştür.

1935'te bu okullar Millî Eğitim Bakanlığına devredilmiştir.

1940'ta sanayileşme ile mesleki teknik eğitime ilgi ve ihtiyaç artmıştır.

Sanat okulları, Talim Terbiye Kurulu'nun 10/5/1943 tarih 94 sayılı kararı ile 1942-1943 eğitim öğretim döneminde Erkek Sanat Enstitüsüne;

1973'te 1973 yılı 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'yla Endüstri Meslek Lisesine ve

2014'te Mesleki ve Teknik Anadolu, Çok Programlı Anadolu Lisesi ve Mesleki Eğitim Merkezlerine dönüştürülmüştür.

1940'lardan sonra devlet eliyle kurulan fabrikalarda ve sanayi birimlerinde sanat okullarından mezunlar istihdam edilmiş, mezunların bir kısmı ise bakanlıklarda görev almıştır (Başgöz, 1995, s. 214). Hasol (2012)'a göre 2. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye savaşa katılmamış olsa da yaşanan ekonomik sıkıntılar, dışa kapalı politikaların izlenmesine yol açmış, o dönemde sanat enstitülerine yoğunlaşılmasını sağlamış ve enstitülerin kurulduğu bölgeleri teknoloji merkezi haline getirmiştir. 1970 sonrasında ise ülkemizde dışa açılan ekonomik yapı özel sektörü tetikleyerek yeni sanayi alanlarının açılmasını sağlamıştır. Bu durum özel sektörün gelişimini artırırken meslek okullarının önüne geçmiştir (s. 49).

Özal (2019)'ın araştırmasına göre Osmanlı Döneminde inşa edilen birçok sanayi mektebinin Cumhuriyet sonrasında sanat okuluna dönüşmesi ve günümüzde hâlâ bu yerleşimlerde aynı eğitimi veren okulların (nitel ve nicel özellikler bakımından) Türkiye ortalamasının üstünde olması, toplumda nitelikli yerel iş gücü, üretim ve toplumsal bilinçlenme arasında doğru orantılı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

<sup>12</sup> "Bursa Erkek Sanat Enstitüsü torna tezgâhı, İzmir Mithatpaşa Erkek Sanat Enstitüsü ağaç işleri tezgâhları, Aydın Erkek Sanat Enstitüsü demir testere tezgâhı, Konya Erkek Sanat Enstitüsü zımpara taşı tezgâhı üretmek için ihtiyacı olan okullara göndermişlerdir" (Hasol, 2012, s. 39).

## SAMSUN'DA MODERN DÖNEM EĞİTİM YAPILARI

Cumhuriyet Döneminde başlayan eğitim seferberliği Samsun'da da etkisini göstermiştir. Dönemin köy enstitülerinden biri Samsun Ladik'te açılırken ilkokul, ortaokul gibi eğitim yapılarının dışında meslek liseleri ve öğretmen okulları da hizmete sokulmuştur.

Cumhuriyet'e kadar gelen süreçte Samsun, tarihi devirlerden günümüze önemli yerleşimlerden biri olmuştur. 19. yüzyılda özellikle tütün üretiminin artması şehrin ticari ve kültürel hayatında etkin rol oynamıştır. Yine 19. yüzyıl Batılılaşma hareketlerinin bir sonucu olarak konsolosluklar, bankalar, gayrimüslim tüccarların işlettiği dükkanlar, hükümet konağı gibi büyükşehirlerin kent yapısını oluşturan unsurlar Samsun'da da görülmeye başlanmıştır (Düzenli, 2022). Şehirde ticaret limanının varlığı bölgedeki tüm ülkelerle karşılıklı olarak ithalat ve ihracatı arttırmış; şehir demiryolu, hava yolu, kara yolu ve liman ticareti açısından güçlü bir ulaşım altyapısına kavuşmuş ve çevre illerin ihracat noktası konumuna gelmiştir. Şehirde ağırlıklı olarak imalat sanayisi bulunmakla beraber mobilya, tıbbi aletler ve ürünler, tekstil, ana metaller, tütün, kâğıt ve kâğıt ürünleri, bakır, oto yedek parça ve kimya sanayi gibi alt sektörler de varlığını sürdürmektedir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren büyümenin bir getirisi olarak özgün kent dokusu yok olmaya başlamıştır. Günümüzde tarihi doku kaybolmaya yüz tutmuştur. Bu durum, modern hayata intibakın dezavantajlarından biri olarak okunabilir.

1928'deki harf inkılabının ardından ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Samsun'da<sup>13</sup> da kurslarla yeni alfabenin yaygınlaştırılması için harekete geçilmiştir (Samsun Gazetesi, 3 Eylül 1928, s. 1; Samsun Gazetesi, 6 Eylül 1928, s. 3). İlköğretim, orta öğretim, mesleki eğitim (ticaret mektepleri, akşam kız sanat okulları, kız sanat enstitüsü, erkek sanat enstitüsü) ve halk eğitim (biçki, dikiş, nakış ve şapkacılık kursları; Kur'an, daktilografi, yabancı dil kursları) okullarında eğitim verilmiştir (Duman, 2014). 1929'da açılan Millet Mektepleri, 1935 yılında Ulus Okullarına dönüştürülmüştür. Ekim 1935'te Samsun Merkez'de İstiklâl, Fazılkadı ve İsmet Paşa okullarında Ulus Okulları eğitime başlamıştır (Samsun Gazetesi, 22 Kasım 1935, s. 3).

Türkiye'de 1943 yılında Erkek Sanat Enstitüleri açılmaya başlanmış, 1945'te Samsun'da enstitü yapılarının inşaatına Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak Bonatz ve ekibinin hazırladığı tip proje ile başlanmıştır. Yerleşke içerisinde bulunan tarak şemalı yapı grubunun projesine, Şehit Şehit İlhan Hamlı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nin arşivinden ulaşılmıştır.

Yeni devletin modernleşme çabalarıyla eğitim alanında artan imar faaliyetleri, Samsun Merkez'deki Lise Caddesinin doğusundaki alanda yoğunlaşmıştır. Erkek Sanat Enstitüsünün Lise Caddesine bakan kısımda, öncelikle batısında, bazıları daha erken tarihte kurulmuş, Eski Kız Sanat Enstitüsü, Eski Atatürk Lisesi (tescilli) yeni Olgunlaşma Enstitüsü, Ondokuz Mayıs Lisesi,

### Şekil 2

Samsun Erkek Sanat Enstitüsü ve Yakın Çevresinde Yer Alan Eğitim Yapıları, 1940'lara Ait Yerleşim Planı (Soldaki) (Şehit İlhan Hamlı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Arşivi) ve Günümüze Ait Hava Fotoğrafı (Sağdaki) / *Samsun Institute of Arts for Boys and the Educational Buildings in the Vicinity, 1940s Settlement Plan (Left) (Şehit İlhan Hamlı Vocational and Technical Anatolian High School Archive) and Aerial Photograph of the Present Day (Right) (Google Earth)*



<sup>13</sup> Atatürk 16 Eylül 1928'de Samsun'a gelmiştir (Topçu, 2005).

Eski Akşam Sanat Okulu, Ticaret Lisesi, Anadolu İmam Hatip Lisesi bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemi mesleki okul tedrisatının ve modern yapıların birer örneği olan bu yapılarının bulunduğu alan “Okullar Sitesi” olarak anılmaktadır.

1967 Samsun İl Yıllığı'nda, ilde genel kültürün iyi durumda olduğu, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullar dışında 5 halk kitaplığı, 2 çocuk kitaplığı, 110 köy okuma odası, 6 özel biçki- dikiş kursu, 1 özel daktilo kursu, 1 müze, 5 halk eğitim merkezi, 1 eğitim araçları merkezi, 1 beslenme eğitimi bürosu ve 1 yetiştirme yurdu olduğu belirtilmektedir. (Samsun, 1967, s. 168). Okulların yapısındaki değişiklik eğitimdeki işlevlerin çeşitliliğin de bir işareti olarak okunmalıdır.

Samsun merkezinde bulunan orta dereceli okullar arasında Ondokuz Mayıs Lisesi, Samsun Koleji (bugünkü Samsun Anadolu Lisesi), Ticaret Lisesi, Kız İlköğretmen Okulu, Kız Enstitüsü, Erkek Sanat Enstitüsü, İmam Hatip Okulu, Namık Kemal Ortaokulu, Devrim Ortaokulu ve Samsun Ortaokulu yer almaktadır (Samsun, 1967, s. 171) (bak. Şek. 2).

## SAMSUN ESKİ ERKEK SANAT ENSTİTÜSÜNÜN MEKÂNSAL DÖNÜŞÜMÜ

### Yapının Tarihi Süreci

Büyük kentlere açılan sanat enstitülerinden biri de 1943-1944 ders yılı başında Samsun'da Samsun Erkek Sanat Enstitüsü adıyla faaliyete geçirilmiştir (Bütün Y. Samsun, 1978, s. 388). İlk kendine ait bir binası olmayan enstitü, özel idareye ait 2 Kasım 1938'de yapılan resmî törenle hizmete açılmış olan 30 Ağustos İlkokulunda (Ahali Gazetesi, 9 Kasım 1938, s. 1) 4 Ekim 1943'te geniş katılımlı bir törenle hizmete başlamıştır. Enstitünün eğitim kadrosunda ilk başlarda enstitü müdürü ile 16 öğretmen vardır (Ahali Gazetesi, 8 Ekim 1943, s. 1; 17 Ekim 1943, s. 1). Marangoz, demir ve tesviye bölümleri ile öğretime başlayan okula ilk yıl 297 kişi kayıt yaptırmıştır. İlk yıllarda enstitünün derslik ile atölyeleri fizikî imkânsızlıktan ötürü farklı yerlerde bulunmaktadır (Maarif Mesleki ve Teknik Eğitim İstatistiği, 1944, s. 36). Buna istinaden valilik, özel idare vasıtasıyla 50 dekarlık bir araziyi istimlak ederek, 1945 yılı başında enstitü binası yapılmak üzere, Mili Eğitim Bakanlığına (Maarif Vekaletine) tahsis etmiştir. Bakanlık aynı yıl içinde 700 bin liralık bir tahsisat çıkararak ihale sürecini başlatmıştır (Samsun Gazetesi, 3 Ağustos 1945, s. 1). Bu işlemlerin ardından 30 Ağustos 1945'te temel atma töreni gerçekleştirilerek (Samsun Gazetesi, 7 Eylül 1945, s. 1), binaların yapımına başlanmıştır. İlk kısım inşaat 1947 yılı sonunda tamamlanmış ve enstitü buraya taşınmıştır (Samsun Gazetesi, 15 Aralık 1947, s. 1). Günümüzde yapılar topluluğu, 1945

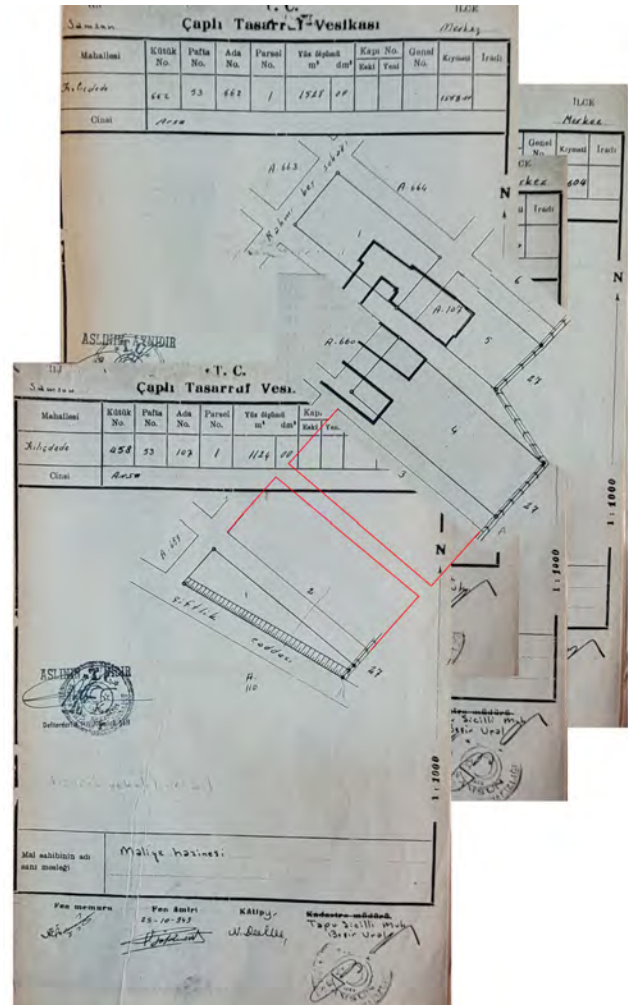
yılında inşa edildiği yerde bulunmaktadır. Güneydeki atölyeleri bağlayan D5 giriş kapısının üzerinde yazan 1943 tarihi, binanın yapımını değil enstitülerin kuruluş tarihini işaret etmektedir.

İnşa edildiği dönemde Erkek Sanat Enstitüsü yerleşkesinin konumu Merkez ilçe Kılıçdede Mahallesi (bugün İstiklal Mahallesi) olarak 25 Ekim 1949 tarihli çaplı tasarruf vesikası (haritalı tapu) evraklarında görülmektedir. 1/1000 ölçekli olarak hem arazi hem de enstitü, atölye ve derslikler bloku sınırları çizilmiştir (bak. Şek. 3).

Enstitü yerleşkesi bugün, Samsun ili İlkadım ilçesi, İstiklal Mahallesinde 3623 ada ve 14 parselde bulunan 22.263m<sup>2</sup> tapu alanına sahip, 10.715m<sup>2</sup> yapıların oturduğu, 11.513m<sup>2</sup> bahçe alanı olan bir erkek sanat enstitüsü yapılar topluluğudur. Bunun yanında 505m<sup>2</sup>'lik alanda lojman binası bulunmaktadır.

### Şekil 3

Erkek Sanat Enstitüsünün ve Kurulduğu Alanın 25 Ekim 1949 Tarihli Çaplı Tasarruf Vesikası (Haritalı Tapu) Evraklarından Örnekler (Evrakların Bir Araya Getirilişi ve Kırmızı Çizgiler Yazar Tarafından Düzenlenmiştir) / *Examples of the Documents Institute of Arts for Boys and the Area Where It Was Established, Dated 25 October 1949 (The Combination of the Documents and the Red Lines were Edited by the Author)*



**Şekil 4**

Sabri Oran'ın Kitabında Yer Alan 1940'lerde Samsun Erkek Sanat Enstitüsüne Ait İç Mekân ve Dışarıdan Fotoğrafları (Oran, 1952), E.S.E.'nin Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesinden Bir Görünüş (Sağ Üstteki Fotoğraf) / *Interior and Exterior Photographs of Samsun Institute of Arts for Boys in the 1940s in Sabri Oran's Book (Oran, 1952), A View from the Technical High School and Industrial Vocational High School Of E.S.E. (Top Right Photograph) (Bütün Y. Samsun, 1978, p. 388)*



1947 yılındaki taşınmanın ardından o günlerde enstitüyü ziyaret eden Samsun Gazetesi yazarı Kâmil Sirmen'in gözlemleri şu şekildedir (Samsun Gazetesi, 15 Aralık 1947, s. 3).

...bir sanat yuvası olan bu müessese, tesviye, demir ve ağaç işleri şubeleri olmak üzere üç kısım halindedir. Tesviye kısmında beş demir ocağı ve bir şahmerdan ve bir elektrik kaynak cihazı ve ayrıca da çeliği sulama tav ocağı vardır. Yedi makinası ağaç şubesinde... vardır. ...Çekoslovakya'nın Skoda fabrikası mamulâtından olan 120 beygir kuvvetinde bir dizel elektrik motoru seksen kilovat takatıyla çalışmaktadır. Müessesenin kadrosu (ilk) Müdür Remzi Dönen, Baş Muavin Cemal Polatsoy, İkinci Muavin Ferit Özalp, Üçüncü Muavin Cemal Tınaz ve Dördüncü Muavin Mehmet Kırca ve 26 öğretmen, bir muhasip, bir kâtip, bir ambar memuru ve 8 hademeden ibarettir (1947).

1947 yılında tamamlanan yapı 1 müdür, 7 öğretmen, 1 hesap memuru ve 200 öğrenci ile Erkek Sanat Enstitüsü adıyla eğitim-öğretime açılmıştır (Başbakanlık İstatistik müdürlüğü Kültür İstatistikleri) (Sarısakal, 2011, s. 289). 3 Ağustos 1948 tarihli Samsun Gazetesi haberine göre enstitü o yıl, birinci ve ikinci devre olarak 86 mezun vermiş; bunlardan 15'i, Amerika'dan Türkiye'ye getirilen yol makinelerinde çalışacak olup ihtisaslarını yapmak üzere İzmir'de açılan kursa gönderilmiştir. 6 aylık kurs sonunda bu kişiler 250 lira ücretle söz konusu makinelerin işletilmesi ve onarılmasına memur edilirken geriye kalan 71 kişi Milli Savunma ve askerî fabrikalar

hesabına okudukları için ilgili fabrikalarda istihdam edilmişlerdir (Samsun Gazetesi, 3 Ağustos 1948, s. 1). 20 Ekim 1950 tarihli Zafer Gazetesinde Samsun Erkek Sanat Enstitüsü Müdürlüğüne ait inşa süreciyle ilgili ihale, malzeme tedariki, bedel vb. üzerine şartname yayınlanmıştır (Zafer Gazetesi, 20 Ekim 1950, s. 7).

Enstitü bünyesinde 1960-1969 yılları arasında Akşam Tekniker Okulu açılarak hizmet vermişse de bu kısım daha sonra kapatılmıştır (Sarısakal, 2011, s. 289). Erkek Sanat Enstitüsünün orta kısmı bulunmaktaysa da bu kısma 1967 yılında öğrenci alınmamıştır. (Samsun, 1967, s. 169). 1967 Samsun İl Yıllığı'nda, Erkek Sanat Enstitüsünün bahçesinde arkeoloji müzesi meydana getirildiği ve Dündar Tepeden çıkan eserlerin burada teşhir edildiği yazılmaktadır. Günümüzde bu eserler burada değildir. (Samsun, 1967). Ayrıca okul öğretmenleri sene başından itibaren öğrencilerin yıl boyunca hazırladıkları ürünlerin sergilendiği yıl sonu sergileri açmışlar; öğretmenler genç sanatkarların eserlerini göğüslerini kabartarak sergilemişlerdir (Samsun Gazetesi, 2 Temmuz 1948, s. 3).

Bu süreç içerisinde Eski Erkek Sanat Enstitüsü; Teknik Lise, Endüstri Meslek Lisesi ve Akşam Endüstri Meslek Lisesini bünyesinde toplayıp hizmet vermiştir (Bütün Y. Samsun, 1978, s. 388). Okulun Teknik Lisesinde makine, elektrik, inşaat bölümleri; Endüstri Meslek Lisesinde tesviye, metal işleri, ağaç işleri, motor, elektrik, elektronik, model, döküm, makine ressamlığı, yapı ve yapı ressamlığı bölümleri bulunmaktadır (Bütün Y. Samsun, 1978, s. 388).

Samsun Erkek Sanat Enstitüsü bugünkü adıyla Şehit İlhan Hamlı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, güçlendirilme ve onarım işi<sup>14</sup> (yaklaşık on dört bin beş yüz m<sup>2</sup> alan) için 540 gün süreli ihale edilmiş olup okuldaki öğrenimin 1,5 yıllığına Badirli Mahallesi'ndeki İlyas Kılıç Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde devam etmesi uygun görülmüştür. Okulun uygulamalı dersleri sanayideki uygun işyerlerinde programlı olarak sürdürülmektedir. Haziran 2021'de güçlendirme çalışmaları başlamıştır. Ancak 2023-2024 eğitim öğretim dönemi bahar yarıyılında (Ocak 2024'te) aynı yerleşkeye geri dönülüp eğitime tekrardan başlamıştır. 1967'de inşa edilmiş olan Motorlu Araçlar Atölye Binası (E kütlesi) (bak. Lev. 3), güçlendirme çalışmaları sebebiyle 2022 yılında yapı strüktürü korunarak geri kalan tüm bölümleri yıkılmış, aynı konumda ve aynı sınırlarda kolonları güçlendirilerek yeni yapı inşa edilmiştir (bak. Lev. 5). A, B ve C bloklarında güçlendirme çalışmaları sırasında yapılardaki kolon giriş sistemini güçlendirmek için cephe düzenlerinin olduğu bölümler yıkılıp yeniden düzenlenmiştir (bak. Lev. 7).

Samsun Erkek Sanat Enstitüsü, 1943'ten itibaren Samsun'da meslek edinmek isteyen nitelikli insan sayısının artmasını ve mezun olan öğrencilerin bir kısmının meslek okullarında öğretmen olmasını sağlamıştır. Bu sayede örnek bir şehir olan Samsun'da meslek eğitimi alanlar öğrendikleri meslek aracılığıyla özel iş yerleri ve fabrikalar açarak istihdam olanakları yaratmış, ticarete yön vermiş, ekonominin güçlenmesi ve endüstrinin gelişmesinde etkin olmuşlardır.

### Yapının Mimarisi

Cumhuriyet sonrası yapılaşmanın yoğunlaştığı Samsun-İlkadım ilçesinin İstasyon Mahallesi'nde bulunan eski Erkek Sanat Enstitüsü yapı topluluğu merkezi bir konumdadır. İstiklal Caddesindeki girişi Devlet Su İşleri Hizmet Binası girişi ile karşı karşıya olan Enstitünün Saadet, İstiklal ve Anafartalar Caddesinden birer girişi bulunmaktadır.

Hayri Güneş'in Samsun Bafra Gazetesindeki 14 Mayıs 1953 tarihli yazısında Samsun Erkek Sanat Enstitüsüyle ilgili bir anlatısı yer almaktadır. Güneş (1953), enstitünün konumunu; şehre hâkim bir tepe üzerindeki geniş bir çamlık, nadide çiçeklerle süslenmiş güzel bir

park, birbirine eklenmiş binalar ve spor sahalarına vurgu yaparak anlatmaktadır:

Bu basık binalar serisinde Sayın Nuri Özkan'ın güler yüzünden gayri hiçbir şey göremeyeceğinizi zannederek çamlıktaki banklardan birine çöküverirsiniz.

Deniz tam karşınızda bir nazar boncuğudur. Bu masmavi suyun adına neden kara dendiğini düşünür, fakat daha ileri gidemezsiniz. Zira bu anda tarih denen muazzam çarkın sihirli zembereği dönüvermiştir. Ahmet Paşa'nın 300 gemilik donanması Kırım'ı Fethi gider küçük bir tekne, Osmanlı tahtını ele geçirerek dünyayı sarsacak bir kumandanı, Yavuz Sultan Selim'e kefeye taşımaktadır. İran seferi için erzak yüklemiş kamyonların yelkenleri bembeyaz nihayet Sinop baskını, 'Sivastopol önünde yatan gemiler', 19 Mayıs ve Millî Mücadele yılları... Bu denizle türkülerimiz kadar kaynaşmış kız adını düşünmeye lüzum var mı?

Enstitünün zili sizi denizin rüyasından uyandırırverince zamanın süratini, saatten, birbiri ardınca içtiğiniz sigara sayısını boşalan paketten anlarsınız. Anlarsınız da 'mademki geldim şu mektebi gezivereyim' dersiniz.

Büyük kapıdan içeri girmeniz fikirlerinizin topyekûn değişmesi için kâfidir. Geniş uzun tertemiz bir koridor. İki yanında büyücek 2 vitrin. İftiharla seyredersiniz. En son model elektronik ürünlerine kadar gördüğünüz her şey burada yapılmıştır ve bunları yapanlar 11-18 yaşında Türk çocuklarıdır. 20 sene sonrayı düşünün aynı eller büyük fabrikalar kuracak, büyük fabrikaların çalışmalarına veçhe verecek ve nihayet gemiler, trenler tayyareler... Her şey kendi malımız işte yarının Türkiye'si.

Enstitüde insanı çabucak kendine bağlayan bir hava vardır. Bu kuruluştaki nizamdan ziyade çalışmadaki intizamdan olacak. Burada hiçbir şey yoktur ki, bu intizamı mutlak olarak ifade etmesin. Koridorun bir yanında dershaneler, diğer yanında atölyeler. Birinde tefekkür, öbüründe maharet. İkisnin aynı şekilde yürütüldüğünü anlamak için düşünmeğe lüzum yok. Zira burada her şeye müşahhasır. Öğrencilerin durumunu öğrenmek istiyorsunuz? Yapılan işleri önünüze sürüverirler. Karar sizindir. Mezun olanların mı soruyorsunuz? Müdür Nuri Özkan'ın masası üzerinde, çeşitli müesseselerinin eleman isteklerini gösterir, bir tomar kâğıt vardır.

Yorgunluğunuz tamamen kaybolmuştur. Körpe çamlığında denizin rüyasını imanlı çalışmalarında yarının Türkiye'sini seyrettiğimiz bu modern müesseseden gerçek bir gururla ayrılırsınız. (Bafra Gazetesi, 14 Mayıs 1953)

Hayri Güneş'in basık binalar olarak ifade ettiği yapılar aslında kat yüksekliliği oldukça yüksek yapılan tek katlı atölye binalarıdır (bak. Lev. 1-2, Şek. 4).

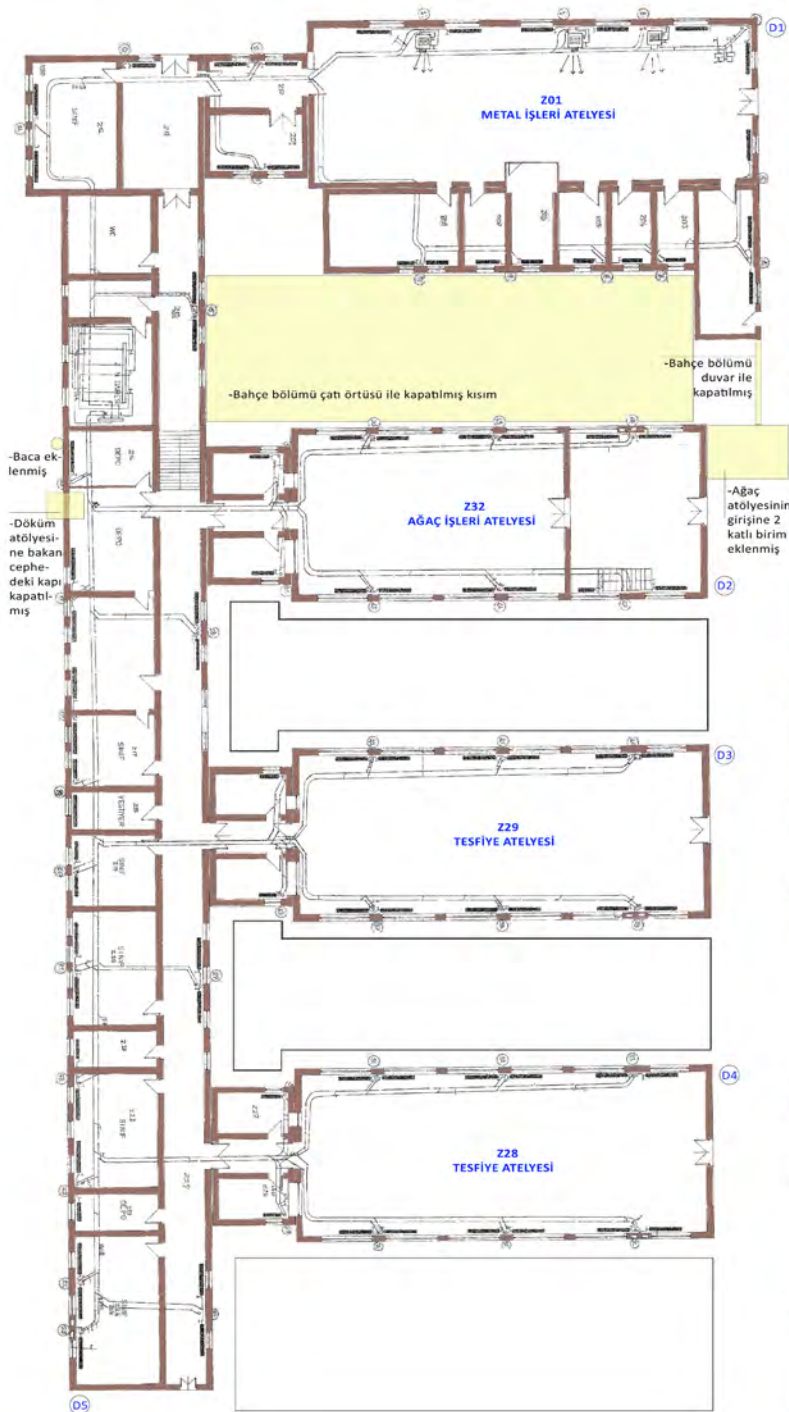
<sup>14</sup> Bakanlığın resmî sitesinde güçlendirme çalışmaları "Millî Eğitim Bakanlığı, okullar arası başarı ve imkân farklılıklarını azaltmak ve eğitimde fırsat eşitliğini güçlendirmek için gerekli tüm hazırlıkları tamamlanan 'Temel Eğitimde 10.000 Okul Projesi'ni hayata geçirdi. Proje kapsamında bir yıl içinde 3 bin anaokulu ve 40 bin ana sınıfının açılması hedefleniyor. Diğer taraftan seçilen temel eğitim okullarının altyapısının güçlendirilmesinden eğitim ortamlarının zenginleştirilmesine kadar çok sayıda destek uygulamaya geçirilecek." şeklinde ifade etmektedir (<https://www.meb.gov.tr/meb-temel-egitimde-10-bin-okul-projesi-baslatti/haber/25536/tr>).

Samsun E.S.E.'nin Erkek Sanat Enstitülerinin 3 plan tipolojisi içerisindeki yerine bakıldığında, 1. Tip E.S.E.'nin (bak. Şek. 1) sadece 1 aksı ve atölyeler grubu şeklinde olduğu göze çarpar. Burada Bonatz'ın tasarladığı birbiri ile ilişkili 4 atölye ve bir ders bloğu bulunmaktadır. Yapılar topluluğunda 1945 yılında, makine ve metal teknolojisi alanı, mobilya ve iç mekân tasarımı alanı ve atölye şeklinde 4 ayrı birim olan atölye binaları ve bunları

dikine kesecek şekilde batıdan birbirine bağlayan bir omurga üstünde derslikler bölümü yapılmaya başlanmıştır (D Blok). 1947'de tamamlanan yapıdaki atölye binaları tek katlıdır. 1947'de öğretmen ve öğrencilerin gayreti ile okul çevresi ağaçlandırılmış ve bugün Samsun 56 Evler için akciğer vazifesi gören çamlık bahçe meydana getirilmiştir (bak. Lev. 1-2-3, Şek. 4).

### Levha 1

Eski Erkek Sanat Enstitüsü Atölyelerinin ve Dersliklerin Bir Arada Bulunduğu Plan Şeması ve Plan Şemasındaki Değişiklikler (D Blok) (Yazar Tarafından Düzenlenmiş), E.S.E.'ne Ait Fotoğraflar / The Plan Diagram of the Former Institute of Arts for Boys Workshops and Classrooms Together and the Changes in the Plan Diagram (D Block) (Edited By The Author), Photographs of E.S.E.



**Levha 2**

Samsun Erkek Sanat Enstitüsü 1/50 detaylı Metal İşleri ve Ahşap İşleri Atelyesi plan çizimleri, Metal Atelyesinden A-A Kesit, Ahşap İşleri Atelyesi kuzey doğu görünüşü ve atelyelerin içeriden ve dışarıdan fotoğrafları (D Blok) (yazar tarafından düzenlenmiş) / *Samsun Institute of Arts for Boys 1/50 detailed Metal Works and Woodworking Workshop plan drawings, A-A Section from the Metal Workshop, North East view of the Woodworking Workshop and interior and exterior photographs of the workshops (D Block) (edited by the author)*



Atölye ve derslikler bölümünün zemin kaplaması dökme mozaiktir. Atölyelerden derslikler bölümüne geçiş (D1, D2, D3 ve D4'ten D5'e), 2'şer küçük oda arasından sağlanmaktadır. Bu odalardaki iç pencereler sayesinde atölyelerle göz teması kurulabilmektedir. Atölyeler ile derslikler arasında ve geçiş bölümlerinden dersliklere geçiş bölümünde hem atölyelerin hem de geçiş bölümlerinin duvarı bulunmaktadır. Çizimde de görüldüğü üzere diletasyon derzi çalışması yapılmış çift sıra duvar düzenlemesi, her iki tarafta da yer alır. Burada duvar kalınlığı 1 metreden fazladır. Geçişlerde çift kanatlı ve çokça camlı ahşap kapılar kullanılmıştır. Derslikler bölümü başında ve sonunda olmak üzere 2 kapı ile dışarıya açılmaktadır.

Derslikler bölümü derslikler/sınıflar, tuvaletler, depolar (biri kimyasal malzemeler deposu) ve vestiyer birimlerinden oluşmaktadır. Birkaç tüpün bulunduğu kimyasal malzeme deposunun içerisindeki 5 basamak ile diğer küçük birime çıkılmaktadır. Eski özgün planlara bakıldığında derslikler kolunun (D5 bak. Lev. 1-2) D2 atölyesine denk gelen aksta batıya/arka bahçeye açılan bir kapı bulunmaktadır. Günümüzde bu kapı kapatılmıştır ancak kapı sövesi görülmektedir. Sonradan derslikler bölümüne bir baca eklenmiştir (bak. Lev. 2).

Erkek Sanat Enstitülerindeki dökümcülük atölyelerinde her cins dökümcülüğün öğretilmesi amaçlanmıştır. Bu atölyelerin müstakil olarak inşa edilmesi sırasında modelcilik ile ilgisinden ötürü marangoz atölyesine yakın konumlanmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber ağır döküm parçalarının kaldırılıp taşınabilmesi için vinç tertibatı bulunmaktadır. Bu sebeplere bağlı olarak derslikler bölümünde dökümhaneye yakın bir noktada bir kapı yer almaktadır (Oran, 1952, s. 39). Sabri Oran'ın kitabında ifade edildiği üzere Samsun'da da dökümhane birimi (F Blok) marangoz atölyesine yakın bir aksta tasarlanmıştır. Derslikler bölümünden dökümhaneye kolay ve kısa yoldan geçiş için kapı tasarlanmıştır. Ayrıca Bonaltz'ın çizimlerinin yer aldığı Oran'ın (1952) kitabında dökümhaneye ait plan ve kesit çizimlerinin (bak. Şek. 1) benzeri Samsun E.S.E.'de de dökümhane birimi olarak yer almaktadır (bak. Lev. 4). Buradan dökümhane yapılarının da Bonaltz'ın ofisi tarafından tip proje olarak tasarlandığını görmekteyiz.

Oran'ın (1952), belirttiği üzere deprem bölgesindeki yapılar için Bayındırlık Bakanlığının deprem yönetmeliği dikkate alınarak bazı farklı uygulamalarda bulunulmuştur. Oran "deprem bölgesinde olan ve Samsun'da beton çerçeveler arasına tuğla duvarlar örülmek sureti ile ve yüzleri sıvanmış olan tesviye atölyeleri gösterilmiştir" sözleri ile Samsun'un deprem bölgesi olarak tespiti ve Erkek Sanat Enstitüsünde önlem olarak strüktür ve malzeme tercihi aktarılmaktadır (s. 26).

Art arda paralel olarak dizili 4 atölyeden D1 no'lu demir atölyesi (metal işleri atölyesi) diğer atölyelerden hem plan olarak daha farklı hem de hacim olarak daha büyük bir kütleyle sahiptir. D2 atölyesi yönünde, yapının uzun kenarı sırasınca 7 küçük odanın yer aldığı derslikler bölümü bulunmaktadır. Demir atölyesinin beşik çatı mahyası boyunca çatı feneri yükselmektedir. Atölyedeki pencereler üst üste 2 sıra gelecek şekilde sık ve yüksek sıralanmıştır. Atölyelerin tamamında ve tüm cephelerinde betonarme düşey taşıyıcı sistem/kolon sırasının varlığı dışarıdan okunmaktadır. Duvar aksı ve kolonların bir bölümü dışarıya taşacak şekilde düzenlenmiştir. Üsluba ilişkin bu kararlar modernin izlerinin okunmasına yardımcı olmaktadır.

D2 atölyesinin ana girişinin doğu yönüne, giriş kapısına kadar dayanan bir birim eklenmiştir. Öğretmenlerin dinlenmesi için yapılan ve bir duvarı atölyeye bitişik olan bu birimin girişi atölyenin içindedir. Bu birimin bodrum katı da bulunmaktadır.

Atölyelerin arasında kalan serbest bölümler, atölye birimlerinin birbirine gölge yapmaması ve dahili ışığa mâni olmamak için ağaçsız olarak çimen bırakılmıştır (Oran, 1952, s. 16). Tip projelerin tasarımı sürecinde atölye çalışmalarının sağlıklı sürdürülebilmesi için aydınlanma, gün ışığı kullanımı, yeşil alanların düzeni ön planda tutulmuştur. Samsun E.S.E.'de atölye arasında bırakılan bu çimen alanlarda günümüzde gelişmiş ağaçlar bulunmaktadır.

Arazinin eğimli olması derslikler koridorunda D1'den D2'e geçişte yaklaşık 3 m.lik bir merdiven kullanımını gerekli kılmıştır. Buradaki kot farkı kullanılarak D2 ağaç işleri atölyesine bodrum kat tasarlanarak çözümlenmiştir. Ağaç işleri atölyesine (D2 nolu) ana kapıdan girdikten sonra solda bodrum katına inen merdiven bulunmaktadır. Atölyeler bölümünde yalnızca bu birimin temel işlemler atölyesi olarak adlandırılan bodrum katı bulunmaktadır. Burada ilk atölyenin pencereleri bulunduğu için nem yoksa da toprağa dayalı havalandırması olmayan, ışık almayan arka odalarda rutubet ve duvar sıvalarında dökülme mevcuttur. Bu atölyede çok sayıda ahşap atölye, marangoz tezgâhı ve yığılı ahşap malzeme yer almaktadır. Bodrum kat ana salondan D1 ile D2 atölyesinin arasında kalan bahçeye doğru bir çıkış kapısı bulunmaktadır. Derslikler bölümü koridorundan da bu aradaki bahçeye çıkış bulunmaktadır. Özgün planda yer almamakla birlikte, D1 ile D2 atölyeleri arasındaki bahçe kısmının üstü, kırma ahşap çatı sistemi üzeri ondüle levha ile kapatılmıştır. Tuvaletler bu atölyeler grubunda derslikler aksının kuzeybatı ucunda yer almaktadır. Tuvaletlerde kullanılan malzemeler zamanla özgünlüğünü yitirmiştir. Bu yapılarda kullanılan ahşap tefrişlerin tasarlanması ve hazırlanması bu atölyelerde yapılmıştır.

Tesfiye atölyesinin (D3 nolu yapı) giriş bölümüne ilerleyen yıllarda duvarlar eklenerek büyük atölye içerisinde sınıflar oluşturulmuştur. Tesfiye atölyesinin (D3 nolu) işleviyle ilişkili olarak mekân, birçok detaya sahiptir. Atölyenin bir köşesinde 5 musluklu bir lavabo tezgâhı yer alır. Zemin döşemesinde mekânın 4 duvar dibini dolaşan yaklaşık 70 cm'lik ahşap döşeme bulunmaktadır. Makinelerin kablo vb. unsurları ahşap döşeme kaldırılarak altına gizlenmiştir. En güneydeki diğer tesviye atölyesinin (D4 no'lu yapı) döşemesinde de uzun kenarlara paralel, yaklaşık 70 cm.lik 2 ahşap bant bulunmaktadır.

Atölye yapıları derslikler binası olan kuzeydoğu-güneybatı yönünde konumlanan tek katlı ana binayla birleştirilmiştir. Betonarme derslik binasında ise sınıflar ve idari birimler yer almaktadır. Yalın ve dikdörtgen bir plan tipine sahip ana kütle ve atölyeler bloğu, özgün plan tipolojisi, söveli yüksek cephe açıklıkları ile özgün niteliklerini korumaktadır. Yapı grubunun taşıyıcı ve üst örtü sistemlerinde karma sistem (yığma+betonarme) kullanılmıştır.

Aslına sadık olarak korunan 1945 tarihli atölyeler, betonarme karkas sistemli, tek hacimli, yüksek ve geniş açıklıklı yapılardır. Cephe tasarımları, özgün malzeme kullanımına ve boşluklara sahiptir. Yapılardaki ahşap doğrama iç ve dış kapılar, pencereler ve çatı sistemleri günümüze değin ulaşmıştır. Atölyeler yapılarındaki beşik çatı sistemi sayesinde geniş açıklıklarla ağır atölye ekipmanları, makine ve teçhizat yerleştirilmesi açısından serbest bir çalışma alanı oluşturmaktadır.

Samsun'daki gibi Kayseri'deki E.S.E.'nin (Oran, 1952, s. 32) yerleşkesinde de (vaziyet planında görüldüğü gibi) atölyeler ve derslikler bölümü dışında farklı işlevde birçok yapı türü bulunmaktadır. Dökümhane, motorlu taşıtlar binası, marangozhane, makine dairesi gibi bölümlerden de anlaşılabileceği üzere iki okulun vaziyet planları oldukça benzemektedir.

Bonatz'ın tasarladığı 1 ve 2. Tip E.S.E.'lerinin (bak. Şek. 1) sadece 1 aksı ve atölyeler grubu Samsun E.S.E.'de, mevcuttur. Diğer enstitüler araştırıldığında okullara eklenen diğer işlevlerin, alanın imkânına göre konumlandığı görülecektir. Süreç içerisinde artan öğrenci sayısına ve değişen eğitim sistemine/müfredata bağlı olarak yerleşkeye, atölye binaları dışında yeni bölümler, yapı blokları inşa edilmiş; ihtiyaçlar doğrultusunda ek bloklar eklenmiştir. Tesfiye atölyesinde yapılan bölücü duvar, tavan vb. elemanlar tamamlayıcı diğer unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Süreçte bazı kapıların da kapatıldığı gözlemlenebilir.

Samsun eski E.S.E.'nin konumlandığı alanda farklı zamanlarda farklı işlevlerle inşa edilmiş yapılar bulunmaktadır. 1965 sonrasında yerleşkeye inşa edilen

binalar kütle ve hacim olarak büyüme yönünde farklılık göstermektedir. A Blok ve C Blok 4'er katlı, B Blok 3 katlı, lojman 2 katlı ve 4 dairedir. Bu yapılar mekânsal ve fiziksel nitelikleri bakımından yapıldıkları dönemin tasarım ve mimari üslubunu taşımaktadır.

1967'de 2 katlı bir lojman (personel lojmanı/sosyal konut), motorlu araçlar atölye binası ve derslik binası; 1971'de idare binası ve derslikler (A Blok), elektrik-elektronik teknolojisi, bilişim teknolojisi, makine ressamlığı atölye ve derslikler (B Blok), 1973'te metalürji atölye binası (metalürji teknolojisi alanı atölye ve derslik binası), döküm atölyesi, 1992'de C Blok (derslik, laboratuvar ve kantin için kullanılmaktadır), 2005 yılında ise son olarak ayrı ayrı halı saha, soyunma ve duş birimi inşaatı tamamlanmıştır. Binaların imar planı onay tarihi 2 Haziran 1960'tır.

Yeni yapılarla birlikte okulda yeni bölümler açılmıştır. 1963-1964 ders yılında motor, 1971 yılında elektrik ve teknik lise ile beraber makine bölümü hizmete girmiştir. 1974-75 ders yılında makine ressamlığı ve döküm bölümü açılmıştır. 1982-1983 ders yılında önce motor bölümünün içerisinde açılan gemi makineleri bölümü 1995-1996 ders yılına kadar eğitime devam etmiş, daha sonra Endüstri Meslek Lisesi bünyesinde çıkarılmış ve statüsü değiştirilerek Anadolu Meslek Lisesi haline dönüştürülmüştür. 1993-1994 öğretim yılında matbaa bölümünün Endüstri Meslek Lisesinin bünyesine katılmasıyla okulun bölüm sayısı dokuza yükselmiştir. 1997-1998 öğretim yılında ise Anadolu Teknik Lisesi, elektrik bölümü ile eğitime başlamıştır. Bu üç okul aynı müdüre bağlanarak eğitim öğretime devam etmiştir. 2002-2003 öğretim yılında bilgisayar, 2004-2005'te Teknik Lise için bilgisayar, 2016-2017'de ise harita tapu kadastro bölümü açılmıştır. (Samsun Valiliği, 1998, s. 126-127; Samsun Şehit İlhan Hamlı Mesleki, 2022).

Yapılan güçlendirme çalışmalarında en büyük değişim ve dönüşüm motor atölyesinde (E yapısında) görülmüştür. Yapının eski mevcut strüktürü korunmuştur ve güçlendirilmiştir. Ancak Saadet Caddesine bakan cephesi tek katlı eskisi gibi bırakılırken D1 atölyesine bakan bölümü 2 kata yükseltilmiş, yapı girişi ve özgün modern cephesi değiştirilmiş ve modern üsluptaki tasarımı kimliğini kaybetmiştir (bak. Lev. 5).

Günümüzde yapı alanlarında onarım ve güçlendirme amaçlı inşa çalışmaları yapılmaktadır. İdare ve öğretim binası (A Blok), elektrik ve makine ressamlığı atölyeleri (B Blok) ve motor atölyesi yapıları güçlendirme çalışmaları sebebiyle kısmen yıkılmaktadır. Ekim 2021'de yapılan sözlü görüşmede 1945 yılında inşası başlayan atölye yapılarında (4 ayrı birim: makine teknolojisi alanı, metal teknolojisi alanı, mobilya ve iç mekân tasarımı alanı, atölye ve dersliklerinde) yıkım olmayacağı, sadece kolon çevrelerinde güçlendirme yapılacağı bilgisi verilmiştir.

ÖLÇEK: 1/500

Şehit İlhan Hamlı  
Mesleki ve Teknik  
Anadolu Lisesi

A-A Blok İdare Binası -1971  
B-B Blok Elektrik Binası -1971  
C-C Blok Derslik Binası -1992  
D-D Blok Atölyeler -1945  
**Eski Erkek Sanat Enstitüsü**  
E-E Blok Motor Atölyesi -1967  
F-F Blok Döküm Atölyesi -1973  
G-Spor Binası -2005  
H-Lojman -1967

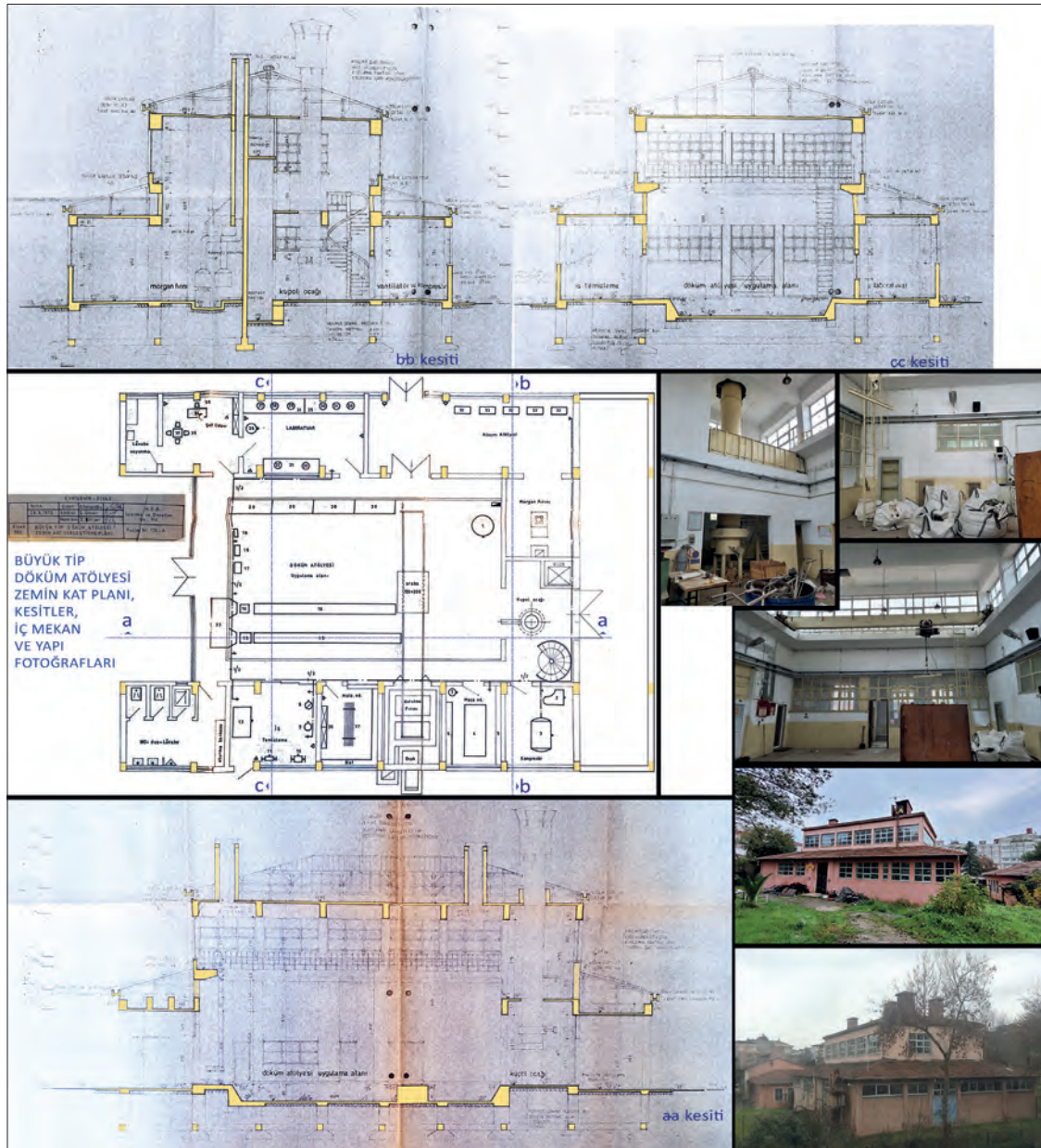
SAADET CADDESİ  
NÖBETÇİ KULÜBESİ  
BASKET SARASI  
TRAFİK BİNASI  
Voleybol Sahası  
ÇAMLIK BAHÇE  
CENGİZ TOPEL CADDESİ  
ANAFATILAR CADDESİ  
AĞACLIK SAHA

Şekil 1.1: Eski Erkek Sanat Enstitüsü'nün mevcut durumu. Harita, okulun genel planını göstermektedir. Harita, okulun genel planını göstermektedir. Harita, okulun genel planını göstermektedir.

Şekil 1.2: Eski Erkek Sanat Enstitüsü'nün mevcut durumu. Harita, okulun genel planını göstermektedir. Harita, okulun genel planını göstermektedir. Harita, okulun genel planını göstermektedir.

**Levha 4**

Samsun E.S.E. Yerleşkesinde Yer Alan Büyük Tip Döküm Atölyesi Plan ve Kesit Çizimleri ve Yapıya Ait Güncel Fotoğraflar (F Blok), Samsun (Yazar Tarafından Düzenlenmiş) / *Plan and Section Drawings and Current Photographs of the Large Type Foundry Workshop Located in Samsun E.S.E. Campus (Block F), Samsun (Edited by the Author)*



Bu yapılar topluluğunda, özellikle 1973'ten sonra inşa edilen yapılarda geçmişte kısmen güçlendirme çalışmaları yapılmıştır (bak. Lev. 6-7). Buna rağmen özgün yapısını koruyan Sanat Enstitüsü, Cumhuriyet dönemi eğitim anlayışını yansıtan, ülke genelinde önemli bir yeri olan erkek sanat enstitülerinden biridir.

1974'te Endüstri Meslek Lisesine dönüşen yapılar, İstasyon Mahallesinde inşa edilmeye başlandığı (1945) yıldan günümüze kadar eğitim yapıları olarak hizmet vermiştir. Paul Bonatz'ın tasarlamış olduğu erkek sanat enstitüsüne ait atölyeler ve derslikler dışındaki çizimlerde, süreçte görev alan mimar ve mühendislerin isimleri yazmaktadır.<sup>15</sup>

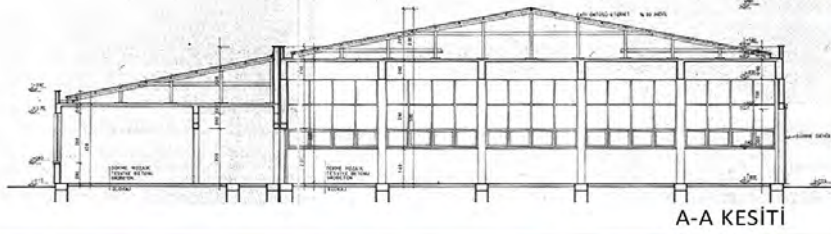
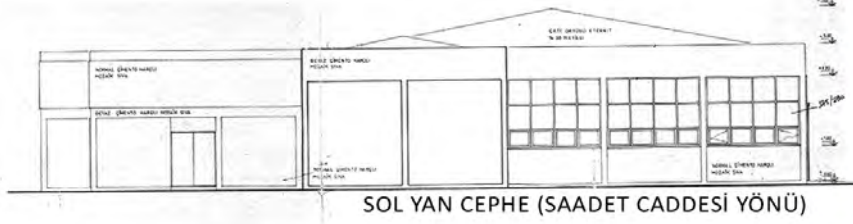
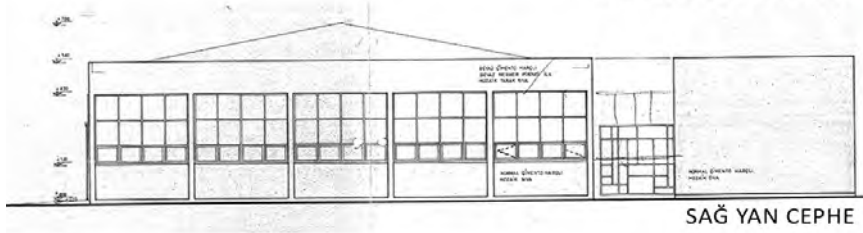
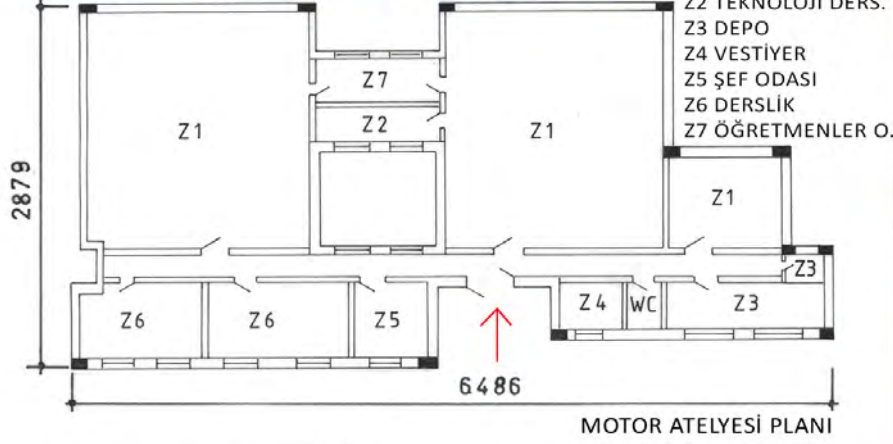
<sup>15</sup> **Mimar(lar)/tasarımcı(lar):** Samsun E.S.E. Demirhane mimarı İ. Boyluoğlu, S. Ceyhan (1946 tarihli çizimlerde); Öğretim ve İdare Blokları mimarı Y. Mimar Suna Demir (1965 tarihli çizimlerde); B Blok mimarı O. Durukan, kontrol A. Mursal (1975 tarihli çizimlerde); Sosyal Konut mimarı Özcan Tokar, İ. Şule, A. Çiğdem (1967 tarihli çizimlerde); C Blok (Tip 250 Öğrencilik Ticaret Lisesi) S. Turgay ve G. Karakaş (1984 tarihli çizimlerde); Erkek Sanat Enstitüsü İdare Binası mimarı Emine Çetin kontrol A. Mursal; Ahşap Mobilya Atölyesi mimarı İsmail Çakır, Ayla Topal, Metin Çetin; Elektrik ve Elektronik atölye tatbikat projesi T. Durukal (1971 tarihli çizimlerde).

**Yüklenici(ler):** Statik ve Betonarme Mühendis Nihat Baş; Müteahhidi Mühendis Nihat Baş (1965 tarihli çizimlerde).

**İşveren:** T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı Yapı İşleri Müdürlüğü, T.C. Bayındırlık Bakanlığı Yapı İşleri Genel Müdürlüğü, Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü.

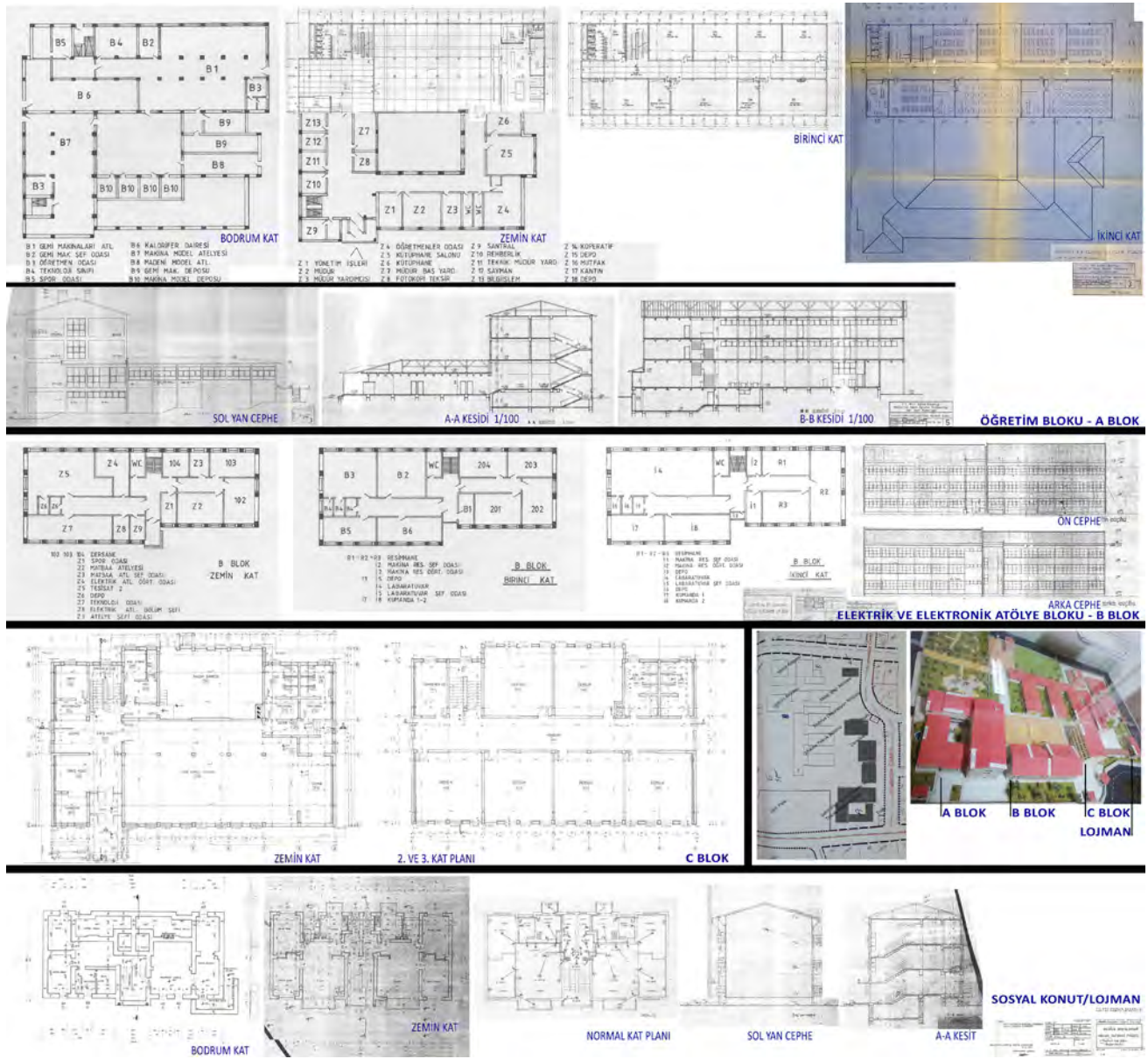
**Levha 5**

Samsun E.S.E. Yerleşkesinde Yer Alan Motor Atölyesi (E Blok) Güçlendirme Çalışması Öncesi Plan, Kesit Çizimleri, Yapıya Ait Fotoğraflar ve Güçlendirme Sonrası Yapıya Ait Güncel Fotoğraflar (Yazar Tarafından Düzenlenmiş) / *Plan, Section Drawings and Photographs of the Structure before the Reinforcement Work and the Structure after the Retrofitting of the Engine Workshop (E Block) in Samsun E.S.E. Campus (Edited by the Author)*

**MOTOR ATEYESİ GÜÇLENDİRME ÖNCESİ ÇİZİM VE FOTOĞRAFLARI****GÜÇLENDİRME SONRASI BİNA FOTOĞRAFLARI**

**Levha 6**

Samsun E.S.E. Yerleşkesinde Yer Alan Öğretim Bloku A Blok, Elektrik ve Elektronik Atölye Bloku B Blok, C Blok ve Lojmana Ait Çizimler ve Konumları / Drawings and Locations of Teaching Block A Block, Electrical and Electronic Workshop Block B Block, C Block and Lodging House in Samsun E.S.E. Campus



**Levha 7**

Samsun E.S.E. Yerleşkesinde Yer Alan Öğretim Bloku A Blok, Elektirik ve Elektronik Atölye Bloku B Blok, C Bloğuna Ait Güçlendirme Çalışması Öncesi ve Sonrası Fotoğrafları ve de Lojmana, Soyunma Odasına, Nöbetçi Kulübelerine, Çamlık Bahçeye Ait Fotoğraflar (B Blok'a Ait Kırmızı Çerçeve Cephe Düzenindeki Değişikliği, C Blok'taki Kırmızı Çerçeve İse Yeni Ek Bölümü Göstermektedir.) / Photographs of the Instructional Block A Block, Electrical and Electronic Workshop Block B Block, C Block Before and after The Retrofitting Work, As well as Photographs of the Lodging, Changing Room, Guard Huts, Pine Garden in Samsun E.S.E. Campus (The Red Frame of Block B Shows the Change in the Facade Layout, and the Red Frame in Block C Shows the New Additional Section)

**ŞEHİT İLHAN H.M.V.T.A. LİSESİ YERLEŞKESİNDEKİ YAPI FOTOĞRAFLARI****GÜÇLENDİRME SONRASI BİNA FOTOĞRAFLARI**

**Çizelge 2**

Eski Erkek Sanat Enstitüsü Yerleşkesinde Yer Alan Yapılara Ait Tapu Listesi, Bilgileri ve Yapım Yılları (Yazar Tarafından Düzenlenmiş)  
/ *Information and Construction Years of the Buildings on the Campus of the Former Institute of Arts for Boys (Edited by the Author)*

| Alandaki Yapılar                                      | Yapım Yılı | Tapu bilgisi                                                                                                                                                | Yapı birimleri                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|-------------------------------------------------------|------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| A Blok İdare (Öğretim ve İdari Bina)                  | 1971       | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 A, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 4278 m <sup>2</sup> | 16 Derslik, 1 Özel Eğitim Dersliği, 1 Müdür Odası, 1 Teknik Mdr. Yardımcısı Odası, 4 Müdür Yardımcısı Odası, 3 Memur Odası, 1 Konferans Salonu, 1 Kütüphane, 1 Rehberlik Servisi Odası, 1 Okul Aile Birliği Odası, 1 Dinlenme Odası, 2 Mescit, 2 Arşiv, 1 Depo, 1 Öğretmenler Odası, 1 Proje Odası, 1 Bilgisayarlı Destekli Çizim Atölyesi, 1 Matbaa Tek. Alanı |
| B Blok Elektrik (Öğretim Binası)                      | 1971       | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 B, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 2263 m <sup>2</sup> | 3 Derslik, Elektrik-Elektronik Tek. Alanı, Bilişim Teknolojileri Alanı, Bilgisayar Destekli Makine Ressamlığı Dalı ve Harita-Tapu Kadastro Alanı                                                                                                                                                                                                                |
| C Blok Derslek (Öğretim Binası)                       | 1992       | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 C, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 1702 m <sup>2</sup> | 16 Derslik, 1 Özel Eğitim Dersliği, 2 Müdür Yardımcısı Odası, 1 Öğretmenler Odası, Öğrenci Kantini, 1 Rehberlik Servis Odası, 1 Spor Odası                                                                                                                                                                                                                      |
| D Blok Atölyeler                                      | 1945-1947  | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 D, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 8710 m <sup>2</sup> | Makine Teknoloji Alanı, Mobilya ve İç Mekân Tasarımı Alanı, Metal Teknolojisi Alanı                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| E Blok Motor (Motor Araçlar Teknolojisi Alanı Binası) | 1967       | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 E, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 3834 m <sup>2</sup> | 4 Derslik, Atölyeler, Öğretmen Odası (Eski İçerik*)                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| F Blok Döküm Atl.                                     | 1973       | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 F, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 1264 m <sup>2</sup> |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| G Spor Binası                                         | 2005       | Kamu Yapısı - Samsun İli, İlkadım İlçesi, İstasyon Mahallesi, İstiklal Caddesi, Dış Kapı No: 149 G, Ada: 3623, Parsel: 14, Parsel Alanı 212 m <sup>2</sup>  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Lojman                                                | 1967       | 86 m <sup>2</sup>                                                                                                                                           | Personel Lojmanı/ Sosyal Konut                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |

Arsa toplam 22.263 m<sup>2</sup>, bunun dışında Lojman da 505 m<sup>2</sup>'lik alan içerisine yerleşmiştir.

Samsun ili İlkadım ilçesi, İstiklal Mahallesi'nde 3623 ada ve 14 parselde bulunan 22.263 m<sup>2</sup> tapu alanına sahip, 10.715 m<sup>2</sup> yapıların oturduğu alan, 11.513 m<sup>2</sup> bahçe alanı olan bir erkek sanat enstitüsü yapılar topluluğudur. Bunun yanında 505 m<sup>2</sup>'lik alana lojman yapısı oturmaktadır

Bu yapıların yanı sıra Saadet Caddesi üzerinden güvenlik girişi, İstiklal Caddesi (eski Cengiz Topel Caddesi) üzerinde güvenlik A blok, Anafartalar Caddesi üzerinde güvenlik B Blok olmak üzere 3 tane giriş/ nöbetçi kulübesi bulunmaktadır.

Modern mimari mirasın önemli bir örneği olan Samsun Eski Erkek Sanat Enstitüsü, Samsun için sürdürülebilir bağlamda meslek edindirme değerine sahiptir. Yapılar topluluğu tescilli değilse de alanın güney batısında bulunan Gezi Park'ında tescilli ağaçların yer aldığı Eski Çamlık Bahçe bulunmaktadır.

**TARTIŞMA**

Çoğunlukla kamu eliyle üretilmiş olan kaymakamlık, hükümet konağı, adliye ve eğitim yapıları gibi kamu yapıları geç Osmanlıdan başlayarak Cumhuriyet döneminde de hem maliyetin az olması hem de hızlı üretilmeleri ve belli standartlara sahip olmaları sebebiyle tip projeler halinde üretilmiştir. Dönemin eğitim işlerinden sorumlu Maarif Bakanlığı'na bağlı olarak yapılan uygulamalarda benzer planların kullanıldığı görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde başlayan “her köye bir okul” yapma projesi hızlı bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra projelerde yerine göre bazı küçük değişikliklere de gidilmiştir.

Ancak farklı arsalarda, şehirlerde, bölgelerde uygulanan bu projeler bazı sorunlar yaratmıştır. Güzer (2022) bu durumu “Tip projeler aracılığıyla çoğaltılan yapılarda topoğrafya, iklim, yön ve fiziksel çevre ilişkilerinin yanı sıra yerel ve kültürel değerlerle kurulan süreklilik kesintiye uğradı” şeklinde ifade etmektedir.

Modern mimarlık anlayışı içinde yer alan ve enstitülerde de kullanılan ışıklıklar, açık plan anlayışları, büyük camlar gibi elemanlar ve mekanlar ülkemizdeki mimarlık kültüründe oldukça zor yer edinmektedir. Güzer (2022), eğitim yapılarının bu sebepten ötürü öncü rolü üstlenerek çocukların eğitim yaşantılarında modern mimarlık diliyle tanışabileceklerini ifade etmektedir. Ayrıca, modern mimarlık üslubunun sahip olduğu yalınlık, sadelik, azaltılmış malzeme kullanımı ve mekansal kullanım vb. durumların E.S.E.’lerinde mevcut olması son yıllarda tüm dünyanın üzerinde durduğu sürdürülebilirlik kavramına da örnek oluşturmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde kamu için üretilen tasarımların yere istinaden yapılmaması özgün çözümlerin oluşmamasına ve bu konuda bağlamsal tasarım yaklaşımlarının gelişmemesine sebep olmuştur. Bu durum indirgemeci bir yaklaşım olarak görülse de eğitim anlayışı olarak ülkemizdeki “meslek okulları ve günümüze değin gelen süreç” bağlamında düşündüğümüzde sürecin işleyişi ve kazanımları oldukça değişmektedir. Erkek Sanat Enstitüleri dönemin nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak için kurulan günümüze değin değişen ve gelişen ihtiyaçlara göre yerleşim alanına yeni eğitim yapıları eklenen her yönden donanımlı okullardır. Bu enstitüler mekansal zenginlik ve teçhizat olarak cumhuriyetin taşıdığı hem fiziki hem de fikri modernlik misyonunu taşımaktadır.

Erkek Sanat Enstitüleri tip proje olmalarının yanı sıra mekansal kurguları, ışığın kullanımı, açık alanlarla olan ilişkileri, malzemenin seçimi ile temel geometrik düzenlemeyi takip eden sade mimarlık dili ile günümüze kadar ulaşmış modern yapılarıdır. Samsun Erkek Sanat Enstitüsü, kagir ve betonarme sistemlerin bir arada ve profesyonelce kullanılmasıyla günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşabilmiş ve Cumhuriyet Döneminde Samsun kent belleğine damga vurmuş önemli yapılarıdır. Bu yapı, yapım amacı doğrultusunda hâlen eğitim ve üretim amacıyla kullanılmaktadır.

Birer okul olan enstitüler ilk başta bir eğitim yapısı olduklarını akla getirse de Erkek Sanat Enstitülerinde, eğitim işlevinin yanında/içerisinde bir üretim yapısını da görmekteyiz. Buradaki enstitü yapılar grubu eğitim işlevinden farklılaşmakta, toplum ile yapı arasındaki ilişkiler enstitünün kuruluşundan itibaren bir üretim ile gelişmiş ve farklılaşmıştır. Enstitü kurulduğunda

yurtdışından getirilen birçok teçhizat (günümüzde hala mevcuttur), enstitüde yetiştirilen nitelikli elemanlar, okulun adının değiştiği dönemlerde dahi projeler kapsamında (ücretlendirilerek) üretim yapması aslında enstitüye tam anlamıyla endüstri işlevini yüklemektedir. Böylece enstitü, “eğitim yapısı ile üretim yapısını birleştiren kendine özgü tipolojik karakter”e sahip olmaktadır. Bu bağlamda Erkek Sanat Enstitüleri modern mimari değerinin yanında birer **endüstri mirası** olarak da değerlendirilmelidir.

Sanat Enstitülerinin mekansal kurgusunda bireysel ve de ortak çalışabilmeye imkân tanıyan atölyeler öğrencilerin birbirlerinden öğrenmelerine olanak sağlamaktadır. 1940’ların başında tasarlanmış olan Erkek Sanat Enstitülerinde atölyeler ile derslikler arasındaki koridorlar tasarımı (bak. Lev. 1-2), geçiş mekânından çok, sosyalleşme mekânı olmuş, öğrencilerin ilişkilerini güçlendiren ortak mekandır.

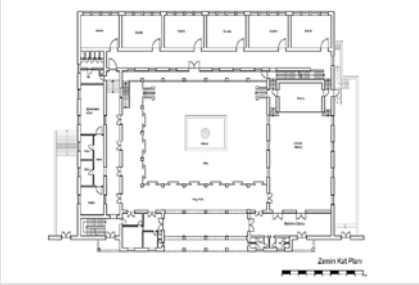
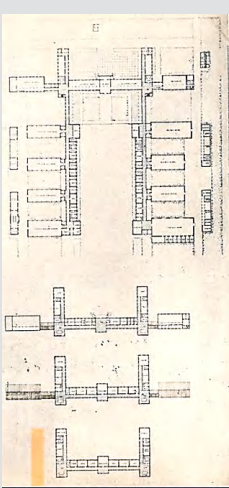
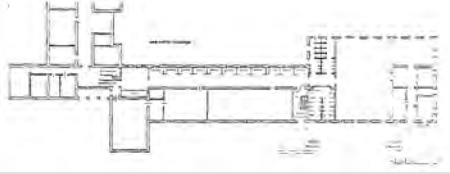
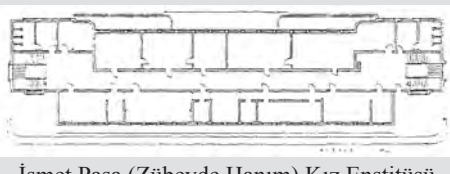
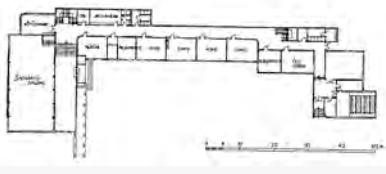
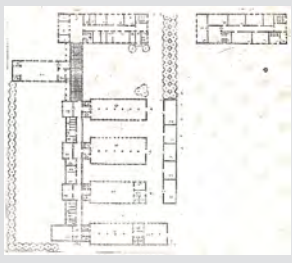
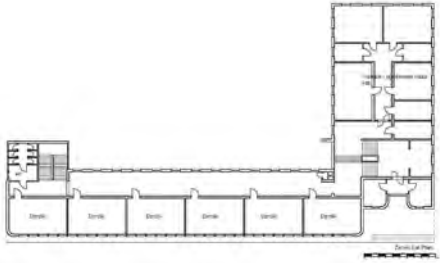
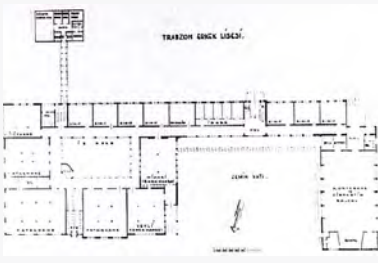
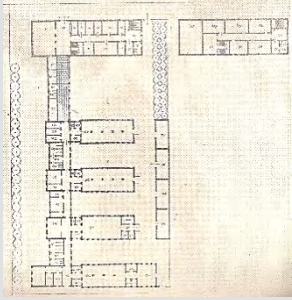
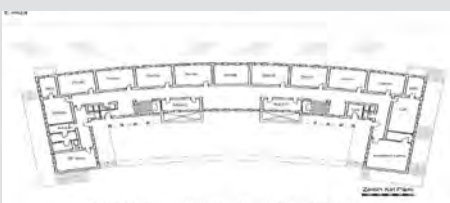
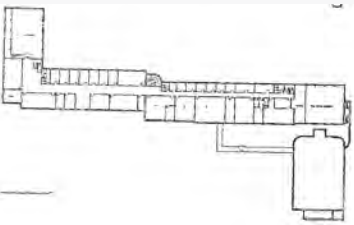
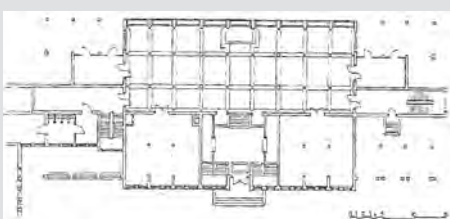
Nafia Vekaleti veya MEB gibi işveren kurumların Hükümet Konakları, Meslek Okulları, Belediye Binaları vb. kamu yapıları yoluyla, modern hareketi (*modern movement*) nasıl “devlet modernizmi/ kamu modernizmi” olarak yorumladığını örnekler sayesinde açıkça görmekteyiz.

Cumhuriyetin ilanının ardından Türkiye’ye gelen yabancı mimarlardan biri olan Bonatz, 1943-1954 tarihleri arasında Türkiye’de birçok önemli işe imza atmış, üniversitede öğretim görevliliği, mimari tasarım yarışmalarında jüri üyeliği ve mimarlık uygulamaları yapmış, sergilere komiserlik etmiş mimarlık alanında etkin olmuştur. Bonatz müşavir olarak atanmasının etkisiyle birçok eğitim yapısı tasarlamıştır (Can Bilge, 2017).

Bonatz’dan önceki 20 yıllık süreçte Bonatz’ın Türkiye’deki üretimleriyle/işleriyle paralellik gösteren Ernst Egli ve Bruno Taut ile karşılaşmaktayız. Egli ve Taut yeni kurulan genç Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülkede oluşturulmak istenilen modern mimari tarzda 1930’lara kadar etkin olan mimarlar olmuşlardır. Onlar’da üniversitede öğretim görevliliği, yarışmalarda jüri üyeliği, modern üslupta mimarlık uygulamaları/ tasarımlar yapmış ayrıca birçok eğitim yapısı tasarlamışlardır. Egli’de Maarif Vekaleti danışman mimarı görevinde bulunmuştur. 1935’ te görevinden istifa eden Ernst Egli’nin yerine, 1937 yılında Taut, Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü Başkanlığı’na ve ayrıca Ankara’da Maarif Vekaleti inşaat bölümünün şefliğine getirilmiştir. Egli’nin binalarında, işlev ön planda tutulmakta ve bu durum kütleyle, cepheye yansımaktadır (Suda, 1996). Suda (1996), Egli’nin tasarım sürecine bakıldığında Bonatz gibi belli birtakım kalıplarla tasarladığını ve bunların dışına pek çıkmadığını anlatmaktadır.

**Çizelge 3**

Ernst Egli, Bruno Taut ve Paul Bonatz'a ait bazı eğitim yapıları plan şemalarının gösterimi ve Türkiye'de etkin olarak çalıştıkları yıllar (yazar tarafından düzenlenmiş) / *The presentation of the plan schemes of some educational buildings by Ernst Egli, Bruno Taut and Paul Bonatz and the years they were active work in Türkiye (edited by the Author)*

| Ernst Egli (1927-1940)                                                              | Bruno Taut (1936-1938)                                                               | Paul Bonatz (1943-1954)                                                               |
|-------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------|
|    |    |    |
| Musiki Muallim Mektebi                                                              | Atatürk Lisesi (Ankara)                                                              | E.S.E. 1. Tip                                                                         |
|    |    |   |
| Erkek Ticaret Lisesi, Ankara                                                        | Cumhuriyet Kız Enstitüsü (İzmir)                                                     | E.S.E. 3. Tip                                                                         |
|   |   |  |
| İsmet Paşa (Zübeyde Hanım) Kız Enstitüsü                                            | Çebeci Orta Okulu (Ankara)                                                           | E.O.E.O. 1. Tip                                                                       |
|  |  |  |
| Gazi Lisesi (Ankara Orta Okul)                                                      | Trabzon Lisesi                                                                       | E.O.E.O. 2. ve 3. Tip                                                                 |
|  |  |                                                                                       |
| Ankara Kız Lisesi                                                                   | Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi                                 |                                                                                       |
|  |                                                                                      |                                                                                       |
| Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye Mektebi)                                        |                                                                                      |                                                                                       |

Görsellerin kaynakları:

İlk sütunun kaynakları (Elhaman, 2023),  
İkinci sütunun kaynakları (Tarakcıoğlu, 2017),  
Üçüncü sütunun kaynakları (Oran, 1952).

Bu ortak paydalar göz önüne getirildiğinde; Bonatz'ın Erkek Sanat Enstitülerini tasarladığı süreçte kullandığı yöntemler, çalışmalar, düşünceler Egli ve Taut'un, özellikle eğitim yapılarını, tasarlarken kullandıklarından esinlenip esinlenmediğini veya ne şekilde/nasıl esinlendiğini sorgulattırmaktadır/ düşündürmektedir.

Tek şema üzerinde bir arada karşılaştırmalı olarak Egli, Taut ve Bonatz'ın plan şemalarına bakıldığında (bak. Çizelge 3) bazı çıkarımlar yapılabilir. Egli ve Taut'un eğitim yapılarında çoğunlukla uzayan bir ana aksa takılmış ek kütleler mevcuttur. Bunlar; bazen tek yöne bakan 1 kol, bazen farklı iki yöne bakan bazen de aynı yöne bakan 2 kol şeklinde biraraya gelmiş (I şeklinde, L şeklinde, C şeklinde) tasarımlar olarak görülmektedir. Bonatz'ın Erkek Sanat Enstitüleri tip proje 1, 2 ve 3'e bakıldığında ana aksa takılı ek birimler çok daha organize olmuş bir dizilim halindedirler. Tümüne birlikte bakıldığında ise Bonatz'ın enstitüleri, Egli ve Taut'un çalışmalarının son ürünüymişcesine tasarlanmış bir bütünlük göstermektedir. Bonatz'ın, kendinden önce Türkiye'de çalışmış usta mimarlardan çok şey öğrenmiş olduğu ve tasarımlarının onların tasarımlarından izler taşıdığı aşikardır. Sadece Bonatz'ın ürettiklerinin tip projeler olması nedeniyle, doğası gereği kendi içerisinde bir bütünlük arz etmektedirler. Cumhuriyetle gelişen modern mimari üslubun anlaşılabilirliği, süreçte konumlandırılması, dönemin başka mimarları tarafından yapılmış tasarımlarla karşılaştırmalı olarak çalışıldığında ancak değerlendirmeyi anlamlı kılmaktadır.

Ülkemizde okullarda verilen uygulamalı mesleki eğitimin geçtiğimiz çeyrek yüzyılda önceki dönemlere göre oldukça azalmış olmasının etkisini günlük yaşamımızda usta ihtiyacının yeterince karşılanamamasında ve her alandaki olumsuz sonuçlar vb. durumlarda görmekteyiz.

Ayrıca, 2000'li yıllarda başlayan ve günümüzde hız kazanmış olan, temelde deprem güvenliği ve de yapıların ömürlerini uzatmak için uygulanan güçlendirme çalışmaları, çok sayıda okulun güçlendirme projesi ile gündeme gelmiştir.

Deprem, yenileme vb. sebepleriyle yapılan güçlendirme çalışmalarında yapıların sahip olduğu tasarım verileri dikkate alınmamakta ve bu yapılar hasara uğratılmaktadır. Kimi zaman yasal olarak korunmalarıyla ilgili bir yasanın olmayışı da belgelenmeden yıkılmalarına neden olmaktadır. Güçlendirme çalışmaları, yapıların tamamen yıkımını engellese de yapılarıdaki çağdaş mimarinin çehresini değiştirmekte, yapıların hafızasındaki dönemsel izleri silmektedir. Bu mekânların korunması, sahip oldukları tarihsel ve mekansal zenginliklerin ve kullanım olanaklarının meslek odaklı eğitim işleviyle yeniden sürdürülmesi gerekmektedir.

## SONUÇ YERİNE

Cumhuriyet'in ilanıyla kurulan yeni ülkede sanayi kollarında çalışacak ara elemanların yetiştirilmesi için büyük çabalar gösterilmiştir. İlerleyen yıllarda meslek liselerinden üniversitelere kadar uzanan bu çaba Cumhuriyet'in aydınlanmacı eğitim felsefesini yansıtmaktadır. Bu eğitim kurumlarının sadece ders müfredatının tamamlanmasından sorumlu birimler olduğu düşünülmemelidir; kentlerin yakın dönem hafızalarını oluşturdukları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Samsun Erkek Sanat Enstitülerine tipolojik olarak bakıldığında eğitim yapısı bağlamında kurgulanmış olsa da süreçteki kullanımı ve kentle olan ilişkisi bir endüstri yapısı olarak değerlendirilmesini gündeme getirmektedir. Üretimle var olan bu yapılar hem öğrencilere nasıl üretim yapılacağını öğretmekte hem bu yapılar enstitü yerleşkesinde atölyeler, dökümhaneler ve motorlu araçlar binası şeklinde sahip olduğu farklı tiplerle üretime aracı olmaktadır. Enstitülerde eğitim ile üretim birarada sürdürülmektedir. Buradaki eğitim süreci bittiğinde mezunların bir bölümü Samsun'daki iş sahasında üretim ile etkin olan işyerleri açmışlardır ve günümüzde üretim devam etmektedir. Sürece bütüncül baktığımızda Samsun Erkek Sanat Enstitüsü bir endüstri mirası olarak değerlendirilmelidir.

Paul Bonatz'ın yönetimindeki ekiple birlikte tasarlanan Erkek Sanat Okulları ve Enstitüleri dönemin modern yapı anlayışını yansıtmaktadır. Tasarımların yerelliği de barındıran yapı tipine sahip olması, Bonaltz'ın kendi coğrafyasının sahip olduğu değerleri, tasarım kriteri olarak dikkate aldığını göstermektedir. Bu yapılarda mekânsal kurgu, işleyiş vb. konularda modern öncelenirken, yerel uygulamaların ve elemanların kullanımı tercih edilmiştir. Ernst Egli ve Bruno Taut'da Paul Bonatz gibi modern tarzda birçok eğitim yapısı uygulaması/tasarımı yapmış, üniversitede eğitimci olarak çalışmış ve devletin o dönemde en etkin bakanlıklarından olan Marif Vekaletine danışmalık yapmıştır. Bu durumlara ek olarak çalışma kapsamında yapılmış olan araştırmalar, Bonatz'ın özellikle eğitim yapılarıyla ilgili tasarımlarında Egli ve Bonatz'ıninkilerle benzerlik olduğunu göstermektedir.

Kurulan Cumhuriyet'le birlikte günümüze değin gelişen ve üretilen modern mimari sürecin bütüncül bir şekilde okunabilmesi için süreçte ülkemizde üretim yapmış olan yerli/yabancı mimarlar ve onların üretimleri döneminin söylemleri de dikkate alınarak karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirme yapılmasını gerektirmektedir.

Samsun Erkek Sanat Enstitüsünün, dünyaca tanınan mimarlardan olan Paul Bonaltz tarafından tasarlanmış olması, yapıların özgünlüğü uluslararası korunması gerekli kültür mirası değerlerinden olmasını sağlamaktadır.

Ülkemizde modern mimari miras, yasa ile korunmamaktadır. Dönemlerinin kültürel, ekonomik, politik ve sosyal yaşamının değerlerini oluşturan Erken Cumhuriyet Dönemine ait birçok yapı korunmadığı için tehlikededir. Sanayi kompleksleri, yerleşim alanları, kamusal alanlar, eğitim yapıları yerini yeni ve tasarım kaygısından yoksun binalara bırakmaya mahkûm bir yapı stoğu olarak görülmektedir. Bununla beraber enstitü kütlelerinin günümüzde özgünlüğünü koruyan az sayıdaki modern miras değerlerinden olması ve alana süreçte eklenen eğitim binalarının halen işlevine devam etmesi enstitünün bir endüstri mirası olarak korunması için önemli bir nedendir. Bu miras değerlendirilirken Samsun Erkek Sanat Enstitüsünün öğrenci ve öğretmenlerinin anılarında iz bırakmış bir sosyal bellek mekânı olduğu da unutulmamalıdır. Bu bağlamda Samsun Erkek Sanat Enstitüsünün öğrenciler tarafından deneyimlemesi, kent belleğinin sürdürülebilirliğini ve kültürel miras zenginliğini arttıracaktır. Yukarıda detaylı olarak anlatılan ve alanın sahip olduğu değerleri üzerine yapılan anlatının sürdürülebilirliği için yerleşkenin tüm dönemlerine ait yapılarla birlikte bütüncül olarak tescillenerek korunması gerekmektedir.

## TEŞEKKÜR

Şehit İlhan Hamlı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nin müdürünün ve öğretmenlerinin uzun yazım sürecindeki bilgi, belge paylaşımları ve de teknik gezilerdeki yardımları ve anlayışları için teşekkür ederim. Bunun yanında bu metin Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan edilmiştir. Samsun'un Cumhuriyet'in kurulmasındaki büyük rolüne ithafen yazılmıştır.

## KAYNAKÇA

- Ahali Gazetesi, 8 Ekim 1943 (8 Birinci Teşrin), s. 1.
- Ahali Gazetesi, 17 Ekim 1943, Sayı: 1020, Sayfa 1.
- Ahali Gazetesi, 9 Kasım (İkinci Teşrin) 1938, s. 1.
- Alkan, C., Doğan, H. ve Sezgin, İ. (1998). *Mesleki ve Teknik Eğitimin Esasları*. Alkım Yayınları.
- Alpagut, L. (2005). *Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki Ankara'daki Eğitim Yapıları* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Artun, A. (2019, 27 Şubat). Bauhaus'un 100. Yılı. Skopbülten, E-Skop. Erişim tarihi:30.4.2022 <https://www.e-skop.com/skopbulten/bauhausun-100-yili/4591>
- Bafra Gazetesi, 14 Mayıs 1953. Hayri Güneş'in metni.
- Başgöz, İ. (1995). *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*. Başbakanlık Basımevi.
- Bütün Yönleriyle Samsun. (1978). 1. Kısım, 3. Cilt. Nüve Matbaası.
- Can Bilge, N. A. (2017). *Paul Bonatz'ın Türkiye Yılları* [Yayımlanmış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişim)* (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Düzenli, E. (2022). Samsun'da Modern Kentin Kuruluşu (1869-1919): Duhan Çarşısı, Reji İdaresi ve Tütün İşkesi Üzerinden Bir Değerlendirme. *Mimarlık*, 424, 44-49.
- Elhaman, B. (2023). *Ernst Egli'nin Eğitim Yapılarındaki Tasarım Dilinin Biçim Grameri Yöntemi ile İncelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Erhan, A. (2019). *Geçmişten Günümüze Fotoğraflarla Meslekî ve Teknik Eğitim 11. yy- 21. Yy*. Yürütücü Mahmut Özer, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Eğitim Analiz ve Değerlendirme Raporları Serisi, No: 5, Ankara.
- Frampton, F. (2007). *Modern Architecture: A Critical History* (4th ed.). Thames and Hudson World of Art.
- Gaziantep/Şahinbey-Mehmet Rüştü Uzel Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi. Mehmet Rüştü Uzel Kimdir? Erişim tarihi: 21 Mart 2022. <http://mrueml.meb.k12.tr>
- Güner Hikmet, E. ve Güner, D. (2019). Bauhaus'u Orta Anadolu'ya Aşılamak. *Mimarist Dergisi*, 19(65), 88-94.
- Güner Hikmet, E. (2018). Evaluation of a Modernist Approach through Buildings in Kayseri, Turkey. *Periodica Polytechnica Architecture*, 49(2), 144–154. 2018. <https://doi.org/10.3311/PPar.12643>
- Güner Hikmet, E. ve Tuncer, F. (2018). Paul Bonatz İmzalı Tipolojik Bir Deneme: Kayseri Erkek Sanat Okulu. *Mimarlık*, 402, 55-60.
- Güzer, C. A. (2022). Tıp Projelere Alternatif Bir Yaklaşım Modeli: İSMEP ve Silivri Ortaokulu Örneği. *Mimarlık*, 424, Mart- Nisan 2022.
- Hasol, D. (2012). *İz Bırakan Eğitimciler*. Cilt 1. Eğitim Araştırmaları Derneği.
- Karatekin, E. (1965). Rüştü Uzel. *Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi*, 145.
- Kayahan, T. (2018). Erkek Sanat Enstitülerinin Kuruluşu ve Gelişimi. *GAUN JES*, 2(2), 12–29.
- Kayıkçı, A. (1998). *Samsun'da Kültür Sanat*. Samsun.
- Kayım, E. S. (2011). Bonatz ve Söylemezoğlu: On yıllık Bir 'Öğretmen-Öğrenci' İlişkisi. *Arredamento Mimarlık*, 248, Ağustos, 71-77.
- Maarif Mesleki ve Teknik Eğitim İstatistiği, (1944). *Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yükseköğretim 1050-1951*. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Maarif Vekaleti. (1959). *Türkiye'de Mesleki ve Teknik Öğretim*. İstanbul: Maarif Vekaleti Mesleki ve Teknik Öğretim İstatistik ve Yayımlar Müdürlüğü.
- Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı. (1961). *Türkiye'de 100 Yıllık Mesleki ve Teknik Öğretim*. Millî Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Öğretim İstatistik Yayımlar Müdürlüğü, Ankara.
- Millî Eğitim Bakanlığı, (1973). *Cumhuriyetin 50.Yılında Milli Eğitimimiz*. Milli Eğitim Basımevi.

- Oran, S. (1952). *Erkek Orta Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitüleri*. İTÜ Yeterlik Çalışması, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Pulhan Matbaası.
- Özal, G. (2019). *Erken Cumhuriyet Dönemi Erkek Sanat Okulları: Niğde Erkek Sanat Okulu Örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karabük Üniversitesi.
- Samsun Gazetesi, 3 Eylül 1928, s.1
- Samsun Gazetesi, 6 Eylül 1928, s.3
- Samsun Gazetesi, 22 Kasım (22 İkinci Teşrin) 1935, s.3
- Samsun Gazetesi, 3 Ağustos 1945, s. 1.
- Samsun Gazetesi, 7 Eylül 1945, s. 1
- Samsun Gazetesi, 15 Aralık 1947, s. 1.
- Samsun Gazetesi, 15 Aralık 1947, s. 3.
- Samsun Gazetesi, 2 Temmuz 1948, s. 3.
- Samsun Gazetesi, 3 Ağustos 1948, s. 1.
- Samsun İl Yıllığı, 1967. Harita Genel Müdürlüğü Matbaası, 1967.
- Samsun Şehit İlhan Hamalı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi. (2022, Şubat 12). Erişim tarihi: 12 Şubat 2022, <http://samsuneml.meb.k12.tr>
- Samsun Valiliği. (1998). *Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim* (Haz. Osman Teber). Samsun Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları.
- Sarısakal, B. (2011). *Samsun eğitim tarihi* (İkinci Kitap, Samsun Araştırmaları:17). Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Samsun Şehit İlhan Hamalı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi. Erişim tarihi: 12 Şubat 2022. <http://samsuneml.meb.k12.tr>
- Suda, B. (1996). *Bonatz, Holzmeister, Taut ve Egli'nin Mimarlık Çizgileri, Türk Mimarlığı Üzerindeki Etkileri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Tarakcioğlu, M. S. (2017). *Bruno Taut Monografisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Tekinsoy, K. (2011). *Kayseri'nin İmarı ve Mekansal Gelişimi*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri.
- Topçu, Ö. (2005). *Atatürk ve Samsun*. Erol Ofset.
- Yöney, B. N. ve Asiliskender, B. (2019). *Kayseri Erkek Sanat Enstitüsü. İnci Aslanoğlu için bir mimarlık dizini tarihi* (Der. Elvan Altan, Sevil Enginsoy İkinci). ODTÜ, Kalkan Matbaacılık.
- Zafer Gazetesi. (20 Ekim 1950). s.7. Samsun Erkek Sanat Enstitüsü Müdürlüğü'ne ait inşaa süreci.
- Zander, P. Y. (2011). Paul Bonatz İstanbul Teknik Üniversitesi'nde. *Arredamento Mimarlık*, 248, 66-70.



# MARDİN MÜZESİ VE SAKIP SABANCI MARDİN KENT MÜZESİ'NDE YER ALAN MADENİ İBRİKLER

## METAL EWERS AND MARDİN MUSEUM AND SAKIP SABANCI MARDİN CITY MUSEUM

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                      |                             |
|--------------------------------------|-----------------------------|
| Başvuru: 16 Mart 2024                | Received: March 16, 2024    |
| Hakem Değerlendirmesi: 15 Nisan 2024 | Peer Review: April 15, 2024 |
| Kabul: 29 Temmuz 2024                | Accepted: July 29, 2024     |

DOI : 10.22520/tubaked.1453835

**Fırat ALLAK\***

### ÖZET

El sanatları içerisinde önemli bir grubu oluşturan madeni eserler; kullanılan malzemenin yanında kap türü, form ve süsleme açısından çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlenmelerden biri de çoğunlukla temizlik maksadıyla kullanılan ibrikler olarak karşımıza çıkar. Maden sanatının güzel örnekleri arasında yer alan ibrikler, temizlenme ihtiyacı, su taşıma ve sıvı maddeleri muhafaza etmek gibi kullanımlarının yanında, bazı dini ritüelleri yerine getirmek için de tarih boyunca farklı medeniyetler tarafından kullanılmıştır. Bu çalışmada; Mardin Müzesi ile Sakıp Sabancı Kent Müzesi'nde yer alan madeni ibrikler incelenmiştir\*\*. Çalışmadaki amaç; sözü edilen her iki müzede yer alan ibrik kaplarının form, süsleme ve tasarım özelliklerini Sanat Tarihi disiplini içerisinde tanıtlıp değerlendirmektir. Müzelerden alınan izinlerden sonra teşhir salonu ve depolarda yer alan ibrikler üzerinde yapılan detaylı incelemeler sonucunda bunların farklı formlara sahip olduğu, dövme yapım tekniğinin uygulandığı ve bakır malzemeden üretildikleri tespit edilmiştir. İbriklerin süslenmesinde çoğunlukla kazıma tekniği uygulandığı, bunun yanında kabartma tekniğinin de görüldüğü örnekler mevcuttur. Ele alınan ibriklerin süsleme konuları ise, bitkisel, geometrik, yazı ve figür olmak üzere dört çeşit bezeme türünün kullanıldığı anlaşılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** El Sanatları, Mardin, Müze, Maden Sanatı, İbrik

\* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mardin / Türkiye.  
e-posta: firatallak@artuklu.edu.tr, ORCID: 000-000-1505-2355

\*\* Bu konu, 17-18 Kasım 2023 tarihlerinde Siirt Üniversitesi tarafından düzenlenen IV. Siirt Bilimsel Araştırmalar Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.



**ABSTRACT**

Metal works, which constitute an important group among handicrafts; In addition to the material used, they vary in terms of vessel type, form and decoration. One of these variations is ewers, which are mostly used for cleaning purposes. Ewers, which are among the beautiful examples of mining art, have been used by different civilizations throughout history to perform some religious rituals, as well as for cleaning purposes, carrying water and preserving liquid substances. In this study; Metal ewers in Mardin Museum and Sakıp Sabancı City Museum were examined. The purpose of the study; The aim is to introduce and evaluate the form, decoration and design features of the ewer vessels in both museums within the discipline of Art History. As a result of the detailed examinations made on the ewers in the exhibition and warehouses after the permissions received from the museums, it was determined that they had different forms, forging technique was applied and they were produced from copper material. While the engraving technique was mostly used to decorate the pitchers, there are also examples where the embossing technique is seen. As for the decoration of the ewers discussed, it is understood that four types of decoration were used: herbal, geometric, text and figure.

**Keywords:** Handicrafts, Mardin, Museum, Metalwork, Ewer

## GİRİŞ

Maden sanatı yakın doğuda M.Ö. VII. binden itibaren var olduğu bilinmektedir. İslam coğrafyasında tanınması M.S. VII. yüzyıla rastlamaktadır. Bu tarihten itibaren metal işçiliği merkezleri kurularak devamlı gelişen tekniklerle üretime hız kazandırılmış ve zengin bezemelerle süslü madeni kapların, İslam dünyasında olduğu kadar diğer ülkelerde de ilgi ve istekle karşılandığı bilinmektedir. Maden yataklarının keşfi ve madeni kullanabilme, toplumların gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır (Bodur, 1987, s. 11; Öztürker Demir, 2022, s. 1244).

1071'den sonra Türklerin bilhassa Selçukluların İran ve sonrasında Anadolu ve Mezopotamya'ya inmelerinin İslam dönemi maden işçiliğinde parlak bir dönem başlattığı bilinmektedir. Selçuklunun bütün sanat dallarında olduğu gibi maden sanatında da gelişmiş kap üretim ve süsleme tekniklerini başarılı bir şekilde uyguladığı günümüze kadar gelen örneklerden anlaşılmaktadır (Gündağ, 1985, s. 440; Subaşı, 2016, s. 302).

Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra Anadolu ve Balkanlarda Osmanlı egemenliği başlamıştır. Kısa sürede büyüyen Osmanlı Devleti, maden yataklarını verimli işletmeleri sonucunda madencilik alanında doruk noktasına ulaşmıştır. Osmanlılar maden sanatında Selçuklu geleneklerini sürdürmenin yanı sıra birçok yeniliği günümüze kazandırmışlardır. Günlük kullanım kaplarının yapımında gümüş, bakır ve bakır alaşımlarını titizlikle kullanmışlardır (Eruz, 1993, s. 23-24; Tunçel, 2006, s. 1969).

Yüzyıllarca sürekli ilerleme gösteren Yakın Doğu'nun bilinen eski maden sanatı teknikleri, Anadolu coğrafyasında Burdur, Siirt, Sivas, Kahramanmaraş, Giresun, Kayseri, Kütahya, Gaziantep, Elazığ, Tokat, Afyon, Trabzon, Mardin, Ordu, Amasya, Balıkesir, Bursa, Ankara, Hatay, Denizli, Diyarbakır, Çanakkale, Kastamonu gibi kentlerde bulunan atölyelerde geçmişte olduğu gibi günümüzde de günlük kullanıma yönelik kaplar üretilmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993, s. 152-154).

### Fotoğraf 1

*Erken İslam Devri İbrikleri / Early Islamic Era Ewers (Erginsoy, 1978, s. 78)*



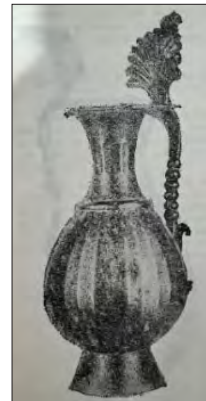
İbrik adının Arapça'da berk "parlamak" kökünden geldiği söylene de genel olarak Farsça "âbriz", "su döken" sözcüğünden Arapçaya geçtiği kabul edilmektedir (Bozkurt ve Kalfazade, 2000, s. 372; Baer, 2004, s. 406). İbrik, el yıkamak için azar azar su dökmeye münhasır uzun emziği ve sapı olan, karın ve ince uzun boyunlu su kabı olarak tanımlanır (Arseven 1983, s. 767; Kuşoğlu, 2006, s. 109; Sözen ve Tanyeli, 2014 s. 141). İbrikler tek başına kullanıldığı gibi leğeniyle beraber kullanılan misaller de olduğu günümüze ulaşan örneklerden anlaşılmaktadır (Pakalın, 1983, s. 14).

İbrığın ilk olarak nerede ve kimler tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmese de ilk bulguları MÖ III. binden itibaren Yakındoğu ve Orta Asya uygarlıklarında rastlandığı ve çoğunlukla toprak ve tunç malzemeden üretildiği bilinmektedir (Altier, 2019, s. 152).

Hristiyan inancında ibriğin, ayinlerde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Bizans Ortodoks kiliselerinde rahiplerin ayine başlarken ellerini yıkamak için ibrikleri kullandığı bilinmektedir. Bu ritüel Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine karar verildiği zaman Pilatus'un suçsuz olduğunu göstermek için ellerini yıkamasını sembolize eder (Altier, 2019, s. 152). İslam'da ise Hz. Muhammed'in bazı hadislerde altın ve gümüşten yapılmış ibriklerden bahsetmesi, ibriğin o dönemlerde kullandığını göstermektedir. Ayrıca Hz. Osman'ın abdestini bir ibrikten aldığı, cenazesinin yıkanırken de bu ibrikten yararlanıldığı bilinmektedir. Erken İslam Devri'nde ilk fetihlerden sonra bilhassa İran'dan elde edilen ganimetler içerisinde birçok değerli Sasani ibriği de bulunmaktadır (İşcan, 2013, s. 54). Erken İslam devri ibrikleri, Sasani dönemi örnekleri ile benzer yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemin ibrikleri, armut biçiminde bir gövde, yüksekçe kaide, yivlerle süslenmiş bir boyun ve kenarına doğru genişlemekte olan ağızdan meydana gelmektedir (Foto. 1). Erken İslam'a ait bilinen en erken tarihli ibrik, günümüzde Tiflis Müzesi'nde yer almaktadır ve ağız kenarında 689 yılında yapıldığı yazılmaktadır (Erginsoy, 1978, s. 77; Atıl ve ark., 1985, s.14; Rachel, 1993, s. 47) (Foto. 2).

### Fotoğraf 2

*Tiflis Müzesi'nde Yer Alan İbrik / Ewer in the Tbilisi Museum (Erginsoy, 1978, s. 77)*



Dökümle üretilen Selçuklu Devri İran coğrafyasına ait tunçtan imal edilen ibrikler, form olarak çoğunlukla stilize hayvan figürleri biçiminde olan kulpları gövde ile uyum içindedir (Erginsoy, 1978, s. 154). Anadolu Selçuklu Dönemi'nden günümüze ulaşmış tek ibrik örneği Eskişehir'de yer alan Seyyid Gazi Türbesi'nde bulunmuştur. Bu ibrik günümüzde İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'nde yer almaktadır (Bozkurt ve Kalfazade 2000, s. 374). Selçuklular'ın saray teşkilatı içerisinde leğen ve ibriği tutan görevlilere taştdar, ibrikdâr ya da abdâr olarak adlandırılmıştır (Merçil, 2009, s. 390). Anadolu Selçuklu Çağı'nda önemli bir güce sahip olan Artuklu Devleti'nin (1102- 1409) Diyarbakır'da bulunan sarayında El Cezeri'nin (Doğum 1153-Ölüm 1233) hazırlamış olduğu *El Cami Beynel-İlm ve'l-Ameli'in-Nâfi fi Sinaâti'l-Hiyel (Otomata)* isimli eserinde abdest için tasarlanmış mekanik ibrik ve ibrik kullanmak için görevli ibrikdâr tasvirlerine yer verilmiştir (Foto. 3) (Altier, 2019, s. 188; Erk, 2021, s. 298-299).

Osmanlı Dönemi'nden günümüze ulaşan en erken ibrik örneği, bugün Louvre Müzesi'nde muhafaza edilen Fatih Sultan Mehmet için yapılmış gümüş kakmalarla bezenmiş ibriktir. Geriye kalan tüm örnekler son yüzyıllara aittir. Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi ve özel koleksiyonlarda (Foto. 4-5) altın ve gümüş leğen-ibrik takımları, değerli taşlarla süslü ibrik örnekleri de

#### Fotoğraf 3

El Cezeri'nin Kitabında Geçen İbrikdâr / *İbrikdâr in Al-Jazari's Book* (Altier, 2019, s. 188)



mevcuttur (Bozkurt ve Kalfazade, 2000, s. 374). Osmanlı madeni ibriklerinden günümüze ulaşan örneklerin büyük bir bölümü devletin son yüzyıllarına aittir ve çoğunlukla tombaktan üretilmiştir. Batılılaşma etkisi görülen ve özellikle Abdülaziz, Abdülmecit, Abdülhamit gibi devrin padişahlarının tuğralarını taşıyan ibrikler de mevcuttur (İşcan, 2013, s. 8) (Foto. 6).

#### Fotoğraf 4

Topkapı Sarayı Müzesi'nde Yer Alan İbrik-Leğen Takımı / *Ewer-basin set in the Topkapı Palace Museum* (Türkoğlu, 1987, s. 25)



#### Fotoğraf 5

Sadberk Hanım Müzesi'nde Yer Alan Gümüş İbrik Leğen Takımı / *Silver Ewer-Basin Set in Sadberk Hanım Museum* (Bodur, 1987, s. 133)



#### Fotoğraf 6

Tuğralı Gümüş İbrikler / *Silver Ewers with Tughra* (İşcan, 2013, s. 99)



Anadolu'da kullanılan ve çoğunluğunun dövme tekniği uygulanan bakır ibrikler, çoğu zaman kendine özgü form ve büyüklükleriyle yörelere göre farklılıklar ortaya koymaktadır. Osmanlı toplumunda ibrik, evlerde sürekli kullanılan madeni kapların başında gelmektedir. Halk arasında çoğunlukla bakır, pirinç ve bronzdan üretilen ibrikler kullanılmış, saray ve konaklarda kullanılan ibrikler ise, altın ve gümüş malzemeli, daha gösterişli ve nitelikli bir işçiliğe sahip olmasının yanı sıra form olarak halka dipli, armudi gövdeli, ince boyunlu olarak üretilmiştir (Allak, 2023, s. 602). Anadolu'da biçimsel yönden zengin bir çeşitliliğe sahip olduğu anlaşılan ibrikler, coğrafi bölgelere göre Kastamonu ibriği, Kayseri ibriği, Adana ibriği, Erzincan ibriği, Mardin ibriği gibi farklı isimlerle adlandırılmıştır (Yeşil ve Bayraktar, 2022, s. 213).

Bu çalışmada Mardin Müzesi ile Sakıp Sabancı Kent Müzesi'nde yer alan madeni ibrik örnekleri ele alınarak Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde tanıtılmaya çalışılmıştır. Konu ile alakalı olarak Mardin Müzesi ibrik örneklerinden birkaç tanesi Sözdar Çiftçi tarafından hazırlanan "*Mardin Müzesi'nde Bulunan Madeni Mutfak Eşyaları*" adlı yüksek lisans tezinde tanıtılmıştır (Çiftçi, 2023, s. 38-49). Daha önce her iki müzede yer alan ibrikler ile ilgili toplu bir çalışma yapılmadığından dolayı böyle bir araştırma yapılması tarafımızca uygun görülmüştür. Mardin Müzesi'nde 15 ibrik, Sakıp Sabancı Kent Müzesi'nde 6 ibrik olmak üzere toplamda her iki müzede 21 ibrik bulunmaktadır. Çalışmada gerekli izinler dahilinde, müzelerde ilgili uzmanlar gözetiminde teşhir salonu ve depolarda eserler üzerinde detaylı incelemeler yapılmıştır. İncelemeler sonucunda form ve süsleme özelliklerinin yanı sıra kondisyonları da göz önünde bulundurularak Mardin Müzesi'nden 13 ibrik, Sakıp Sabancı Kent Müzesi'nden 4 ibrik olmak üzere toplam 17 örnek seçilmiştir. Bu örneklerin gerekli ölçü ve fotoğraflanması tarafımızca detaylıca yapılarak kaydedilmiştir. Yapılan bu çalışmada; ibrik işlevine ve

kullanımına değindikten sonra ele alınan örneklerin envanter numaraları, ölçüleri, madeni cinsi, süsleme teknikleri gibi özelliklerinin detaylı tasvirleri ile çizimleri yapılmıştır. Değerlendirme ve sonuç bölümünde ele alınan örneklerin form ve süsleme özelliklerine değinilerek hem kendi içinde hem farklı müzelerde yer alan örneklerle karşılaştırma yapılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

## ÖRNEKLER

**Örnek 1:** Envanter No: 703 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 1-3 / Fotoğraf No: 7-9 / Ölçüleri: Yükseklik: 38 cm, Ağız Çapı: 3.5 cm, Dip Çapı: 9 cm / Dönemi: 20. yüzyıl / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Halka dipli, yuvarlak gövdeli yapılan ibriğin boynu gövdeden yukarıya doğru silindirik olarak daralmaktadır. Ağız bölümünde kapağın oturan kısmı dışa şişkin bir şekilde yapılmıştır. Kapak, kubbe formunda olup, tutamağı aşağıdan yukarıya doğru daralma göstererek çiçek guncası şeklinde yapılmıştır. İbriğin emziği silindirik bir şekilde yükselerek ağız kısmından sonra dışa doğru kavis yapmaktadır. Emziğin akıtmalığı oluk şeklindedir. İbriğin kulpu "S" biçimli yapılarak kapağa bağlanmıştır. Yuvarlak gövdenin ortasına kazıma tekniği ile üç adet tavşan figürü işlenmiştir. Bunların etrafına dışa doğru peş peşe kuşaklar yapılarak bunların içine yine kazımadan zikzaklar, çentikler ve örgü motifleri yapılmıştır. Gövdenin arka tarafında kulpun bağlandığı yerde damla motifi kazınmıştır. Damla motifinin ucuna çift başlı yılan yapılmış, yılanların kafasının üzerinde simetrik olarak birer kuş figürüne yer verilmiştir. İbrik dövme tekniği ile imal edilmiştir. Emzik, kulp ve tutamak bölümlerine döküm tekniği uygulanmıştır.

### Çizim 1

Örnek 1'deki İbriğin Genel Görünümü /  
General View of the Ewer in Example 1



### Fotoğraf 7

Örnek 1'deki İbriğin Genel Görünümü /  
General View of the Ewer in Example 1



**Çizim 2**

Örnek 1'deki İbriğin Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail of the Ewer in Example 1

**Fotoğraf 8**

Örnek 1'deki İbriğin Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail of the Ewer in Example 1

**Çizim 3**

Örnek 1'deki İbriğin Gövde Arkası Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail on the Back the Body of the Ewer in  
 Example 1

**Fotoğraf 9**

Örnek 1'deki İbriğin Gövde Arkası Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail on the Back the Body of the Ewer in  
 Example 1



**Örnek 2:** Envanter No: 704 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 4-5 / Fotoğraf No: 10-12 / Ölçüleri: Yükseklik 35 cm, Ağız Çapı 4 cm, Dip Çapı 8 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** İbrik, halka dipli yuvarlak gövdeli yukarıya doğru daralan boyna sahiptir. Boynun üst tarafında şişkin bir bileziğe yer verilmiştir. Eserin kapağı kubbe formunda yapılmış, tutamağı ise yukarıya doğru daralarak sivrilmiştir. “S” biçiminde yapılan kulp, kapağa bağlanmıştır. İbriğin emziği ağız hizasına kadar yükseldikten dışa doğru kavis yapmaktadır. Emziğin akıtmalıği oluk şeklinde yapılmıştır. İbrikte kazıma tekniğiyle süslemeler yapılmıştır. Gövdenin yüzeyine kuşaklar şeklinde yapılan süslemelerde en dışta, yatay

olarak çizgiler atılarak geçilmiş, ondan sonraki kuşakta beş yapraklı çiçeklerin helezon oluşturduğu bir süsleme kuşağı ile geçilmiştir. Gövdenin ortasına kıvrık dal ve çiçeklerin oluşturduğu bezemenin merkezine hareket halinde başı geriye dönük vaziyette aslan figürü işlenmiştir. İbrik emziğinin gövdeye bağlanan kısmının yüzeyine içleri eşkenar dörtgenlerin işlendiği peş peşe sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir. Gövdenin üst tarafı emziğin alt tarafını oluşturan bölümü içine alarak kazıma ile beyzi formunda bir madalyon yapılmıştır. Madalyonu geniş eş kenar dörtgenlerin oluşturduğu bir kuşak sarmaktadır. Madalyonun alt tarafı çift başlı yılan ile birleşmektedir. Yılan başlarının üzerinde simetrik olarak birer kuş figürü ile hareketlendirilmiştir. İbrik dövme tekniği ile imal edilmiştir. Emzik, kulp ve tutamak bölümlerine döküm tekniği uygulanmıştır.

**Çizim 4**

Örnek 2'deki İbrğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 2*

**Fotoğraf 10**

Örnek 2'deki İbrğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 2*

**Çizim 5**

Örnek 2'deki İbrğin Gövdesindeki Süsleme Detayı / *Detail of the Decorations on the Body of the Ewer in Example 2*

**Fotoğraf 11**

Örnek 2'deki İbrğin Gövdesindeki Süsleme Detayı / *Detail of the Decorations on the Body of the Ewer in Example 2*

**Fotoğraf 12**

Örnek 2'deki İbrğin Gövde Ön Tarafında Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Front of the Body of the Ewer in Example 2*

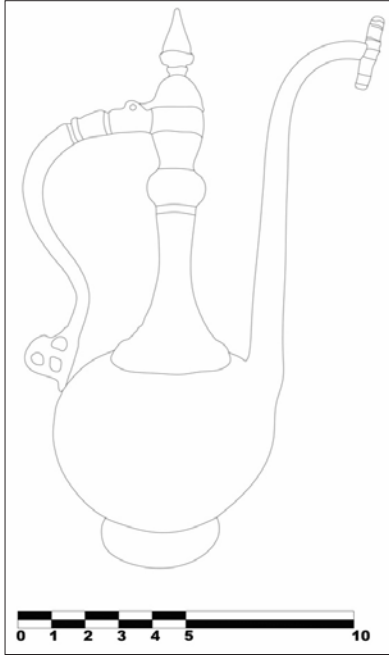


**Örnek 3:** Envanter No: 705 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 6-8 / Fotoğraf No: 13-15 / Ölçüleri: Yükseklik 33 cm, Ağız Çapı, 3.5 cm, Dip Çapı, 9 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma.

**Tanımı:** İbrik, halka dipli, yuvarlak gövdeli yukarıya doğru daralan bir boyna sahiptir. Boyun kısmı üst tarafa doğru boğum yapmıştır. İbriğin kapağı kubbe şeklindedir ve tutmağı aşağıdan yukarıya doğru daralma göstermektedir. “S” biçimli kulp, ağızda kapağa bağlanmıştır. Kulpun gövde tarafına eşit büyüklükte üç adet delik yapılmıştır. Eserin emziğinin yüzeyine ağız hizasına kadarki olan yere eşkenar dörtgen şeklinde süslemelerle hareketlendirilmiştir. Bu uygulama aynı şekilde boyunda da tekrarlanmıştır. Emziğin akıtmalığı

#### Çizim 6

Örnek 3’de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü /  
General View of the Ewer in Example 3



#### Çizim 7

Örnek 3’deki İbriğin Gövdesindeki Süsleme Detayı /  
Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example



dilimli şeklinde birağızla çevrelenmiştir. İbriğin yuvarlak gövdesine kazıma ile kuşaklar içerisinde süslemeler yapılmıştır. En dıştaki dar kuşağa çizgiler atılarak geçilmiş, ondan sonra ki kuşak daha geniş tutularak eşkenar dörtgenlerin iç içe geçmesiyle yapılan süsleme ile değerlendirilmiştir. Gövdenin merkezine at üzerinde ve at başının yanına birer insan figürü işlenmiştir. Atın ayakları arasında tavşan ve geyik olabileceği düşünülen hayvanlara yer verilmiştir. Bu şekilde bakıldığında burada av sahnesinin canlandırıldığı düşünülmektedir. İbrik kulpunun bağlandığı gövdenin arka tarafında bir madalyon yapılmış, madalyonun aşağıya bakan ucu çift başlı yılan şeklinde süsleme ile birleşmektedir. Gövdenin arka tarafında küçük boyutlarda madalyonlar yapılarak içlerine harf ve sayılar kazınmıştır.

#### Fotoğraf 13

Örnek 3’de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü /  
General View of the Ewer in Example 3



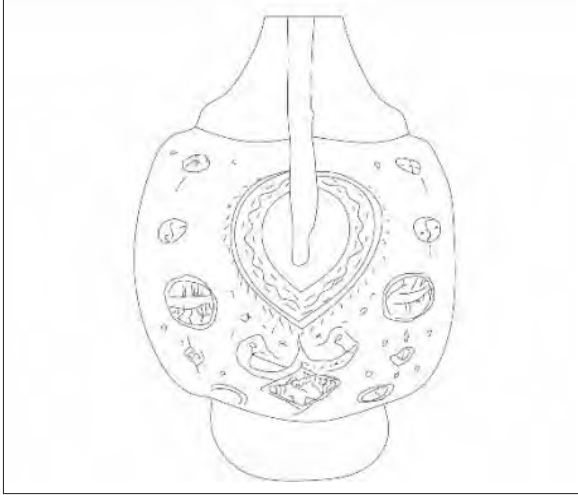
#### Fotoğraf 14

Örnek 3’deki İbriğin Gövdesindeki Süsleme Detayı /  
Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example



**Çizim 8**

Örnek 3'deki İbrığın Gövdesi Arka Tarafıta Yer Alan Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 3

**Fotoğraf 15**

Örnek 3'deki İbrığın Gövdesi Arka Tarafıta Yer Alan Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 3



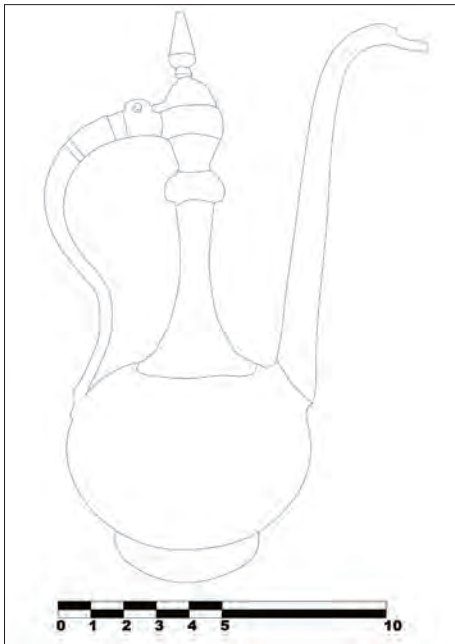
**Örnek 4:** Envanter No: 706 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 9-11/ Fotoğraf No: 16-18 / Ölçüleri: Yükseklik 36 cm, Ağız Çapı 3 cm, Dip Çapı 10 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma.

**Tanımı:** Eser, halka dipli yuvarlak gövdeli yukarıya doğru daralan boyna sahiptir. Boyun ağıza doğru boğum yapmıştır. İbrığın kulpu "S" biçimli olup ağız kısmına bağlanmıştır. İbrığın kapağı kubbe formunda olup, aşağıdan yukarıya doğru daralan bir tutamağı bulunmaktadır. Emzik, silindirik olarak ağız hizasına kadar yükseldikten sonra dışa doğru kıvrılmıştır. Emziğin akıtmalığı oluk şeklinde yapılmıştır. İbrikte süslemeler gövde, boyun ve emzikte yapılmıştır. Gövdenin kuşaklar

halinde yapılan süslemelerin içerisinde; en dışta yer alan kuşaklara zikzaklar ve eşkenar dörtgenler kazınmıştır. Gövdenin merkezine bitkisel süslemeli zemin üzerine hareket halinde kafası karşıya bakacak şekilde kuyruğu havada bir aslan veya kaplan tasvir edilmiştir. Boyunun başladığı yerde peş peşe sıralanmış üçgenlere yer verilmiştir. Emziğin yüzeyine uzunlamasına sivri kemer formları yapılmıştır. Emziğin gövdeye bağlandığı gövdenin ön tarafında kazıma tekniği ile damla motifi yapılmıştır. Damla motifini zikzak şeklinde yapılan bir kuşak çevrelemiştir. Damla motifinin alt tarafı çift başlı bir yılan ile birleşmektedir. Yılanların başına simetrik olarak kafaları yukarıya bakan birer kuş figürü ile hareketlendirilmiştir. Bu uygulama aynı şekilde kulpun başladığı yerde, gövdenin arka tarafında da uygulanmıştır.

**Çizim 9**

Örnek 4'de Yer Alan İbrığın Genel Görünümü /  
 General View of the Ewer in Example 4

**Fotoğraf 16**

Örnek 4'de Yer Alan İbrığın Genel Görünümü /  
 General View of the Ewer in Example 4



**Çizim 10**

Örnek 4'deki İbriğin Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 4

**Fotoğraf 17**

Örnek 4'deki İbriğin Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı /  
 Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 4

**Çizim 11**

Örnek 4'de Yer Alan İbriğin Gövde Arkasında Yer Alan  
 Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Back of the  
 Body of the Ewer in Example 4

**Fotoğraf 18**

Örnek 4'de yer Alan İbriğin Gövde Arkasında Yer Alan  
 Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Back of the Body of  
 the Ewer in Example 4



**Örnek 5:** Envanter No: 707 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 12-13 / Fotoğraf No: 19-21 / Ölçüleri: Yükseklik 34 cm, Ağız Çapı 3 cm, Dip Çapı 8 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** İbrik, halka dipli, yuvarlak gövdelidir. Boyun yukarıya doğru daralarak ağıza doğru boğum yapmıştır. "S" şeklinde yapılan ibriğin kulpu ağıza bağlanmaktadır. Eserin kapağı kubbemsi bir formda olup, tepesine kozalak şekilli bir tutamak yapılmıştır. İbriğin emziği silindirik olarak kapak hizasına kadar yükseldikten sonra dışa doğru kıvrılmaktadır. Akıtmalık oluk şeklinde yapılmıştır. İbrikte süslemeler gövde, boyun ve emzikte yoğun bir şekilde yapılmıştır. Gövdenin merkezinde dışta madalyonu zikzak şeklinde geniş bir kuşak çevrelemektedir. Madalyonun merkezine yazı yazılmış fakat bu yazının okunması mümkün olmamıştır. Yazıyı zikzak biçiminde bir süsleme sarmaktadır. Gövdenin arka

tarafında bitkisel süslemelerin yüzeyi boş bırakılmayacak şekilde yoğun kullanıldığı görülmektedir. Ortada büyük bir palmet motifi yapılmış, bu motifin her iki tarafına yine büyük boyutlarda içleri kıvrık dal ve yapraklarla dolgulu birer büyük yaprakla hareketlendirilmiştir. Palmet ile yaprakların arasında stilize edilmiş hayat ağaçlarına yer verilmiştir. Bahsi edilen bu süslemelerin altına yatay olarak üç adet kartuş içerisine yazılar yazılmış fakat bu yazıların çözülmesi yapılamamıştır. İbriğin boyun kısmında dikine aşağıdan yukarıya doğru daralacak şekilde süsleme şeritleri kazınmıştır. Şeritlerin arası dilimli kemer formları ile hareketlendirilmiştir. Eserin emzik kısmın ön tarafına şemse ve hayat ağacı motifleri kullanılmıştır.

**Çizim 12**

Örnek 5'teki İbrğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 5*

**Fotoğraf 19**

Örnek 5'teki İbrğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 5*

**Çizim 13**

Örnek 5'teki İbrğin Gövde Arka Tarafında Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 5*

**Fotoğraf 20**

Örnek 5'teki İbrğin Gövde Arka Tarafında Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 5*

**Fotoğraf 21**

Örnek 5'teki İbrğin Emziğinde Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Spout of the Ewer in Example 5*



**Örnek 6:** Envanter No: 708 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 14-15 / Fotoğraf No: 22-24 / Ölçüleri: Yükseklik 37 cm, Ağız Çapı 3 cm, Dip Çapı 10 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Halka dipli, yuvarlak gövdeli olarak yapılan ibrik, yukarıya doğru daralan boyunludur. Boyun üst tarafa doğru boğum yapmıştır. Eserin kulpu “S” biçimlidir ve üst tarafta ağıza, alt tarafta gövdeye bağlanmıştır. Kapak, kubbe formunda olup tepesine çiçek guncası biçiminde

bir tutamak yerleştirilmiştir. İbriğin emziği silindirik olarak yükselerek akıtmalığı oluk şeklindedir. İbrikte sadece gövdede süsleme yapılmıştır. Kazıma tekniği kuşaklara ayrılan gövde bölümünün en dış kuşağında zikzaklar işlenmiştir. Merkeze ise dört madalyon içerisinde yılanın ağzında kuş figürünün olduğu aynı sahneler tekrar edilmiştir. Gövdenin arka yüzeyinde kulpun bağlandığı yerde damla motifi yapılmış, bu motifin ucuna bağlanacak şekilde çift başlı yılanı yer verilmiştir. Yılanların kafası üzerinde karşılıklı olarak basit bir şekilde kazınmış birer kuş figürü yapılmıştır.

**Çizim 14**

Örnek 6'daki İbriğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 6*



**Fotoğraf 22**

Örnek 6'daki İbriğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 6*



**Çizim 15**

Örnek 6'daki İbriğin Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 6*



**Fotoğraf 23**

Örnek 6'daki İbriğin Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 6*



**Fotoğraf 24**

Örnek 6'daki İbriğin Gövdesinin Arka Tarafında Yer Alan Süsleme Detayı / *Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 6*



**Örnek 7:** Envanter No: 709 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 16-17 / Fotoğraf No: 25-27 / Ölçüleri: Yükseklik, 38 cm, Ağız Çapı 3.5 cm, Dip Çapı, 9 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Dövme tekniği ile üretilen ibrik, halka dipli yuvarlak gövdeli yukarıya doğru daralan bir boyna sahiptir. Boyun ağıza doğru boğum yapmıştır. Kulp, “S” şeklinde olmakla beraber üst tarafta ağıza bağlanmıştır. İbriğin kapağı kubbe formunda olup, tutamağı çiçek guncası biçimindedir. Silindirik olarak yapılan emzik kısmı ağız

hizasında dışa doğru kıvrılmıştır. Emziğin akıtmalığı düz olarak bitmiştir. İbriğin gövdesinde en dıştaki kuşakta düz çizgiler ve zikzaklar kazınmıştır. Gövdenin merkezine kazıma tekniğiyle dilimlenmiş dörtgenin içerisine ne olduğu anlaşılmaya bir hayvan figürü yerleştirilmiştir. Dörtgenin ucu dört yönden palmet motifleriyle nihayetlenmiştir. Gövdenin arka tarafında ibrik kulpunun başladığı yerde damla motifi yapılmıştır. Damla motifinin alt kısmına çift başlı yılan bağlanmıştır. Yılanların kafası üzerinde birer kuş figürüne yer verilmiştir. İbriğin tutamağı, kulpu ve emziği döküm tekniği ile yapılmıştır.

#### Çizim 16

Örnek 7’de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General view of the Ewer in Example 7



#### Fotoğraf 25

Örnek 7’de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 7



#### Çizim 17

Örnek 7’de Yer Alan İbriğin Gövde Bölümünde Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 7



#### Fotoğraf 26

Örnek 7’de Yer Alan İbriğin Gövde Bölümünde Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 7



#### Fotoğraf 27

Örnek 7’de Yer Alan İbriğin Gövdesinin Arka Tarafında Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 7

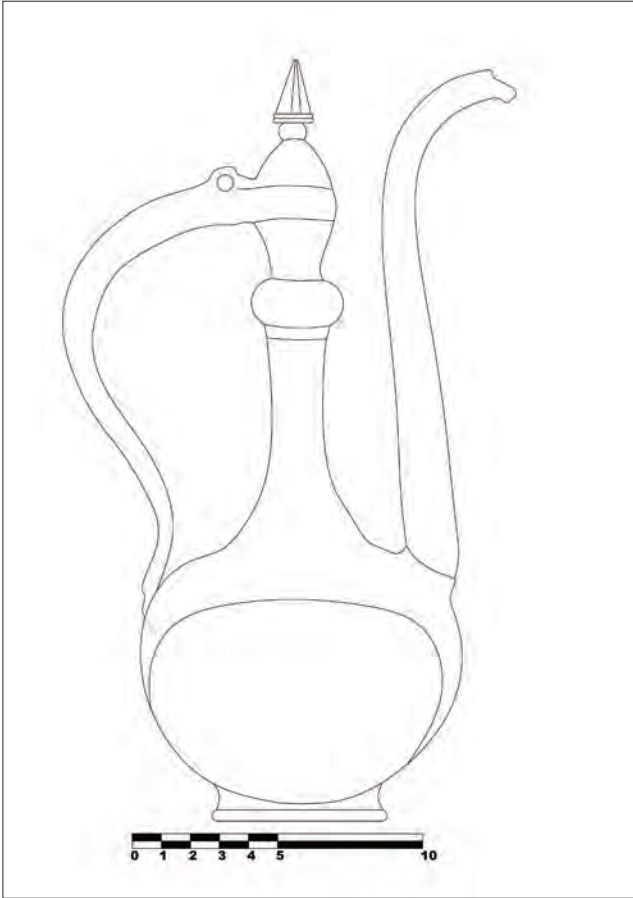


**Örnek 8:** Envanter No: 710 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 18-19 / Fotoğraf No: 28- 29 / Ölçüleri: Yükseklik: 35 cm, Ağız Çapı: 3 cm, Dip Çapı: 9 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Halka dipli, yuvarlak gövdeli yapılan ibriğin boynu yukarıya doğru daralan bir form gösterir. Boyun ağıza yakın yerde boğum yapmıştır. Ağızı kapatan kapak, kubbe formunda yapılarak çiçek goncası bir tutamakla

#### Çizim18

Örnek 8’de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 8



sonlanmış. İbriğin kulpu “S” biçimindedir ve üst tarafta ağıza bağlanmış. Emzik, silindirik olarak ağız hizasına kadar yükseldikten sonra dışa kıvrılmıştır. Emziğin akıtmalığı oluk biçimindedir. Eserde süsleme gövde bölümünde yapılmıştır. Gövdede dış kuşakta zikzaklar çizilerek geçilmiştir. Merkezde oval ve beyzi daireler yapılmıştır. Oval dairelerin içinde ne yapıldığı anlaşılmamaktadır ancak beyzi dairelerin içine insan yüzleri tasvir edilmiştir. İbrik dövme tekniği ile imal edilmiş, tutamak, emzik ve kulp dökümdür.

#### Fotoğraf 28

Örnek 8’de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 8



#### Çizim 19

Örnek 8’de Yer Alan İbriğin Gövdesine Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 8



#### Fotoğraf 29

Örnek 8’de Yer Alan İbriğin Gövdesine Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 8



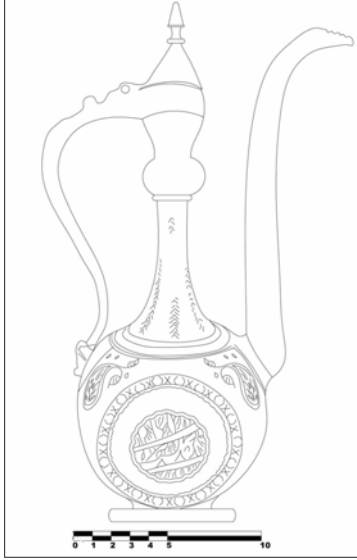
**Örnek 9:** Envanter No: 712 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 20-21 / Fotoğraf No: 30-32/ Ölçüleri: Yükseklik: 31 cm, Ağız Çapı: 3 cm, Dip Çapı 10 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Dövme tekniğinden imal edilen ibrik, halka kaideli yuvarlak gövdeli daralan boyunlu olarak yapılmıştır. Çokgen yapılan boyun ağıza doğru boğum yaparak yükselir. Kapak, aşağıdan yukarıya doğru daralmaktadır ve tepesine kaideli çiçek guncası formunda bir tutamak yapılmıştır. “S” biçimde yapılan kulp ağıza ve kapağa menteşe ile bağlanmıştır. Eserin emzik kısmı çokgen olarak yükselmektedir. Emziğin akıtmalığı oluk

şeklinde olup testere ağzı gibi şekillendirilmiştir. İbrikte süslemeler boyun, gövde ve emzikte yapılmıştır. Boyunda belli aralıklarla dikine balıksırtı motifine yer verilmiştir. Gövdenin ön yüzünde dış kuşakta eşkenar dörtgenler nöbetleşe yapılmıştır. Merkezde ise üç kuşağa ayrılmış dilimli madalyon içerisinde iri hatlı bir yazı kazınmıştır. Yazının okunması mümkün olmamıştır. Gövdenin arka yüzeyi kulpun gövdeye bağladığı yerde büyük boyutlarda bir damla motifi kazınmıştır. Damla motifinin aşağısına uç tarafına gelecek şekilde çift başlı ejder süslemesi dikkat çekmektedir. Ejderler ağızlarından ateş çıkarmaktadır. Ejder başlarının üst tarafına içleri yaprak ve kıvrık dallarla dolgulu birer yaprak yapılmıştır. Bu uygulama ibriğin ön tarafında emziğin başladığı yerde de tekrar edilmiştir.

#### Çizim 20

Örnek 9'da Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 9



#### Fotoğraf 30

Örnek 9'da Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 9



#### Çizim 21

Örnek 9'da Yer Alan İbriğin Gövdesinin Arka Yüzünde Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 9



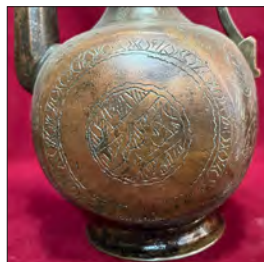
#### Fotoğraf 31

Örnek 9'da Yer Alan İbriğin Gövdesinin Arka Yüzünde Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Back of the Body of the Ewer in Example 9



#### Fotoğraf 32

Örnek 9'da Yer Alan İbriğin Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı / Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 9

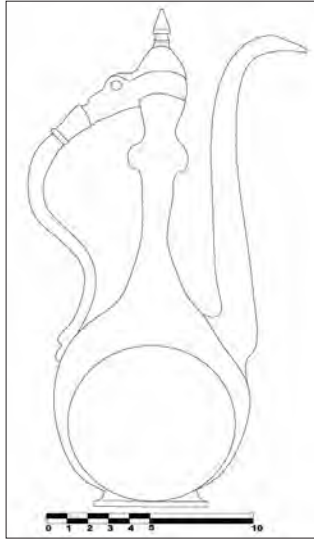


**Örnek 10:** Envanter No: 1363 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 22-24 / Fotoğraf No: 33-36 / Ölçüleri: Yükseklik: 33 cm, Ağız Çapı: 3,5 cm, Dip Çapı: 8.6 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** İbrik, halka dipli, yuvarlak gövdeli olarak yapılmıştır. Boyun kısmı yukarıya doğru daralarak ağıza doğru boğumludur. “S” şeklinde yapılan kulp üst tarafta kapak ve ağıza bağlanmıştır. Eserin emziği ağız hizasına kadar silindirik olarak yükseldikten sonra dışa doğru kıvrılarak son bulmuştur. İbrik, özellikle gövde olmak üzere boyun ve emzikle birlikte yoğun bir bezemeye sahiptir. Yuvarlak gövdenin ön ve arka yüzü süsleme açısından birbirine tekrar ederek üç kuşağa ayrılmıştır. Dıştaki ilk kuşağa bir ters bir düz şeklinde nöbetleşe palmet dizilerine yer verilmiştir. İkinci kuşağa da aralarında damla motifi ve küçük çokgenlerin yer aldığı palmetler işlenmiştir. Gövdenin merkezini oluşturan kuşakta ise aslan yüzlü güneş tasviri ile hareketlendirilmiştir.

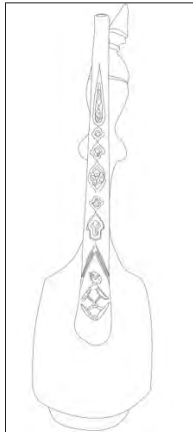
#### Çizim 22

Örnek 10’da Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 10*



#### Çizim 23

Örnek 10’da Yer Alan İbriğin Emzik ve Gövdesi / *Spout and Body of the Ewer In Example 10*



İbrik kulpunun ve emziğin gövdeye bağlandığı yer ve altındaki kısımlarda yatay ve dikey süsleme kuşaklarına yer verilmiştir. Yatay süslemeler hem gövdenin üst tarafında hem de dip tarafında uçları palmet şeklinde biten ve içlerinde yazıların olduğu kartuş düzenlemeleridir. Dikey süslemeler kendi içerisinde beş kuşağa ayrılmıştır. Kuşaklardan üçüne içleri kıvrık dal ve yapraklarla dolgulu uçları dilimlenen dikdörtgen panolar ile değerlendirilmiş, kalan ikisine de kıvrımlı iri hatlar yapılmıştır.

Eser emziğinin dış yüzeyinde bağdaş kurmuş insan figürüne yer verilmiştir. Figürün üzerinde uçları palmetlerle biten şemselere yer verilmiştir. Emziğin üst tarafı, kök kısmı palmet motifi olan bir hayat ağacı motifi ile sonlanmıştır. İbriğin boynu gövdede olduğu gibi yatay ve dikey süsleme kuşakları ile hareketlendirilmiştir. Boyunun başladığı yerde kıvrık dallar ve iri kıvrımlı hatlar yapılmıştır. Bunların üzerinde dikine ters ve düz palmetlerin sıralanmasıyla oluşturulan düzenleme dikkat çeker. Palmetlerin uçlarına gelecek şekilde içleri kıvrık dal ve çiçeklerin olduğu dilimli kemer formları tasvir edilmiştir.

#### Fotoğraf 33

Örnek 10’da Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / *General View of the Ewer in Example 10*



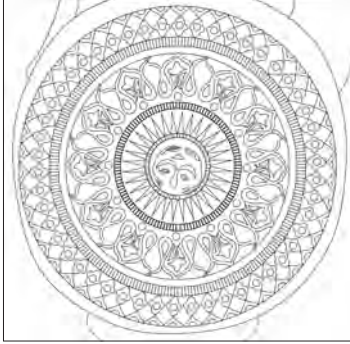
#### Fotoğraf 34

Örnek 10’da Yer Alan İbriğin Emzik ve Gövdesi / *Spout and Body of the Ewer In Example 10*



**Çizim 24**

Örnek 10'da Yer Alan İbrığın Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı  
/ Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 10

**Fotoğraf 35**

Örnek 10'da Yer Alan İbrığın Gövdesinde Yer Alan Süsleme Detayı  
/ Decoration Detail on the Body of the Ewer in Example 10

**Fotoğraf 36**

Örnek 10'da Yer Alan İbrığın Boyun Kısımında Yer Alan Süsleme  
Detayı / Decoration Detail on the Neck of the Ewer in Example 10

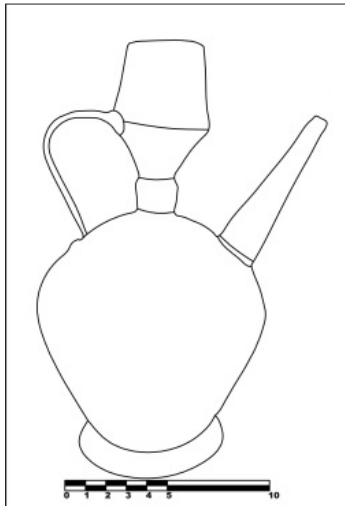


**Örnek 11:** Envanter No: 1301 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 25 / Fotoğraf No: 37 / Ölçüleri: Yükseklik: 30 cm, Ağız Çapı: 5 cm, Dip Çapı: 14 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Dövme tekniğinde üretilen ibrik, halka dipli, armudi gövdeli bir formdadır. Boyun kısmı dar olarak başlayarak ağıza doğru huni bir biçim alır. Kulp, boyun kısmına perçin ile tutturulmuştur. Emzik, silindirik olup ağıza doğru daralma gösterir. İbrığın boynunun başlangıcını oluşturan yerde altı kollu yıldız motifine yer verilmiştir. Yıldız kollarının hemen yanında kıvrık dalların oluşturduğu düzenleme dikkat çeker.

**Çizim 25**

Örnek 11'de Yer Alan İbrığın Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 11

**Fotoğraf 37**

Örnek 11'de Yer Alan İbrığın Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 11

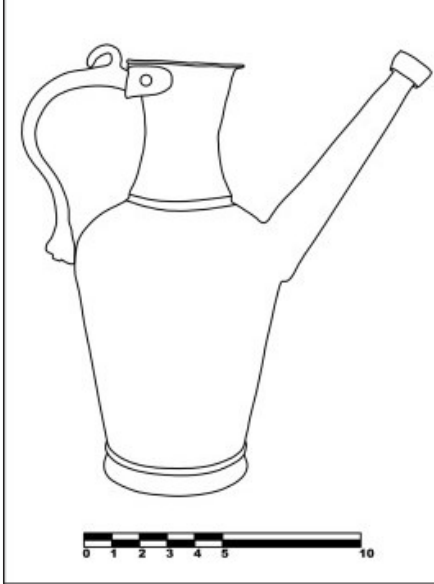


**Örnek 12:** Envanter No: 1364 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 26 / Fotoğraf No: 38 / Ölçüleri: Yükseklik: 33 cm, Ağız Çapı: 5 cm, Dip Çapı: 12 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği:

**Tanımı:** Dövme tekniğindeki ibrik, halka dipli yukarıya doğru genişleyen gövdelidir. Boyun silindirik olarak yükseldikten sonra ağıza doğru genişlemektedir. Ağız dışı çekiktir. Eserin kulpu kıvrımlı olup, perçinle ağıza bağlanmıştır. Silindirik biçiminde yapılan emzik ağıza doğru daralmaktadır. Emziğin akıtmalığı yılanbaşı şeklinde yapılmıştır. Eser süsleme açısından sade tutulmuştur.

#### Çizim 26

Örnek 12'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 12

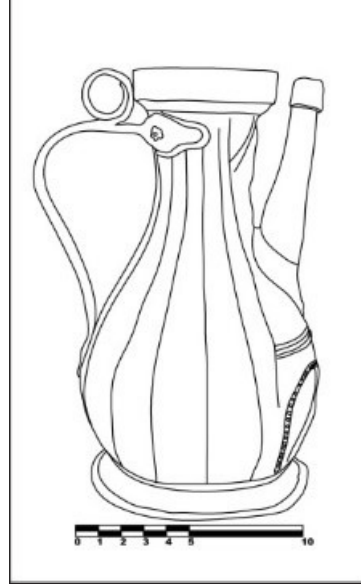


**Örnek 13:** Envanter No: 1365 / Ait Olduğu Müze: Mardin Müzesi / Çizim No: 27 / Fotoğraf No: 39 / Ölçüleri: Yükseklik: 30 cm, Ağız Çapı: 9 cm, Dip Çapı: 16 cm / Malzemesi: / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** İbrik, halka dipli, armudi gövdelidir. Gövde ve boyun çokgen şeklinde yapılmıştır. Ağız kısmı boyuna göre dışa taşırılmıştır. İbriğin kulpu boyuna perçinle bağlanmıştır. Emzik kısmı silindirik biçimlidir ve akıtmalığa doğru daralmaktadır. Akıtmalık yılanbaşı şeklindedir. İbrik süsleme açısından sadededir.

#### Çizim 27

Örnek 13'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 13



#### Fotoğraf 38

Örnek 12'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 12



#### Fotoğraf 39

Örnek 13'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 13

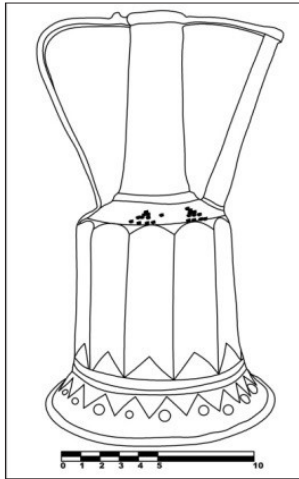


**Örnek 14:** Envanter No: 37 / Ait Olduğu Müze: Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi / Çizim No: 28 / Fotoğraf No: 40 / Ölçüleri: Yükseklik: 37 cm, Ağız Çapı: 5 cm, Dip Çapı 20 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma, kabartma.

**Tanımı:** Dövme tekniğiyle üretilen ibrik, halka dipli, çokgen gövdeli ve silindirik boyunludur. Boyun, ağıza doğru daralmaktadır. Çokgen gövde, iç bükey şeklindedir. Eserin kulpu alt tarafta gövdeye perçinle bağlanmışken, üst tarafta ağız bölümünü sararak emziğin ucuna bağlanmıştır. Bu tarz örnekler Siirt yöresinde sıkça karşımıza çıkar ve araştırmacılar tarafından atkılı ibrik olarak adlandırılmıştır (Belli – Kayaoğlu, 1993, s. 275). İbriğin omuz yüzeyinde küçük boyutlarda çiçeklerin sıralanmasıyla üçgen formu oluşturulmuştur. Gövde ve dip kısmı zikzaklar ile hareketlendirilmiştir. Dip yüzeyinde yer alan zikzakların arasına dairesel formlar yapılmıştır.

#### Çizim 28

Örnek 14'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 14



#### Fotoğraf 40

Örnek 14'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 14

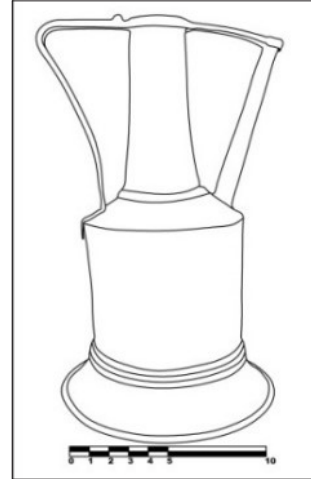


**Örnek 15:** Envanter No: 99 / Ait Olduğu Müze: Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi / Çizim No: 29 / Fotoğraf No: 41 / Ölçüleri: Yükseklik: 34 cm, Ağız Çapı 5 cm, Dip Çapı: 14 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma, kabartma.

**Tanımı:** Dövme tekniğinde yapılan ibrik, yayvan dipli, silindirik gövde ve boyunludur. Boyun ağıza doğru daralmaktadır. Eserin gövde başlangıcını oluşturan dip tarafında üç bileziğe yer verilmiştir. Eserin kulpu gövdeye perçinle bağlanırken, üst tarafta ağıza sararak emziğe bağlanmıştır. Emzik silindirik olarak yapılmıştır. Eserde süsleme omuzun yüzeyine irili ufaklı çiçeklerin kazınmasıyla oluşturulmuştur.

#### Çizim 29

Örnek 15'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 15



#### Fotoğraf 41

Örnek 15'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 15

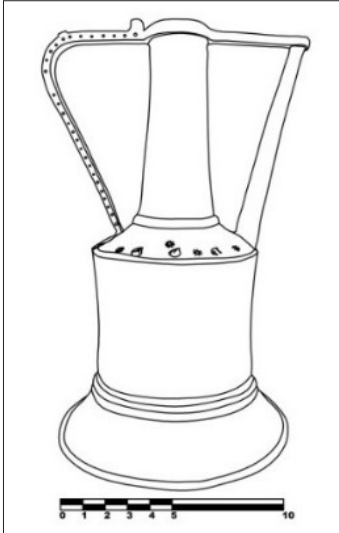


**Örnek 16:** Envanter No: 145 / Ait Olduğu Müze: Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi / Çizim No: 30 / Fotoğraf No: 42 / Ölçüleri: Yükseklik: 35 cm, Ağız Çapı: 5 cm, Dip Çapı: 21 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kazıma

**Tanımı:** Eser, yayvan dipli, silindirik gövdelidir. Omuz üzerinde yükselen boyun da silindirik olup, ağıza doğru daralmaktadır. İbriğin gövdesinin alt tarafında üç adet bilezik yapılmıştır. Boyun ile omuz arasında geçiş bilezikle sağlanmıştır. Kıvrımlı yapılan kulp alt tarafta omuza bağlanırken, üst tarafta ağızı sardıktan sonra emzik ucuna bağlanmıştır. Bu yönüyle örnek 15- 16'da yer alan atkılı ibriklerle benzerlik göstermektedir. İbrikte süsleme sadece omuz yüzeyine basit şekilde yaprak ve çiçekler yapılmıştır. Eser dövme tekniğiyle üretilmiştir.

#### Çizim 30

Örnek 16'da Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 16



#### Fotoğraf 42

Örnek 16'da Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 16

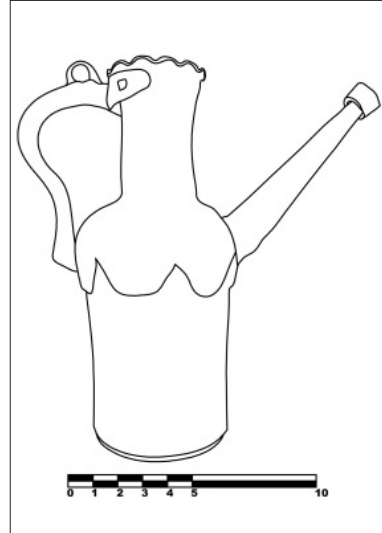


**Örnek 17:** Envanter No: 49 / Ait Olduğu Müze: Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi / Çizim No: 31 / Fotoğraf No: 43 / Ölçüleri: Yükseklik: 33 cm Ağız Çapı: 9 cm, Dip Çapı: 12 cm / Malzemesi: Bakır / Yapım Tekniği: Dövme, Döküm / Süsleme Tekniği: Kabartma

**Tanımı:** Düz dipli, silindirik gövde ve boyunlu yapılan ibrik, dövme tekniği ile üretilmiştir. Boyun kısmı ağıza doğru az da olsa genişlemektedir. Ağız dilimlidir. Aynı şekilde gövde bölümü de kabartma tekniğiyle dilimlidir. Kıvrımlı olan eserin kulpu boyuna perçinle bağlanmıştır. Emzik, silindirik bir şekilde yapılarak ağıza doğru daralmaktadır. İbrik süsleme açısından sade tutulmuştur.

#### Çizim 31

Örnek 17'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 17



#### Fotoğraf 43

Örnek 17'de Yer Alan İbriğin Genel Görünümü / General View of the Ewer in Example 17



## DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu el sanatlarının, kaynağının Asya'dan İran ile Irak'a göç eden Büyük Selçuklular ve onlara etki eden Hun, Göktürk, Uygur, Gazne, Karahanlı gibi Türk devletlerinin sanatları olduğu, Hitit, Frig, Yunan, Roma, Bizans sanatları gibi Anadolu'da hüküm sürmüş uygarlıklarından da beslendiği bilinmektedir. Türkler'in Anadolu'ya Asya'dan taşıdıkları geleneksel sanatlarını geçtikleri İslami çevrelerde gördükleri ile serpildiği genel bir kanıdır (Barışta, 1998, s. 1). El sanatları içerisinde gelişme gösteren madeni eserler, Orta Asya'dan günümüze değin zengin bir repertuar sunmaktadır. Her birinin farklı işlevleri olan madeni eserler, günümüzde çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenip korunmaktadır. Bu eserlerden ibrik kaplarının, geçmişten günümüze kadar farklı medeniyet ve toplumlar tarafından kullanıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada Mardin Müzesi ve Sakıp Sabancı Kent Müzesi'ndeki ibrikler ele alınmıştır. İbriklerin büyük bir bölümünün yer aldığı Mardin Müzesi, bünyesinde bulundurduğu eserleriyle Türkiye'nin önemli müzeleri arasında yer almaktadır. Müzede teşhir edilen eserler M.Ö. 4000'den, M.S. 1800'lü yıllara kadar ki dönemlere aittir. Arkeolojik eserlerin bulunduğu bölümde Eski Tunç devrinden Osmanlı devletinin son dönemine kadar eser bulunurken, etnografya kısmında ise Mardin yöresine ait farklı işlevlerde kullanılan araç gereçler ve takılar muhafaza edilmektedir (Allak, 2021, s. 36). İbriklerin yer aldığı bir diğer müze olan Sabancı Kent Müzesi, Mardin şehrinin kentsel oluşumunu ve yaşam kültürünü sergilemesinin yanında kenti tanıtmayı amaçlayan bir müzedir. Şehrin geçmiş tarihi uzun yıllardır varlığını sürdüren çok kültürlü, çok dinli kimliği, gündelik hayat pratiklerini yansıtan objeler ve canlandırmalarla bilgilendirici panolar iki galerili bölüm şeklinde sergilenmektedir (Aytekin ve Özbek, 2019, s. 212). Yüzyıllardır süre gelen Anadolu'nun dolayısıyla Mardin bölgesinin eşsiz kültür ve sanatını tanıtmaya, yaşatmaya çalışan Sakıp Sabancı Kent Müzesi, kültür turizmi açısından da bölgenin önemli uğrak yerlerinden biridir (Çalış, 2020, s. 45). Çalışma konusunu oluşturan Mardin Müzesi, hem arkeolojik hem de etnografik teşhir salonları ile Sabancı Kent Müzesi'nin sadece etnografik salonu ile bünyelerinde yöreye hitap edebilecek binlerce eser barındırdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla son zamanlarda her iki müzedeki arkeolojik ve etnografik salonlarda yer alan farklı eser grupları üzerinde çeşitli yayınların yapıldığı anlaşılmıştır (Yeşilbaş, 2018, s. 793-808; Kulaz – Bodakçı, 2019, s. 95-107; Çalış, 2020, s. 44-57; Çiftçi, 2023, s. 38-91; Allak, 2024, s. 514-528; Allak ve Öztemel, 2024, s. 429-446). Bu eser gruplarından madeni ibrikler, daha önce topluca herhangi bir yayına konu olmamış, ilk defa tarafımızca tanıtılmıştır.

Çalışmada satın alma ve bağış yolu ile Mardin Müzesi'nden 13 adet, Sakıp Sabancı Kent Müzesi'nden 4 adet olmak üzere toplamda 17 eser ele alınmıştır. Ele alınan ibriklerden dördünde yazıya yer verilmiştir fakat bu yazıların okunması mümkün olmamıştır. İbriklerin tarihlendirilmesi için müzelerde veya yayınlarda yer alan benzer form, süsleme ve tasarım özelliği gösteren örneklerle karşılaştırılmıştır. Bunun sonucunda; çalışmada yer alan ilk on ibriğin (örnek 1 ile 10 arası) Erzurum Müzesi'nde yer alan (Çınar, 2014, s. 164-182) (Foto. 44) ibriklerle form ve üslup özellikleri açısından benzer bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Çınar (2014), çalışmada ele aldığı örnekler içerisinde Katalog no: 1'deki eserin (Foto. 45) üzerinde yer alan "Muhammed Han" ibaresinden yola çıkarak örneklerin tamamının Kaçar döneminde yapıldığını belirtmiştir (Çınar, 2014, s. 166). Ele alınan ibrik örneklerinin bir başka benzerleri de Elazığ Etnografya ve Arkeoloji Müzesi deposunda bulunmaktadır. Özellikle Envanter No: 74F/40-50, 74F/40-47, 74F/40-81, 69F/28-1, Envanter No 74F/40-48, 74F/40-38 nolu ibrikler (Yarış, 2016, s. 165) (Foto. 46) halka dipli, yuvarlak gövdeli olmasının yanı sıra üzerlerinde yer alan süsleme anlayışı ile çalışmada incelenen ilk on örnekle form, süsleme ve üslup özellikleriyle benzeştiği, dolayısıyla ele alınan ibriklerin XIX. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Diğer kalan örnekler özellikle atkılı olan ibriklerin benzerleri (Örnek 14, 15, 16) Siirt yöresinde sıkça karşımıza çıkar (Belli ve Kayaoğlu, 1993, s. 275) (Foto. 47). Ele alınan atkılı ibriklerin de benzer tasarım anlayışından ötürü XX. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

### Fotoğraf 44

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan İbrik Örnekleri / *Ewer Samples in Erzurum Archaeological Museum* (Çınar, 2014, s.179)



**Fotoğraf 45**

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan ve Üzerinde "Muhammed Han" İbaresini Geçen İbrik / *The Ewer with the Phrase "Muhammad Khan" on it, Located in the Erzurum Archaeological Museum* (Çınar, 2014, s.179)

**Fotoğraf 46**

Elazığ Etnografya ve Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan İbrik Örnekleri / *Ewer Samples in Elazığ Ethnography and Archeology Museum* (Yarış, 2016)

**Fotoğraf 47**

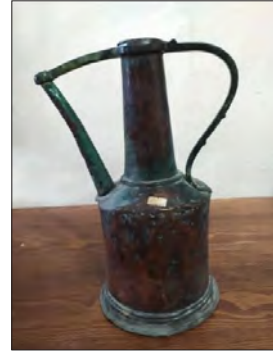
Siirt Yöresine Ait Atkılı İbrik / *Ewer from Siirt Region* (Belli ve Kayaoğlu, 1993, s. 275)



İbrikler form olarak, halka dipli, yuvarlak gövdeli (örnek: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10), halka dipli armudi gövdeliler (örnek 11, 12, 13), yayvan dipli, silindirik gövde ve atkılı (örnek 14, 15, 16), düz dipli silindirik gövdeliler (örnek 17) olarak tespit edilmiştir. Örnek 14, 15 ve 16'daki ibrikler, atkılı ibriklerdir ve özellikle Siirt yöresinde sıkça üretilen bir formdur. Siirt ibriklerinin karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkan örneklerin gövdesinden dik çıkan akıtmalığı boyuna ve kulpa bağlayan atkıdır. Ağız ile birleştirilen bu atkı sayesinde uzun olan akıtmalık kısmı daha sağlam olabilmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993, s. 275). Çalışmada incelenen atkılı ibriklerin benzer örneği farklı müze ve kentlerde rastlamak mümkündür (Foto. 48). Farklı şehirlerde benzer ibrik tasarımlarının görülmesi; farklı atölyelerde ortak form anlayışının uygulandığı veya taşınabilir eser olduğu için bir şehirden başka bir kente taşınmış olabileceği düşünülebilir.

**Fotoğraf 48**

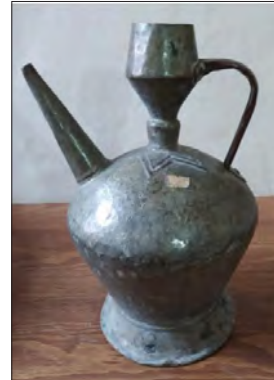
Cizre Müzesi'nde Yer Alan Atkılı İbrik / *Ewer in Cizre Museum* (Erk, 2021, s. 303)



Ele alınan ibriklerden Sakıp Sabancı Kent Müzesi'nde muhafaza edilen örnek 11'deki eser, halka dipli, şişkin armudi gövdeli ve boyun bölümünün huni şeklinde yapılmıştır. Emzik kısımları gövdeden ağıza doğru daralan bu ibrik gibi benzer örnekler günümüzde farklı müzelerde bulunmaktadır (Foto. 49-51). Üretim yapan maden ustaları, bir dönem benzer formları tercih ettiklerini göstermektedir.

**Fotoğraf 49**

Cizre Müzesi'nde Yer Alan İbrik / *Ewer in Cizre Museum* (Erk, 2021, s. 302)



**Fotoğraf 50**

Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde Yer Alan İbrik / Ewer in the Elazığ Archeology and Ethnography Museum (Karabacak, 2011, s. 381)



İncelenen ibriklerden 7'si (Örnek 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17) kapaksız olarak üretilirken geriye kalan örneklerin tamamı kapaklı olarak yapılmıştır. İbriklerin su taşıma işlevi olmasından ötürü kulpları genellikle "S" biçimindedir. Böylelikle su dolu ibrik taşındığında suyun dökülmesini önlemek için kulpların tercihten ötürü değil de zorunluktan dolayı "S" formunda yapıldığı anlaşılmaktadır. İbriklerin emziklerinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Ele alınan eserlerden ilk on örneğin emziklerinin genellikle ağız hizasına kadar yükselip daha sonra dışa doğru kavis yaptığı görülmektedir. Çalışma yer alan dört ibriğin (örnek 11, 12, 13, 17) emzikleri silindirik olarak yükselirken, kalan üç örneğin (örnek 14, 15, 16) emziği silindirik olup üstte atkı ile birleşmektedir.

İncelenen 17 ibriğin ölçülerine bakıldığında; boyları 31 ile 38 cm, ağız çapları 3-9 cm, dip çapları 8 ile 21 cm arasında değişmektedir. En yüksek 2 ibrik 38 cm'dir (Örnek 1-7), en alçak ise 31 cm (örnek 9) olarak ölçülmüştür. Ağız çapı en geniş olan 9 cm ile 2 örnek bulunurken (örnek 16-17), en dar olan 5 cm ile 5 örnek (örnek 4, 5, 6, 8, 9, 10) tespit edilmiştir. Dip çapı en geniş olan örnek 21 cm'dir (Örnek 15), en dar olan eser ise 8 cm'dir (örnek 5).

Ele alınan ibriklerin hepsi bakır malzemeden üretilmiştir. Bakır okside olan bir madendir. Periyodik cetvelde Cu sembolü ile gösterilen, atom numarası 29, atom ağırlığı 63.54 olan 8.93 gr/cm yoğunluğa sahip, doğada az miktarda nabit, genellikle sülfürlü, oksitli ve kompleks halde bulunmaktadır (Ünal ve ark., 2016, s. 1). İnsanoğlu çeşitli metalürjik ve bu keşiflere bağlı olarak da çeşitli maden sanatı tekniklerinin gelişmesine yol açan bakırdan M.Ö. VII. binden itibaren yararlanmış, bakır ve alaşımları İslam maden sanatının başlıca malzemesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Erginsoy, 1978, s. 12). Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan şehirlerde geleneksel yöntemlerle bakır ve bronz eşya üretimi yapan birçok maden atölyeleri

**Fotoğraf 51**

Van Müzesi'nde Yer Alan İbrik / Ewer in the Van Museum (Akdeniz, 2021, s. 256)



bulunmaktadır. Çok gelişmiş tekniklerde üzerinde başarı ile çalışan ve aynı zamanda büyük bir sanat merkezi niteliği olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bu atölyelerin başında, Siirt, Diyarbakır, Antakya, Urfa, Harran, Hasankeyf, Cizre ve Mardin gelmektedir (Belli, 2006, s. 185). Bakırın Anadolu topraklarında bolca bulunması bu madenden tas, tepsi, şamdan, buhurdan, ibrik, maşrapa, iğne, biz, kanca gibi günlük yaşamdan kullanılan eserlerin haricinde bilezik, yüzük ve boncuk gibi çeşitli süs eşyaları da yapılmasını artırmıştır (Başak, 2021, s. 69). Çalışmaya konu olan ibriklerin tamamı bakır madeninden üretilmiştir ki bu da bakırın bolluğu ve işlenmesinin yaygın olduğunun bir kanıtıdır.

İbriklerde yapım tekniği olarak dövme tekniği kullanılmıştır. Dövme tekniğinin yanında ele alınan örnekleri kulp, emzik ve kapak tutamakları döküm tekniği uygulandığı tespit edilmiştir. Süsleme tekniklerinde ise hemen hemen bütün örneklerde kazıma tekniğinin kullanıldığı, bunun yanında bazı örneklerde (örnek 14, 15, 17) kazıma ile birlikte kabartma tekniğine de yer verildiği anlaşılmıştır.

Çalışmada yer alan ibriklerin süsleme konuları bitkisel, geometrik, figür ve yazı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bitkisel süslemeler; yaprak, çiçek, damla motifi, şemse, hayat ağacı, kıvrık dallar ve palmetlerdir (örnek 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 14, 15). Geometrik süslemeler; dörtgen, üçgen, kartuş, zikzak, madalyon, yıldız, balıksırtı motifi, çokgen, dilimli ve sivri kemer formları olarak tespit edilmiştir (örnek 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 14). Figürlü süslemeler; tavşan, aslan, çift başlı yılan, çift başlı ejder, at, geyik, kuş, aslan yüzü güneş tasviri, bağdaş kurmuş insan figürü ve insan yüzleri olarak karşımıza çıkar (örnek 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10). Yazı, diğer süsleme konularına göre az kullanıldığı görülmektedir. Yazı ele alınan eserlerde üç örnekte kartuşlar içerisinde kazındığı anlaşılmaktadır (örnek 5, 9, 10).

Ele alınan ibriklerde görülen süsleme konuları içerisinde figürlü süslemeler dikkat çekmektedir. En fazla görülen figürlü sahne çift başlı yılan ve yılanların kafaları üzerinde yer alan kuş figürleridir. Toplamda beş örnekte bu sahne tasvir edilmiştir (örnek 1, 2, 4, 6, 7). Yeraltı ve yeryüzü arasında hayatını idame ettiren yılan, üç farklı katmanın karakteristik özelliklerini, kendi içinde barındırdığı zıtlıkları yansıtır. Ölüm ve kötülükle ilişkilendirilen kısmı yeraltını; yaratılış ve deri değiştirme özelliği ile yeniden dirilmeyi temsil ettiği bilinmektedir. Yılanın yeryüzünü temsil eden özellikleri arasında ağaç, yumurta ve su gibi unsurlarla ilişkilendirilerek hayatı, üremeyi, doğurganlığı, bolluk ve bereketi sembolize eder (Sivri ve Akbaba, 2018, s. 55). Yılan, bir su kabı olan ibrikler üzerinde işlenmesi, ibriği kullanacak kişiye bereket getirmesi amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Ele alınan ibriklerde kullanılan kuş figürünün dini ve sembolik anlamları olduğu varsayılmaktadır. Kuşlar, insan ruhunun görüntüsü veya uçan meleklerle benzetmelerinden dolayı sevilip saygı görür (Yarış, 2016, s. 173; Bayhan, 2007, s. 3; Esin, 1976, s. 421). Kuran-ı Kerim’de Nur Suresi 41. Ayetinde “*görmez misin ki göklerde ve yerde olanlar, havada kanatlarını açarak süzülen kuşlar Allah’ı tesbih ederler<sup>1</sup>*” şeklinde yer alması kuşların önemi vurgulanmaktadır (Karpuz, 2005, s. 43). Erken İslam dönemi madeni eserler içerisindeki ibrik örneklerinde gövde, emzik, kapak gibi bölümlerin kuş figürü şeklinde yapıldığı örnekler bulunmaktadır (Erginsoy, 1978, s. 115-120; Bozkurt ve Kalfazade, 2000, s. 373). İncelenen ibriklerde kuş figürlerinin görülmesi suyun bolluk, bereketle ilişkilendirilmesi ve kuşa da kutsiyet atfedilmesinden ötürü bu kaplarda kullanıldığı varsayılmaktadır.

Çalışma içerisinde yer alan örnek 9’daki ibrik gövde bölümünün arka yüzeyinde kazıma tekniği ile ağızlarından ateş çıkan çift başlı ejder figürü dikkat çekmektedir. Türklerde ejder tasvirine ve bununla ilgili sembolizme çok erken tarihten itibaren rastlanılmaktadır. Bazen iyilik bazen de kötülüğün sembolü bu gerçeküstü hayvan, zaman zaman da söz konusu iki zıt kavramı tanımlayan bir unsur olarak Türk sanatında karşımıza çıkar. Bunun yanında ejder, bilhassa erken dönemlerden itibaren bereket, bolluk, refah, güç, kuvvet simgesidir ve bir bakıma iyi kavrama işaret etmektedir (Çoruhlu, 2015, s. 172). Ejder tasviri su veya suya ile ilişkili bir unsur ile kullanıldığında baharı, doğanın canlanmasını, iyiliği ve bereketi temsil eder (Çerezci, 2022, s. 214).

Ele alınan ibriklerden örnek 10’da gövdenin ortasında aslan yüzlü güneş ve emziğin dış yüzünde bağdaş kurmuş insan figürüne yer verilmiştir. Aslanın güneşle beraber

verilmesi Şir-i Hurşid olarak bilinmektedir. Bu tasvirin kökeninin İran ve Mezopotamya olduğu, astrolojik ve dinsel anlamlar taşıdığı belirtilmektedir (Çetin ve Özaydın, 2018, s. 4610). Aslan yüzlü güneş motifinin, güç, iktidar ve koruyuculuk sembolü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra aslan ve güneşin bir arada kullanımı gezegen burç ilişkisi kapsamında da değerlendirilmektedir (Turan, 2017, s. 446; Öney, 1969, s. 39). Bu sahne ile birlikte aynı ibrikte emzikte bağdaş kurmuş insan figürüne yer verilmesi de aslan yüzlü güneş tasvirinin bu kişi için yapıldığı dolayısıyla iktidar ve güç maksadıyla bu sahnelerin işlendiği düşünülmektedir.

İbrikler üzerinde işlenen hayvan figürleri, av hayvanları olmalarının yanı sıra sembolik anlamlarıyla da dikkat çekmektedir. Tavşan iki örnekte (örnek 1, 3), Aslan 1 örnekte (örnek 4), aslan yüzlü güneş bir örnekte (örnek 10), insan yüzü bir örnekte (örnek 8), bağdaş kurmuş insan figürü bir örnekte (örnek 10) at bir örnekte (örnek 3) tespit edilmiştir.

İncelenen eserlerden örnek 3’deki eserin gövdesinin ortasında yer alan at üzerinde insan figürü ve atın ayakları arasında tavşan ve geyik gibi hayvanların tasvir edilmesi bir av sahnesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Çağ Türk dönemine ait farklı sanat eserleri üzerinde yoğun bir şekilde karşılaşılan av sahneleri, avın siyasi ve toplumsal önemine dikkat çekmektedir. Türklerde avcılık ve av ritüelleri göçebe toplumun getirdiği zorunluluk olarak erken dönemlere kadar inmektedir (Baş ve Bekmez, 2022, s. 72).

İbrikler, üzerlerine bitkisel, geometrik, figür ve yazı gibi çeşitli süsleme konularının kazındığı, bunların yanında işlenen figürlerde ikonografik anlamların yüklendiği önemli madeni kaplar olarak karşımıza çıkar. Ortaya çıkış amaçları insanların temizlik gereksinimini karşılamak maksadıyla yapılan bu eserler, dönemin sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutmaları açısından da önem teşkil eder. Mardin Müzesi ve Mardin Sabancı Kent Müzesi’ndeki madeni ibrikler, dövme tekniği ile üretilmiştir. Dövme tekniğinin yanında kulp ve emzik gibi aksamalarda döküm tekniğinden yararlanılmıştır. Ele alınan örneklerin tamamı bakır malzemelidir. İncelenen ibriklerde süsleme tekniği olarak, maden sanatında yaygın bir kullanıma sahip olan kazıma tekniğinin sıkça kullanıldığı anlaşılmıştır. Figürün yoğun olarak kullanıldığı ibriklerde, bitkisel, geometrik ve az da olsa yazı gibi süsleme konuları işlenmiştir. Süslemeli ve nitelikli işçiliğe sahip bazı ibriklerin dönemin önemli kişileri tarafından maden ustalarına yaptırıldığı, bunun yanında son derece sade yapılan örneklerin de halktan kimseler için üretildiği düşünülmektedir. Form olarak birden fazla biçime sahip olan ibriklerde, yuvarlak gövdeli örneklerin çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir.

<sup>1</sup> Diyanet İşleri Başkanlığı, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/N%C3%BBr-suresi/2832/41-ayet-tefsiri> erişim tarihi: 02.12.2023

Üretim yeri ve usta ismine yer verilmeyen ibriklerden ilk on eserin; form, tasarım ve süsleme anlayışından yola çıkarak Kacar Dönemi'nde dolayısıyla XIX. yüzyılda yapıldığı kalan örneklerin de XX. yüzyılda üretildiği düşünülmektedir.

Ele alınan ibriklerden özellikle Mardin Müzesi'nde yer alan örneklerden sadece birinin teşhir salonunda sergileniyor olması, müzede yeterli bir alanın olmadığını ve çoğu eserin depolarda tutulduğunu göstermektedir. Yapılan bu araştırma ile büyük bir bölümü depoda bulunan ibrikler bilim dünyasına tanıtılmaya çalışılmıştır. Böylelikle kültürel bir zenginlik olan bu el sanatları türü tarafımızca yapılan çalışma ile birlikte daha çok kişiye ulaşmış olacağı düşünülmektedir. Mardin Müzesi'nde olduğu gibi diğer kentlerde bulunan müzelerin büyük bir çoğunluğunda da eserlerin depolarda tutulduğu anlaşılmıştır. Çalışmanın önemli bir kaynak olmasının yanı sıra özellikle depolarda muhafaza edilen ibrik gibi kültürel zenginliği yansıtan eser türlerinin de araştırmacılar tarafından çalışılarak bilim dünyasına kazandırılması açısından bu tarz çalışmalar önemlidir.

## KAYNAKÇA

- Akdeniz, F. (2021). *Van Müzesi'nde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Madeni Mutfak Eşyaları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Altier, S. (2019). Osmanlı Sanatında İbrik Tasvirleri ve İkonografisi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, 26, 149-202.
- Allak, F. (2021). Mardin Müzesi'nde Bulunan Son Dönem Madeni Hamayilleri (Muskalıklar). *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 35-45.
- Allak, F. (2023). *İstanbul Türbeler Müzesi'nde Bulunan Madeni Eserler* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Allak, F. (2024). Mardin Müzesi'nde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Şamdan. *Kent Akademisi Dergisi*, 17(2), 514-528.
- Allak, F. ve Öztemel, M. (2024). Geleneksel Bir Giysi Türü: Cepkenler (Mardin Müzesi Örnekleri). *Turkish Studies*, 19(2), 429-446.
- Atıl, E., Chase W.T. ve Jett, P. (1985). *Islamic Metalwork in The Freer Gallery of Art*. Smithsonian Institution.
- Arseven, C. E. (1983). *İbrik*, Sanat Ansiklopedisi, II, 797-768. Milli Eğitim Basımevi.
- Aytekin, O. ve Özbek, G. (2019). Anıtsal Kültür Varlıklarının Müze Olarak Kullanılması Çerçevesinde Mardin Müzesi ve Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi. G. Yılmaz, R. Çavuşoğlu ve M. Kulaz (Ed.), *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları* (s. 205-239) içinde. Hiper Yayınevi.
- Başak, O. (2021). *Diyanet Arkeoloji ve Cahit Sıtkı Tarancı Müzesinde Bulunan Bir Grup Madeni Eser Eşliğinde: Neolitikten Osmanlıya Anadolu'ya Maden Sanatının Gelişimi*. Gece Kitaplığı.
- Baer, E. (2004). *İbrik*. Encyclopaedia Islamica. Band 12 (Ergänzungsband). Brill.
- Baş, G. ve Bekmez, A. (2022). Kopenhag David Koleksiyonu'ndan Bir Şamdanın Orta Çağ Av Kültürüne İlişkin Bezeme Programı Üzerine Düşünceler. *Art-Sanat*, 18, 59-86.
- Bayhan, A. Ali (2007). Gümüşhane / Kelkit'ten İki Madeni İbrik. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, 1-10.
- Barışta, Ö. (1998). *Türk El Sanatları*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Belli, O. ve Kayaoğlu, İ. G. (1993). *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeler*. Sandoz Yayınları.
- Belli, O. (2006). Mardin'de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri. İ. Özcoşar ve H. H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 26-28 Mayıs 2006, (s. 183-210) içinde. Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi.
- Bozkurt, N. ve Kalfazade, S. (2000). İbrik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXI, 372-376). İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Bodur, F. (1987). *Türk Maden Sanatı*. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.
- Çerezci, O, J.Ö. (2022). Türk Sanatında Ejder ve Su Birlikteliği. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (202), 207-227.
- Çoruhlu, Y. (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalcı Yayınevi.
- Çınar, S. (2014). Erzurum Arkeoloji Müzesi Deposunda Bulunan Kaçar Dönemine Ait Bir Grup İbrik. *Art Sanat Dergisi*, 2, 163-182.
- Çalış, E. (2020). Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi Dilek Sabancı Sanat Galerisi'nde Bulunan Kapıların Tamamlayıcı Metal Öğelerinden Örnekler. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 44-57.
- Çetin, Y. ve Özaydın, M. (2018). Kars Müzesinde Bulunan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Sikkeleri. *Social Sciences Studies Journal*, 4(23), 4607-4614.
- Çiftçi, S. (2023). *Mardin Müzesi'nde Bulunan Madeni Mutfak Eşyaları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Erişim Tarihi:08.12.2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/N%C3%BB-suresi/2832/41-ayet-tefsiri>
- Esin, E. (1976). Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 6, 441-452.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişimi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Erk, A. (2021). Cizre İsmail Ebul-İz El-Cezeri Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Madeni İbrik. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 293- 312.
- Eruz, F. (1993). *Konuşan Maden Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*. Yapı Kredi Yayınları.
- Gündağ K. (1985). Maden İşçiliğinin Dünü, Bugünü ve Yarını. *Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını I. Ulusal Sempozyumu Tebliğleri*, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- İşcan, A. (2013). *Anadolu Şehrinin, Günlük Hayatında Su Kültürü*. ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Karpuz, E. (2005). *Konya'da Bulunan Hayvan Figürlü İşleme Örnekleri*. 8. El Sanatları Sempozyumu (s. 234-249) içinde. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Karabacak, Ö. (2011). *Elazığ'da Bakır Sanatı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Kulaz, M. ve Bodakçı, A. (2019). Kültürel Mirasın Korunması Bağlamında Mardin Müzesindeki Osmanlı Mezar Taşları. G. Yılmaz, R. Çavuşoğlu ve M. Kulaz (Ed.), *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları* (s. 95-106) içinde. Hiper Yayınevi.
- Kuşoğlu, M. Z. (2006). *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*. Ötüken Neşriyat.
- Merçil, E. (2009). Selçuklular, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXXVI, 389-392). İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Öney, G. (1969). Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. *Anadolu Dergisi*, 13, 1-64.
- Öztürker Demir, H. C. (2022). Hasankeyf Müzesinde Bulunan Artuklu Devrine Ait Bir Grup Madeni Eser. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(3), 1243-1255.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi.
- Rachel, W. (1993). *Islamic Metalwork*. British Museum Press.
- Sivri, M. ve Akbaba, C. (2018). Dünya Mitlerinde Yılan. *Folklor Edebiyat Dergisi*, 24(96), 53-64.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2014). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Subaşı, E. (2016). Sivas Maden Sanatına Ait Örneklerden Bir Grup İbrik. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 307-323.
- Tunçel, G. (2006). Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki İbrikler. *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 15(45-46-47), 195-212.
- Turan, H. (2017). Şîr ü Hûşîd Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Daire Düşüncüler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), 445-475.
- Türkoğlu, S. (1987). *Traditional Turkish Arts: Metalwork and Jewellery, Woodwork*. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ünal, H. İ., Tuncel, S., Yücel, B. M., Yoleri, B. ve Arslan, M. (2016). *Türkiye ve Dünyada Bakır*. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.
- Yarış, S. (2016). Elazığ Etnografya ve Arkeoloji Müzesi Depoda Bulunan Bir Grup Madeni İbrik, *Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Sakarya 2016.
- Yeşilbaş, E. (2018). Mardin Müzesi'nde Bulunan 17.-19. Yüzyıl Gümüş Bilezik Örnekleri, *Turkish Studies*, 13(2), 798-808.
- Yeşil, E. ve Bayraktar, M. S. (2022). Bafra Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde Bulunan İbrik ve Güğümler. *Sanat Tarihi Dergisi*, 31(1), 209-241.



# SAMSUN RUH SAĞLIĞI VE SİNİR HASTALIKLARI HASTANESİ'NİN (CANİK HAMİDİYE HASTANESİ) GÜNCEL KORUMA SORUNLARI VE KORUMA-YENİDEN İŞLEVLENDİRME ÖNERİLERİ

## CURRENT CONSERVATION PROBLEMS AND CONSERVATION- ADAPTIVE REUSE RECOMMENDATION OF SAMSUN MENTAL HEALTH AND NEUROLOGICAL DISEASES HOSPITAL (CANİK HAMİDİYE HOSPİTAL)

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                      |                              |
|--------------------------------------|------------------------------|
| Başvuru: 17 Mayıs 2023               | Received: May 17, 2023       |
| Hakem Değerlendirmesi: 22 Mayıs 2024 | Peer Review: May 22, 2024    |
| Kabul: 23 Eylül 2024                 | Accepted: September 23, 2024 |

DOI : 10.22520/tubaked.1298147

**Fatih US\***

### ÖZET

Kültür mirası niteliğindeki yapıların korunması ve kent yaşamına kazandırılması, yapıya ve çevresine sosyal, kültürel ve ekonomik yönden katkısı bağlamında önemli bir konudur. Samsun'da Canik Hamidiye Hastanesi adıyla açılmış olan ve uzun süre Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi olarak kullanılan yapı, yıllarca atıl durumda kalmış ve kent yaşamına katılamamış bir kültür mirasıdır. Osmanlı Dönemi'nde Samsun'da yapılmış en önemli eserlerden biri olan hastane, çıkan yangınların oluşturduğu tahribat ve bakımsızlık nedeniyle günümüzde metruk bir hale gelmiştir. Bu çalışmada, tescilli Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin bir kültür mirası olarak belgelenmesi ve korunması - yeniden işlevlendirilmesi ile ilgili öneriler getirilmesi hedeflenmektedir. Bunu yaparken ilk önce yapının Canik Hamidiye Hastanesi olarak kuruluşu ve yıllar içindeki dönüşümü anlatılmakta, sonrasında mimari özellikleri ve günümüze kadar geçirdiği işlevsel ve yapısal değişimleri ortaya konulmaktadır. Ayrıca hastane ile ilgili yapılmış restorasyon ve yeniden işlevlendirme çalışmaları açıklanmaktadır. Çalışmanın sonunda ise hastanenin en az müdahale ile korunması, yeni işlevi ile ilgili paydaşlarla tartışılarak karar verilmesi gibi kültür mirasının gelecek nesillere aktarılmasına yönelik birçok öneri sunulmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Kültür Mirası, Koruma, Yeniden İşlevlendirme, Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, Canik Hamidiye Hastanesi

\* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, Samsun / Türkiye  
e-posta: fatih.us@omu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4740-6262



## ABSTRACT

Conservation of cultural heritage buildings and integrating them into urban life is an important issue in the context of their social, cultural and economic contribution to the building and its environment. The building, which was opened as Canik Hamidiye Hospital in Samsun and used as Samsun Mental Health and Neurological Diseases Hospital for long time, is a cultural heritage that remained idle for years and could not participate in city life. The hospital, one of the most important works built in Samsun during the Ottoman Period, has become derelict today due to the destruction and neglect caused by fires. In this study, it is aimed to determine the registered Samsun Mental Health and Neurological Diseases Hospital as a cultural heritage and to make suggestions regarding its conservation and adaptive reusing. While doing this, first the establishment of the building as Canik Hamidiye Hospital and its transformation over the years are explained, and then its architectural features and the functional and structural changes it has undergone until today are revealed. Additionally, the restoration and adaptive re-use projects carried out for the hospital are explained. At the end of the study, many suggestions are presented for transferring the cultural heritage to future generations, such as preserving the hospital with minimal intervention and deciding on its new function by discussing it with stakeholders.

**Keywords:** Cultural Heritage, Conservation, Adaptive Reuse, Samsun Mental Health and Neurological Diseases Hospital, Canik Hamidiye Hospital

## GİRİŞ

Kültür mirasını koruma konusu, mirasın gelecek nesillere aktarılması, kent kimliğinin oluşması, toplumsal belleğin devamlılığı, bulunduğu yere katkısı ve kaynak tasarrufu bağlamında önemli bir meseledir. 1930'lardan beri tarihi yapıların korunması ve yeniden işlevlendirilmesi ile ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde birçok bilimsel çalışma ve toplantı yapılmaktadır. Bunların en önemlilerinden olan Venedik Tüzüğü (ICOMOS, 1964), Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Koruma Sözleşmesi (UNESCO, 1972), Amsterdam Bildirgesi (ICOMOS, 1975) ve Avrupa Mimari Mirası Koruma Sözleşmesi'nde (Avrupa Konseyi, 1985) vurgulanan en temel konu, kültür mirasının korunmasında esere en az müdahalenin yapılması ve bu yapılırken de eserin özgünlüğünü ve kimliğini oluşturan nitelikleri bozmadan estetik ve kültür değerlerinin ortaya çıkartılmasıdır. Yapıya yeni işlev verilme aşamasında ise bireysel kullanımların yerine kamuya açık kültürel ve sanatsal kullanımların tercih edilmesiyle kültür mirasının kent ve toplum üzerine etkisinin de artacağı ifade edilmektedir.

Kültürel mirasın korunması çalışmalarında, yapının özgün halini/malzemesini taklit eden müdahaleler yerine yapılan her müdahalenin kendi dönemini yansıtmaması beklenmektedir. Bir başka ifadeyle her döneme ait müdahaleler gözler önüne serilmeli, taklit yerine tamamlayıcı olunmalıdır (Ahunbay, 2017, s. 90; Bektaş, 2001, s. 23). Dolayısıyla günümüz kültür mirası korunmasında, bir yapının tarihi bütünlüğüne ve mimari özelliklerine zarar vermeden çağdaş yapım tekniklerinin ve malzemelerin kullanılması ya da özgüne eşdeğer malzemelerin ve geleneksel yapım tekniklerinin uygulanması beklenmektedir.

Anıtsal binaların restorasyonu konusunda kuramsal düşüncenin ilk uygulamacılarından biri olan Viollette-le-Duc (2021, s. 120-121), 1854-1868 tarihli "restorasyon" başlıklı yazısında yeniden işlevlendirme ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "...bir binayı korumanın en iyi yolu, o binaya bir kullanıma imkân bulmak ve bu kullanımın zorunlu kıldığı bütün ihtiyaçları, ilerde değiştirmeye neden olmayacak tarzda, gayet iyi karşılamaktır. Örneğin, Saint-Martin-des-Champs Manastırı'nın güzel yatakhanelerini Zanaat ve Meslek Okulu'nun kütüphanesi haline getirmekle görevlendirilmiş mimarın restorasyon sırasında binanın bütününe gereken saygıyı göstererek, kitap raflarını ve salonu bir daha ele alınıp değiştirilmeye ihtiyaç duyulmayacak tarzda düzenlemeye çaba göstermesi gerektiği açıktır." Başka bir ifadeyle, yeniden kullanımlarda yapının bütünlüğüne, tipolojik özelliklerine ve mekânsal ilişkilerine dikkat edilmesi yerinde olacaktır (Ahunbay, 2017, s. 97-98). Kültür mirası yapılarının korunmasında, özgün işlevin devam etmesi ilk istenen şey olmasına karşın yapının mevcut

durumunun o işlevi karşılayamayacak durumda olması halinde çağdaş yaşamın gerekleriyle ilişkili yeni işlevler verilebilmektedir (ICOMOS, 1975). Böylece kültür mirası, özgün işlevi dışında farklı bir işlevle de olsa korunarak âtil durumda kalmamış olacaktır.

Amsterdam Bildirgesi ve Avrupa Mimari Mirası Koruma Sözleşmesi gibi kültür mirasının korunması ile ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde rehber niteliğindeki belgelerde koruma sürecinde tüm aktörlerle ve paydaşlarla birlikte çalışılması önerilmektedir. Koruma alanında uzmanlaşmış farklı disiplinler, merkezi ve yerel yönetimler, koruma kurulları, uygulamacılar ve mülk sahipleri, korumanın aktörlerini oluştururken; üniversiteler, sivil toplum örgütleri, halk, kullanıcılar, meslek odaları, basın yayın organları ise mirasın korunmasındaki paydaşlardır (ICOMOS Türkiye, 2013). Dolayısıyla bir kentte kültür mirasının korunması ile ilgili kararlar alınırken bahsi geçen paydaşlardan görüş alınması beklenmektedir. "... - özellikle projelendirme ve kullanma adımlarında – katılımcı süreçlere önem verilmeli ve koruma-kullanım arasındaki 'dinamik' denge gözetilerek proaktif bir şekilde tarihi yapıların korunarak geleceğe aktarılması sağlanmalıdır." (Özçakır, 2023, s. 87-103).

Koruma meselesinde diğer önemli konulardan birisi de toplumun yaşadığı çevre ve sahip olduğu kültür mirası hakkında bilgi sahibi olması (Elmalı Şen, 2023, s. 2068-2078) ve bilinçlenmesidir. Bilinmeyen ve farkında olunmayan bir şeyin korunması bir o kadar zordur. "Mimarlık mirası ancak, halk ve özellikle de genç kuşak onun değerini bilirse yaşayacaktır. Bu nedenle her düzeydeki eğitim programları bu konuya artan bir ilgi göstermek zorundadır." (ICOMOS, 1975). Bu bağlamda toplumu mimari miras hakkında bilgilendirmek için kamusal alanlar ve eğitim mekânları gibi birçok ortam etkin bir şekilde kullanılmalıdır.

Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen ve Gurebâ ya da Memleket ismi altında kurulan hastaneler, dönüşüme uğrayarak Osmanlı'dan günümüze uzanan bir kültür köprüsü görevi üstlenmektedir. Osmanlı Dönemi'ndeki sağlık hizmetlerinin ve yapıların mimari özelliklerinin tarihi belgesi niteliğinde olan bu yapılar, Türk sağlık tesislerinin tarihsel gelişiminde önemli bir yer tutmakta ve gelecek yıllarda yapılacak hastanelere örnek teşkil etmektedir (Şener ve Kışal, 2020, s. 90). 19. yüzyılın sonlarında inşaatına başlanan ve 20. yüzyılın başlarında tamamlanan Canik Hamidiye Hastanesi de bu bağlamda Samsun'un önemli kültür mirası yapılarından. Yapının başta adı olmak üzere fiziki yapısında zaman içinde birçok değişiklik olmuştur. Planlarından cephelerine, pencere kapı doğramalarından tesisatına kadar önemli eklemeler ve müdahaleler gerçekleşmiştir.

Geçirdiği yangınların da etkisiyle günümüzde metruk hale gelen yapının korunması ile ilgili çalışmalar yapılmış, ancak bunların hiçbirisi sonuçlanmamıştır. Bu araştırmada Samsun'un kültür mirasını koru(yama)ma deneyimi Canik Hamidiye Hastanesi / Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi örneği üzerinden ele alınacaktır. Hastanenin sosyal, kültürel, mimari özellikleri ve kent belleği açısından önemi vurgulanacak, bir kültür mirası hakkında farkındalık sağlanmaya çalışılacak ve yapının günümüz koşullarında yaşatılması ile ilgili neler yapılabileceği tartışmaya açılarak koruma önerileri sunulacaktır. Koruma önerileri sunulurken de müdahale ölçeği, müdahalenin yaklaşımları ve müdahale biçimleri (ICOMOS Türkiye, 2013) göz önüne alınacaktır.

Çalışma sırasında Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanan, EHA Yapı Mimarlık İnşaat Tur. Taş. San. Ve Tic. Ltd. Şti.' den Mimar Hüseyin Asar (2011) tarafından hazırlanmış olan restorasyon raporu; sanat tarihçisi Z. Kenan Bilici (2011) tarafından hazırlanmış olan sanat tarihi, rölöve ve restitüsyon raporundan faydalanılmıştır. Ayrıca yapının mimari özellikleri, konumu, yapılan müdahalelerin ve yangınların verdiği zararlar, yerinde tespit edilerek mevcut durum fotoğraflarla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

## SAMSUN RUH SAĞLIĞI VE SİNİR HASTALIKLARI HASTANESİ (CANİK HAMİDİYE HASTANESİ)

*Canik Hamidiye Hastanesi, Canik Gurebâ Hastanesi, Memleket Hastanesi, Samsun Millet Hastanesi, Samsun Devlet Hastanesi, Karadeniz Bölgesi Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi*

1900'lü yıllarda Samsun'da görülen hastalıklarla ilgili Trabzon Vilayet Salnamesi'nde (1903, s. 266) şu ifadeler geçmektedir:

*“Samsun kasabasının vaziyet-i mevki'iyyesi icâbâtından olarak rutubet biraz ziyâdece olup kış mevsimi dahi uzunca müddet sürer. En çok soğuk alma, romatizma, göz ve boğaz ağrıları, göğüs nezleleri, boğmaca öksürüğü, zatü'l-cenb, zatü'r-ree gibi hastalıklara ve mide rahatsızlıklarına tesâdüf olunur. Kadınlarda intinâk-ı rahm ile emrâz-ı asabiye görülmektedir.”*

Samsun'da sağlık hizmetleri ile ilgili kültür mirası, kazılarda bulunan tarih önceki dönemlere ait cerrahi aletlerden 19. yy sonuna doğru yapılmaya başlanan hastanelere kadar uzanan bir içeriğe sahiptir. 1974 yılında Samsun'un Bafra İkiztepe Höyüğü'ndeki kazılarda bulunan bir Tunç Çağı yerleşiminde M.Ö. 2100'den öncesine ait sekiz mezarda bilinçli olarak yapılmış ameliyat izlerinin yer aldığı kafatasları ve bir cerrahi el aleti olan 'obsidiyen neşteri' bu mirasın en önemlilerindendir (Hipokratis, 2020).

Samsun'da sağlık konusu ile bağlantılı kültürel mirasın yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması için çeşitli planlamalar ve uygulamalar yapılmaktadır. Bu uygulamalar arasında uzun süre âtil durumda kalmış olan TCDD Lokomotif Bakım Onarım Atölyesi yapısının 2019-2021 yılları arasında Cerrahi Aletler ve Sağlık Müzesi'ne dönüştürülmesi gösterilebilir. Bu yazının ana konusunu oluşturan ve ilk adı Canik Hamidiye Hastanesi olan Samsun Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi ile ilgili yapılan projeler de bu kapsam içerisine girmektedir.

Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında modernleşmenin başlaması ve batılı anlamda hastanelerin kurulması 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu hastanelerin halk nezdindeki karşılığını ise gurebâ hastaneleri oluşturmuştur (Yazıcı Metin, 2019, s. 47-54). 19. yüzyılın sonunda inşasına başlanan ve ilk ismi Canik Hamidiye Hastanesi olan Canik/Samsun Gurebâ hastanesi de bunlardan birisidir.

Samsun'un bilinen ilk hastanesi 1880'li yıllarda yapılmış olan Dr. Andonyadis Hastanesi'dir. Bugünkü Hükümet Binası'nın karşısında yer alan hastanede kadın hastalıkları ve kulak-burun-boğaz hastalıkları tedavi ediliyordu (Sarısakal, 2005, s. 39-53). Samsun'un o dönemde şiddetle gereksinim duyduğu hastanenin yani Canik Hamidiye Hastanesi'nin yapımı için ilk çalışmalar ise 1895 yılında Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey tarafından başlatılmıştır. Satın alınan 15.000 metrekaarelik arsanın 865 metrekaresi üzerine inşaat yapılmış, geriye kalan bölümleri ise bahçe olarak bırakılmıştır. Binanın yapım masrafları, vergilendirmeye benzer bir yöntemle toplanan paralarla, halktan alınan yardımlarla ve hastanenin yararı için düzenlenen panayırlarda kazanılan gelirle karşılanmaya çalışılmıştır (Sarısakal, 2005, s. 47-54; Tonbul ve Forta, 2009, s. 184-191).

Yapının mimarı olarak Mösyö Valeri ismi geçse de bunu doğrulamak mümkün değildir. Hastane, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümü olan 19 Ağustos 1902 yılında Hamdi Bey tarafından Canik Hamidiye Hastanesi ismiyle açılmıştır. 1906 yılında Hamdi Bey'in Sakız'a tayininin çıkması, savaş ve siyasi sebeplerle birlikte hızla büyüyen hastanenin işleyişi sekteye uğramıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile da hastanenin ismi “Canik Gurebâ Hastanesi” olarak değiştirilmiştir. 1908 yılının Ağustos ayında halkın yardımlarıyla hastane yeniden elden geçirilmiş ve 1909 ile 1914 yılları arasında 30 yataklı bölümü askeri hastane olarak kullanılmıştır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte seferberlik ilan edilmiş ve hastanede 1919 yılına kadar doktor sıkıntısı çekildiği için bir dönem hizmet de verilememiştir. 1919 yılından itibaren Samsun'un İngilizler tarafından işgaliyle birlikte hastanenin kontrolü işgalci güçlerin eline geçmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Memleket Hastanesi adını almış (Foto. 1), 1940'lı yıllardan sonra Samsun Millet Hastanesi, 1954 yılında

**Fotoğraf 1**

Hastane ve Hastanenin Doktor, Hemşire ve Personeli, 1924, Samsun / *Hospital and its Doctors, Nurses and Staff, 1924, Samsun* (Tonbul ve Forta, 2009, s. 187)



Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na devredilince Samsun Devlet Hastanesi olarak adlandırılmıştır. 1970 yılında Devlet Hastanesi için yapılan yeni binaya taşınma işlemi bittikten sonra bina 1971 yılında Karadeniz Bölgesi Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi olarak işlev görmeye başlamıştır. 1990 yılından sonra ise Karadeniz Bölgesi adı kaldırılarak Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi ismi kullanılmıştır. Bina Eylül 2007'de bir

**Fotoğraf 2**

Yangın Öncesinde Hastanenin Giriş Cephesi, Fotoğraf: Dr. Osman Şalış / *The Entrance Facade of the Hospital before the Fire, Photo: Dr. Osman Şalış* (Tonbul ve Forta, 2009, s. 191)



hastanın çıkardığı yangın sonucunda önemli bir hasar görmüş ve uzun yıllar boyunca da kapsamlı bir onarım yapılmamıştır (Trabzon Vilayet Salnamesi, 2009, s. 154-155; Sarısakal, 2005, s. 47-54; Tonbul ve Forta, 2009, s. 184-191) (Foto. 2). Yıllar içinde birçok yangın geçiren yapıda en son Aralık 2021'de bilinmeyen bir nedenle yangın çıkmıştır (HABERLER, 2021) (Foto. 3). Bu yangın ve verdiği hasar, tarihi yapının korunması ile ilgili adımların ne kadar hızlı atılması gerektiğini göstermiştir.

**Fotoğraf 3**

Yangınlardan Sonra Hastanenin Son Durumu / *The Latest State of the Hospital after the Fires* (Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2021)



**Şekil 1**

Hastanenin Konumu / *Location of the Hospital* (Google Map, 2023: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)

**Mimari Özellikleri**

Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, İlkadım İlçesi, Kökçüoğlu Mahallesi, 869 ada, 155 nolu parselde<sup>1</sup> bulunmaktadır (Şek 1.) (Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Karar, 2011). Doğuya eğimli bir topoğrafya üzerinde olan üç katlı yapı, T planlı olup, kuzey güney yönünde iki katlı olarak uzanan aksı yaklaşık 69 x 29 m dikdörtgen bir oturma alanına sahipken doğu yönüne uzanan üç katlı kısım 12 x 18 m boyutlarına sahiptir. Belirli seviyeye kadar taş, üzeri ise tuğla duvar olan kâgir yapı, kırma ahşap çatı ile örtülmüştür. Zemin kat tavanı volta döşemidir. Yapının cephelerindeki saçak kotu seviyeleri farklılık göstermektedir (Bilici, 2011) (Foto. 4).

**Fotoğraf 4**

Canik Hamidiye Hastanesi / *Canik Hamidiye Hospital* (İpek ve ark., 2016, s. 74)



Açıldığı dönemde on dört yatak kapasitesine sahip olan hastane, tek katlı olarak inşa edilmiştir. Canik Gurebâ Hastanesi adını aldığı dönemde ise yatak kapasitesi otuza çıkartılmıştır. 1913 yılında özel idareye verilen hastaneye sonraki yıllarda barakalar ve ahşap pavyonlarla birlikte ikinci kat eklenmiştir (Duman, 2014, s. 153-159). Sonrasında büyüyen binanın zemin katı, geçici ve bulaşıcı hastalıklara ayrılmış, diğer bölümlere geçilmemesi için de ayrı ayrı kapılar yapılmıştır. Binada on dörder yataklı iki salon ve on üç oda ile iki hamam bulunmaktadır. Üst katta ise on dörder yataklı iki salon ile üç hamamı, bir kabul salonu ve başka işlerde kullanılan on dört odası vardır. Binanın ön cephesindeki üçüncü katta, birinci sınıf hastalara ayrılmış ücretli birer yataklı altı oda ve ikinci sınıf hastalara ayrılmış biri altı, diğeri ise dört yataklı iki salon, bir hamam ve idare heyetine ait bir salon bulunmaktadır. Dönemin en yeni tıbbi cihazlarının kullanıldığı hastanenin toplam yatak kapasitesi yetmiş altıdır. Hastanenin arka tarafında yer alan memba suyu, demir borularla hastaneye getirilmiş ve çatıya yapılan bir depo aracılığı ile de binanın her yerine dağıtımı sağlanmıştır (TVS, 1904; Sarısakal, 2005, s. 47-54; Tonbul ve Forta, 2009, s. 184-191). Yatak adedi bir ara yüz elliye kadar çıkmasına rağmen 1924 yılında yüz yirmiye, sonraki yıl da yüz ona kadar düşürülmüştür (Duman, 2014, s. 153-159). 1924 yılında gerek tıbbi cihaz ve teçhizat gerekse fiziki imkânlar bakımında yenilenen hastane, 1927 yılında tadilat görmüş ve üç bölümden oluşan ameliyathanesinin dam, çatı ve tavanları betonarme olarak yapılmış, bütün cam ve çerçeveler değiştirilmiştir. Ameliyathane dairelerinin yanına beton ve kâgir bir pansuman odası eklenmiştir.

<sup>1</sup> Tapu kayıtlarında 7182 ada, 1 nolu parsel olarak geçmektedir.

Bir bina ve çamaşırhaneden oluşan hastaneye, 1929-1931 yılları arasında geçici ve bulaşıcı hastalıklar için İntaniye pavyonları yapılmıştır. O yıllarda ayrıca büyük bir idare pavyonu inşa edilmiş ve karantina, çamaşırhane ve etüv daireleri buraya taşınmıştır. Sonrasında memur ve hasta bakıcılar da buraya geçmiştir (Duman, 2014, s. 153-159; Sarısakal, 2005, s. 47-54).

Osmanlı Dönemi'nin sonlarına doğru inşa edilmiş birçok mektep, yüksekokul, hastane, karakol, postane ve banka gibi kamu binaları, genellikle yatay düzende gelişen ve dikdörtgen planlı oturma alanlarına sahiptir (Bilici, 2011). Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi de benzer bir oturma alanına sahiptir ve dönemin diğer kamu binalarında olduğu gibi kimi özellikleri bünyesinde taşımaktadır. Bu binaların temel özelliği ana caddeye ya da meydana bakan cephelerinde sütun ve kemer gibi yapı elemanlarıyla çıkma yaparak vurgulanan giriş bölümleridir. Yapı cephelerinin köşeleri derzli kesme taşla kaplanır ya da bossage (bosaj) izlenimi verecek şekilde sıvanır, cephelerde katlar yatay doğrultuda taş silmelerle ayrılır, her katta farklı formda pencere dizileri kullanılır, planda giriş aksına göre simetrik bir tasarım anlayışı hâkimdir ve iç sofa tasarımının ana ögesini oluşturmaktadır (Foto. 5).

#### Fotoğraf 5

1903 Tarihli Kartpostalda Canik Hamidiye Hastanesi / *Canik Hamidiye Hospital on a 1903 Postcard* (İpek ve ark., 2016, s. 75)



Neo-Osmanlı üslubunu (ya da Osmanlı neoklasikliği) yansıtan hastane, şehrin tepe noktasında yer almakta ve büyük bir bahçe içerisinde konumlanmaktadır (Bilici, 2011; Yazıcı Metin, 2019, s. 47-54). Kent ve deniz manzaralı hastaneye giriş, manzara yönündeki doğu cephesinden yapılmaktadır. Plan olarak yatayda gelişen kâgir yapı, yanlarda iki katlı, orta bölümde ise üç katlı olarak inşa edilmiştir. Zemin katta ana girişin olduğu bölümden haçvari iç sofalı bir alana geçilmekte ve etrafında odalar ve mekânlar yer almaktadır. Orta bölümden birer koridor bağlantısıyla yan dikdörtgen bloklara geçilmektedir. Sofa, oda, ıslak hacimler ve koridordan oluşan modüler bir tasarım uygulaması görülmektedir (Bilici, 2011). Yapının simetrik plan

kurgusu cepheye de yansımıştır (Foto. 5). Cephede katlar birbirinden yarım daire profilli silmelerle ayrılmaktadır. Dikdörtgen pencereler zemin katta daha küçük tutulmuştur. Yola göre yüksek kotta yer alan ve dört kolonun taşıdığı çıkma ile vurgulanan ana girişe, on dört basamakla mermer bir merdivenle ulaşılmaktadır. Yapıldığı dönemin karakteristik özelliklerinden olan giriş cephesinin sütunlarla öne çekilerek vurgulanması ve revaklı biçim kurgusu bu yapıda da görülmektedir. Giriş üstündeki çıkma, yanlarda birer, önde ise üç sivri kemerli pencere bulunmaktadır.

Ruh ve sinir hastalıkları hastanelerinde bahçeler, hastaların tedavisi açısından önemli alanlardır. Açık alan terapi ünitesi olarak da kullanılabilen bahçeler, hastaların kaybettikleri yeteneklerini yeniden kazanmalarına, sosyalleşmelerine, doğa ile ilişki kurarak stresten ve sıkıntıdan uzaklaşmalarına ve huzur bulmalarına yardımcı olacak mekânlardır (Sakıcı ve ark., 2014, s. 59-71). Bu yönden bakıldığında Samsun Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesinde de hastaların tedavisinde kullanılabilecek ağaçlıklı geniş açık alanlar bulunmaktadır.

Hastanenin inşa sürecinde bahçeye dikilmek üzere bir tarih kitabesi hazırlanmıştır. Mermer sütun üzerine yazılması planlanan metinde padişah Sultan II. Abdülhamid'e övgülerin yanı sıra "Hamidiye" isminin verilme nedeni, Samsun halkı adına inşa edildiği ve altmış dört yataklı olduğu belirtilmektedir. Günümüzde mevcut olmayan bu kitabenin o tarihte de planlanan yerine yerleştirildiği ile ilgili herhangi bir kanıt bulunmamaktadır (Yazıcı Metin, 2019, s. 47-54).

### SAMSUN RUH SAĞLIĞI VE SİNİR HASTALIKLARI HASTANESİ'NİN GÜNCEL KORUMA SORUNLARI

Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi yapısı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) 14.10.1978 gün ve A-1363 sayılı ve Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun (TKTVYK) 08.03.1985 tarih ve 798 sayılı kararları ile tescil edilmiştir. Ancak yapı, 27.09.2007 tarihinde büyük bir yangın geçirmiş ve hastanenin koğuşları, idari kısmın çatısı, kapıları ve pencerelerinin tamamı, idari bölüm ve diğer odaları kısmen zarar görmüştür. Yangından sonra Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, 18.10.2007 tarih ve 1399 sayılı kararı ile yapının koruma grubunu II. derece olarak belirlemiştir (SKVKBKM Müdürlük Makamına Rapor, 2008).

Yapının çevresinde dönemin ihtiyacına göre yapıldığı tespit edilen birçok ek yapı bulunmaktadır (Şek. 2.). Özellikle cepheye yapılan müdahaleler eski ve yeni fotoğrafların karşılaştırılmasıyla ve yapının mevcut durumuna göre ayırt edilebilmektedir.

**Şekil 2**

Hastanenin Çevresindeki Eklentilerin Genel Görünümü / *General View of Built-in Additions around the Hospital* (Yandex Map, 2018: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)



Yapım sisteminden ve mimari özelliklerinden eklerin farklı dönemlere ait olduğu anlaşılabilmektedir. 1930’lu yıllarda yapılan, özellikle hastanenin batı cephesinde ve orta aksı boyunca batıya uzanan modern yapı topluluğu “dönem eki” (Foto. 9), yapının çevresini kapatan ve silüetini bozan gelişigüzel eklenmiş bölümler de “muhdes eklentiler” (Foto. 6., 10., 11.) olarak kabul edilmektedir (Bilici, 2011). Hastaneye yapılan eklemeler ve müdahaleler ile yapının özgün kalan kısımları şu şekilde sıralanabilir: Binanın doğu cephesindeki kolonatl giriş bölümü özgün strüktürel düzenini koruyarak günümüze kadar gelmiştir. Doğu cephesinde yer alan giriş bölümünün kuzey ve güney tarafındaki yüzeyleri kapatan PVC doğramalı ve camlı bölmeler sonradan eklenmiş, günümüzde ise bu

bölümler kaldırılmıştır (Foto. 7, 8). Doğu cephesinden girilen kat birinci kattır ve bu katın özgün planı nispeten korunmuştur. Üst kat cephesindeki sivri kemer nişi içindeki pencere düzeninde birçok değişiklik olmuştur. Yapının batı cephesine dışardan eklenen iki katlı modern yapı ve müştemilatlar nedeniyle binanın bu cephesinin orta bölümü izlenememektedir (Foto. 9). Ayrıca yapılan bu eklemeler nedeniyle zemin ve birinci kat planları da değişime uğramıştır. Zemin ve birinci katları depo, mutfak ve adli servis olarak işlev görürken ikinci katı ise yemekhane olarak kullanılmıştır (Bilici, 2011).

**Fotoğraf 6**

Hastanenin Kuzeydoğu Kısımındaki “Muhdes Eklenti” (Fatih Us, 2022) / *The Annex in the Northeastern part of the hospital* (Author’s Archive, 2022)

**Fotoğraf 7**

Hastanenin Doğu Cephesindeki Kolonatl Giriş Bölümü / *Colonnaded Entrance Section on the East Side of the Hospital* (Bilici, 2011)



**Fotoğraf 8**

Hastanenin Doğu Cephesindeki Kolonatlı Giriş Bölümü, 2022 (Yazarın Arşivi, 2022) / *Colonnaded Entrance Section on the East Side of the Hospital, 2022 (Author's Archive, 2022)*



Binanın kuzey cephesinde ise “muhdes eklentiler” bulunmasına karşın çıkma yapan orta bölümdeki pencere özgünlüğünü korumuştur. Cephenin üst yarısında yer alan üç pencereden biri örülerek kapatılmış, diğerinin ahşap aksamı PVC doğrama ile değiştirilmiş ve üçüncüsüne de dışardan demir parmaklık eklenip içerden örülerek kullanımı iptal edilmiştir (Foto. 10).

**Fotoğraf 9**

Hastanenin Batı Cephesindeki “Dönem Eki” (Modern Ek Yapı) ve Yangından Zarar Görmüş Çatısı, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *The Modern Annex on the Western Facade of the Hospital and its Fire-Damaged Roof, 2023 (Author's Archive, 2022)*

**Fotoğraf 10**

Hastanenin Kuzey Cephesindeki “Muhdes Eklenti” ve Kapatılan Pencereler, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Additional Building and Closed Windows on the North Facade of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2022)*



Binanın güney tarafındaki hizmet yapısı sonradan eklenmiş, dolayısıyla bu yöndeki cephe tamamıyla kapatılmıştır (Foto. 11). Güney cephenin özgün halinin kuzey cephesi gibi olduğu düşünülmektedir.

Mevcut iç mekânlara az da olsa sonradan eklenen ya da çıkartılan bölücü duvarlar, kapı ve pencereler bulunmaktadır. Ana giriş bölümüne yakın kuzeye bakan bir odanın içinde bulunan wc de olduğu gibi yapının iç mekânına ufak birtakım eklentiler yapılmıştır. Yapının pencere ve kapı doğramalarının bir kısmı PVC doğrama olarak yenilenmiştir. Binanın eski fotoğraflarında hiçbir pencerede demir parmaklık yokken mevcut durumunda bazı pencerelerin demir parmaklıklı olmasının orada kalan hastaların durumundan dolayı olduğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla bunların da özgün donatılar olmadığı, sonradan eklendiği anlaşılmaktadır (Foto. 12, 13, 14).

**Fotoğraf 11**

Hastanenin Güney Cephesindeki “Muhdes Eklenti”, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Additional Building on the South Facade of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2022)*



**Fotoğraf 12**

Pencerelerdeki PVC Doğrama ve Demir Parmaklıklar / *PVC Joinery and Iron Bars on Windows* (Bilici, 2011)

**Fotoğraf 13**

Hastanenin Kuzey Kolundaki Sofadan Bir Görüntü / *A View from the Sofa in the North Arm of the Hospital* (Bilici, 2011)

**Fotoğraf 14**

Hastanenin Kuzey Kolundaki Döşemesi Kaldırılmış Sofanın Görüntüsü, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Image of the Sofa with its Floor Removed in the North Arm of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2023)*



Binanın 20. yüzyıl başlarına ait fotoğraflarında doğu yönünde çıkma yapan bölümün kuzey cephesine yapışık çatı kotunu aşan bacanın olmaması, binanın ısıtma tesisatının yenilendiğini göstermektedir. Bu yenilemede kalorifer kazanı ve tesisatının yerleştirilmesi nedeniyle bu yöndeki odaların pencerelerine müdahaleler olmuş ve kapıya dönüştürülmüştür. Benzer müdahaleler doğu yönündeki çıkmanın güney cephesinde de yapılmıştır.

**Restorasyon Çalışmaları**

Hastanenin restorasyonu ve yeniden işlevlendirme çalışmaları çerçevesinde EHA Yapı Mimarlık tarafından Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'ne 2011 yılında bir restorasyon projesi ve raporu sunulmuştur. Bu restorasyon önerisinde amaç, tescilli tarihi yapının özgün haliyle korunarak çağdaş yaşam standartlarına uygun hale getirilmesidir. Bunu yaparken de yapının tüm eklentilerinin kaldırılması ve özgün kısımlarının korunması tercih edilmiştir. Kullanım olarak da Eğitim ve Kültür Merkezi – Rehabilitasyon Merkezi ve Konuk Evi işlevinin verilmesi planlanmıştır (Asar, 2011).

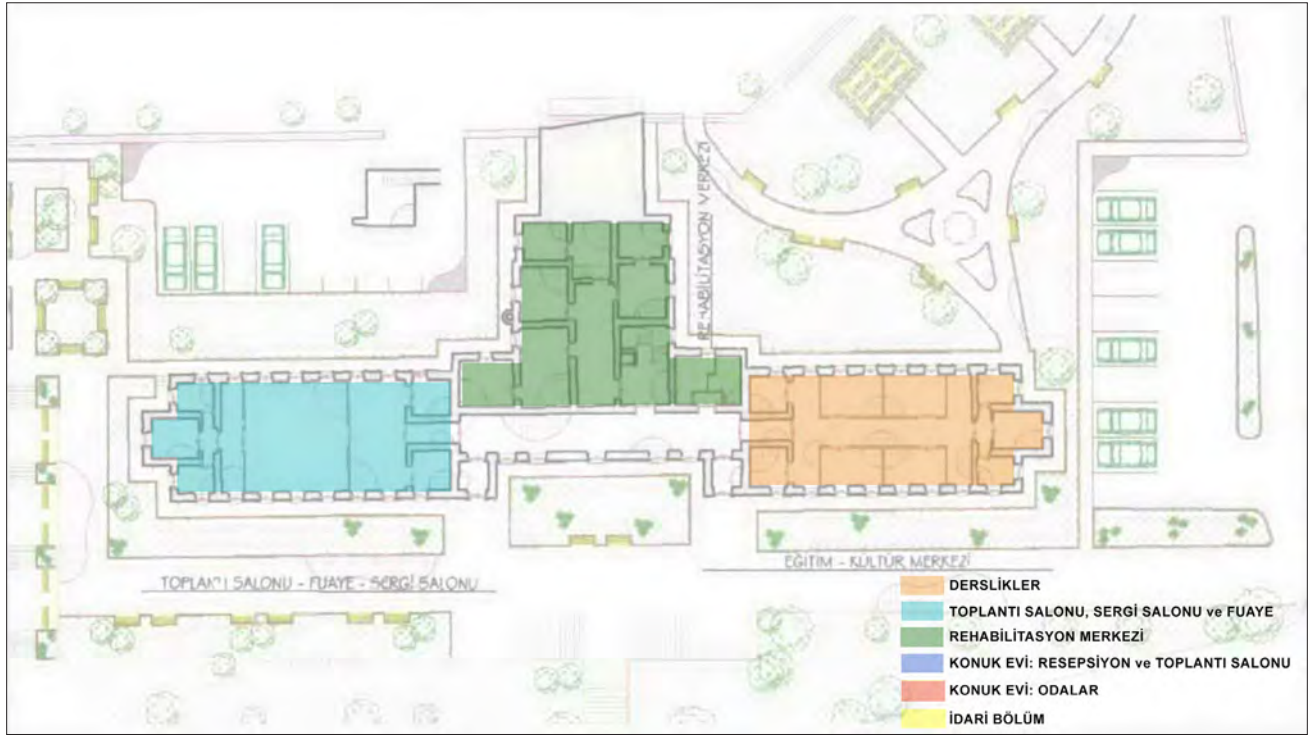
Yapının restorasyonunda ilk yapılacak müdahale etrafını kapatan ve genel silüeti bozan eklentilerin kaldırılmasıdır. Bu eklentilere yapının orta aksından batıya uzanan modern yapı topluluğu da dahildir. Mevcut çatı tamamen yıkılarak yerine alaturka kiremit ile örtülü ahşap kırma çatı yapılacaktır. Korunması istenen özellikler ise özgün strüktürel yapı, plan şeması, cepheler ve özgün mimari elemanlardır. Yapının zemin katının kuzey kısmında toplantı salonu, sergi salonu ve fuaye; güney kısmında derslikler (Şek. 3); doğusunda ise rehabilitasyon merkezi önerilmiştir. Konuk evi olarak düşünülen birinci kata doğu yönünden girileceği için o kısım resepsiyon ve toplantı salonu, kuzey güney kolları ise konaklama için odalara ayrılmıştır (Şek. 4). İkinci kat ise idari kısımdan oluşmaktadır (Şek. 5) (Asar, 2011). Yeni işlev her ne kadar sağlık hizmetleri ile ilgili olmasa da herkesin kullanımına imkân tanınması nedeniyle olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

13.05.2011 tarihinde önerilen restorasyon projesi ve fonksiyon değişikliği plan ve mülkiye problemleri nedeniyle bir müddet ertelenmiştir. Sonrasında yapılan düzeltmelerle 17.12.2011 tarihinde Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (SKVKBK), "... Hastane Binasına ait restitüsyon projeleri ile müdahale ve II. Öneri restorasyon projelerinin uygun olduğuna ve onaylanmasına, uygulamaların onaylanan projeler doğrultusunda proje müellifinin sorumluluğunda Samsun İl Özel İdaresi KUDEB (Koruma Uygulama ve Denetim Büroları) denetiminde yapılmasına, onarım sonrasına ait hazırlanacak rapor ve fotografik belgelerin kuruluza sunulmasına..."<sup>2</sup> şeklinde karar vermiştir. Ancak onaylanan proje uygulamaya geçememiştir.

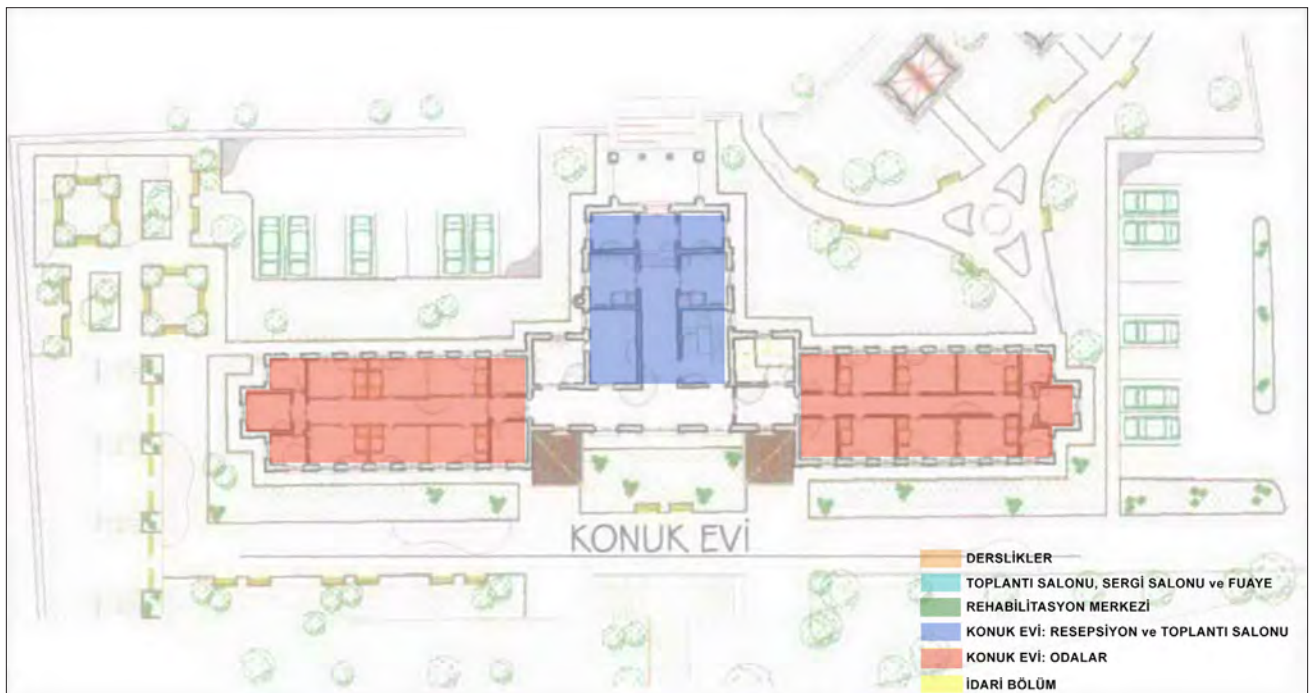
<sup>2</sup> Toplantı Tarihi ve No: 17.12.2011 – 9, Karar Tarihi ve No: 17.12.2011 – 180, Toplantı Yeri: Samsun

**Şekil 3**

Eğitim ve Kültür Merkezi – Rehabilitasyon Merkezi ve Konuk Evi Önerisi, Zemin Kat Planı / *Education and Culture Center – Rehabilitation Center and Guest House Proposal, Ground Floor Plan* (Asar, 2011: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)

**Şekil 4**

Eğitim ve Kültür Merkezi – Rehabilitasyon Merkezi ve Konuk Evi Önerisi, Birinci Kat Planı / *Education and Culture Center – Rehabilitation Center and Guest House Proposal, First Floor Plan* (Asar, 2011: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)



**Şekil 5**

Eğitim ve Kültür Merkezi – Rehabilitasyon Merkezi ve Konuk Evi Önerisi, İkinci Kat Planı / *Education and Culture Center – Rehabilitation Center and Guest House Proposal, Second Floor Plan* (Asar, 2011: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)



2021 yılında, Sağlık Bakanlığı ile protokol imzalayan Samsun Büyükşehir Belediyesi, yapıyı restore ederek çevresiyle birlikte Aile ve Yaşam Merkezi'ne; çevresindeki ağaçlık alanın ise kent parkına dönüştürülmesini planlamıştır. Merkez misafirhane, kütüphane, tanıtım merkezi, aile danışma merkezi, bilim sınıfları, bilgisayar ve eğitim derslikleri, bilim, müzik ve sanat atölyeleri, spor salonları, bireysel çalışma alanları, sinema, ticari alan, butik otel ve 121 araçlık otopark işlevlerini bünyesinde barındıracaktır (TRT Haber, 2022).

### **SAMSUN RUH SAĞLIĞI VE SİNİR HASTALIKLARI HASTANESİ İÇİN KORUMA VE YENİDEN İŞLEVLENDİRME ÖNERİLERİ**

Samsun'da Sultan II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiş bir kültür mirası olan Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, inşa edildiği tarihten bugüne hem işlevsel hem de yapısal olarak birçok değişim geçirmiştir. İşlevsel olarak köklü değişimler olmasa da gurebâ hastanesinden devlet hastanesine, askeri hastaneden ruh sağlığı ve sinir hastalıkları hastanesine kadar içerik bağlamında birçok değişikliğe maruz kalmıştır. Yapısal değişimlerde de eklenen binaların yanında dönemin ihtiyacına karşılık verebilmek için planlarına, oda ve sofa düzenlemelerine, cephelerine ve strüktürel elemanlarına birtakım müdahalelerde bulunulmuştur. Döneminin ihtiyaçları çerçevesinde yapılmış olan bu eklemeler ve müdahaleler, yapının genel görünümünde önemli bir değişikliğe yol açmamış olsa da günümüze kadar geçirdiği yangınlar yapıya büyük oranda hasar vermiştir.

Kültür mirası niteliğindeki Canik Hamidiye Hastanesi / Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi (Foto. 15), sadece Samsun'a değil Karadeniz bölgesine hizmet vermesi nedeniyle yalnızca bulunduğu bölge için değil çevre iller için de toplum hafızasında yer etmiş önemli bir yapı niteliğindedir. II. Meşrutiyet'in ilanı, Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet'in ilanına tanıklık eden hastane, hem geçirdiği savaş ve siyasi olaylarla hem de farklı işlevlerle, kent hafızasının izlerini taşımaktadır.

Hastanenin Osmanlı Dönemi'nin sonlarına doğru inşa edilmiş kamu binalarında görülen yatay düzende gelişen ve dikdörtgen planlı oturum alanına sahip olması ve döneminin ilk modern hastanelerinden biri olma özelliği, yapının mimari miras niteliğinde olduğunu ispatlamaktadır. Halkın yardımlarıyla inşa edilmiş olması da yapının kent halkının gözündeki yerini ve önemini göstermektedir.

**Fotoğraf 15**

Hastanenin Giriş Cephesi, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *The Entrance Facade of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2023)*



Günümüzde kent merkezine uzakta kalan, şehrin banliyösü olarak tanımlanan bölgesinde yer alan yapının kültür mirası olarak korunması ve yeniden işlevlendirilmesi kent kimliğinin oluşmasına, toplumsal belleğin devamlılığına ve bulunduğu yerin gelişmesine sosyal ve kültürel bağlamda birçok katkı yapacaktır. Dolayısıyla yapının ulusal ve uluslararası koruma ilkeleri çerçevesinde restorasyonunun yapılarak yeniden kullanıma açılması önem teşkil etmektedir. Bu bağlamda yapıyla ilgili 2021 yılında başlayan ve halihazırda devam eden restorasyon ve yeniden kullanım çalışmaları bulunmakta ancak bu makale ile yeni öneriler getirilmektedir. Örneğin mevcut proje yapılırken tüm paydaşlarla toplantılar düzenlenmemiş, görüş alışverişi yapılmamıştır. Hastanenin Aile ve Yaşam Merkezi'ne dönüştürülecek olması yapının sosyal ve kültürel etkinliklerle yaşatılması bağlamında olumlu bir adım olarak görülse de yapının özgün kullanımı ile ilgili bir işlevin düşünülmemiş olması eleştirilebilir. Bu makalede hastanenin yeni işlevinin tüm paydaşların katıldığı toplantılarla ya da görüşmelerle belirlenmesi önerilmektedir.

Makalede hastanenin korunması ile ilgili öneriler ilk etapta müdahalenin ölçeği, müdahale yaklaşımları ve müdahale biçimleri başlıklarında (ICOMOS Türkiye, 2013) ele alınacak sonrasında da yeniden kullanım ile ilgili değerlendirmeler yapılacaktır. Hastane, uzun süre bakımsız kaldığı ve önemli yangınlar atlattığı için bazı mimari elemanları ciddi derecede hasar görmüştür. Bu nedenle yapının korunması müdahale ölçeği bağlamında ele alındığında, bakım gerektiren yerleri olduğu gibi basit ve esaslı onarımların gerek duyulduğu bölümleri de bulunmaktadır. Örneğin az hasar görmüş yapının giriş bölümüne basit onarım gerekirken büyük hasar almış üst katlar ve çatı esaslı bir onarıma ihtiyaç duymaktadır. Müdahale yaklaşımı olarak da yapının bir hastane işlevini sürdürebilmesinin günümüz hastane ihtiyaçları doğrultusunda gerek yeni teknolojik ekipmanlarının gerekse tesisat sistemlerinin kurulumu için birçok müdahaleye neden olabileceğinden “yeniden kullanım – yeni işleve uyarılma” önerilmektedir. Müdahale biçimi olarak ise yapının hasar görmüş yerleri belirlenerek duruma göre koruma, sağlamlaştırma, bütünlüme – reintegrasyon, yapısal iyileştirme ve güçlendirme<sup>3</sup> çalışmaları yapılmalıdır. Tümüyle her özelliği bilinen mimari elemanlar, aynı özelliklerde yeni malzemelerle tekrar yapılabilirken verilecek işleve göre bazı mimari elemanlar da çağdaş yaklaşımlarla eklenmelidir.

Zarar görmüş strüktürel elemanların da yeni yöntemlerle sağlamlaştırılması ya da güçlendirilmesi gerekecektir. Ayrıca uygulanması planlanan yeni işleve göre de yapının bütünlüğünü bozmayacak şekilde ihtiyaca göre çağdaş mimari yapı(lar) da eklenmesi ve tasarlanması önerilmektedir. Bunu yaparken de eserin mevcut değerine zarar verilmemesi, bilhassa yeni değerler kazandırılması beklenmektedir (Bilgin Altınöz, 2010, s. 18-26).

İlk dönem yapısı olan ana kütlenin simetrik plan şeması ve modüler mekân kurgusu, koruma ve yeniden işlevlendirme çalışmalarında dikkat edilecek hususların başında gelmektedir (Şek. 6, 7, 8). Ana caddeye bakan, sütun ve kemerlerle çıkma yaparak vurgulanmış giriş bölümü, cephelerin köşelerinde yer alan derzli kesme taşlar, cephelerde katları ayıran taş silmeler, her katta farklı formda pencereler, giriş aksına göre simetrik plan düzeni ve iç sofa tasarımı gibi Osmanlı Dönemi'ne ait kamu binalarının kimliğini taşıyan mimari elemanların basit onarımlara ihtiyacı bulunmaktadır. Örneğin yapının dış cephesi ayakta olduğu için beden duvarlarında sıva raspa yapılması, kat silmelerinde ve köşebent taşlarında temizlik yapılması yeterli olacaktır.

Süreç içinde birçok kâgir ve betonarme eklentilerle oluşan yapının “ilk döneminde yapılan ana T kütlesi” ve ona eklenmiş olan “dönem ekleri”nin korunması, buna karşın yapının çevresini kapatan ve silüetini bozan gelişigüzel eklenmiş “muhdes eklentiler”in ise restitüsyona dair bilgiler ışığında yıkılması hastanenin mimari özelliklerini ortaya çıkartacaktır (Şek. 6, 7). Özellikle yapının kuzey ve güney cephesine eklenen “muhdes eklentiler”in yapıya gelişigüzel eklenmesi ve özgün yapı cephesini kapatması nedeniyle kaldırılması uygun olacaktır (Şek. 6, 7) (Foto. 10, 11). 1930’lu yıllarda yapılan ve hastanenin batı cephesinin orta aksı boyunca batıya uzanan modern yapı topluluğunun bir bölümü, “dönem eki” olarak kabul edildiği için korunması yerinde olacaktır (Şek. 8). (Foto. 9). 2011 yılında yapılan restorasyon projesinde hastanenin batı cephesini kapattığı için bu eklentinin yıkılması gerektiği belirtilmiş olsa da, “dönem eki” olarak kabul edilen bu bölüm, hem yapım tekniği hem de kullanılan malzemelerin niteliği bakımından modern mimari özelliklerine sahip olması nedeniyle de korunmalıdır.

Yangından hasar gören bölümler ise dönemin üretim şekline uygun günümüzün eşdeğer malzemeleriyle ya da günümüz mimari yapı teknolojisini yansıtacak biçimde tamamlanması yerinde olacaktır.

<sup>3</sup> “Koruma: Yapı bileşenlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak üzere, malzemeleri sağlamlaştırarak var olanı korumak şeklindeki onarım yöntemidir. Sağlamlaştırma: Kültür varlığının bozulma sürecinin engellenmesi/ yavaşlatılması amacıyla malzemesinin ve/veya taşıyıcı sisteminin dayanımının artırılması, mevcut fiziksel ve mekanik özelliklerinin iyileştirilmesi işlemleridir. Bütünlüme – Reintegrasyon: Kısmen hasar görmüş veya bazı bileşenleri yok olmuş bir yapının eksik bölümlerinin özgün veya çağdaş malzeme kullanılarak tamamlanması işlemidir. Yapısal İyileştirme: Yatay ve düşey yükler göz önünde bulundurularak, yapının mevcut güvenlik seviyesinin iyileştirilmesi ve en fazla ilk yapım aşamasında sahip olduğu güvenlik seviyesine kadar çıkarılmasıdır... Güçlendirme: Bir yapının mevcut güvenlik seviyesinin işlev değişikliği ya da standartların gereği olarak yükseltilmesi amacıyla yapılan strüktürel müdahalelerin tümüdür...” (ICOMOS Türkiye, 2013)

Neredeyse büyük kısmı yanmış ve yıkılmış olan mevcut çatı, tamamıyla yıkılarak özgün halindeki gibi ahşap kırma çatı yapılabilir ya da çağdaş strüktür sistemleri ile kapatılabilir (Foto. 16). Benzer şekilde büyük bir kısmı yıkılmış olan merdiven de özgün haline uygun bir şekilde tamamlanabilir ya da özgün/özgüne yakın malzeme bulma sıkıntısı nedeniyle çağdaş yapım teknikleri ile yeniden inşa edilebilir (Foto. 17). Bahsedilen bu hasar görmüş bölümlerle ilgili restorasyon ekibinin kapsamlı çalışmaları sonucunda karar vermesi uygun olacaktır. PVC, metal ve ahşap kapıların yerine restitüsyon projesine göre ahşap kapı yapılabilir. PVC ve demir pencere doğramaların yerine de ahşap pencereler eklenebilir. Zemin katta bulunan volta döşeme tavanlar ve bazı odalarda bulunan çıtalı ahşap kaplamalar basit

onarımlarla korunabilecek durumdadır (Foto. 18). Binanın eski fotoğraflarına bakıldığında pencerelerin hiçbirinde demir parmaklık yoktur, ancak Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi olarak kullanılmaya başlandıktan sonra hastaların can güvenliği için bazı pencerelere demir parmaklık yapılmıştır (Foto. 12). Eklenen bu mimari ögenin en azından bir kısmının korunarak kullanılmasının yapının ve dolayısıyla kentin hafızasının devamlılığı açısından önemli olacağı düşünülmektedir. Ayrıca hastanenin inşa sürecinde bahçeye dikilmesi planlanan mermer “tarih kitabesi”nin artırılmış gerçeklik gibi teknolojilerle yerinde dijital ortamda canlandırılması, yapının tarihi ile ilgili bilgi verilmesini sağlayacaktır.

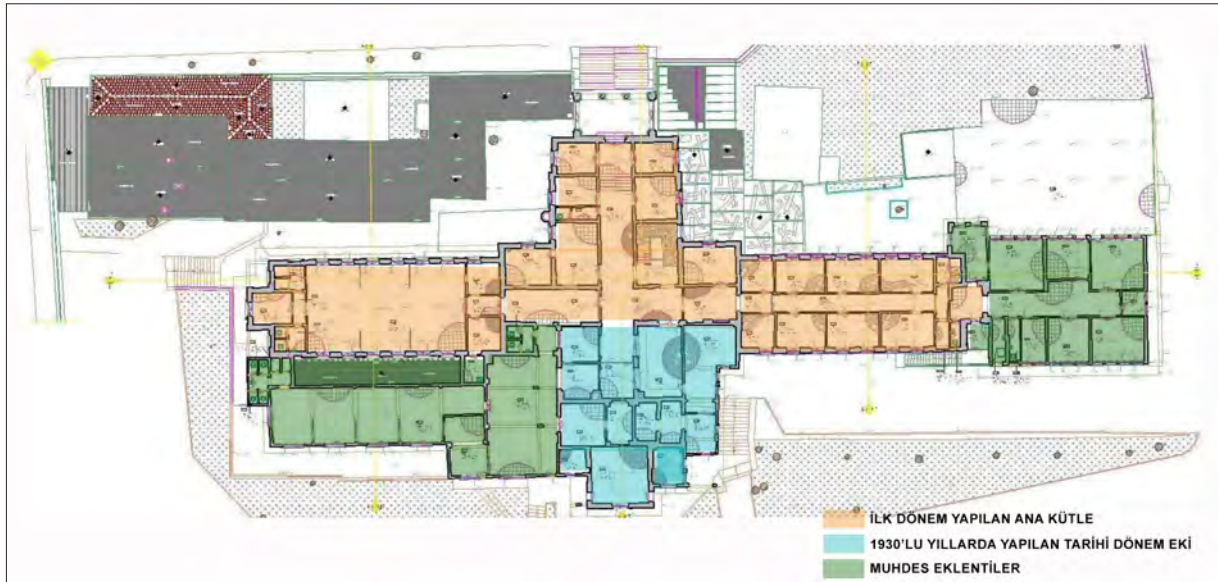
#### Şekil 6

Hastanenin Zemin Kat Planı, Ana Kütle ve Eklentiler / *Ground Floor Plan of the Hospital, Main Mass and Additions* (Bilici, 2011: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)



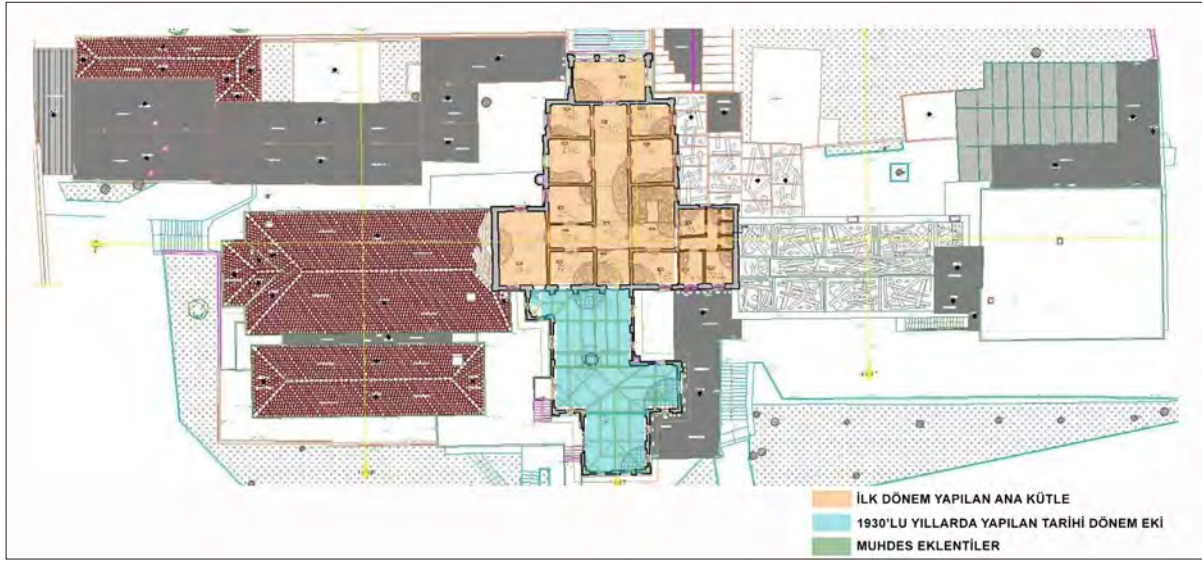
#### Şekil 7

Hastanenin Birinci Kat Planı, Ana Kütle ve Eklentiler / *First Floor Plan of the Hospital, Main Mass and Additions* (Bilici, 2011: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)



**Şekil 8**

Hastanenin İkinci Kat Planı, Ana Kütle ve Eklentiler / *Second Floor Plan of the Hospital, Main Mass and Additions* (Bilici, 2011: Yazar tarafından yeniden düzenlendi)

**Fotoğraf 16**

Hastanenin Güney Kolundan İç Mekân Görüntüsü, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Interior View from the South Arm of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2023)*



Kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılmasında başvurulan tekniklerden biri olan yeniden kullanım/işlevlendirme konusu, tarihi binaların günümüzde yaşatılması için bir yöntem önerisidir. Yeniden kullanımda yapının bütünlüğünün, tipolojik özelliklerinin ve mekânsal ilişkilerinin zarar görmemesi, değiştirilmemesi ve dış görünümünün bozulmaması istenirken iç mekân düzenlemelerinde ise esnekliğin sağlanması beklenmektedir (Ahunbay, 2017, s. 97-98). Bu bağlamda hastanenin yeniden işlevlendirilmesinde yapısal bütünlüğün, mekânsal organizasyonun ve özgün plan tipolojisinin bozulmamasına dikkat edilmeli, iç mekânın esnek kullanıma imkân verilmelidir (Şek. 6, 7, 8). Ayrıca, yapının özgün işlevinde hastaların tedavisi için kullanılan büyük bahçenin kentin kullanımına açılarak sosyalleşme alanı olarak işlev görmesi, çevredeki halk ile yapının etkileşimini güçlendirecektir (Foto. 19).

Kültür mirasının koruma sürecinde paydaşlar şu şekilde sıralanabilir: “ilgili kamu kurum ve kuruluşları (bakanlıklar, kurullar vb), yerel yönetimler, ilgili meslek grupları (şehir planlama / kentsel tasarım uzmanları, mimarlar, teknik uzmanlar vb), ekonomi-politik yatırımcılar, bilimsel-akademik uzmanlar, sivil toplum kuruluşları (meslek odaları, örgütler vb), sokaktaki insan / kullanıcı ve en önemli iletişim kanallarından biri olan medya.” (Özbek Eren, 2022, s. 38-42). Kısacası tasarımcı(lar), işveren(ler), yerel yönetimler, teknokratlar ve halk/kullanıcı/STK’lar bu sürecin önemli paydaşlarıdır (Elmalı Şen, 2023, s. 2068-2078; Özçakır, 2023, s. 87-103). Bu bağlamda toplumsal yararın ön planda olduğu kültür mirasının korunmasında sokaktaki insana / kullanıcıya yani topluma sormanın da önemi artmaktadır. Yapının bahsi geçen tüm paydaşlarına özellikle de çevre halka sorularak işlevine karar verilmesinin katılımcı koruma anlamında da daha uygun olacağı düşünülmektedir. Ancak bunu yaparken de halk, yapı tarihi ve mimari özelliklerinin yanı sıra kültür mirasının korunması ile ilgili de bilgilendirilmelidir. Dolayısıyla yerel yetkililer tarafından koruma planları halka sunulmalı ve çevrede yaşayanların bu planlarla ilgili fikirleri alınmalıdır (Elmalı Şen, 2023, s. 2068-2078; ICOMOS, 1975). Tüm paydaşlara sorulamayacaksa da yapının, kamu yararı adına ve özgün işlevini yansıtmaya bağlamında sağlıkla ilgili müze, bilim merkezi, okul, kütüphane hatta çağdaş eklentilerle birlikte hastane olarak yeniden işlevlendirilmesi önerilmektedir. Sağlık müzesi, hastane gibi işlevlerin verilmesi ve bir mekânında yapının özgün işlevini ve işlevsel değişimlerini anlatan görsellerin ve yazıların bulunduğu bir sergi alanının olması toplumsal belleğinin devamlılığı açısından önemlidir. Ayrıca yapının yeni adında da özgün adını ya da işlevini anımsatıcı ifadelerin kullanılması da bu bağlamda faydalı olacaktır.

**Fotoğraf 17**

Hastanenin İç Mekânından Merdiven Detayı, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Detail of the Staircase from the Interior of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2023)*

**Fotoğraf 18**

Hastanenin İç Mekânından Tavan Detayı, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Ceiling Detail from the Interior of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2013)*

**Fotoğraf 19**

Hastanenin Bahçesi, 2023 (Yazarın Arşivi, 2023) / *Garden of the Hospital, 2023 (Author's Archive, 2023)*

**SONUÇ**

Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen ve sonrasında ihtiyaçlar çerçevesinde eklentiler yapılmış olan hastane, günümüze ulaşarak döneminin mimari özelliklerini ve kültürünü 21. yüzyıla taşımaktadır. Bu durum yapının korunmasını ve yeniden işlevlendirilmesini daha da önemli kılmaktadır. İnşa edildiği dönemin sosyal, kültürel, ekonomik, teknolojik ve estetik gibi pek çok özelliklerini günümüze taşıyan hastane, sadece Samsun'a değil Karadeniz bölgesine hizmet verdiği için yalnızca bulunduğu il için değil çevre iller için de toplum hafızasında yer etmiş bir yapıdır. II. Meşrutiyet'in ilanı, Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet'in ilanına tanıklık etmesi, kent hafızasının izlerini taşıdığını göstermektedir.

Yangınlardan sonra uzun yıllar âtil durumda kalmış olan yapının 2011 yılında yapılan restorasyon ve yeniden işlevlendirme önerisinde, yapıyı özgün haliyle koruyarak Eğitim ve Kültür Merkezi – Rehabilitasyon Merkezi ve Konuk Evi işlevi verilmesi düşünülmüştür. Birkaç düzenlemeden sonra Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 17.12.2011 tarihinde kabul edilen öneri uygulamaya geçememiştir. 2007 ve 2021 yıllarında geçirdiği yangınlarla önemli derecede hasar gören yapının, 2021 yılında imzalanan bir protokol ile Aile ve Yaşam Merkezi'ne dönüştürülerek kent yaşamına kazandırılması planlanmıştır. Kültür mirasının sosyal ve kültürel etkinliklerde kullanılarak yaşatılması önemli bir adım olarak görülebilir ancak yapının özgün kullanımı ile ilgili bir işlevin düşünülmemiş olması eleştirilebilir. Bu bağlamda yerel yönetimler, teknokratlar, sivil toplum örgütleri ve halk/kullanıcılar başta olmak üzere tüm paydaşların katıldığı bir koruma anlayışı çerçevesinde yapının işlevi ile ilgili çalışmaların yapılmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

Hastanelerin tasarım standartlarının ve kullanılan teknolojilerinin değişmesiyle eski ya da tarihi hastanelerin mevcut hastane gereksinimlerini karşılayamayacağı görülmektedir. Samsun Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin korunmasında da ilk işlevin devamı çok mümkün olmasa da özgün işlevinin ve geçirdiği işlevsel değişimlerin yansıtılması, kent kimliği, toplumsal bellek ve kültürel hafızanın devamlılığı açısından önemlidir. Bu bağlamda yeni işlev, hastane ile ilgili bir müze olabilir. Yeni işlevin mekân gereksinimi olursa da hastanenin çevresine çağdaş mimari eklemeler yapılabilir. Ayrıca kamuya açık bir işlevin düşünülmesi kültürel mirasın herkes tarafından kullanılması ve dolayısıyla da öğrenilmesi adına önemli olacaktır. Müze işlevi verilirse öğrenme daha da kapsamlı olacaktır.

Yapının özgün mimari özelliklerinin ve yapısal değişimlerinin yansıtılması kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması bağlamında dikkate değer bir

konudur. Bu nedenle en az müdahale ile koruma çalışmalarının yapılması ve tarihsel dönem eklerinin korunması önerilmektedir. Bu bağlamda yapının ilk döneminde yapılan ana T kütlesi ve ona eklenmiş olan dönem eklerinin korunması, buna karşın yapının çevresini kapatan ve silüetini bozan muhdes eklentilerin yıkılması yerinde olacaktır.

Yapının korunmasında genellikle basit ve esaslı onarımların gerek duyulmaktadır. Az hasar görmüş yapının giriş bölümüne basit onarım gerekirken büyük hasar almış üst katlar ve çatı esaslı bir onarıma ihtiyaç duymaktadır. Müdahale biçimi olarak yapıya koruma, sağlamlaştırma, bütünleme – reintegrasyon, yapısal iyileştirme ve güçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. Her özelliği ile bilinen mimari elemanlar, aynı özelliklerde yeni malzemelerle tekrar yapılabilirken yeni işleve göre bazı mimari elemanlar da çağdaş yaklaşımlarla tasarlanabilir. Neredeyse yıkılmış ya da taşıma özelliğini kaybetmiş strüktürel elemanların da yeni yöntemlerle sağlamlaştırılması ya da güçlendirilmesi gerekecektir. Hastanenin yeniden işlevlendirilmesinde yapısal bütünlüğün, mekânsal organizasyonun ve özgün plan tipolojisinin bozulmamasına dikkat edilmelidir. Ayrıca uygulanması planlanan yeni işleve göre yapının bütünlüğünü bozmayacak ve yapıya değer kazandıracak şekilde hastanenin çevresinde çağdaş mimari yapı(lar) tasarlanabilir.

Şener ve ark.'nın (2020, s. 74-78) belirttiği gibi ülkemizde tarihi hastanelerin korunması için Sağlık Bakanlığı tarafından makro ölçekli bir planlamanın gerçekleştirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Bu planlama yapılırken de yapıların taşıdığı tarihsel ve kültürel değerleri, mümkün olduğunca en özgün haliyle sürdürmeleri hedeflenmelidir. Sonuç olarak bu çalışmada, sosyal, kültürel ve mimari açıdan kent için önemli olan bu kültürel mirasın, en az müdahale ile restore edilip yapının konumu ve mimari özellikleri ışığında ve tüm paydaşlardan alınan öneriler doğrultusunda yeniden işlevlendirilerek kent yaşamına kazandırılması önerilmektedir.

## KAYNAKLAR

- Ahunbay, Z. (2017). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*. YEM Yayın.
- Asar, H. (2011). *Samsun Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi Restorasyon Raporu*. EHAYapı Mimarlık, Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.
- Avrupa Konseyi (1985). Avrupa Mimari Mirası Koruma Sözleşmesi. Erişim tarihi:01.11.2022 <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-263664/avrupa-mimari-mirasinin-korunmasi-sozlesmesi.html>
- Bektaş, C. (2001). *Koruma ve Onarım*. Literatür Yayınları.
- Bilgin Altınöz, A. G. (2010). Tarihi Dokuda ‘Yeni’nin İnşası. *Ege Mimarlık*, 4(75), 18-26.
- Bilici, Z. K. (2011). *Samsun Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi (Canik Hamidiye Hastanesi) sanat tarihi - rölöve - restitüsyon raporu*. Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Sayı 598, Eki: 6.
- Duman, Ö. (2014). *Gelenekten Moderniteye Samsun: 1923-1950*, Editör: Prof. Dr. Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Elmalı Şen, D. (2023). Kültürel Mirasın Korunmasında Yerel Halkın Katılımı Üzerine Bazı Düşünce ve Öneriler. M. Bulut ve Z. Karacagil (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 12*(s. 2068-2078). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Google Map (2023). Yazar tarafından yeniden düzenlendi. Erişim tarihi: 22.07.2024 <https://www.google.com/maps/@41.2923297,36.3223315,353m/data=!3m1!1e3?entry=ttu>
- HABERLER (2021). Son Dakika! Samsun’da eski hastane binasında yangın. Erişim tarihi: 22.07.2024 [https://www.haberler.com/3-sayfa/samsun-da-eski-hastane-binasinda-yanigin-14622536-haberi/#google\\_vignette](https://www.haberler.com/3-sayfa/samsun-da-eski-hastane-binasinda-yanigin-14622536-haberi/#google_vignette)
- Hipokratis (2020). Cerrahi El Aletler Sağlık Müzesi. Erişim tarihi:01.11.2022. <https://hipokratist.com/cerrahi-el-aletleri-saglik-muzesi/>
- ICOMOS(1964). Venedik Tüzüğü. Erişimtarihi01.11.2022 [http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR\\_tr0243603001536681730.pdf](http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0243603001536681730.pdf)
- ICOMOS (1975). Amsterdam Bildirgesi. Erişim tarihi:24.09.2023. [http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR\\_tr0458320001536681780.pdf](http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0458320001536681780.pdf)
- ICOMOS Türkiye (2013). Mimari Mirası Koruma Bildirgesi.
- İpek, N., Yılmaz, C. ve Seylan, A. (2016). *Fotoğraflarla Samsun (1840-1918)*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, 74-75.
- Özbek Eren, İ. (2022). Korumanın Anlamı Üzerine Yeniden Düşünmek, *Mimarlık*, 427, 38-42.
- Özçakır, Ö. (2023). Tarihi Yapıların Yeniden İşlevlendirme Sürecini Ulusal Mimarlık Ödüllü Endüstri Mirası Üzerinden Tartışmak, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 28, 87-103.
- Samsun Büyükşehir Belediyesi (2021). Tarihi Hastaneye Büyükşehirden Yeni Konsept. Erişim tarihi:01.11.2022. <https://samsun.bel.tr/haberler/tarihi-hastaneye-buyuksehirden-yeni-konsept>
- Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (SKVKBKM) (2008). Müdürlük Makamına Rapor, 3179.
- Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (SKVKBKM) (2011). Karar, Samsun Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi.
- Sarısakal, B. (2005). *Samsun Sağlık Tarihi, Samsun Araştırmaları-4*, Barış Gazetesi Yayınları.
- Sakıcı, Ç., Var, M. ve Hoccoğlu, Ç. (2014). Türkiye’de Ruh ve Sinir Hastalıkları Bölge Hastane Bahçelerinin Terapi Açısından Değerlendirilmesi, *Ormanlık Dergisi*, 10(1), 59-71.
- Şener, M. ve Kışalı, E. (2020). Conserving Modern Architectural Heritage: Review on First Numune Hospitals of Turkey, *ICONARP, International Journal of Architecture and Planning*, 8(1), 88-111.
- Şener, M., Kışalı, E. ve Afşeoğlu, F. (2020). Mimarlık Mirasını Korumaya Sorunsal: Konya Numune Hastanesi ve Eski-Yeni Karşılaşması, *Mimarlık*, 413, 74-78.

Tonbul, Z. ve Forta, Ö. (2009). *Tarihi Hastaneler, Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler*. Novartis Kültür Yayınları.

Trabzon Vilayet Salnamesi (TVS) (1903). Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, (2008) Cilt 21, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.

Trabzon Vilayet Salnamesi (TVS) (1904). Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, (2009) Cilt 22, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.

TRTHaber (2022). Samsun'da tarihi hastane binası restore edilip yaşam merkezi olacak. Erişim tarihi: 01.11.2022 <https://www.trthaber.com/haber/guncel/samsunda-tarihi-hastane-binasi-restore-edilip-yasam-merkezi-olacak-691610.html>

UNESCO (1972). Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Koruma Sözleşmesi, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. Erişim tarihi: 01.11.2022. <https://www.unesco.org.tr/Pages/161/177>

Viollete-Le-Duc, E. E. (2021). *Restorasyon Üzerine*, Çev. Alp Tümertekin ve Kaan Tümertekin, 2. Baskı, Janus Yayıncılık.

Yandex Map (2018). Yazar tarafından yeniden düzenlendi Erişim tarihi: 22.07.2024 [https://yandex.com.tr/harita/103833/samsun/satellite/?ll=36.323399%2C41.292667&utm\\_campaign=morda&utm\\_medium=com&utm\\_source=yandex&z=18](https://yandex.com.tr/harita/103833/samsun/satellite/?ll=36.323399%2C41.292667&utm_campaign=morda&utm_medium=com&utm_source=yandex&z=18)

Yazıcı Metin, N. (2019). Osmanlı'da Gurebâ Hastaneleri: Canik/Samsun Gurebâ Hastanesi'nin İnşa Süreci ve Kitabesi, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 19, 47-54.



# 6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ MERKEZLİ DEPREMLERİN ŞANLIURFA TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARINA ETKİLERİ VE DEPREM ENKAZ KAZI ÇALIŞMALARI

## EFFECTS OF 6 FEBRUARY 2023 KAHRAMANMARAŞ CENTERED EARTHQUAKES ON ŞANLIURFA IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE AND EARTHQUAKE DEBRIS EXCAVATION WORKS

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                      |                                |
|--------------------------------------|--------------------------------|
| Başvuru: 10 Ocak 2024                | Received: January 10, 2024     |
| Hakem Değerlendirmesi: 22 Şubat 2024 | Peer Review: February 22, 2024 |
| Kabul: 10 Ekim 2024                  | Accepted: September 10, 2024   |

DOI : 10.22520/tubaked.1417063

**Sevcan ÖLÇER\* - Mehmet ÖNAL\*\* - Fatma Şebnem KULOĞLU YÜKSEL\*\*\*  
Nazelin PİŞKİN\*\*\*\* - Sümeyra ÇİFTÇİ\*\*\*\*\***

### ÖZET

6 Şubat 2023'te art arda gerçekleşen Kahramanmaraş merkezli 7.7 ve 7.6 şiddetindeki depremler Güneydoğu Anadolu bölgesindeki on ili (Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Osmaniye, Kilis, Diyarbakır, Malatya) kapsayan geniş bir alanda büyük yıkımlara neden olmuştur. Yaşanan depremlerle resmi kayıtlara göre 50 binden fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte insanlık tarihi boyunca köklü uygarlıklara ve çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapan bölgenin önemli kültür varlıkları depremin yıkıcı etkisinden kaçamamıştır. İnsan hayatının her şeyden önce geldiği bilinciyle “afet bölgesi” olarak andığımız bu coğrafyada, somut ve somut olmayan kültür varlıklarını kurtarmak, onarmak ve yeniden ayağa kaldırmak kültürel mirasın sonraki nesillere aktarılması açısından büyük önem arz etmektedir.

\* Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye  
e-posta: ssevcanture@gmail.com ORCID:0000-0001-6351-0954

\*\* Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye  
e-posta: monalbz@gmail.com ORCID:0000-0002-5182-4443

\*\*\* Dr. Öğr. Üyesi., Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye  
e-posta: kyuksel@harran.edu.tr ORCID: 0000-0002-2581-4823

\*\*\*\* Arş. Gör. Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye  
e-posta: nazelinpiskin@gmail.com ORCID:0000-0003-0060-7470

\*\*\*\*\* Öğr. Gör. Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye  
e-posta: sumeyraa.ciftci@gmail.com ORCID:0000-0003-0318-2017



Bu iradeyle Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Deprem Enkaz Arkeoloji Kazı Çalışmaları başlatılarak Şanlıurfa ili ve ile bağlı ilçe, köy ve beldelerinde depremde yıkılan ya da hasar gören yapıların kısa vadede mevcut durumlarının belgelenmesi, hasar tespitleri ve bilimsel raporlara dayanarak gerekli onarımlarının yapılması zaruri görülmüştür. Çalışmamızda Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Önal'ın bilimsel sorumluluğunda Şanlıurfa'da depremden zarar gören, yıkılan ve enkaza dönüşen tescilli yapılardan, öncelikle can güvenliği riski bulunmayan taşınmaz kültür varlıklarında yapılan çalışmalar açıklanmıştır. Bu yapılar Şanlıurfa ili, Eyyubiye ilçesinde bulunan Şanlıurfa Ulu Cami ve Dabakhane Cami; Haliliye ilçesi Germuş Köyü'nde bulunan Germuş Kilisesi; Harran ilçesindeki Harran Ulu Cami; Birecik ilçesindeki Birecik Ulu Cami ve Halfeti ilçesinde bulunan Halfeti Ulu Cami olarak belirlenmiştir. Deprem sonucunda ulaşılabilir hale gelen çeşitli yapısal katmanların belgelenmesi, koruma süreçlerinin başlatılması açısından oldukça önemlidir. Çalışmaların birinci önceliği, elimizdeki kültür molozunun, farklı bir ifadeyle tarihi, kültürel ve sanatsal değeri bulunan mimari parçaların veya taşınır-taşınmaz her türden diğer eserlerin korunması ve mevcut durumlarının tespit edilmesidir. İkinci önceliği, kayıt altına alınan eserlerin afet sonrası yeniden onarılması ve kullanılması için gerekli her türlü bilimsel verinin ortak bir alanda toplanarak değerlendirilmesidir. Bu bağlamda deprem sonrası ihtiyaç analizleri yapılarak eserlerde oluşan yıkıntıların bilimsel yöntemlerle molozlardan ayrıştırılması, kayıt altına alınması, tasnifi, temizlik işlerinin tamamlanması ve koruma süreçlerinin başlatılması için çalışmalar yapılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremi, Şanlıurfa, Enkaz Kazıları, Hasarlı Kültür Varlıkları, Koruma

## ABSTRACT

On February 6, 2023, consecutive 7.7 and 7.6 magnitude earthquakes centered in Kahramanmaraş hit ten provinces in the Southeastern Anatolia region (Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Osmaniye, Kilis, Diyarbakır, Malatya) caused great destruction over a wide area. According to official records, more than 50 thousand people lost their lives in the earthquakes. However, the important cultural assets of the region, which have hosted deep-rooted civilizations and various cultures throughout human history, could not escape the devastating effect of the earthquake. In this geography, which we refer to as the “disaster zone” with the awareness that human life comes first, it is of great importance to save, repair and restore the tangible and intangible cultural assets in terms of transmitting the cultural heritage to the next generations. With this approach, the Ministry of Culture and Tourism has initiated “Earthquake Debris Excavation Archeology Studies” and it was deemed necessary to document the current conditions of the buildings destroyed or damaged in the earthquake in the province of Şanlıurfa and its districts, villages and towns in the short term, and to carry out the necessary repairs based on damage assessments and scientific reports. This paper describes the studies conducted under the scientific guidance of Şanlıurfa Archaeology Museum Directorate and Prof. Dr. Mehmet Önal, a lecturer from Harran University Archaeology Department. The focus is on immovable cultural properties without life safety risks among the registered buildings that were damaged, destroyed, and turned into debris in Şanlıurfa. The structures under study include Şanlıurfa Ulu Mosque and Dabakhane Mosque located in the Eyyubiye district of Şanlıurfa province; Germuş Church located in Germuş Village of Haliliye district; Harran Ulu Mosque in Harran district; Birecik Ulu Mosque in Birecik district and Halfeti Ulu Mosque in Halfeti district. Documenting the various structural layers that become accessible as a result of the earthquake is very important in terms of initiating conservation processes. The primary goal is the conservation and documentation of cultural debris, including architectural elements with historical, cultural, or artistic value, as well as other movable and immovable artifacts. The secondary objective is to collect and analyze the necessary scientific data to restore and repurpose the documented artifacts following the disaster. In this context, post-earthquake needs analyses were conducted, and efforts were undertaken to separate the ruins from the rubble using scientific methods, record and classify them, complete cleaning processes, and initiate conservation measures.

**Keywords:** 6 February 2023 Kahramanmaraş Earthquake, Şanlıurfa, Debris Excavations, Damaged Cultural Heritage, Conservation

## GİRİŞ

Toplumların kimliği, tarihi, inançları, gelenek ve kültürleriyle ilgili somut ve somut olmayan değerlerin tümünü kapsayan kültür varlıkları veya kültürel miraslar, özgün biçimde geleceğe aktarılması gereken en önemli değerlerimizdir. Her yıl doğal afetlerin ve insan kaynaklı tehlikelerin neden olduğu pek çok risk yüzünden kültür varlıklarımız zarar görmekte ve yok olmaktadır. Bu riskler doğal kaynaklı (deprem, sel, yangın, toprak kayması, tsunami vb.) ya da insan kaynaklı (Vandalizm, savaşlar, hırsızlık vb.) olarak bütün ülkeleri, bölgeleri ya da belirli miras alanını etkileyebilmektedir (UNESCO, ICOMOS-ICORP, MARSH International, ICCROM, UNISDR, 2013),<sup>1</sup> (Oktay ve ark, 2020, s. 305-321). Kültür varlıklarını en fazla etkileyen riskler arasında doğal afetler bulunmaktadır.<sup>2</sup> Deprem ve sel gibi afetler meydana geldiği çevreye ve topluma farklı şekillerde tesir etmekle birlikte afet sonrası oluşan can ve mal kaybı, hasar ve yıkımlar, ekonomik, sosyolojik ve psikolojik sorunlar kültür varlıkları için tehditler oluşturmaktadır.

Türkiye, tarih boyunca önemli deprem kuşakları üzerinde ve çoklu afet riski altında bulunan bir deprem ülkesidir. Güneydoğu Anadolu ve çevresi ise genel olarak sismik aktivitenin yoğun olduğu bir alandır. Bölgedeki iki önemli sismo-tektonik yapı, Güneydoğu Anadolu Bindirmesi (GAB) ile hemen onun kuzeyinde yer alan ve Arap Plakası ile Anadolu Plakası arasındaki sınırı oluşturan Doğu Anadolu Fayı (DAF)'dır. Doğu Anadolu Fay Zonu, Karlıova-Antakya arasında 580 km'lik bir uzanım ile, Türkiye'nin en etkin ve diri olan iki ana fay kuşağından birini oluşturmaktadır. Son birkaç yüz yıl içinde bu fay üzerinde meydana gelen en önemli depremler: 1513 Pazarcık depremi, 1822 Kahramanmaraş depremi, 1866 Karlıova depremi, 1872 Antakya, 1874 Gezin depremi, 1875 Sivrice depremi, 1893 Çelikhan depremi, 1905 Pötürge depremi, 1971 Bingöl depremi, 1977 Palu depremi, Haziran-Temmuz 1986 Sürgü depremleri, 1998 Ceyhan depremi, 2011 Van depremleri ve 2020 Elazığ depremleridir.<sup>3</sup>

6 Şubat 2023 tarihinde, Türkiye saati ile 04:17'de ve 13:24'de merkez üssü Pazarcık (Kahramanmaraş) ve Elbistan (Kahramanmaraş) olan Mw 7.7 ve Mw 7.6

büyükliğünde iki deprem meydana gelmiştir.<sup>4</sup> Yerin 8.6 km ve 7 km derinliğinde meydana gelen depremler Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Osmaniye, Kilis, Diyarbakır ve Malatya'da büyük yıkımlara yol açmıştır. Tarihi kaynaklar incelendiğinde Kahramanmaraş merkezli büyük bir depremin en son 29 Kasım 1795 tarihinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu depremin 7 büyüklüğünde olduğu, şehir merkezinde bulunan cami, medrese, kale gibi yapıların yanı sıra şehirde ayakta ev kalmadığı belirtilmektedir.<sup>5</sup> Kahramanmaraş merkezli 1795'te gerçekleşen deprem gibi, 6 Şubat 2023'te yaşanan bu deprem de kapsadığı iller dahilinde bütün ilçeleri etkilemiş ve oldukça geniş bir alanda gerçekleşmiştir. Ayrıca 15 Mart 2023 tarihinde özellikle Adıyaman ve Şanlıurfa'yı etkileyen seller nedeniyle 21 kişi hayatını kaybetmiş, iki ilde 3 binden fazla insanın maddi hasara uğradığı bildirilmiştir. 3. derece deprem bölgesinde bulunan Şanlıurfa'da yaşanan sel felaketi, depremin hasar verdiği çeşitli yapıları ve özellikle kültür varlıklarının hasar derecelerini arttırmıştır.

Çalışmamızda 6 Şubat 2023 tarihli Kahramanmaraş merkezli depremlerde, Şanlıurfa ili ve ilçesinde zarar gören, yıkılan ve enkaza dönüşen tescilli kültür varlıkları hakkında yapılan çalışmalar açıklanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hızlı bir şekilde başlatılan "Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları", depremde yıkılan ya da hasar gören tescilli yapıların mevcut durumlarının belgelenmesi ve hasar tespitleriyle ilgili bilimsel raporların oluşturulması için yapılmıştır. Afet bölgesi içindeki Kahramanmaraş ve Şanlıurfa il ve ilçelerinde, Şanlıurfa Müzesi Müdürü Celal Uludağ ile Kahramanmaraş Müzesi Müdürü Safinaz Acıpayam başkanlığında ve Prof. Dr. Mehmet Önal'ın bilimsel sorumluluğunda enkaz kazı çalışmalarına başlanmıştır. En son sayısı 1767'yi bulan Şanlıurfa'daki taşınmaz kültür varlıklarından hasar gören yapıların bir kısmına Vakıflar Bölge Müdürlüğü aracılığıyla müdahale edilmiştir. Kahramanmaraş ve Şanlıurfa'da eşzamanlı başlatılan çalışmalar, Şanlıurfa'da sosyal sorumluluk bilincindeki üç mimar, bir arkeolog ve bir sanat tarihçiyle 23.03.2023 tarihinde başlamış ve aralıklı olarak sürdürülerek 22.09.2023 tarihinde tamamlanmıştır.

<sup>1</sup> UNESCO, ICOMOS-ICORP, MARSH International, ICCROM, UNISDR (2013). Heritage and resilience issues and opportunities for reducing disaster risks. Erişim adresi: <https://www.undrr.org/publication/heritage-and-resilience-issues-and-opportunities-reducing-disaster-risks>.

<sup>2</sup> Türkiye'de tarihi sitler ve anıtların deprem tehdidi altında bulunma oranları %90 ile %98 arasındadır. Bkz. Anadolu ve Arıoğlu, 1977, s. 38

<sup>3</sup> R. A Oyguc, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depreminin Tarihi ve Kültürel Mirasa Etkilerinin Araştırılması, Erişim adresi: [https://deprem.tubitak.gov.tr/assets/pdf/05\\_Sabah%20Oturumlar%C4%B1/SabahSalonG/OzetKontrolSabahG/G9-1002C-Re%C5%9FatAtakayOygu%C3%A7.pdf](https://deprem.tubitak.gov.tr/assets/pdf/05_Sabah%20Oturumlar%C4%B1/SabahSalonG/OzetKontrolSabahG/G9-1002C-Re%C5%9FatAtakayOygu%C3%A7.pdf)

<sup>4</sup> 6 Şubat 2023 Pazarcık (Kahramanmaraş) MW 7.7 Elbistan (Kahramanmaraş) MW 7.6 Depremlerine İlişkin Ön Değerlendirme Raporu, AFAD Deprem Dairesi Başkanlığı, 2023, s. 3. Erişim adresi: [https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaraş%20Depremleri\\_%20On%20Değerlendirme%20Raporu.pdf](https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaraş%20Depremleri_%20On%20Değerlendirme%20Raporu.pdf)

<sup>5</sup> 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş (Pazarcık Mw=7.7 ve Elbistan Mw 7.6) Depremleri ve Artçıları, Saha Gözlemlerini, Yapısal Hasarları ve İleriye Yönelik Önerileri İçeren Değerlendirme Raporu, 2023, s.107. Erişim adresi: [https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaraş%20Depremleri%20%20Raporu\\_02.06.2023.pdf](https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaraş%20Depremleri%20%20Raporu_02.06.2023.pdf)

## Şekil 1

Şanlıurfa Deprem Hasar Tespit Çalışmaları / Şanlıurfa Earthquake Damage Assessment Studies

| Tescilli Yapı Sayısı (2023): 1767 (1. ve 2. Grup, Anıtsal ve Sivil Mimari Yapılar) |          |              |                   |
|------------------------------------------------------------------------------------|----------|--------------|-------------------|
|                                                                                    | Yıkılmış | Ağır Hasarlı | Az - Orta Hasarlı |
| <b>Cami</b>                                                                        |          | 5            | 23                |
| <b>Konut</b>                                                                       | 43       | 40           | 224               |
| <b>Kümbet Ev</b>                                                                   | 28       | 22           | 34                |
| <b>Kilise</b>                                                                      |          | 1            | 2                 |
| <b>Toplam</b>                                                                      | 71       | 68           | 283               |

Bilimsel yöntemlerle molozlardan ayırıştırma, tasnif, belgeleme ve temizlik çalışmaları Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı'nca tespit edilen Şanlıurfa Ulu Cami, Dabakhane Cami, Germuş Kilisesi, Harran Ulu Cami, Birecik Ulu Cami ve Halfeti Ulu Cami'de gerçekleştirilmiştir. Depremin merkezüssüne en yakın konumunda bulunan ve bir çok eserin tamamen enkaza dönüştüğü Kahramanmaraş'taki çalışmalar ise halen devam etmektedir.

Şanlıurfa stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca çeşitli toplulukların hüküm sürdüğü ve farklı kültürlerin kaynaştığı önemli kentlerden biridir. Kentte, mimarlık tarihinin en erken kanıtlarına Prehistorik dönemlere ait Göbeklitepe ve Karahantepe'de rastlanmış, bunlar dışında yapılan pek çok arkeolojik kazıda Kalkolitik, Tunç, Demir ve Hellenistik Çağ ile Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Anadolu Selçuklu, Eyyubi, Memluk ve Osmanlı dönemlerine ait mimari kalıntılar ile çeşitli eserler tespit edilmiştir.

Şanlıurfa'nın mimarlık tarihi açısından zengin bir geçmişe sahip olduğunu gösteren ve yaşanan son büyük depremlerden etkilenen eserler arasında dini mimari örneklerinden camiler ve kiliseler, konut mimarisinden önemli örnekler ve kümbet evler yer almaktadır. Camilerden 5'i ağır hasarlı ve 23'ü az-orta hasarlı toplam 28 eser tespit edilmiştir. 1'i ağır hasarlı ve 2'si az-orta hasarlı 3 kilise mevcuttur. 43 konut ve 28 kümbet ev tümüyle yıkılmış, konutlardan 40 tanesi ağır hasarlı, 224 tanesi az-orta hasarlı olarak ayakta kalmıştır. Ayrıca kümbet evlerden 22'si ağır hasarlı ve 34'ü az-orta hasarlıdır (Şek. 1). Bunların büyük bir kısmı son dönem mimari yapılarıdır. Çalışma kapsamında incelenen ve belgelenen eserler, kültürel miras ve ortak bir değer olarak gelecek nesillere bırakılması gereken Şanlıurfa'daki en önemli eserlerdendir. Bölge genelindeki illere göre korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı istatistiğine göre Şanlıurfa başı çekmektedir (Şek. 2).

## Şekil 2

İllere Göre Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı İstatistiği / Immovable Cultural Heritage Statistics by Provinces (URL 1)

| Şehir                | Korunmaya Alınan Sokaklar | Anıt ve Abideler | İdari Yapılar | Kültürel Yapılar | Şehitlikler | Askeri Yapılar | Endüstriyel ve Ticari Yapılar | Dinsel Yapılar | Mezarlıklar | Sivil Mimari Örnekleri | Kalıntılar | İl Toplamı   |
|----------------------|---------------------------|------------------|---------------|------------------|-------------|----------------|-------------------------------|----------------|-------------|------------------------|------------|--------------|
| Adana                | 3                         | 1                | 54            | 143              | 5           | 39             | 85                            | 75             | 56          | 320                    | 95         | 876          |
| Adıyaman             | -                         | 2                | 2             | 46               | -           | 6              | 7                             | 54             | 14          | 8                      | 25         | 164          |
| Diyarbakır           | -                         | -                | 70            | 261              | 3           | 11             | 4                             | 153            | 90          | 606                    | 22         | 1.220        |
| Elazığ               | -                         | 1                | 36            | 89               | 1           | 5              | -                             | 72             | 22          | 80                     | 9          | 315          |
| Gaziantep            | -                         | 4                | 36            | 95               | -           | 6              | 22                            | 77             | 36          | 797                    | 8          | 1.081        |
| Hatay                | 2                         | 3                | 50            | 144              | 3           | 16             | 53                            | 114            | 85          | 576                    | 62         | 1.108        |
| Kahramanmaraş        | -                         | 9                | 5             | 58               | 1           | 25             | 41                            | 46             | 32          | 327                    | 17         | 561          |
| Kilis                | -                         | 2                | 5             | 28               | -           | 5              | 13                            | 35             | 4           | 356                    | 4          | 452          |
| Malatya              | -                         | 4                | 23            | 119              | 2           | 5              | 14                            | 99             | 35          | 454                    | 10         | 765          |
| Osmaniye             | -                         | 1                | 13            | 24               | 3           | 8              | 1                             | 19             | 25          | 45                     | 26         | 165          |
| Şanlıurfa            | 14                        | 1                | 26            | 155              | 2           | 7              | 13                            | 120            | 74          | 1301                   | 24         | 1.737        |
| <b>Bölge Toplamı</b> | <b>19</b>                 | <b>28</b>        | <b>320</b>    | <b>1.162</b>     | <b>20</b>   | <b>133</b>     | <b>253</b>                    | <b>864</b>     | <b>473</b>  | <b>4.870</b>           | <b>302</b> | <b>8.444</b> |

Şanlıurfa'da deprem enkaz kazı çalışmaları kapsamında incelenen eserler dışında Selahattin Eyyübi Cami, Cıncıklı Hamamı, Dergâh Cami, Eyüp Peygamber Cami, Gümrük Hanı, Hızanoğlu Cami, Hüseyin Paşa Cami, Hz. Fatıma Cami, Mençek Hanı, Nimetullah (Ak) Cami, Rızvaniye Cami, Tarihi Şanlıurfa Evleri ve Harran Kümbet Evleri ile SiverekKalesi orta ve ağız hasarlar almış, bu yapılara Vakıflar bölge müdürlükleri aracılığıyla müdehale edilmiştir.

## DEPREMDEN ZARAR GÖREN TARİHİ TESCİLLİ YAPILAR

### Şanlıurfa Ulu Cami

Geleneksel kent merkezinde yer alan Şanlıurfa Ulu Cami Erken İslam dönemi eserlerindendir(Guidetti, 2009, s. 1-36). Caminin eski bir sinagog iken M.S. 435-436'da ölen Piskopos Rabula tarafından St. Stephan Kilisesi'ne dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermer sütunlarının çokluğu nedeniyle "Kızıl Kilise" olarak adlandırılan bir kilisenin yerine inşa edildiği tahmin edilmektedir (Kürkçüoğlu ve ark., 2002, s. 263). Cami avlusunun kuzey duvarı ve kapıları eski kilise kalıntılarını içermektedir. Ancak kilisenin avlusuna mı, yoksa kilisenin ibadet mekânlarının üzerine mi inşa edildiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. 1979 yılında Müze, Vakıflar ve Turizm Müdürlükleri'nin işbirliği ile yürütülen araştırma kazısı bu belirsizlik hakkında önemli bulgular sunmuştur. Kazılar sonucunda güney duvarının altında kuzeye doğru uzanan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 m uzunluğunda bir koridor bulunmuştur. Bir duvar ile kesilen koridorun sağının ve solunun ikiye ayrılarak devam ettiği ve kilisenin mahzenine veya yeraltı mezar odalarına açıldığı tahmin edilmektedir (Kürkçüoğlu, 1995, s. 96-99). Bu bulgular caminin kilisenin ibadet mekânları üzerine yani esas kütlelenin üzerine inşa edildiği görüşünü desteklemektedir.

İnşa kitabesi bulunmamasından ve mevcut kitabelerin sadece onarım devirlerine ait olmalarından dolayı caminin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir<sup>6</sup>. Ancak, plan şeması açısından özellikle Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilen Halep Ulu Camii'ye ve Suriye'deki diğer Zengi dönemi yapılarıyla benzerlik göstermesinden yola çıkılarak Zengiler devrinde yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir (Aslanapa, 1991, s. 14). Urfa'nın 1144 yılında Zengilerin hakimiyet sahasına girmesinden işaretle inşaa tarihinin 1179-1175 yılları arasında olması gerektiği düşünülmektedir (Güler, M. 2005, s. 183). Bu nedenle cami Anadolu'daki Türk mimarisinin erken

tarihli örneklerinden biri olarak da kabul edilir(Ekinci ve Paydaş, 2008). Daha az yaygın olan bir diğer görüş ise 1104 tarihinde yani Artuklu devrinde inşa edilmiş olduğudur (Kürkçüoğlu, 1995, s. 96).

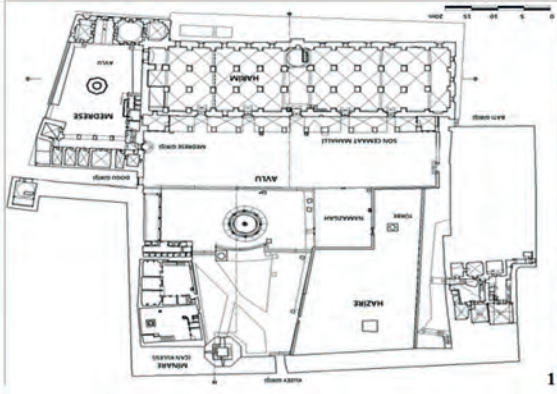
Caminin H.1096 (M.1684) ve H.1194 (M.1780) yıllarına ait onarım kitabeleri (Karakaş, 2001, s.139-141) ve H. 1287 (M. 1870) tarihli yeni yapılan bir şadırvanla ilgili kitabesi bulunmaktadır (Karakaş, 2001, s. 141). Havuz biçimindeki bu şadırvan daha sonradan Şanlıurfa Kültür Sanat ve Eğitim Vakfı'nın (ŞURKAV) avlusuna taşınmıştır (Kürkçüoğlu, 2011, s. 772). Caminin güneydoğusuna bitişik durumda, üzerindeki kitabeye göre H. 1196 (M. 1781) yılında Nakibzade Hacı İbrahim Efendi tarafından yaptırılan medresesi bulunmaktadır. H. 786 (M. 1384) tarihli vakfiye ise Ulu Cami ile ilgili en eski belgedir (Kürkçüoğlu, 1995, s. 96-97).

Şanlıurfa Ulu Camii, payeler üzerinde kible duvarına paralel üç sıra çapraz tonozla örtülü enine dikdörtgen ve mihrapönü kubbeli bir plana sahiptir (Lev. 1, Foto. 1). Bu plan özelliğiyle Silvan, Mardin, Kızıltepe ve Harput Ulu Camileriyle benzerlik göstermektedir. Orta eksenden biraz doğuda kalan mihrap önü bölümü, sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbeyle örtülüdür (Lev. 1, Foto. 2). Her biri çapraz tonozla örtülü, ondört sivri kemerle avluya açılan son cemaat yerinin Anadolu'da ilk kez Urfa Ulu Cami'de uygulandığı ifade edilmektedir (Kürkçüoğlu ve ark., 2002, s. 73). Kesme taşlardan inşa edilen yapıdaki mihrap nişi dışarıdan dikdörtgen bir payanda ile vurgulanmıştır. Ayrıca harimde güney duvarının doğu ve batı köşesinde ve son cemaat yerinde birer mihrabı bulunmaktadır. Son cemaat yerinden harime girişi sağlayan ortadaki kapı üzerinde bir müezzin mahfili bulunmaktadır. Müezzin mahfilinin orijinalinde taş konsollar üzerine oturan ahşap bir balkon şeklinde olduğu (mükebbire) ve son cemaat yerine açıldığı bilinmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 29). Ayrıca ortadaki giriş kapısının doğusuna bitişik niş içinde bir kuyu bulunmaktadır. Caminin haziresinin kuzeyinde, yapı kompleksine ait dikkat çekici diğer bir kuyu daha mevcuttur. Buradaki kuyunun üzeri dört kemerli baldaken tarzında bir yapıyla vurgulanarak güneye bakan kemer önüne üç sütunla bir ön kısım eklenmiştir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 29). Avlunun kuzeydoğu kısmında yoksulların gusül abdesti alması için yapılmış tek kubbeli kübik gövdeli yapı, gusülhane olarak halkın hizmetine sunulmuş nadir bir örnektir (Kürkçüoğlu, 1992, s. 68-69).

<sup>6</sup> Ulu Cami'ye bitişik durumdaki Eyyubiye Medresesi'nin kuzey duvarındaki kitabede H. 587 (M. 1191) Selahaddin Eyyubi devrinde, Selahaddin Eyyubi'nin kardeşinin oğlu Ömer emretti, o da tamamlanmasını oğlu, Murabid Mansur Nasuddin Muhammed'e emretti yazılıdır. Bkz. Gabriel, 1940; Güler, M. 2005, s. 169.

**Levha 1**

1. Urfa Ulu Cami Planı / *Urfa Great Mosque Plan* (Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
2. Urfa Ulu Camii / *Urfa Great Mosque* (Kürkçüoğlu, 2013, s. 28, foto. 12)



Caminin harim kısmı, mihrap ve minberi oldukça sadedir. Yalnızca son cemaat yerinin orta kısmındaki zemin döşemesinde gri renkli mermerden dikdörtgen bir çerçeve içine, kolları ve arada kalan boşlukları sarı, siyah, beyaz ve gri renkte mermer parçalarından oluşan sekiz kollu bir yıldız motifi yapılmıştır<sup>7</sup>. Avlunun kuzeydoğu köşesinde camiden oldukça uzakta kalan sekizgen biçimli çan kulesi, minareve saat kulesi olarak kullanılmaktadır. Gövdesi üç ince silmeyle dört bölüme ayrılmıştır (Gabriel, 1940, s. 282), (Foto. 1). Minarenin (çan kulesinin) alt kısmında güneye açılan bir kapı bulunmaktadır. Üst kısımdaki iki yatay silme arasında sekizgen gövdenin her kenarında birer kemerin yer aldığı bölümler bulunmaktadır. Buradaki pencere şeklindeki bölümler her iki yanında birer yarım silindirik sütundan ve sütunların üzerindeki yarım daire kemerden oluşmaktadır (Güler, 2005, s. 181).

**Fotoğraf 1**

Şanlıurfa Ulu Cami'nin Şadırvan, Minare, Gusülhane ve Abdesthanesinden Bir Görüntü / *A View from the Şadırvan, Minaret, and Ablution Areas of Şanlıurfa Great Mosque* (URL 2)



En üstte ise 1900'lü yıllarda yapıldığı bilinen bir saat yer almaktadır. Avlunun kuzeyindeki basık konik çatılı şadırvan ise 1995 yılında, Konya Mevlana Dergahı'nın ahşap şadırvanı örnek alınarak yaptırılmıştır (Foto. 1).

**Deprem Sonrası Şanlıurfa Ulu Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:**

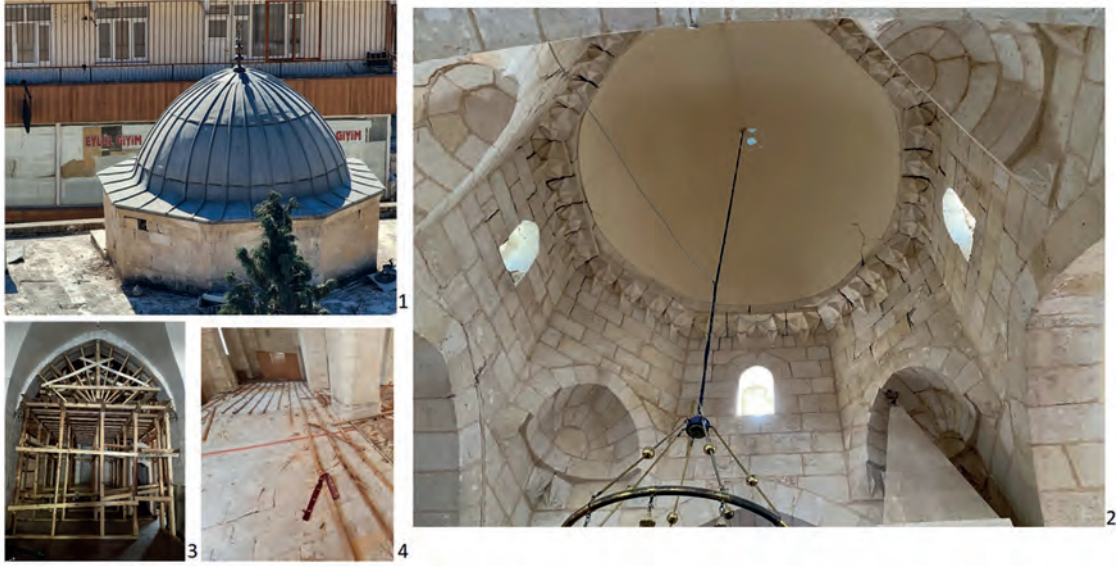
Caminin avlusuna ait duvarlar, bazı sütun ve sütun başlıkları ile minare işlevi gören sekizgen gövdeli çan kulesi yaşanan depremlerden oldukça etkilenmiş olsa da halen ayakta. Harim mekanında kubbe (Lev. 2, Foto. 1-2), kemer ayakları ve tonozlarda oluşan çatlaklar (Lev. 2, Foto. 3) için hızlı bir şekilde müdahale edilmiş ve güçlendirme için ahşap destekler hazırlanmıştır (Lev. 2). Harim mekanının orijinal zemininde oluşan hasarları tespit etmek için buraya sonradan yapılan ahşap kaplamanın bir kısmı kaldırılmıştır (Lev. 2, Foto. 4). Zemin taşlarında ayrılmalar olduğu anlaşılarak ahşap kaplamanın tümüyle kaldırılması ve gerekli onarımların yapılması için cami ibadete kapatılmıştır. Minare olarak kullanılan eski çan kulesi üzerindeki saatli kısım çökmüş (Lev. 3, Foto. 1), parapet bölümündeki iki taş sırasının bir kısmı yıkılmış, minarenin kemerli kısımlarında derin çatlaklar meydana gelmiş (Lev. 3, Foto. 2-3) ve minare gövdesinde uzun çatlaklar oluşmuştur. Kesme taşların harçla birleştiği yerlere denk gelen çatlaklar minare gövdesinde ayrılmalara neden olmuştur (Lev. 4, Foto. 1). Cami avlusuna geç dönemde yaptırılan ve Hacı Emin Uslusoy, Cevher İlhan, Burhan Vural, Abdurrahman Birden ile Mehmet Ali Caduk'un ortak emeğiyle tasarlanan şadırvan depremde olduğu yere çökmüştür. Şadırvanda kullanılmış ve depremde koparak etrafa dağılmış Ulu Cami veya buradaki eski kilise ile ilgili mimari parçalar belgelenmiştir (Lev. 4, Foto. 2-5).

<sup>7</sup> Bu türde süslemeler Zengiler ve Artuklularda izlenmektedir (Durukan, 1992, s.8-10)

**Levha 2**

1-2. Deprem Sonrası Caminin Mihrap önü Kubbesindeki Çatlaklar ve Eksilmeler / *Cracks and Losses in the Dome in front of the Mihrab of the Mosque after the Earthquake*

3-4. Harim Mekanındaki Hasarlar / *Damages in the Sanctuary*

**Levha 3**

Deprem Sonrası Minarenin Durumu / *Condition of the Minaret after the Earthquake*

**Levha 4**

Deprem Sonrası Minarenin Gövdesindeki Çatlaklar ve Yıkılan Şadırvana Ait Parçalar / *Cracks in the Body of the Minaret after the Earthquake and Parts of the Collapsed Ablution Fountain*



## DABAKHANE CAMİ

Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmeyen Dabakhane Cami'nin doğusundaki türbenin yanında Behram Paşa'nın adının geçtiği, buradaki H. 970 (M. 1562) tarihli kitabenin, yapının inşaa tarihine ait olduğu ve Behram Paşa tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Ancak, son yıllarda cami avlusunun batı kapısı üzerindeki sıva temizlenmiş ve burada Sultan Süleyman'ın (1520-1566) oğlu II. Sultan Selim (1566-1574) zamanında H. 975 (M. 1568) tarihinde yaptırıldığı yazan bir kitabe ortaya çıkmıştır (Kürkçüoğlu, 2005, s. 160; Kürkçüoğlu, 2013, s. 52; Turan, 2005, s. 160). Ayrıca 1523 tarihinde "Mescid-i Dabbağhane" adında bir mescidin adı geçmekte ve bunun yıkılarak yerine bugünkü Dabakhane Cami'nin yapıldığı veya burada eskiden bir mescid olduğu düşünülmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 51). Caminin güney duvarı üzerindeki kitabe Sultan Murat'ın oğlu Sultan Mehmed Han (1595-1603) zamanında Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından; güney kapısı üzerindeki H. 1173 (M. 1759) tarihli kitabe ise Bihsevi Ağa tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Diğer bir onarım kitabesi de son cemaat yerinde olup H. 1305 (M. 1887) tarihini taşımaktadır (Kürkçüoğlu, 1993, s. 38).

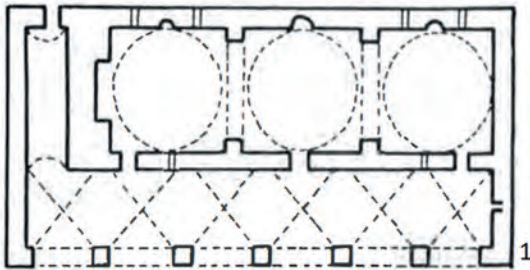
Kesme taştan inşa edilen enine dikdörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca sıralanmış dıştan sekizgen kasnaklı üç kubbe ile örtülüdür (Lev. 5, Foto. 1). Doğu kısmında son cemaat yerinden merdivenli bir kapı ile geçilen kadınlar mahfili bulunmaktadır. Harim kısmındaki kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmıştır. Mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Balkon şeklindeki minbere duvar içindeki taş merdivenle çıkılmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki ahşap muezzin mahfilinden son cemaat yerine açılan mükebbire Urfa camilerinde tek örnektir (Lev. 6, Foto. 2). Çapraz

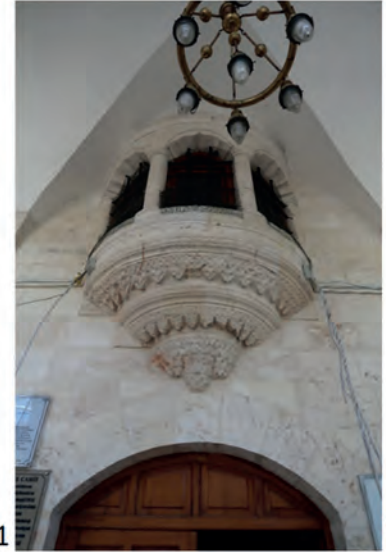
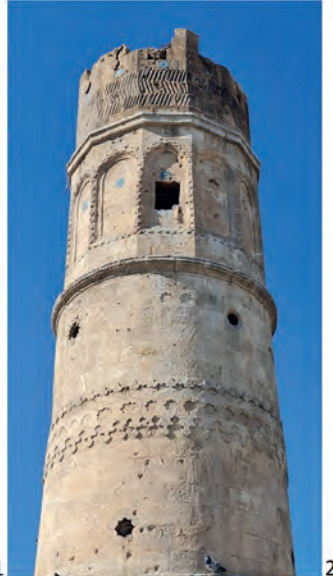
tonozla örtülü son cemaat yeri ön tarafta beş paye ile altı bölüme ayrılmıştır (Lev.5, Foto. 1). Avluya batı ve güneyden birer kapıyla girilmektedir. Esas kapı batı kapısıdır. Biri batı kapısına bitişik, diğeri avlunun doğusunda olmak üzere iki türbe bulunmaktadır (Kürkçüoğlu, 1993, s.39). Batı kapısına bitişik türbenin kitabesinde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden Hafız Muhammed Selim Efendi olduğu, ölümünün H. 1277 (M. 1860) tarihinde olduğu, türbenin H. 1298 (M. 1880) tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır (Kürkçüoğlu, 1993, s. 40) (Lev. 9, Foto. 1). Batıdaki eyvan biçimindeki kapının kemertaşları üzerinde palmet sırası bulunmaktadır. Burada bir ters bir yüz biçimde tasarlanmış palmet sırası yer almaktadır. Alınlık kısmında ma'kılı tarzda dört kez "Ali" yazılı kare şeklinde pano bulunmaktadır. Altındaki kitabe kartuşunun iki tarafına çatallı rumilerin birbirine geçmesinden oluşan palmet motifi işlenmiştir. Kapı eyvanının iki yanındaki mihrabiyelerin üzerinde yan yana sıralanmış ters palmetlerden oluşan bir bezeme bordürü bulunmaktadır. Mihrabiyelerin üst kısmında altı kollu yıldızlar ve yarım sekizgen şeklinde geometrik motifler yer almaktadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 55, şek. 21-26). Avlunun kuzeydoğusundaki çapraz tonozlu eyvan abdest almak için kullanılmaktadır. Bu eyvanın II. Abdülhamit'in 1890 yıllarında çektiği "Yıldız Albümleri" içindeki bir fotoğrafta, kaburgalı bir kubbe ile örtülü bir mekan olduğu anlaşılmaktadır (Kürkçüoğlu, 2009, s. 52). H. 1398 (M. 1977) yılında burası yıkılmış, mekanın güney tarafındaki kitabesi örülerek kapatılmış ve şadırvana dönüştürülerek bugünkü görünümüne ulaşmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s.56).

### Levha 5

1. Dabakhane Cami Planı / *Dabakhane Mosque Plan* (Kürkçüoğlu, 1993, s. 39, şek. 13)

2. Depremden Önce Dabakhane Cami / *Dabakhane Mosque before the Earthquake* (Foto. M. Cambaz, URL 3)



**Levha 6**Depremden Önce Dabakhane Cami / *Dabakhane Mosque before the Earthquake* (Foto. M. Cambaz, URL 4)**Levha 7**Depremden Önce ve Sonra Dabakhane Cami'nin Minaresi / *Minaret of Dabakhane Mosque before and after the Earthquake*

kısım yatay bir kaval silmeyle ikiye ayrılmıştır. Altta ki sekizgen gövdeyi iki şeritli yatay örgülerin köşelerde dikey ve düşey biçimde birleşerek oluşturdukları dört şeritli kabartma bir örgü motifi çevrelemektedir. Silindirik olan orta kısımda kabartma iki palmet motifi arasına negatif biçimde sekizgen yıldızlar yapılmıştır. Üstteki onikigen gövdenin alt bölümü her yüzeye denk gelecek şekilde sivri kemerli yüzeyel nişlerle bezenmiştir. Buradaki sivri kemerli nişlerin ortalarında altıgen formu çiniler yer almaktadır. Firuze ve kobalt mavisiyle renklendirilmiş çiniler, geometrik ve stilize çiçek motifleriyle bezelidir.<sup>8</sup> Nişlerin üstündeki yatay biçimli kaval silmelerin üstü zikzak motifleriyle bezenmiştir. Zikzaklar ve şerefe mukarnasları arasındaki sekizgen biçimli yüzeylere araştırmacıların altta uçları topaçlı beş dilimli püsküllü kabartmalar (Kılavuz, 2009, s. 471-487) veya hayat ağacı (Kürkçüoğlu, 1993, s. 54, foto. 60, şek. 18, 19, 20) olarak tanımladığı süslemeler yapılmıştır.<sup>9</sup> Bunların hemen altında yine altıgen biçimli aynı bezemeye sahip birer çini bulunmaktadır.

Caminin minaresi, yapının kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır (Lev. 7, Foto. 1). Minarenin şerefe kapısı üzerindeki H. 1248 tarihli kitabeye istinaden petek ve külâh bölümlerinin M. 1832 yılında onarıldığı anlaşılmaktadır (Kılavuz, 2005, s. 314). Tek şerefesi bulunan minare, kaval silmelerin oluşturduğu geçmeler, palmet frizleri ve yer yer çini levhaların bulunduğu üç bölüme ayrılmıştır. Urfa minareleri arasındaki en fazla taş süslemeye sahip yapının alt kısmı sekizgen, orta kısmı silindirik ve üst kısmı onikigen formdadır. Üst

**Deprem Sonrası Dabakhane Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:**

Dabakhane Cami'nin harim kısmı oldukça sağlamdır. Bu kısımda sıva çatlakları dışında herhangi bir hasar mevcut değildir ancak, son cemaat yerinin üst örtüsü ve batı kısmındaki sivri kemer hem depremden hem de yıkılan minareden dolayı tahrip olmuştur (Lev. 9, Foto. 2). Minarenin şerefesi ve şerefenin üstü tümüyle yıkılmıştır (Lev. 7, Foto. 2).

<sup>8</sup> Buradaki çiniler 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. (Polat, 2021, s.541.)

<sup>9</sup> Bu kısım depremde yıkıldığı için yakından incelenen bezemenin aslında, vazo işlevi gören bir ibrikten çıkan haşhaş çiçeklerinin tasvir edildiği kompozisyon olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çiçekli kompozisyonların arasına atlamalı olarak dairesel kabalar yerleştirilmiştir. Bu dairelerin üzeri muhtemelen bezemelidir ancak günümüze oldukça yıpranmış şekilde ulaştığından süsleme kompozisyonları anlaşılamamaktadır.

**Levha 8**

Deprem Sonrası Dabakhane Cami Minaresine Ait Özgün Mimari Parçalar / *Original Architectural Pieces of the Dabakhane Mosque Minaret after the Earthquake*

**Fotoğraf 2**

Dabakhane Cami'deki Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Dabakhane Mosque*



Yıkılan mimari parçalar harim mekanının düz damına, son cemaat yerinin batı kısmı üzerine, türbelerin üzerine ve avluya düşmüştür (Lev. 9, Foto. 3), (Foto. 2). Oldukça fazla miktarda olan minare kalıntıları avluda üç farklı yere gelişigüzel biçimde yığılmış, harim mekanı üzerindeki yıkıntılar ise olduğu şekilde bırakılmıştır. Minareye ait çok sayıda moloz arasından kabartmalı ve çeşitli süslemeye sahip mimari parçalar ayıklanarak gruplandırılmıştır (Lev. 8). Kabartma ve çini bezemeli 40 mimari parçanın fotoğrafları çekilmiş, ölçüleri alınarak tek tek kroki çizimleri yapılmıştır.

**Levha 9**

Deprem Sonrası Cami Avlusuna Yığılmış Olan Moloz Parçaları / *Debris Pieces Piled up in the Mosque Courtyard after the Earthquake*

1. Hafız Muhammed Selim Efendi Türbesi / *Turbe of Hafız Muhammed Selim Efendi*
2. Minare ve Son Cemaat Yeri Üst Örtüsündeki Hasarlar / *Damages on the Roof of the Minaret and the Last Congregation Area*
3. Son Cemaat Yeri Üst Örtüsüne Düşen Minareye Ait Parçalar / *Fragments of the Minaret Falling on the Upper Cover of the Last Congregation Area*
4. Minareden Kopan Çinili Mimari Parça / *Architectural Piece with Tiles Fallen from the Minaret*



## BİRECİK ULU CAMİ

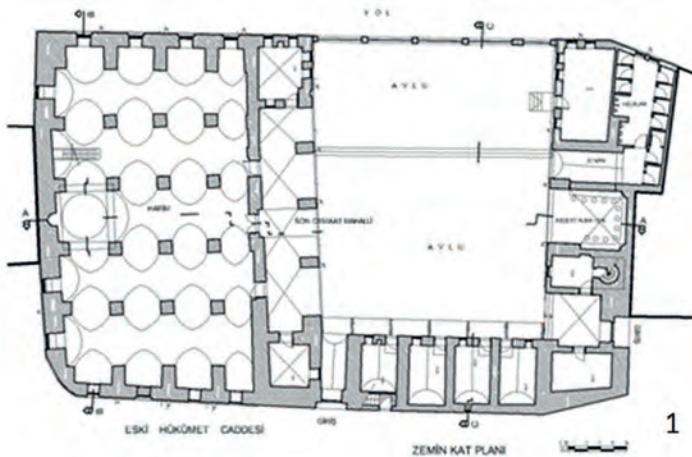
Aslında Fırat nehri kenarında olan Birecik Ulu Cami günümüzde sahil yolunun gerisinde kaldığından nehirden uzaklaşmıştır. Caminin kuzeyindeki büyük kapı üzerinde bulunan ancak, bugün mevcut olmayan kitabesi Oppenheim (1913) tarafından okunarak Memlük Sultanı Melik Eşref Şaban tarafından H. 766 (M. 1364-65) yıllarında yaptırıldığı anlaşılmıştır (Güler, 2018, s. 190; Oppenheim, 1913). Birecik Ulu Cami harim ve kuzeyindeki son cemaat yeri ile avlunun etrafındaki bölümlerden oluşmaktadır. Kible duvarına paralel dört sahnın enine dikdörtgen bir plana sahiptir (Lev. 10, Foto. 1-2). Sahnın her biri dörder paye ile bölünmüş, mihrapönü bölümü ikisi güney duvarına bitişik, ikisi kuzey taraftaki dört ayakla sınırlanmıştır. Mihrapönü kubbesi dışında harim mekanını beşik tonozlarla örtülmüştür. Sivri kemerlerle birbirine bağlanan ayaklar köşelerdeki üçer üçgenle kubbe kasnağına ulaşmaktadır. Güney duvarında yarım daire şeklindeki bir nişten oluşan sade bir mihrap bulunmaktadır. Kuzeydeki son cemaat yeri üç ayakla dört bölüme ayrılmış, bunların üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Camiye giriş orta eksenindeki büyük kapı ve bunun iki tarafında yer alan birer küçük kapı ile sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batısında çapraz tonoz örtülü birer oda bulunmaktadır.

Harimin kuzeyindeki avlu doğu-batı yönünde enine dikdörtgen planlıdır. Doğru, kuzeydoğu ve batısında birer giriş kapısı bulunmaktadır. Avlunun doğusunda medrese olduğu düşünülen iki katlı bir yapı yer almaktadır. Son cemaat yeri ile doğudaki iki katlı yapı arasında avlunun doğu giriş kapısı ve bu kapının beşik tonoz örtülü eyvanı konumlandırılmıştır. Avlunun kuzeyinde, kuzeydoğu köşesindeki kapı ve bu kapının çapraz tonoz örtülü eyvanı, ön kısmında bir odası bulunan minaresi, orta kısımda ise iki eyvan ile köşede bir mekanı bulunmaktadır (Güler, 2018, s. 192-193). Buradaki eyvanlardan doğudaki kare planlı ve çapraz tonoz örtülü, batıdaki dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Batı köşedeki mekan ise dikdörtgen planlıdır ve düz betonarme tavanlıdır.

Camide 1800-1801, 1802-1803, 1816-1817-1818 tarihli tamir kitabeleri bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşiv kayıtlarına göre 1984, 2006 ve 2007 yıllarında bazı tamiratların yapıldığı yazılıdır. Caminin avlusunun doğusundaki iki katlı yapıda birinci katın zemin kattan daha sonra yapıldığı buradaki merdivenlerden ve tavan kotlarından anlaşılmaktadır. Minaresinin de daha sonradan eklenmiş olduğu düşünülmektedir. Orjinalinde Fırat Nehri kenarında olduğundan, avlusunun alt tarafında yan yana dört tane sivri kemerli bir bölümün olduğu ve buradan nehre iniş-çıkışın sağlandığı anlaşılmaktadır.

### Levha 10

1. Birecik Ulu Cami Planı / *Birecik Great Mosque Plan* (M. Güler, 2018, s. 205, Çiz. 1)
2. 20. yüzyıl Başında Birecik Ulu Cami Minaresi / *Birecik Great Mosque Minaret at the Beginning of the 20th Century* (Evvel Zaman İçinde Urfa, s. 637, fot. 1217)



Günümüzde dört bölümlü son cemaat yerinin harim hizasında boydan boya aslında altı bölümlü olduğu, buradaki odaların sonradan oluşturulduğu ve harimin güney cephe duvarının diğer cephe duvarları kadar kalın olduğu yapılan araştırmalar sonunda anlaşılmıştır (Güler, 2018, s. 200-203).

Avlunun kuzeyinde bulunan minare kare planlı bir platform üzerinde dört köşesi yuvarlatılarak oluşturulmuş pabuç kısmı ve silindirik gövdeden oluşmaktadır. Yivli tasarlanan gövdesinin üst kısmında üç sıra mukarnasla çokgen biçimli şerefesine geçilmektedir (Lev. 11, Foto. 1). Şerefe üzeri silindirik biçimli petek ve konik külahla sonlanmaktadır. Minare gövdesi en alttan iki kalın silme ile sınırlandırılmış, bunların üzerinde gövdeyi dolanan kalın bir bordür içinde örgü kompozisyonu oluşturulmuştur. Bordürde eşit aralıklarla yapılmış aynı boyutta içi bezemeli dairevi panolar görülmektedir. Silindirik gövde kaval silmelerle yivli olarak tasarlanmıştır. Gövde bitiminde yan yana konumlandırılmış rozetler bulunmaktadır. Bunların hemen üzerinde yine yan yana konumlandırılmış ve aşağı doğru dik biçimde yapılmış üç sıra stilize palmet motifi görülmektedir.

Bu süslemenin üzerine ve şerefe altına gelen kısımda, baccini olarak mavi ve yeşil rekte seramik kaseler yerleştirilmiştir. Kaselerin aralarında birer tane aşağı doğru dik biçimde yapılmış stilize palmet kompozisyonu bulunmaktadır. Şerefe altında üç sıra mukarnas dizisi yer almaktadır. Şerefe korkulukları geometrik şebekeler şeklinde, yivli petek kısmı kaval silmelerle oluşturulmuş zikzak motifi şeklindedir. Konik külahın yüzeyi yivlidir (Güler, 2018, s. 68-70).

Kesme taştan inşa edilen yapının çapraz ve beşik tonozları içte sıva ile kaplanmıştır. Süslemeler son cemaat yeri, harim kısmına girişi sağlayan ana kapı, minare, cepheler ve avlu zemininde yer almaktadır. Minarenin ön tarafındaki odanın avlu duvarı yüzeyindeki sivri kemerli dikdörtgen panolar içinde sekiz kollu yıldız motifi bulunmaktadır. Ayrıca altıgen ve altı kollu çiçek motifleri de yer almaktadır. Avlunun kuzeybatı köşesindeki odanın giriş kapısı üzerinde bulunan sivri kemerli pano içinde burğu kompozisyonu mevcuttur ve kemer kısmı palmet motifleriyle sonlanmaktadır. Avlu zemininde kırmızı, siyah ve gri taşlarla yapılmış renkli taş işçiliği görülmektedir.

#### Levha 11

1. Deprem Öncesi Birecik Ulu Cami Minaresi / *Birecik Great Mosque Minaret before the Earthquake* (URL 5)

2. Deprem Sonrası Birecik Ulu Caminin Minaresi ve Minareye Ait Bezemeli Parçalar / *The Minaret of Birecik Great Mosque and Ornamental Parts of the Minaret after the Earthquake*



1



2

**Levha 12****Birecik Ulu Cami’de Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / Earthquake Debris Excavation Works in Birecik Great Mosque****Deprem Sonrası Birecik Ulu Cami’nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:**

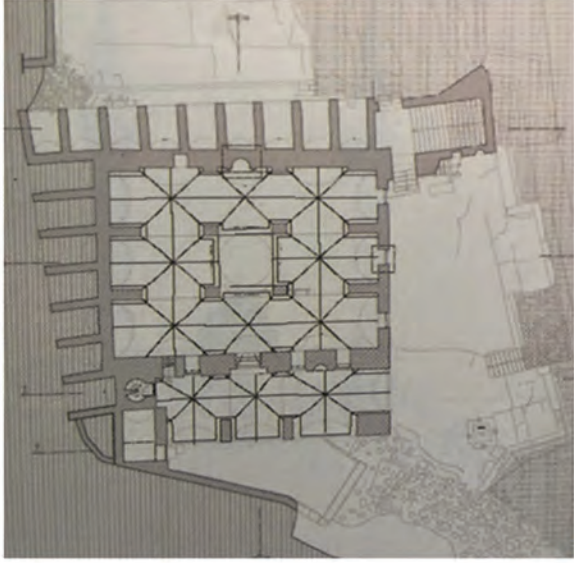
Birecik Ulu Cami’nin minaresinin şerefe üstündeki kısmı tamamen yıkılmıştır (Lev. 11, Foto. 2). Avluya yıkılan kalıntılar medrese önünde iki grup halinde ve medresenin eyvan kısmına üç grup halinde istiflenmiştir. Minarenden düşen taşlar arasında minarenin burmalı gövdesine ait 144 tane aynı desende yivli mimari parça tespit edilmiştir. Ayrıca 99 tane farklı bezemeye sahip mimari parça incelenmiş ve tasnif edilmiştir (Lev. 12). Minaredeki hasar dışında caminin harim kısmındaki taş ayaklarda derin çatlaklar ve kaymalar tespit edilmiştir. Harim kısmındaki kubbelerde ve kubbeleri taşıyan kemer ve ayaklarda, medrese kısmındaki duvarlarda yapısal çatlaklar gözlemlenmiştir.

**HALFETİ ULU CAMİ**

Halfeti ilçe merkezi Halfeti Kentsel Sit Alanı içinde bulunan caminin kapısı üzerinde iki kitabesi bulunmaktadır. Batıdaki kitabe yapı H.1260 (M.1844) yılında inşa edildiği ve H.1286 (M.1869-70) yılında alim olduğu belirtilen Abdülatif oğlu Mehmed tarafından onartıldığı yazılıdır. Doğudaki kitabe ise İbrahim Reşid Efendiler tarafından H.1324 (M.1945) yılında onarıldığı yazılıdır (Alp, 1999, s.234; G. Güler ve M. Güler, 2022, s.416-417). Son cemaat yerinin doğu duvarındaki minare kapısı üzerindeki kitabeden, minarenin H.1316 (M.1898-99) yılında İbrahim Efendi tarafından yaptırıldığı ve H. 1324 (M.1906) yılında onarıldığı anlaşılmaktadır (Alp, 1999, s. 234).

Düzgün kesme taştan inşa edilen cami doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır (Lev. 13, Foto. 1-2). Mihraba paralel üç sahını olan yapının üst kısmı çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar ortada kubbenin oturduğu dikdörtgen payelere, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Orta sahin yanlarda birer çapraz tonoz ve ortada dört dikdörtgen payeye oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin sekizgen biçimli kasnağında dikdörtgen biçimli pencereleri mevcuttur (Kürkçüoğlu, 2013, s. 169; Alp, 1999, s. 234-241). Yuvarlak kemerli mihrabın sütunçe başlıkları ve kemeri taş süslemelidir. Bezemelerin yoğun olduğu mihrap nişinin köşelerindeki sütunçelerin kaideleri volütlü, başlıkları, altta yumurta frizi, ortada spiral ve üstte düğüm oluşturan spirallerle süslenmiştir. Mihrap nişini kuşatan yuvarlak kemer, silmelerle bezemeli dört şeride ayrılmış, dış şeritte testere dişi, aradaki iki şeritte eğik yivler, içteki şeritte ise mukarnaslar kullanılmıştır. Kaş kemerle yuvarlak kemer arasında kalan yüzey, kıvrık dallar arasında palmet motifleriyle bezelidir. Kaş kemerin üzerinde kıvrık dallar lopçuklarla ve üstte bir hatayi motifiyle sonlanmaktadır. Mihrabın sütunçeleri ve kavsarası beyaz ve yeşile, üstteki hatayi motifi koyu kırmızıyla boyanmıştır (Alp, 1999, s. 238; G. Güler ve M. Güler, 2022, s. 427-428).

Caminin üç bölümlü son cemaat yeri çapraz tonoz örtülüdür. Batı cephesinde avluya, kuzey cephesinde son cemaat yerine açılan üçer penceresi mevcuttur. Güney ve doğu duvarları önüne dış cephede tonozlu dükkanlar inşa edildiğinden bu duvarlarda pencere bulunmamaktadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 170). Kuzeydoğu köşesinde kübik kaideli, sekizgen pabuçlu, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlı bir minaresi bulunmaktadır.

**Levha 13**1. Halfeti Ulu Cami Planı / *Halfeti Great Mosque Plan* (Ş. Meraki)2. Halfeti Ulu Cami'nin Doğudan Bir Görüntüsü / *A View of Halfeti Great Mosque from the East*

Minare gövdesinin alt ve üst bölümlerindeki kaval silmelerle şerefe altındaki içbükey ve dışbükey silmeler testere dişi dolguludur. Gövdenin alt kısmında ise, kıvrık dal, palmet, hatayi ve çiçek motifleriyle süslü çini tabaklar mevcuttur.

Yapının eğimli bir arazi üzerinde yer alması nedeniyle, avlu kısmı kuzey ve batıdan duvarlarla yükseltilmiştir. Kuzey ve batıdan parmaklıklarla çevrili avluya, güneybatıdaki imam evi olarak bilinen özel bölümün alt katındaki merdivenlerle çıkılmaktadır. İmam evinin kuzey cephesinde çift katlı bir düzenleme görülmektedir. Doğuda, merdivenin altında dikdörtgen niş içinde yuvarlak kemerli kapı, batıda sekiz basamaklı merdiven, biri küçük boyutlu ve düz atkılı, diğeri yuvarlak kemerli iki niş yer almaktadır. Üst katın doğusunda basık kemerli bir kapı, batısında basık kemerli üç pencere görülmektedir (Alp, 1999, s. 235).

Halfeti Ulu Cami'nin Baraj yapımı fizibilitesi 1984 yılında yapılmasına rağmen geride kalan 40 yıllık süreçte gereken önemi görememiştir. Caminin eteklerinin 40 cm sular altında kalacağı bilinmesine rağmen zamanında gerekli çalışmalar yapılmamış ve 2000 yılında burası kamulaştırılarak hazineye tescil edilmiştir. Günümüzde sular alt katları tümüyle kapatmış, son cemaat yeri ve harim mekanı hizasına ulaşmıştır. Zaman zaman harim mekanı da su altında kalmaktadır. Karacadağ Kalkınma Ajansı'ndan alınan desteklerle caminin röleve ve restorasyon projeleri hazırlanmış, kurtarılması için caminin etrafının istinat duvarıyla çevrilerek nehirle bağlantısının kesilmesi, başka yere taşınması veya olduğu yerde bir platform üzerine oturtulması gibi öneriler sunulmuştur. Ancak, 2023 yılında gerçekleşen Kahramanmaraş merkezli depremlerde ağır hasarlar alan yapı için artık bu önerilerin hiçbir kıymeti kalmamış, cami en küçük bir sarsıntıda tümüyle yıkılacak duruma gelmiştir.

**Levha 14**Deprem Öncesi ve Sonrası Halfeti Ulu Cami'nin Doğu Duvarı / *The Eastern Wall of Halfeti Great Mosque before and after the Earthquake*

**Levha 15***Caminin Doğu Duvarında Meydana Gelen Yıkıntılar / Ruins on the Eastern Wall of the Mosque***Levha 16***Caminin Tonozlarında ve Kemer Ayaklarında Oluşan Çatlaklar ile Zemindeki Çökmeler / Cracks in the Vaults and Arch Feet of the Mosque and Collapses in the Ground***Levha 17**

1. Halfeti Ulu Cami'nin Deprem Öncesi Minaresi / *The Minaret of Halfeti Great Mosque before the Earthquake* (URL 6)
2. Deprem Sonrası Minarenin Durumu / *The Condition of the Minaret after the Earthquake*

**Deprem Sonrası Halfeti Ulu Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:**

Birecik Barajı'nın su tutmasıyla, 2001 yılından buyana bir kısmı su altında kalan ve zaten bu sebeple hasar görmüş olan Halfeti Ulu Cami, 6 Şubat depreminden de yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Caminin batı duvarının büyük bir kısmı çökmüş, bir kısmı harim mekanına yani iç kısma, diğer kısmı dışarı düşerek sular altında kalmıştır (Lev. 14-15). Kemer ayaklarında çok ciddi kırılmalar, çatlaklar ve ayrılmalar oluşmuştur. Zemin hareketlerinden dolayı kemer ayakları çökmelere neden olmuş, zemin yatay ekseninde terazisini yitirmiş vedalgalı bir görünüm almıştır (Lev. 16). Depremden önce son cemaat yeri ve harimdeki tonoz örtülerinde oluşan çatlaklar büyümüş ve çoğalmıştır. Son cemaat yeri ve harimdeki pencerelerin lentoları ayrılmış, hemen hemen tüm duvarlar çatlamıştır (Lev. 16).

Minarenin gövde kısmındaki taşlarda ayrılmalar ve koparak eksilmeler mevcuttur. Şerefe üstündeki kısım oldukça yıpranmış, külâh kısmı eğilmiş ve alemleri koparak düşmüştür (Lev. 17).

## HARRAN ULU CAMİ

1979 yılında Harran Arkeolojik ve Kentsel Sit alanı olarak tescillenen alanda bulunan ve Harran Höyüğü'nün kuzey doğu eteğinde yer alan Harran Ulu Cami, Anadolu'nun ilk anıtsal yapısı olması, ilk revaklı avlulu ve şadırvanlı cami olarak tasarlanması ve en zengin taş süslemeli camii olması gibi pek çok önemli özelliğe sahiptir (Lev. 18, Foto. 1-2). İbn Şeddâd, caminin esasının Sabiilerin büyük Ay Mabedi yani Sin Tapınağı olduğunu, Hz. Ömer zamanında İslam orduları komutanlarından İyaz bin Ganem'in 640 yılında şehri alınca bu mabedi camiye çevirdiğini, Sabiilere kendi mabedlerini yapmaları için başka bir yer verdiğini ifade etmektedir (İbn Şeddâd, 1991, s. 40-42). Harran, H. 114 / M. 732 yılında El-Cezire, Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine vali olarak tayin edilen II. Mervan'ın vilayet merkezi olmuştur. Daha sonraları (M. 744-750) Emevi Devleti'nin başkenti olmuş ve İbni Şeddâd'ın İyaz b. Ganem zamanında inşa edildiğini belirttiği caminin yerine, daha büyük ölçüde bugün kalıntıları mevcut olan Ulu Cami'yi inşa ettirmiştir.

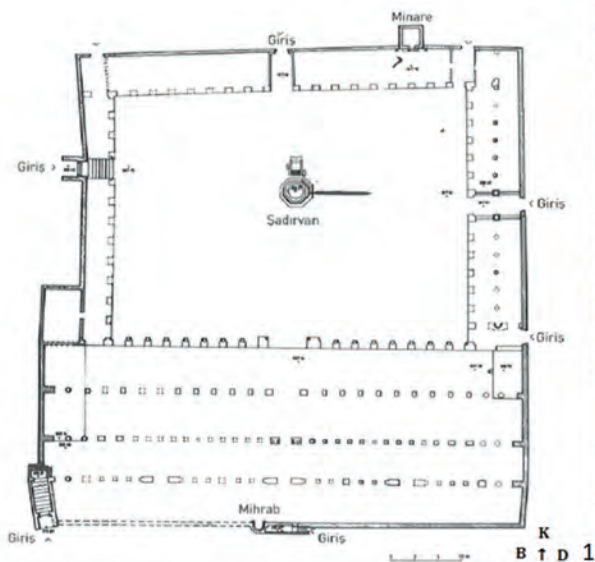
Pek çok araştırmacının II. Mervan tarafından inşa edildiğini kabul ettiği (Lloyd ve Brice, 1951, s. 79; Şeşen, 1993, s. IX). Harran Ulu Cami hakkında İbn Şeddâd ayrıca, Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından 12. yüzyılın ortalarında restore edilip genişletildiğini ve süslendiğini bildirmektedir (İbn Şeddâd, 1991, s. 42; Rice, 1957, 466-469; Sinclair, 1990, s. 35). Ayrıca Eyyubi

Döneminde Harran Ulu Cami'de bir takım çalışmaların yapıldığına dair veriler bulunmaktadır (Önal, 2022, s. 308). Onarımlarla ilgili olarak caminin doğu cephesinde yer alan kitabe önemli bir kanıttır. Caminin üçüncü sahnında 1174 tarihli Arapça yazılı sütun başlığı, Nureddin Mahmud döneminde restorasyonun başladığını, at nalı kemerli doğu kapısındaki 1192 tarihi ise bu restorasyonun Eyyubi Sultanı Selahaddin Eyyubi zamanında bittiğini göstermektedir (Önal, 2022, s. 300-329). Gerekçe olarak da sağlam kalan doğu duvarındaki 2. ve 3. üçgen alınlıkların birbirinden yükseklik farklarını, harimin avluya bakan kuzeycephesindeki kemer süslemelerini ve nesih yazı stilini işaret etmektedir (Önal, 2022, s. 301).

Caminin mihrap duvarı boyunca uzanan dört sahnı bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır (Lev. 18, Foto. 1). Harim, 103.74m boyunda ve 38.36m eninde dikdörtgen planlıdır. Sahnları birbirinden ayıran yıkık durumdaki sütunlara ait kaideler ve taşan kemer ayakları mevcuttur. Bu ayaklardan ve sütunlardan ikişer tanesi daha sağlam olarak günümüze gelebilmiştir. Taş ayakların bitişiğinde sütun kaideleri izlenmektedir. Benzer kaideler harimden avluya açılan kapıların kemer ayaklarında ve kuzeydeki ikinci sahnın merkezindeki ayaklarda görülmektedir (Önal, 2022, s. 302-302). Mihrap önünden başlamak üzere, birinci ve ikinci sahnlar paye ve sütun sıralarıyla bir bütünlük içindedir. Üçüncü sahn sadece payelerle, giriş cephesindeki dördüncü sahn, dikdörtgen payeler önüne konulmuş sütunların oluşturduğu paye-sütun sıralarıyla ayrılmış, böylece caminin ön cephesinde oluşan 19 kemer aralığının her birine kapı fonksiyonu verilmiştir. Sahnları ayıran paye ve sütunların mihrap önündeki ilk iki sahnında bütünlük içinde olması, diğer iki sahnının her birinde farklılıklar göstermesi caminin

### Levha 18

1. Harran Ulu Cami Planı / *Harran Great Mosque Plan* (Yardımcı, 2007, s. 94)
2. Harran Ulu Cami / *Harran Great Mosque*



ilk şeklinin iki sahnalı olduğunu, diğer iki sahnının daha geç devirlerde yani Zengiler devrinde eklendiği fikrini desteklemektedir. Harime açılan kapılardan yalnızca en geniş olan orta kapının kemeri ve sağlam kalan kemerin batı ayağındaki hem sütun kaidesi hem de sütun başlığı günümüze ulaşmıştır. Sütunların arasındaki dokuzar sıra kemer yıkılmıştır. Avluya bakan sütun tamburları ve süslü kemerlerin çoğu yıkıldıkları yerde olduğu gibi durmaktadır. 2020-21 yıllarında yapılan restorasyonda, avludan harime girişi sağlayan ana kapının sağındaki ve solundaki ikişer kapı düştüğü yerde duran kalıntıları esas alınmak suretiyle tekrar ayağa kaldırılmıştır. Bu restorasyon çalışmasında önce taş ayaklar yapılmış, sonra ön cephelerindeki sütun ve başlıkları düştükleri yerden alınarak taş ayakların önüne konulmuştur. Eksik olan sütun başlıkların kopyası yapılarak sütunlar tamamlanmıştır (Önal, 2022, s. 310).

Harran Ulu Cami'nin doğu cephesinde at nalı kemerli anıtsal giriş, ikinci sahnın hizasında ise servis girişi bulunmaktadır. Her iki kapı da sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Güneybatı köşesinde, 14 taş basamağı olan merdivenli diğer bir giriş mevcuttur. Harimin 3. ve 4. sahnlarındaki zemini düzgün kesilmiş sert kireçtaşı ile döşenmiştir. Diğer sahnların döşemesinde kullanılan kireç taşları aşırı yıpranmış durumdadır. Sahnlardaki döşemeler arasındaki fark, sütun başlıklarında da izlenmektedir. İkinci sahnın sütun başlıkları kompozit korint üslubundadır. Başlıkta bulunan kenger (akanthus) yaprakları dil (kaşık) biçimine dönüşmüştür. İkinci sahnındaki sütun başlıklarının İslam fethinden önce, Osrhoene'de bilinen sütun başlığı tipleri ve devşirme antik sütunlardan oluştuğu ifade edilmektedir (Önal, 2022, s. 302; Rice, 1957, s. 467-468). Bunlar ayrıca Geç Antik Çağ'da (5. ve 6. yüzyıl) Hristiyan Mimarisi içerisinde değerlendirilmektedir (Önal, 2022, s. 302; Strube, 1993, Taf. 16e, f, Taf.34 a, b, Taf.49d).

Harran Ulu Cami'nde en ilgi çeken hususlardan biri, kible duvarı arkasındaki sokaktan mihraba inen merdivenli yol ve bu yol ile bağlantılı iç içe geçen iki küçük odadır. Buradaki merdiven ve odalar, Anadolu camilerinde tek örnek olması açısından önem taşımaktadır. İmamın bu kısa yoldan mihraba inerek namaz kıldırıldığı ve mihrap üzerindeki iki küçük odayı hazırlık amacıyla kullandığı tahmin edilmektedir. Sokaktan gelen bu kısa yolun cami planına dahil edilmesinin diğer önemli bir nedeni de, sultanın kısa ve emniyetli bir yoldan camiye inmesini sağlamak olmalıdır. Caminin mihrabı orta eksenenden batıya kaymış durumdadır. İlk yapıldığında mihrabın düz olduğu ve doğusunda önce halife, sonradan valinin kullandığı özel bir kapının bulunduğu, batısına nişli mihrabın yapıldığı belirtilmektedir (Rice, 1957, s. 468). Yarım daire biçimli niş şeklindeki mihrablar ise Emevi döneminden itibaren görülmektedir. Harran Ulu Cami'de her iki tipte mihrab kullanılmıştır (Önal, 2022,

s. 303). 2020 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında nişli mihrabın 1.22 m batısında güney-kuzey yönünde minber yatağına rastlanmıştır. Zeminden 3 cm aşağıda olan ince uzun dikdörtgen şeklindeki bu yatak iki bölümden oluşmaktadır. Kuzey bölümü orta kısmı boş olan bir kanalı andırmaktadır. Orta kısmındaki boşluğa minberin ahşap kısmı oturtulmuş olduğu tahmin edilmektedir (Önal, 2022, s. 303).

Dikdörtgen planlı avlunun üç tarafı revaklarla çevrilidir. Revaklı avlunun ortasında kesme taşlardan içe doğru basamaklı olarak tasarlanmış, fiskiyesi zarif işçilikli bir havuz (şadırvan) yer almaktadır. Şadırvana su getiren kanallar ile tahliye kanalları günümüze kadar gelmiştir. Kuzeybatıda ise geniş ve derin bir kuyu bulunmaktadır. Avlunun kuzey duvarının doğu kesiminde minare yer almaktadır. Minarenin mevcut yüksekliği 34.49 m'dir. Bu yüksekliğin üstünde olması gereken şerefesi günümüze ulaşamamıştır. Gövdesinin her cephesinde aynı hizada dikdörtgen şeklinde 50 x 15 cm. genişliğinde aydınlatma amaçlı tasarlanan açıklıklar bulunmaktadır. Minare gövdesinin alttan 22 m.'lik kısmı düzgün kesme taşlardan, üst kısmı tuğladan inşa edilmiştir. Tuğlalı kısmın H. 508 / M. 1114 ve H. 522 / M. 1128 depremlerinden sonra inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. 2019-2020 yılında yapılan restorasyon çalışmalarında minarenin çatlayan tuğla duvarı onarılarak üzeri yağmurun girmemesi için pleksi malzemeye örtülmüştür.

#### **Deprem Sonrası Harran Ulu Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:**

Harran Ulu Cami'de depremde avludan harime açılan ana kemerin sağındaki ve solundaki kemerlerden birer tanesi yıkılmıştır. Yıkılan bu kemerlerin 2019 yılında Gaziantep Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü denetiminde yapılan rekonstrüksiyon yapıya ait kısımlar olduğu tespit edilmiştir. Yaşanan depremde bu kısımda oluşan yıkıntılar arasında caminin orijinal mimari parçaları bulunduğundan enkaz kazı çalışmaları yapılmıştır (Lev. 19). Molozlar arasından oldukça ağır olan kesme blok taşlarının kaldırılıp uygun yere istiflenmesinde vinç kullanılmıştır. Yıkıntılar altında kalan ve caminin 12. yüzyıla ait özgün mimarisini yansıtan işlenmiş kemer parçaları, sütun tanburları, sütun başlığı ve kaidelerinden oluşan 10 taş eser meydana çıkarılarak belgelenmiştir. Ayrıca, cami minaresinde düşey eksende hem taş malzemede, hem de derzlerde derin yapısal çatlaklar gözlemlenmiştir (Lev. 20, Foto. 2). Mayıs 2023'te, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ihalesi yapılan "Harran Ulu Cami Restorasyonu ve Çevre Düzenlemesi Projesi" kapsamında Harran Ulu Cami'nde kazı ve restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmada mimaride duvar ve kemer örgülerinde deprem öncesi restorasyonlarda kullanılmayan demir kenetleme sistemi kullanılmıştır.

**Levha 19**

Harran Ulu Cami’de Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Harran Great Mosque*



Örülen taş duvar ve kemerlerde taşlar birbirine demir kenetlerle bağlanmıştır. Bağ yerlerine ise kurşun dökülmüş, benzer uygulamalar yapının minaresine de uygulanmıştır. Harimin orijinal ana kapısının sağındaki ve solundaki 5 kemer restorasyon çalışmaları kapsamında ayağa kaldırılmıştır. Caminin 33 metre yüksekliğindeki

mevcut minaresinin yaklaşık 11 metre yüksekliğindeki tuğla kısmında çatlamalar meydana geldiğinden, tuğlalı kısım tamamen sökülüştür. Yeniden tuğla ile örülen minare özgün durumuna getirilerek, alt kısımdaki kesme taştan gövdenin çatlayan kısımlarına demir kenetlemeler yapılmıştır (Lev. 20, Foto. 3).

**Levha 20**

1-2. Harran Ulu Cami Minaresinin Depremden Önceki Durumu / *The Situation of the Minaret of Harran Great Mosque before the Earthquake*

3. Harran Ulu Cami Minaresinin Depremden Sonraki Durumu / *The Situation of the Harran Great Mosque Minaret after the Earthquake*



## GERMUŞ SURP ASDVADZADZİN KİLİSESİ

Şanlıurfa İli, Haliliye İlçesi, Dağteği Mahallesi'nde, Kentsel Arkeolojik Sit Alanı içinde bulunmaktadır. 19. yüzyılda Germuş Köyü'nde 3000 nüfusun olduğu, köyde bir apostolik kilisesi, kilisenin batısında bir okul ve protestan cemaatine ait iki adet şapel olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu dönemde Başpiskopos Khoren Mıkhıtyan buradaki eski kiliseyi yıktırması ve Hagop Ardzivyan mimarlığında 1881 yılında yeni bir kilise inşa ettirmiştir (Kırmızı, 2019, s. 17). Kilisenin kitabesi mevcut değildir ancak yapı incelendiğinde, çan kulesinin ve ana kubbesinin olması Tanzimat döneminde yapıldığına işaret etmekte, yapıdaki detaylar ve tarihi göz önüne alınarak inşa tarihi 1881 olarak kabul edilmektedir (Kırmızı, 2019, s. XIX). Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi inşa tarihinden 1915 yılına kadar kilise olarak kullanılmıştır. 1915 yılından 2003 yılına kadar depo işlevi görmüştür. 2003 yılı parsel mülkiyeti Maliye Hazinesi'ne geçmesiyle yapı işlevsiz kalmıştır.

Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi doğu-batı yönünde uzanan üç nefli bazilikal planlı bir kilisedir (Lev. 21, Foto. 1). Özgün giriş kapısının bulunduğu narteks bölümünün açıklıkları sonradan kapatılmıştır. Kilisenin girişi güney cephesinde bulunan kapıdan sağlanmaktadır. Yapının üst örtüsü düz toprak damdır. Zemin katta narteks, naos, bema, pastophoria, apsis ve apsiyol mekânları bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı yapının kârgir beden duvarının iç ve dış yüzeyi kesme taşlardan inşa edilmiştir. Germuş Kilisesi'nde yöresel malzeme olan, yumuşak ve işlemeye elverişli kireç taşı kullanılmıştır. Bu taşların köyün kuzeyinde bulunan taş ocaklarından çıkarıldığı düşünülmektedir (Çiftçi ve Dalkılıç, 2021, s. 121).

Narteks mekânı payeler ile birbirinden ayrılan beş bölümden oluşmaktadır. Özgün durumunda yarı açık bir mekân olan narteksin batı duvarında beş, kuzey ve güney duvarlarında ise birer tane sivri kemerli açıklık bulunmaktadır. Günümüzde batı ve kuzey cephesinde

yer alan açıklıklar tamamen, güney cephesinde yer alan açıklığın ise bir kısmı moloz ve kesme taşlarla örülerek kapatılmıştır. Narteks mekânının üzerinde yer alan koro katına iç mekândan naos bölümünün kuzey duvarında yer alan merdiven ile, dıştan ise güney cephesinden girişi olan iki ayrı merdivenle ulaşılmaktadır. Çatı katına ulaşım koro katının güneybatı köşesinde bulunan dairesel planlı merdiven ile sağlanmaktadır. Yapıda naos bölümünde bulunan ana kubbe ve koro katında bulunan kubbelerle beraber 4 kubbe bulunmaktadır.

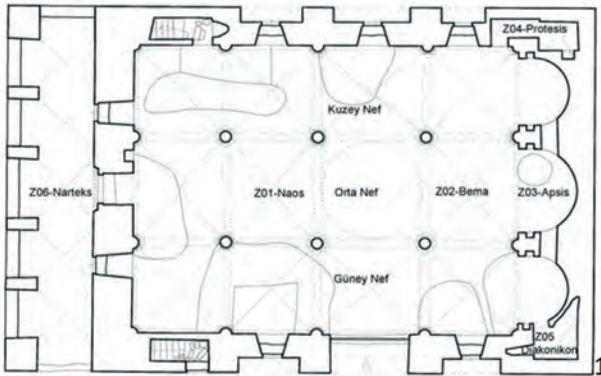
Naos kısmında üç nefli mekânın bölümlenmesi doğu-batı doğrultusunda iki dizi 3'er sütun ile sağlanmıştır. Kuzey ve güney neflerin üst örtüsü çapraz tonoz, orta nefin üst örtüsü çapraz tonoz ve kubbedir. Naos mekânının batı duvarında iki tane yarım daire kemerli pencere açıklığı, bir tane dikdörtgen biçimli niş ve orta aksta yarım kubbe örtülü özgün giriş kapısının açıklığı bulunmaktadır. Naos mekânının batı duvarının kuzey ve güney köşelerinde çeyrek daire biçiminde ve nefleri bölen sütunlarla aynı aksta yer alan iki tane yarım daire biçiminde plastır mevcuttur. Neflerin akslarının devamında ise koro katına açılan üç tane sivri kemerli açıklık bulunmaktadır (Kırmızı, 2019, s. 21).

Yapı cephelerinin tamamını dönen iç bükey profilli taş silme mevcuttur. Kuzey ve güney cephelerinin batı köşelerinde haç sembolü ile sonlanan ve cephe yüzeyinden 3 cm yüksekliğinde tasarlanan bezemeler bulunmaktadır. İç mekânda daha zengin bir süsleme görülmektedir. Yapının kaburgalı ana kubbesi on iki parçaya bölünmüştür. Kaburga kemerleri kubbenin kilit taşında birleşmektedir. Kubbe kasnağının üzerinde sonlanan kaburga kemerlerinin bitiş taşları bezemelidir. Ana kubbedeki pencere boşlukları dilimli kemerlere sahiptir (Lev. 22, Foto. 1). Pencereler, tepesinde bir haç sembolü olan profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Kubbe kasnağında iki sıra mukarnas benzeri bir bezeme bulunmaktadır.

### Levha 21

1. Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi Zemin Kat Planı / *Germuş Surp Asdvadzadzin Church Ground Floor Plan* (Kırmızı, 2019, s. 19, şek. 3.4)

3. Kilisenin Batı Girişi / *Western Entrance Of The Church*



**Levha 22**

1. Depremden Önce Kilisenin Naos Mekânındaki Ana Kubbe / *The Main Dome in the Naos of the Church before the Earthquake* (Kırmızı, 2019, s. 102, şek. C.59)

2. Kilise Kubbesinin Deprem Sonrası Durumu / *The State of the Church Dome after the Earthquake*



Pendantiflerin yüzeyine ise dilimli kemerden açıklığı bulunan birer niş yapılmıştır. Büyük bir bölümü yok olmuş kubbe yüzeyindeki fresklerin bir kısmı okunmaktadır. Pencere etrafındaki yarım daire kemer açıklığının köşe noktaları ve haç sembolü mavi renktedir. Kabartma şeklindeki haç sembolünün üzerinde freskler mevcuttur (Kırmızı, 2019, s. 39). Apsis üzerinde yer alan yarım kubbe dokuz parçaya bir rozet ile sonlanmaktadır. Kubbe kasnağı ve kaburga kemeri mavi renge boyanmıştır. Kaburgaları arasında yer alan bezeme ögesi ise haç sembolü ile sonlanmaktadır. Kabartma şeklindeki bu bezemelerin üzerinde kahverengi ve mavi renkte freskler bulunmaktadır (Kırmızı, 2019, s. 39).

Kapı ve pencere doğramalarının söküldüğü yapıda yalnızca bazı pencerelerin demir parmaklıkları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Depo olarak kullanıldığı dönemde zemin katta bulunan ve dış mekân ile bağlantılı kapı, pencere ve sivri kemerli açıklıklar kapatılmıştır. Özgün giriş kapısı kapatılarak güney cephesinde yeni bir kapı açılmıştır. Çan kulesi, kapı-pencere doğramaları ve kitabe gibi detaylar bu dönemde kaybedilmiştir. Parsel mülkiyetinin Maliye Hazinesi'ne geçmesinden sonra bakımsızlık ve kaçak define kazılarından dolayı yapı harap bir durumdadır.

**Fotoğraf 3**

Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ndeki Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Germuş Surp Asdvadzadzin Church*



**Levha 23**

Depremden Sonra Kilisede Tespit Edilen Özgün Mimari Parçalar ve Freskler / *Original Architectural Pieces and Frescoes Discovered in the Church after the Earthquake*



### Deprem Sonrası Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:

Kilisenin deprem nedeniyle kaburgalı kemerli ve freskli kubbesinin 3/1'i çökmüştür (Lev. 22, Foto. 2). Çöken mimari parçalar kilise zemininde yığılı halde tespit edilmiştir. Kubbeden düşen mimari parçaların fotoğrafları çekilerek ölçüleri alınmış ve krokileri çizilmiştir (Foto. 3). Kubbeye ait haç, çiçek ve dilimli motiflerinin olduğu 35 tane mimari parça tespit edilmiş, bunlar diğer molozlar arasından ayrılarak kilise içinde uygun yere taşınmıştır (Lev. 23). Ayrıca kubbeye ait çivit mavisi ve krem renkli fresk parçaları da toplanarak kilise de uygun yere bırakılmıştır. Yapılan incelemede kilisenin duvarlarında çok sayıda dikey çatlamlar olduğu görülmüştür.

### SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

İnsanların yaşam alanlarını etkileyen doğal afetlerde, tarihi yapıların hasar görme olasılıkları arasında usulüne uygun olmayan bakım ve onarım faaliyetleri ile yapıya zarar veren fonksiyon değişiklikleri gibi nedenler bulunmaktadır. Özellikle çoklu afete maruz kalan bölgelerde afet yönetimi kapsamında yapılacak çalışmalar, kültürel mirasın varlığını tehdit eden yıkıcı etkilerin kontrol altına alınmasında hayati önem taşımaktadır. Ancak, kültür ve tabiat varlıklarının afetlere karşı korunmasında yasal, kurumsal, idari, finansal sorunlar, yapım teknikleri ve yapım malzemeleri ile ilgili çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır (Tercan, 2018, s. 314). Diğer önemli

bir sorun da yapı malzemesi sorunlarıdır. Geleneksel yapılar genelde taş, ahşap, kerpiç ve tuğladan yapılmış olduklarından birçok afete karşı dayanıksızdırlar. Ahşap yapıların çoğu yangınlar sonucunda yok olmuşlardır. Diğer yapılar ise başka doğal afetler ya da kentsel rant baskısı nedeniyle yakılmaktadırlar. Korunacak bir eserin durumunun incelenmesi, bozulma nedenlerinin araştırılması, tespit edilmesi ve buna göre müdahale yöntemlerinin geliştirilmesi gereklidir (Tercan, 2018, s. 315).

Şanlıurfa'da Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları kapsamında yaptığımız çalışmalar neticesinde, irdelenecek yapıların belirlenmesi, belirlenen yapıların deprem odaklı envanterlerinin oluşturulması, çoklu afet risklerinin değerlendirilmesi, riskli yapıların belirlenmesi ve buna bağlı olarak yapıların önceliklendirilmesinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan restorasyon ve rekonstrüksiyonların mevcut yapı ile uyumlu olması, yapıya gelen yüklerin aktarımında birlikte çalışması gerekmektedir. Deprem sonrası alanda yapılan incelemelerde sonradan eklenen ya da ayağa kaldırılan kısımların mevcut yapı ile bütünleşememesinden dolayı yıkıldığı görülmüştür. Örneğin rekonstrüksiyonu yapılan Harran Ulu Cami'de avludan harime açılan ana kemerin sağındaki ve solundaki kemerlerin sadece tek yönlü çalışması, diğer eksende yükleri karşılayan herhangi bir yapı elemanının olmaması sebepleriyle bağlantısız kalmasından dolayı deprem yükü altında çöktüğü düşünülmektedir.

Yapılan çalışmalarda da görüldüğü gibi, narinlik oranı yüksek bir yapı olan minareler depremlerde en çok hasar gören yapılardır. İncelenen tüm cami minarelerinin (Şanlıurfa Ulu Cami, Dabakhane Cami, Harran Ulu Cami, Birecik Ulu Cami ve Halfeti Ulu Cami) hasar aldığı görülmüştür. Yanal yük olan deprem yüküne karşı dayanımı zayıf olan minarelerin; deprem yükü yanında tasarım hataları, malzeme bozulmaları, bağlantı yetersizlikleri, bakım onarım ihmalleri gibi sebeplerle daha ağır hasar gördükleri tespit edilmiştir.

Harran Ulu Cami minaresinde oluşan derin yapısal çatlakların hem derzlerde hem de taş malzemede olması malzeme mukavemetinin çok düşük olduğunu düşündürmektedir. Minarenin en üst kısmındaki daha önce yapılan restorasyonla iyileştirilen tuğla kısımlar deprem sırasında yıkılmıştır. Yeni yapılan restorasyon çalışmalarında, minarede oluşan çatlaklara uygulanan demir kenetleme yönteminin oluşacak diğer depremlerde mimarinin önceki durumuna göre çok daha etkili koruma yöntemi olacağı düşünülmektedir. Benzer demir kenet uygulaması Şanlıurfa ve depremden etkilenen diğer illerdeki restorasyonu yapılacak olan anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinde de gerçekleştirilmelidir. Harran Ulu Cami’de deprem sonrası başlayan restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları neticesinde deprem etkisinin yaraları sarılmıştır. Şanlıurfa’daki Germuş Kilisesi, Dabakhane Cami, Urfa Ulu Cami, Birecik Ulu Cami ve Halfeti Ulu Cami’de ise restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışma projelerine Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun olumlu kararından sonra başlanması gerekmektedir. Ayrıca deprem enkaz ayrıştırma çalışmamızda kataloğu yapılarak tespit edilen orijinal mimari parçaların kullanılması restorasyon ihale şartına konulmalıdır.

Depremlerde yıkılan veya ağır hasar gören anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinde bağlayıcı olarak kireç harcının çok zayıf kaldığı görülmüştür. Bu nedenle, restorasyon görece yapılıncı harcında kireç çukurlarında uzun zaman bekletilen ve bağlayıcılığı üst seviyeye ulaşan kireçlerin kullanılması elzemdir.

Depremden önce bakım-onarımı yapılmayan kültür varlıklarının depremden dolayı daha ağır hasar aldıkları ve yapısal sorunlar taşıdıkları tespit edilmiştir (Germuş Kilisesi, Halfeti Ulu Cami). Deprem sırasında zemin hareketlerinin doğurduğu gerilmelerin yapının zemin döşemelerinin yatay terazisinin bozulmasına, taşıyıcı ayak ve sütunlarda yapısal çatlaklar oluşmasına (Halfeti Ulu Cami, Birecik Ulu Cami), çift cidarlı duvarların birbirinden ayrılıp yıkılmasına (Halfeti Ulu Cami) sebep olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda yapılan envanter ve arşiv çalışmaları kültürel miraslarımızın belgelenmesi açısından son derece önemlidir. Hasar almış yapıları korumak için, bunlara kendi özgünlük

ve bütünselliklerini bozmadan geri döndürebilecek müdahalelerde bulunulmalıdır. Yapıların bakım, basit onarım ve müdahalelerinin belirli bir takvime bağlanması gerekmektedir. Ayrıca koruma projeleri başlatılmalı ve bu projelerde yapılara ait tarihsel, yapısal ve mimari araştırmalar yapılmalı, yapısal davranışlar tespit edilmeli ve sorunlar belirlenmelidir.

Kültür varlıklarının değerleri bağlamında, aynı nitelikli sorunları aynı müdahalelerle çözmeyi amaçlayan tutarlılık bağlamında ve koruma/kullanma dengesini sağlama bağlamında yapılara müdahale edilmelidir. Yorumlara dayalı onarımlar, restorasyon ve rekonstrüksiyonlar yapılırken koruma süreci ve koruma kararlarına halkın da katılması sağlanmalı, hatta korumayı gerçekleştirecek ilk grubun yerel halk olduğunun benimsenmesi gereklidir.

## KAYNAKLAR

- AFAD (2023). 06 Şubat 2023 Pazarcık-Elbistan (Kahramanmaraş) Mw: 7.7 – Mw: 7.6 Depremleri Raporu, 06.05.2023, [https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu\\_02.06.2023.pdf](https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu_02.06.2023.pdf)
- AFAD (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş (Pazarcık Mw=7.7 ve Elbistan Mw 7.6) Depremleri ve Artçıları, Saha Gözlemlerini, Yapısal Hasarları ve İleriye Yönelik Önerileri İçeren Değerlendirme Raporu, 02.06.2023, [https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu\\_02.06.2023.pdf](https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu_02.06.2023.pdf)
- Alp, S. (1999). A. Durukan (Ed.), *Birecik'teki eserler: Camiler, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova ilçeleri ile Rumkale'deki taşınmaz kültür varlıkları*. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları.
- Anadol, K., Arıoğlu, E. (1977, Sayı:4). Tarihi anıtların depreme karşı korunması. *Mimarlık* 77/4, 38-3.
- Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da ilk Türk mimarisi: Başlangıcı ve gelişmesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Çiftçi, S. ve Dalkılıç, N. (2021). Preservation and sustainability of traditional rural areas which were ethnically diverse in the past: example of the village of Germuş in Şanlıurfa. *Turkish Studies*, 16(7), 113-135. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.52719>
- Ekinci, A. ve Paydaş, K. (2008). *Taş devrinden Osmanlıya Urfa tarihi*. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages archeologiques dans la Turquie orientale*. Institut Français D'Archeologie De Stamboul. E. de Boccard.
- Guidetti, M. (2009). The Byzantine heritage in the dār al-Islām: Churches and mosques in al-Ruha between the sixth and twelfth centuries. *Muqarnas*, 26(1-36). Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004175891.i-386.5>
- Güler, M. (2005). *12. Yüzyıl Anadolu Türk camileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Güler, M. (2018). Birecik Ulu Camii'nin mimari olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XIII (26), 189-219.
- Güler, G., Güler, M. (2022). Y. Taş (Ed.), *Halfeti ulu camii'nin mimari olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi*. Ortaçağ'dan günümüze Rumkale ve Halfeti (s. 416-417) içinde. Çizgi Kitapevi Yayınları.
- İbn Şeddâd (1991). *el-A'lâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i 'ş-Şâm ve'l-Cezîre*. (Y. Z. Abbâre, Çev.), Dimaşk, III/1.
- Karakaş, M. (2001). *Şanlıurfa ve ilçelerinde kitabeler*. Şanlıurfa Belediyesi Yayınları.
- Kılavuz, B. N. (2005). *Güneydoğu Anadolu bölgesi minareleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Kılavuz, B. N. (2009). Farklı bir tip olarak karma gövdeli minareler: Güneydoğu Anadolu örnekleri. M. Görür (Ed.), *X. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Prof. Dr. Örcün Barışta'ya Armağan* (s. 471-487) içinde. Gazi Üniversitesi.
- Kırmızı, İ. (2019). *Şanlıurfa İli Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi Koruma Projesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1992). *Şanlıurfa su mimarisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1993). *Şanlıurfa camileri*. Şurkav Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1995). *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih Şanlıurfa Valiliği Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 1990-1995*. Şurkav Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2009). *Yıldız albümlerinde Urfa*. Harran Üniversitesi Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2011). *Urfa: Fotoğraflarla evvel zaman içinde*. Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2013). *Şanlıurfa ili camileri*. Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C., Akalın, M., Kürkçüoğlu, S. ve Güler, S. E. (2002). *Şanlıurfa uygarlığın doğduğu şehir*. Şurkav Yayınları.
- Lloyd, S. ve Brice, W. (1951). Harran. *Anatolian Studies* I, 77-111.

Oktay, S., Taş, N. ve Taş, M. (2020). Kültürel miras alanlarının korunması ve afet yönetimi ilişkisi. *Dirençlilik Dergisi*, 4(2), 305-321.

Oppenheim, M. F. (1913). *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien. Gesammelt im Jahre 1899*. Vol. 2. Hinrichs.

Önal, M. (2022). Harran Ulu Cami’de restorasyon ve kazı çalışmaları 2019-2021. S. Eroğlu Bilgin, S. Çokoğullu ve M. Oral (Ed.), *Bir ömür Urfa A. Cihat Kürkçüoğlu armağanı* (s. 300-329) içinde. Gece Kitaplığı Yayınları.

Polat, T. (2021). Geç dönem Osmanlı mimarisinde bölgesel bir süsleme: Bacini (Şanlıurfa örnekleri üzerinden bir değerlendirme). *Sanat Tarihi Dergisi* (30)2, 1117-1145.

Rice, D. S. (1957). From Sin to Saladin. Excavations in Harran’s Great Mosque, with Light on the Babylonian King Nabonidus and his 104 Year Old Mother, *The Illustrated London News* (s. 467-468).

Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An architectural and archaeological survey*. The Pindar Press.

Strube, C. (1993). *Baudekoration im Nordsyrischen Kalksteinmassiv*. Mainz.

Tercan, B. (2018). Koruma politikaları: Tarihi, kültür ve doğa varlıklarının afetlere karşı korunması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 299-318.

Turan, A. N. (2005). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*. Şurkav Yayınları.

TÜBİTAK (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depreminin Tarihi ve Kültürel Mirasa Etkilerinin Araştırılması, 25.03.2023, [https://deprem.tubitak.gov.tr/assets/pdf/05\\_Sabah%20Oturumlar%C4%B1/SabahSalonG/OzetKontrolSabahG/G9-1002CRe%C5%9FatAtakayOygu%C3%A7.pdf](https://deprem.tubitak.gov.tr/assets/pdf/05_Sabah%20Oturumlar%C4%B1/SabahSalonG/OzetKontrolSabahG/G9-1002CRe%C5%9FatAtakayOygu%C3%A7.pdf)

UNESCO, ICOMOS-ICORP, MARSH International, ICCROM, UNISDR (2013). Heritage and resilience issues and opportunities for reducing disaster risks. Erişim adresi: <https://www.undrr.org/publication/heritage-and-resilience-issues-and-opportunitiesreducing-disaster-risks>.

## URL KAYNAKLAR

URL 1. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligiistatistigi.html>

URL 2. <https://www.sabah.com.tr/sanliurfa/2021/10/25/sanliurfa-ulu-cami-mimarisiyle-tarihi-bugune-tasiyor>

URL 3. [https://www.mustafacambaz.com/details.php?image\\_id=40541](https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=40541)

URL 4. [https://www.mustafacambaz.com/details.php?image\\_id=40541](https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=40541)

URL 5. <https://www.google.com/imgres?imgurl=http://birecik.gov.tr/kurumlar/birecik.gov.tr>

URL 6. <https://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=2688>

# OSMANLI DÖNEMİNDE KÖMÜRHAN VE İZOLİ'DE KÖPRÜ YAPMA ÇALIŞMALARI

## BRIDGE CONSTRUCTION WORKS AT KÖMÜRHAN AND İZOLİ DURING THE OTTOMAN PERIOD

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                     |                             |
|-------------------------------------|-----------------------------|
| Başvuru: 2 Şubat 2024               | Received: February 2, 2024  |
| Hakem Değerlendirmesi: 6 Mayıs 2024 | Peer Review: May 6, 2024    |
| Kabul: 15 Kasım 2024                | Accepted: November 15, 2024 |

DOI : 10.22520/tubaked.1430794

**Enver ÇAKAR\* - Korkmaz ŞEN\*\* - Yavuz KISA\*\*\* - Ahmet TOPRAK\*\*\*\***  
**Tuba Nur OLĞUN\*\*\*\*\* - Murat ŞAHİN\*\*\*\*\***

### ÖZET

Murat ve Karasu nehirleri Keban önlerinde birleşerek Fırat Nehri'ni oluşturur. Malatya ve Elazığ arasındaki sınırı da belirleyen bu nehir, aynı zamanda İstanbul'dan Bağdat'a uzanan tarihi yol ağının da güzergâhında bulunmaktadır. Bu güzergâhta yer alan İzoli veya Kömürhan mevkiinde, Fırat Nehri üzerinde doğrudan ulaşımı sağlayacak bir köprü yapma düşüncesi Osmanlı Dönemi'nde yoğunluk kazanmıştır. Nitekim Sultan IV. Murad Bağdat Seferi sırasında Kömürhan'da bir köprü yaptırmak istemiş ancak teknik ve mali zorluklar sebebiyle inşası mümkün olmamıştır. Bilinen bu ilk girişimden sonra, Sultan I. Mahmud ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde Kömürhan'da bir köprünün inşası için çalışmalar yapılmış ise de her iki girişimden de müspet bir sonuç elde edilememiştir. Fırat Nehri üzerinde doğrudan ulaşımı sağlamak için Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen ilk ve tek yapı ise İzoli mevkiinde zamanın Elaziz Valisi tarafından yaptırılarak hizmete açılan ahşap köprüdür. Cumhuriyet Dönemi'nde de bir müddet hizmet vermeye devam eden bu köprü, 1929 yılında yaşanan taşkın sırasında suya kapılarak tamamen yıkılmıştır.

- \* Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 122K421 numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.
- \* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta: ecakar@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2601-2013.
- \*\* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta: ksen@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4332-7567.
- \*\*\* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta: yvzkisa@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0001-7101-3085.
- \*\*\*\* Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta: atoprak@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6790-1856.
- \*\*\*\*\* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta: tnbaz@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5654-0020.
- \*\*\*\*\* Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Elazığ / Türkiye  
e-posta: msahin@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6733-1136.



Malatya-Elazığ arasındaki ulaşımın kesintiye uğramaması için 1930 yılında Kömürhan Boğazı'nda yeni bir köprünün yapılmasına karar verilmiş ve 1932 yılında inşası tamamlanarak hizmete açılmıştır. Bu çalışmanın amacı, İstanbul'dan Bağdat'a uzanan tarihi yol ağlarını ve bu yol ağı üzerinde bulunan Fırat Nehri üzerinde doğrudan ulaşımı sağlamak için Kömürhan ve İzoli mevkieinde Osmanlı Dönemi'nde yapılan köprü çalışmalarını ve bu çalışmaların ulaşım ve mimarlık tarihi açısından önemini ortaya koymaktır. Çalışmanın başlıca kaynakları ise Osmanlı arşiv belgeleri ile seyahatnameler, gazeteler, salnameler ve konu ile alakalı araştırma ve incelemelerdir.

**Anahtar Kelimeler:** Elazığ, Malatya, Kömürhan, İzoli, Fırat Nehri, Tarihi Köprüler

## ABSTRACT

Murat and Karasu rivers merge in front of Keban and form the Euphrates River. This river, which also determines the border between Malatya and Elazığ, is also on the route of the historical road network extending from Istanbul to Baghdad. The idea of building a bridge over the Euphrates River at İzoli or Kömürhan, which is located on this route, gained intensity during the Ottoman Period. As a matter of fact, Sultan Murad IV wanted to build a bridge at Kömürhan during the Baghdad Expedition, but it could not be built due to technical and financial difficulties. After this first known attempt, Sultan Mahmud I and then Sultan Abdulhamid II made efforts for the construction of a bridge at Kömürhan, but no positive result could be obtained from both attempts. The first and only structure built in the Ottoman Period to provide direct transport on the Euphrates River was the wooden bridge built and put into service by the Governor of Elaziz at the time at the İzoli location. This bridge, which continued to serve for a while in the Republican Period, was completely destroyed during the flood in 1929. In order not to interrupt the transport between Malatya and Elazığ, it was decided to build a new bridge in Kömürhan Strait in 1930 and its construction was completed and put into service in 1932. The aim of this study is to reveal the historical road networks extending from Istanbul to Baghdad and the bridge works constructed in the Ottoman period at Kömürhan and İzoli locations in order to provide direct transportation over the Euphrates River on this road network and the importance of these works in terms of transport and architectural history. The main sources of the study are Ottoman archive documents, travelogues, newspapers, the Ottoman yearbooks (salnames) and researches and studies related to the subject.

**Keywords:** Elazığ, Malatya, Kömürhan, İzoli, Euphrates, Historical Bridges

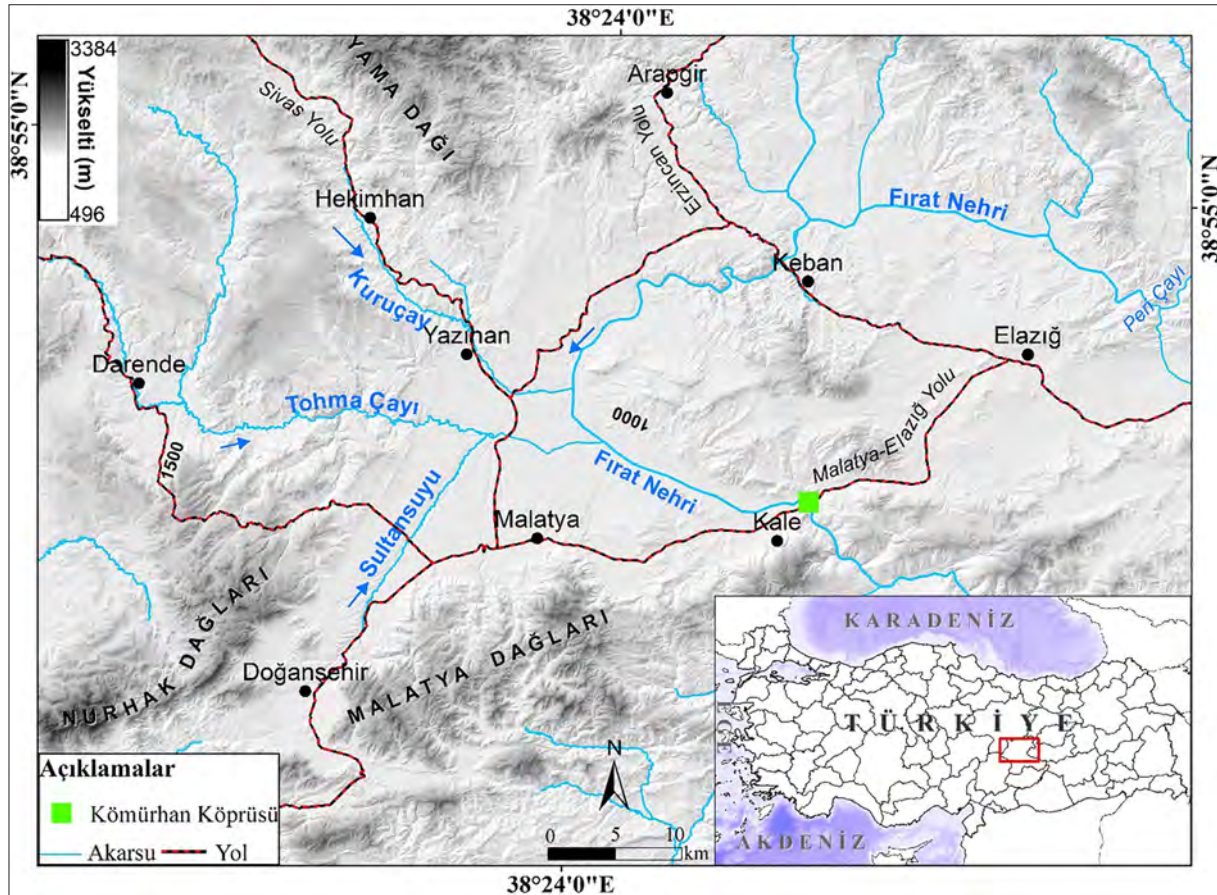
## GİRİŞ

Elazığ (Harput) ve Malatya arasındaki yol (bkz. Şek.1), Anadolu'daki en eski ulaşım ağları arasında yer almaktadır. Batı Anadolu'da Sardeis'den (Sart) İran'da Susa'ya kadar uzanan ve ticaretin yanı sıra satrapların (valiler) denetimi, vergilerin merkeze ulaştırılması ve haberleşme gibi etkinliklerin yürütülmesi amacıyla tesis edildiği bilinen Pers Kral Yolu bu mevkiden geçmekteydi. Adı Antik Dönem tarihçisi Herodotos tarafından kaydedilen ve coğrafi yapıyla birlikte su geçitlerinin elverişliliğine bağlı olarak şekillenen bu yol, Ephesos'dan başlayarak Karabel Geçidi'ne, buradan da Gediz Ovası'nı aştıktan sonra Sardeis'e ulaşıyordu. Bu noktadan sonra ise Lydia ve Phrygia bölgelerinde tartışmalı farklı rota önerileriyle ele alınan yol, Malatya'dan (Melitene) sonra Fırat Nehri'ni (Euprates) aşır Harput (Elazığ)-Diyarbakır-Nusaybin istikametinden devam ederek Musul-Bağdat-Ninova-Erbil-Elam üzerinden Susa'ya ulaşıyordu (Kalkan, 2022, s. 417; Afshari ve Akarsu, 2021, s. 133-150).

Romalılar Dönemi'nde Anadolu'da kullanılan yol ağları da büyük ölçüde bilinmektedir. Bu dönemde özellikle Metilene (Malatya), Sebasteia (Sivas), Arabissos ve Samosata (Sümeysat) gibi merkezlerle Fırat Nehri'ne ulaşan yolları askeri ve ticari açılardan oldukça önemliydi (Ramsay, 1960, s. 302-303,310). Anderson'un tespitlerine göre ise Bizans Dönemi'nde Kayseri'den Doğu'ya giden iki yol olup bunlardan birincisi Büyük Doğu rotası olarak adlandırılan Herpa (Yeregeçen), Ariarathia, Tzamandos (Azizie) ve Gurun (Gürün) tarafından Melitene (Malatya) ve Doğu'ya giden rota, ikincisi ise Anti-Toros üzerinden geçip Kuruçay Geçidi, Kokusos (Göksun) ve Arabissos (Yarpuz) üzerinden Melitene'ye ulaşan Roma yoluydu. Gürün'den ayrılan yol Tohma Çayı'dan (Melas) Taranta'ya (Darende), oradan da Melitene'ye iniyordu. Buradan da Sophene'nin ucundaki sol kıyıda yer alan Tomisa'da Fırat Nehri'ni geçerek Bizans Dönemi'nde Anzitene olarak adlandırılan Hanzit'e gelmekteydi ki burası Metilene ile Samosata (Samsat) arasında yer alan askeri bir sınır kalesiydi (Anderson, 1897, s. 22, 24-26).

Şekil 1

Elazığ-Malatya Karayolu Bağlantısı<sup>1</sup> / Elazığ-Malatya Highway Connection



<sup>1</sup> Bu harita, Open Street Map verileri (GEOFABRİK, 2022) kullanılarak elde edilmiştir. Bu verilerden yol ve akarsu verileri temin edilirken Sayısal Yükselti Modeli verileri ise Alos 12.5 m DEM optik uydu görüntülerine ait verilerin fotogrametrik yöntemler aracılığıyla elde edilmesiyle oluşturulmuştur. / This map was obtained using Open Street Map data (GEOFABRİK, 2022). While road and river data were obtained from these data, Digital Elevation Model data were created by obtaining the data of Alos 12.5 m DEM optical satellite images by photogrammetric methods.

Selçuklular Dönemi'nde Anadolu yolları büyük önem kazandı ve zamanla bir ağ gibi bütün Anadolu'yu saran kervan yolları üzerinde Selçuklu sultanları ve devlet adamları sayısız kervansaraylar yaptırdılar. Irak ve Suriye'den gelen ticaret yolları Gaziantep (Ayntap) ve Diyarbakır'dan geçerek Ağrı - Konya - İstanbul ana ticaret yoluna bağlanırken, Gaziantep'ten geçen yol ana ticaret yolu üstündeki Kayseri ve Sivas gibi iki önemli merkeze de ulaşırdı. Gaziantep'ten çıkan birinci yol Besni'den geçerek Elbistan üzerinden Kayseri'ye, ikinci yol ise Adıyaman-Malatya güzergâhını takip ederek Sivas'a ulaşıyordu. Nitekim Tecer Hanı ve Hekim Han gibi iki önemli han bu güzergâh üzerinde yer alıyordu. Suriye-Irak üzerinden gelip Diyarbakır'dan geçen diğer bir ticaret yolu ise, Diyarbakır - Malatya - Sivas, Diyarbakır - Ergani - Harput - Malatya - Sivas ve Diyarbakır - Ergani - Harput - Divriği - Sivas olmak üzere üç farklı güzergâhtan Sivas'a bağlanıyordu (Ersoy, 1995, s. 22, 24-26).

Osmanlı Dönemi'nde Anadolu ve Rumeli, askeri ve posta yollarıyla, âdeta bir ağ gibi sarılmıştı. Kara ulaşım ağları, İstanbul merkez olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmış ve birbirlerine tali yollarla da bağlanmıştı. Bunlardan sağ kol Hac Yolu olup, Üsküdar - Gebze - Hersek Dili - İznik - Eskişehir - Akşehir - Konya - Adana - Antakya yolu ile Halep ve Şam'a uzanırken orta kol, Üsküdar - Gebze - İzmit - Bolu - Tosya - Merzifon - Tokat - Sivas - Hasan Çelebi - Malatya - Harput - Diyarbakır - Nusaybin - Kerkük güzergâhını takip ederek Bağdat ve Basra'ya, sol kol ise orta kolla Merzifon'a kadar aynı yolu izleyerek Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale ve Erzurum üzerinden bir kol ile Kars'a, bir kol ile de Tebriz'e ulaşmaktaydı (Ekin, 2022, s. 36).

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta eyaletlerin durumu ile ülke sınırlarında elde edilen bilgileri devlet merkezine bildirmek ve hükümetin emirlerini gereken yerlere ulaştırmak için kurulan menziller, daha sonraları ordunun sefer esnasında iaşesinin temini, özel haberleşmeler, şehirlerarasında irtibatın ve nakliyenin sağlanması gibi farklı amaçlarla da kullanılmıştır. Fakat ordunun sefer esnasında kullandığı yol ve konaklarla ana yollar üzerindeki menziller genelde birbirinden farklı olurdu. Bu durumun oluşmasında ise haberleşme menzillerinin çoğunlukla yerleşim alanlarında bulunması ve yerleşim yerlerinin de gerek su bakımından gerekse coğrafi yönden büyük orduların konaklamasına müsait olmaması gibi sebepler etkili olmuştur (Halaçoğlu, 2004, s.159-161). Bu bağlamda, Malatya-Harput yolu da Osmanlı menzil teşkilatı içinde önemli bir yere sahipti. Evliya Çelebi Malatya'dan itibaren Fırat Nehri'nden Murat Nehri'ne kadar uğradığı köy, kasaba ve menzilleri; İzoli Köyü Menzili, Malkaç, Harput, Mollaköy, Habusu, Sarıkamış; Murat Nehri'nden Diyarbakır'a kadar olan menzilleri ise Palu, Demirkapı Köyü, Tirhi Köyü, Şat Nehri üzerindeki

Birdinç Köprüsü'nden geçerek Eğil'e, oradan da Hani, Ergani, Başhan Menzili, Ortahan Menzili, Harap Şerbetin Kasabası ve Kara Köprü'den sonra da Amid olarak sıralamıştır (Evliya Çelebi, 2010, s. 28-30).

Osmanlı kaynaklarında askeri sefer güzergâhları hakkında da oldukça zengin bilgiler yer almaktadır. Mesela Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1536 yılları arasında gerçekleştirdiği Irakeyn Seferi ve 1548 İran Seferi ile 17. yüzyılda IV. Murad'ın Revan ve Bağdat üzerine düzenlediği seferlerin güzergâhları ayrıntılı olarak bilinmektedir.

Feridun Bey'in Münşeat'ında Sultan IV. Murad'ın Revan (Erivan) seferine giderken takip ettiği menziller; Üsküdar, Hereke, İznikmid, İznik, Eskişehir, Bolvadin, Akşehir, Ilgın, Konya, Ereğli, Niğde, Kayseri, Sivas, Yassıçemen, Cibrin, Ak Köprü (Tercan yakınında), Mamahatun, Pink, Ciniş, Ilıca, Erzurum, Hasan Kal'ası, Kars ve Revan şeklindedir. Padişah ve ordusu İstanbul'a dönüşünde ise; Tebriz, Van, Erciş, Adilcevaz, Tatvan, Bitlis, Diyarbakır (Diyarbakır), Kara Köprü, Pağınık, Fırat Nehri, Malatya, Hasan Batrik, Hekim Hanı, Hasan Çelebi Köyü, Kangal Köyü, Sivas, Tokat, Amasya, Bolu, İznikmid, Hereke, Pendik ve Üsküdar hattını takip etmiştir (Feridun Bey, 1275, s. 408-410). Naima Tarihi'nde de IV. Murad'ın bu seferi için aynı güzergâh verilmiştir (Naima, 1281, s. 224-241).

Kanuni'nin 1548'de düzenlediği ikinci İran seferine katılan Fransız elçi d'Aramon ve ekibi sefer dönüşünde Adilcevaz, Muş ve Bitlis üzerinden Diyarbakır'a gelmiş, burada bir süre kaldıktan sonra Malatya ve Harput'a geçerek tekrar Diyarbakır'a, buradan da Urfa, Harran ve Birecik üzerinden Halep'e gitmiştir (Chesneau, 2022, s. 43-68; Eyice, 1991, s. 271). 1613 yılında Anadolu içlerine seyahat edip ertesi yıl İstanbul'a dönen seyyah Polonyalı Simeon da İzmir'den başladığı yolculuğunda, Bursa, Bolu, Merzifon, Gümüş, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Palu, Çapakçur ve Muş güzergâhını takip etmiş, sonra Ergani, Diyarbakır, Sivas ve Tokat istikametinden İstanbul'a gitmiştir (Andreasyan, 1964, s. 84-101).

1838'de İstanbul'dan Doğu'ya seyahat eden Moltke, Malatya'ya gitmek üzere Tokat'tan Sivas'a, oradan Hasançelebi üzerinden Hekimhan'a, ardından da Roma İmparatorluğu'nun geleneksel sınırı olarak kabul edilen Fırat Nehri'ne, oradan da Keban'a gitmiştir. Burada köprü olmadığından sal ile karşıya geçerek Harput'a ulaşan Moltke, Keban'dan Palu ve Eğil'e kadar Fırat üzerinde herhangi bir köprü'nün olmadığını da vurgulamıştır. Harput'tan Suriye sınırına doğru hareket eden Moltke, önce Malatya'ya, sonra da Sürgü Köyü'ne gelmiş ve burada bir dere üstündeki taş köprüden geçmiştir. Palu'da hazırlanan bir salla yolculuk yaptığını belirten Moltke, Palu ve Pertek'ten geçerek Keban'da karaya çıkmış, buradan da tekrar salla Samsat'a gitmiştir. 1839'daki

seyahatinde ise Arapgir'den Eğin'e gitmiş, Çemişgezek, Pertek ve Harput üzerinden de Malatya'ya dönmüştür (Moltke, 1999, s. 183,185-186, 188-190, 246-248, 250, 300-301). Bu seyahatleriyle ilgili olarak Moltke, Yukarı Fırat Bölümü'nde sadece Palu'daki sefil tahta köprü ile Sürğü Köyü'ndeki bir köprüden bahsetmiştir.

Mamuretülaziz vilayet salnamelerinde de vilayeti oluşturan bugünkü Elazığ, Malatya ve Tunceli illeri ile Erzincan'ın Kemaliye (Eğin) ilçesi arasındaki kara ve nehir ulaşım ağları ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Buna göre, Samsun İskelesi'nden başlayan ve Bağdat Caddesi olarak adlandırılan yol, Amasya, Tokat, Sivas ve Alacahan'a uğrayarak Mamuretülaziz Vilayeti sınırı olan Hasançelebi'ye, buradan da Hekimhan, Hasanbadrik ve Tohma Nehri üzerindeki Kırkgöz Köprüsü'nden geçerek Malatya'ya, buradan da İzoli yoluyla vilayet merkezine ulaşıyordu. Mamuretülaziz'den de Ergani üzerinden Diyarbakır'a varıldığı gibi, Keban'dan geçilerek Arapgir ve Eğin üzerinden Hosta Beli'ne, oradan da Kemah, Erzincan ve Gümüşhane'den Trabzon iskelesine ulaşıyordu. Ayrıca Eğin'e iki saat mesafede olan Deliktaş'tan ayrılarak Kuruçay ve Karahisar'dan (Şebinkarahisar) Giresun iskelesine; Arapgir'den Sarıççek Yaylası'na giden şube ile de Divriği ve Sivas'a varılıyordu (Anonim, 1301, s. 98-100; Anonim, 1325, s. 135-136).

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde bölgedeki yol ve altyapı çalışmalarına büyük ağırlık verilmiş, Dördüncü Ordu-yı Hümayun'un merkezi olan Erzincan'la Dersim (Tunceli), Mamuretülaziz (Elazığ), Sivas ve İstanbul arasındaki askeri yolların yapım ve onarımı hususunda yoğun çabalar sarf edilmiştir (BOA, 1888a). Bu çerçevede Malatya-Elazığ (Mamuretülaziz) arasında akan Fırat Nehri üzerinde de bir köprü inşa etmek için bazı girişimlerde bulunulmuştur.

Bu çalışmanın konusu, Malatya-Elazığ arasındaki tarihi yol üzerinde yer alan Kömürhan ve İzoli mevkilerinde Osmanlı Dönemi'nde yapılmak istenen köprülerdir. Dolayısıyla çalışmanın zaman aralığı bilinen ilk köprü çalışmalarının yapıldığı 17. yüzyılın ortaları ile İzoli Köprüsü'nün hizmete açıldığı 1916 yılları arasında kapsamaktadır. Kömürhan Boğazı'nda Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan köprüler konusunda yeterince çalışma yapıldığı (Haykır, 2016, s. 563-592; Sonmez Schaap, 2023, s. 167-174; T.C. Nafia Vekâleti, 1933, s. 99-112 ) için de bunlar hakkında kısaca bilgi verilmekle yetinilmiştir.

Çalışmanın başlıca kaynaklarını ise Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen muhtelif tasniflerdeki belgeler oluşturmaktadır. Ayrıca, başta Evliya Çelebi olmak üzere, bölgeyi ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahların gözlemleri ve süreli yayınlar ile çeşitli araştırmacıların bu alanla ilgili çalışmalarından da istifade edilmiştir.

## OSMANLI DÖNEMİ'NDE KÖMÜRHAN'DA KÖPRÜ YAPMA ÇALIŞMALARI

Kömürhan, Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi sırasında bu mevkide yaptırdığı hanın adıdır. Küçük bir mescidi ve mükemmel bir misafirhanesi de bulunan bu han, Osmanlı Dönemi'nde Malatya ile Mamuretülaziz (Elaziz) arasındaki ilk konak olma özelliğini de taşıyordu (Anonim, 1310, s. 61). Kervansaray olarak da tanımlanan Kömürhan, Elazığ'a 52km, Malatya'ya ise 48km mesafede olup aynı adla anılan köprünün 600 metre kuzeyinde ve Elazığ'ın Baskil ilçesine bağlı Habibuşağı Köyü'nün de sınırları içinde bulunuyordu (Aytaç, 1988, s. 249). 18. yüzyılda maden ocaklarında kullanılmak üzere nakledilen kömürlerin de muhafaza edildiği Kömürhan (Yüksel, 1997, s. 32-33; Göyünç, 2001, s. 659-660), 1987 yılında işletmeye açılan Karakaya Barajı'nın göl sahası altında kalmıştır.

Evliya Çelebi'nin Malatya'dan Harput, Eğin, Palu ve Diyarbakır'a giden bir yolcunun Fırat Nehri'ni ancak gemiyle geçebileceğini vurgulamış olması (Evliya Çelebi, 2005, s. 453), 17. yüzyılın ortalarında Malatya ile Harput (Elazığ) arasında Fırat üzerinde bir köprünün bulunmadığını göstermektedir.

Öte yandan, 1901 yılında bölgeyi gezen seyyah E. Huntington, Kömürhan'daki Urartu Dönemi'nden kalma tarihi çivi yazılı kitabede bir köprüden bahsedildiğini ve bu köprünün de muhtemelen Fırat Nehri üzerinde yer aldığını, nehrin yazıtın hemen yukarısındaki kısmında oldukça dar bir yerin bulunduğunu ve bu yerin her iki tarafında da köprü ayaklarının yerleştirilmesine uygun alçak kayalıkların olduğunu, bu sebeple de köprünün burada olabileceğini ifade ettikten sonra, kendisine hizmet eden kelekçilerin, babalarından duyduklarına göre, burada bir köprüye ait kalıntıların olduğunu da kendisini anlattıklarını belirtir (Huntington, 1902, s. 190). Fakat onun bu tespitinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Fırat kenarındaki İzoli Yazıtı'nda Urartu Kralı Sarduri'nin nehri geçtiği anlatılmakta ise de bunun nasıl gerçekleştiği konusunda bir açıklama yoktur (Payne, 2006, s. 237-238; Köroğlu, 1988, s. 28-29).

Evliya Çelebi, Sultan IV. Murad'ın Kömürhan'da bir gözlü yüksek bir köprü yaptırmak istediğini, hatta bu maksatla temel yerlerini dahi düzelterip hazırlattığını, fakat Bağdat'ın fethinden sonra İstanbul'a varınca köprünün yapılamadığından bahsetmiş, ayrıca Kömürhan yakınında büyük köprü yapılmasının büyük hayrat olacağı ve dengi benzeri olmayan bu köprünün bir taraftan bir tarafa 110 arşın olacağı tespitine de yer vermiştir (Evliya Çelebi, 2010, s. 25). Dolayısıyla Huntington'un bahsettiği ve kelekçilerden duyduğunu belirttiği kalıntıların IV. Murad'ın yaptırmak istediği köprünün kalıntıları olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

**Fotoğraf 1**

Irak'ta Diyala Nehri üzerinde Kullanılan Bir Kelek (1911) (URL 1) / *A Kelek Used on the Diyala River in Iraq (1911) (URL 1)*



Osmanlı Dönemi'nde Malatya ile Elazığ (Harput) arasında akan Fırat Nehri üzerinde bir köprü bulunmadığı için ulaşım gemi denilen kayıklar ve keleklerle<sup>2</sup> sağlanıyordu. 1530 yılında Malatya Sancağı'nın Muşar Nahiyesi'ne bağlı Rabat adlı köyde gemi, Ataf (Kumlutarla) adlı köyde ise kelekler vardı ve bunlar ücret karşılığında nehrin her iki yakası arasındaki ulaşımı sağlıyorlardı (bkz. Foto.1). Geliri devlete ait olan keleklerden 280 akçe, gemilerden ise 4.700 akçe yıllık gelir elde ediliyordu. Fakat bu tarihten sonra mukataa haline getirilen bu işletmelerden elde edilen gelirlerin miktarında da önemli artışlar meydana gelmiş, keleklerden 1.400 akçe, gemilerden de 7.800 akçe yıllık kazanç elde edilmiştir (Çakar, 2020, s. 12-13).

İzoli mıntukasında orduyla birlikte Fırat'ı geçen Evliya Çelebi, nehrin kıyısında çadırları ve ağırlıklarıyla konakladıktan sonra havanın yumuşamasını fırsat bilip beş altı geçit gemisi, salları ve potlarla<sup>3</sup> üç günde derya gibi Fırat'ı geçerek karşı tarafta İzoli aşireti bölgesine vardıklarını, binlerce askeri nehrin karşı tarafına bu aşirete mensup gemici ve kürekçilerin geçirdiğini ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 2010, s. 24-25).

Salnamelerden anlaşıldığına göre, Mamuretülaziz Vilayeti dâhilinde akan Fırat ve Murat nehirlerinin çoğu yerlerinde köprü bulunmadığından, bu nehirler üzerindeki geçişler gemi de denilen kayıklar vasıtasıyla yapılıyordu (bkz. Foto. 2) ve bu kayıkların çalıştırıldığı yerlere "ma'abir" yani geçit deniyordu. Bunlardan Malatya Belediyesine ait olan ve gelirinin kime ait olduğu konusunda Malatya ve Mamuretülaziz belediyeleri arasında zaman zaman

çekişmelerin yaşanmasına da sebep olan<sup>4</sup> Herdi ve İzolu kayıklarıyla Malatya ve diğer yerlere ulaşım sağlanıyordu (Anonim, 1301, s. 116-117). 1325 (1907/1908) tarihli Mamuretülaziz vilayet salnamelerinde ise üzerinde köprü bulunmaması ve geçitleri az ve tehlikeli olması hasebiyle kelek mevkii olan Pertek, Aşvan, Keban, Gemici, Banik, İzoli, Keferdiz, Otlı, Gerger ve Samsad adlı mahallerde geçişlerin gemi tabir edilen bir çeşit büyük teknelerle yapıldığından bahsedilmektedir (Anonim, 1325, s. 144.). Nitekim Baskil'deki Gemici Köyü (Anonim, 1312, s. 59) de adını, köy sakinlerinin bu işle meşgul olmaları sebebiyle almış olmalıdır.

Öte yandan, 18. yüzyılda İran'a yapılacak seferlerde kullanılmak üzere Kömürhan'da köprü yapma teşebbüsünde bulunulduğu da bilinmektedir. Sultan I. Mahmud devrinde ber vech-i malikâne Malatya Sancağı mutasarrıfı olan Rışvanzade Seyyid Mehmed Paşa'ya hitaben 18 Ocak 1744 tarihinde bir ferman yazılarak, bahar başında İran üzerine sefere çıkılacağından, mühimmat ve topların Fırat Nehri'nden geçirilebilmesi için bu nehir üzerinde bir köprü yapılmasına ihtiyaç olduğundan bahisle, köprünün nehrin hangi mahallinde yapılmasının uygun olduğu, kaç adet tombaz ve ne miktar levazım gerektiği, kereste ve sair mühimmatın nerelerden tedarik edilebileceği, orada köprü inşasından anlayan köprücüler olup olmadığı, şayet yoksa nerelerden getirileceği ve inşaat maliyetinin tahminen ne kadar olacağı gibi hususları, işten anlayan kişilerle müzakere edip köprü yapılacak yeri de kontrol ettikten sonra, bütün bu işleri bir deftere kaydederek acilen Saray'a göndermesi istenmiştir.

<sup>2</sup> Kelek, üfürülmüş tulumlar üzerinde duran bir çeşit sal demektir (Ş. Sami, 1989, s. 1177).

<sup>3</sup> Pot, nehirlerde kullanılan küçük sala denir (Ş. Sami, 1898, s. 359).

<sup>4</sup> Herdi ve İzoli'de işletilen kayak rüsumunun paylaşımı konusunda yaşanan problemler için bkz. Gündüz, 2020, s. 33-50.

**Fotoğraf 2**

1911 Yılında Fırat Nehri Üzerinde İşleyen İki Kayık (URL 2) / Two Boats at Work on the Euphrates River in 1911 (URL 2)



Ayrıca Fırat üzerinde köprü yapılması konusunda Musul Valisi Abdulhalil'e hitaben bir ferman gönderildiği gibi, Bilecik İskelesi'nde gemi inşasına memur olan İbrahim'e de Halep tarafından gidilmesi durumunda Birecik'te bir köprü yapılması emredilmiştir (BOA, 1744).

Sultan I. Mahmud, yukarıda bahsi geçen fermanla bizzat sefere çıkacağını ifade etmiş ise de aslında kendisinin sefere katılmadığı ve yerine kumandan olarak baş vezirini yolladığı anlaşılmaktadır.<sup>5</sup> Ayrıca Kömürhan mevkiinde ve Fırat Nehri üzerinde bir köprünün yapılıp yapılmadığı konusu da meçhuldür. Yapılmış ise tekrar kaldırılabilen seyyar bir köprü olduğu düşünülebilir. Çünkü sonraki dönemlerde burada bir köprü olduğunu kanıtlayacak bir delil yoktur. Şayet köprü yapılmamış ise asker ve mühimmatın önceden olduğu gibi gemi ve keleklerle nakledildiği söylenebilir.

Osmanlı kaynaklarının yanı sıra, 19. yüzyılın son çeyreğinde hem Kömürhan'da hem de İzolî mevkiinde Fırat Nehri üzerinde bir köprünün bulunmadığı Sırvantsdyants'ın 1878 tarihli raporundan da anlaşılmaktadır. Çünkü Sırvantsdyants, anılan raporunda Fırat'ı büyük bir gemi ile on dakikada geçtiklerinden bahsetmektedir (Bardizaktsi, Natanyan, Sırvantsdyants, 2010, s. 343).

1883 yılı başlarında Mamuretülaziz mühendisi Feşbah Efendi tarafından Kömürhan Boğazı ile ilgili bir çalışma yapılmış olması, bu tarihte de Kömürhan mevkiinde bir köprü yapmak için ön çalışma yapıldığını göstermektedir (bkz. Şek.2).

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde bölgedeki yol ve altyapı çalışmalarına büyük ağırlık verilmiş, Dördüncü Ordu-yı Hümayun'un merkezi olan Erzincan'la Dersim (Tunceli), Mamuretülaziz (Elazığ), Sivas ve İstanbul arasındaki askeri yolların yapım ve onarımı hususunda yoğun çabalar sarf edilmiştir. Mamuretülaziz Valisi Esseyid Hasan Hilmi mührüyle Sadaret Makamına yazılan 4 Eylül 1888 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre, Mamuretülaziz vilayetince yapılan askeri yollar dört yoldan ibaret olup bu yollardan birincisi Erzincan'dan başlayıp Erzincan Sancağı'na bağlı Kemah ve Kuruçay kazalarından geçip Mamuretülaziz vilayet hududuna ve oradan Eğin, Arapgir ve Maden (Keban) kazalarından geçerek vilayet merkezindeki Bağdat Caddesi'ne ulaşırken, ikincisi yine Erzincan'dan başlayıp Dersim'in Ovacık ve Mercan Boğazı'ndan geçip liva merkezi olan Hozat'a, oradan da Çarsancak Kazasına tabi Pertek Nahiyesinden Mamuretülaziz'e ulaşıyordu.

<sup>5</sup> Sultan I. Mahmud (1730-1754), 1744 yılında Seyyid Hasan Paşa'yı İran seferine göndermiş, bir süredir Rodos'ta bulunan Sâfi Mirza'yı da İran tahtına aday göstermiştir. Fakat Kars önlerinde yapılan savaştan kesin sonuç alınamayınca, mücadeleler 9 Aralık 1744 tarihine kadar sürmüştür. Bu mücadeleler sırasında Şark Seraskeri Yeğen Mehmed Paşa geri çekilmekte olan İran ordusunu takip ederek Revan'da yakalamış, ancak yapılan çarpışmada hayatını kaybedince ordusu dağılmış ve bu olay Kars'ın düşmesine sebep olmuştur. Bu başarısızlığa rağmen, Nâdir Şah, Diyarbekir Valisi Abdullah Paşa'nın Hemedan'a yönelik akınlарının kendisini zor durumda bırakması sebebiyle, Serasker Ahmed Paşa ile Bağdat Valisi Ahmed Paşa'ya haber göndererek Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi fikrinden vazgeçtiğini bildirmiş, buna karşın Musul ve Basra'nın kendisine verilmesini teklif etmiştir. Şahın barış talebinde samimi olduğunun anlaşılması üzerine de 4 Eylül 1746 tarihinde ve Kasrışîrin Antlaşması esasları dahilinde İran'la anlaşma sağlanmıştır (Özcan, 2003, s. 350).

Üçüncü yol ise Erzurum'dan başlayıp Kiğı, Çapakcur ve Palu kazalarına ve Dersim'in üst tarafından geçip Diyarbekir'de merkez vilayete üç saat mesafede bulunan Bağdat Caddesi'ne ulaşırken, dördüncü yol da İskenderun, Halep ve Urfa Sancağı içinden geçip Besni Kazasında Mamuretülaziz Vilayetine dahil olup oradan da Malatya Sancağı'nda Bağdat Caddesi'ne varıyordu. Bu yazıda yapılacak yolların yanı sıra, Bağdat Caddesi üzerinde yer alan Kömürhan'da ve Fırat Nehri üzerinde asma demir köprü yapılması gerektiği, bunun keşif evrakı ve haritasının gönderilmiş olmasına rağmen henüz resmi bir cevap alınamadığı da ifade edilmiştir (BOA, 1888a). Esasen bu yazıda, ulaşımın daha rahat ve kolay olabilmesi için Kömürhan'dan başka, Pertek, Eğin, İliç ve Keban'da da birer asma demir köprü yapılması önerilmiş, istenmesi durumunda bu köprülere ait keşifname ve planların hazırlanacağı da belirtilmiştir.

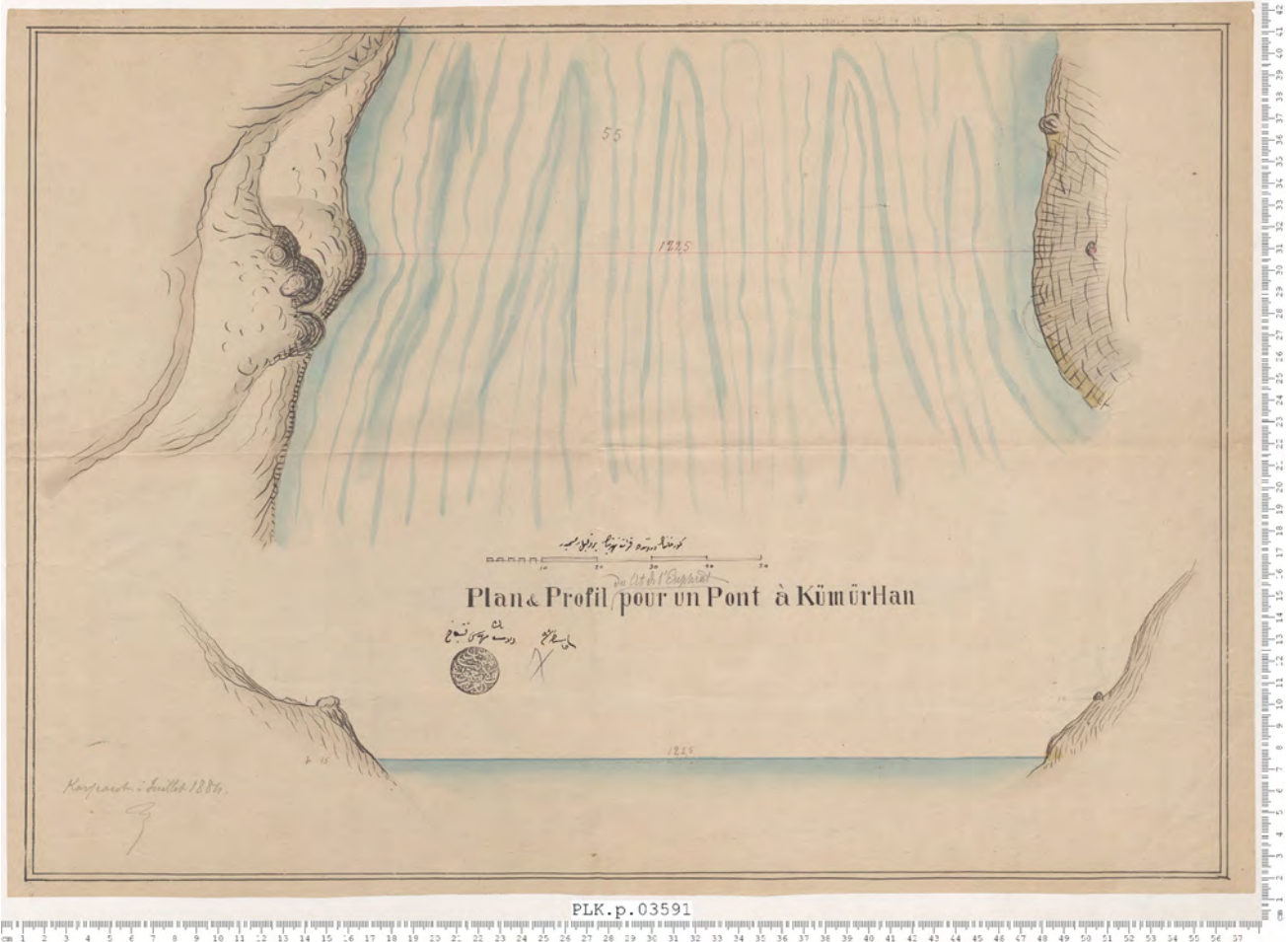
Mamuretülaziz Valisinin bu yazısı ve ekleri 14 Ekim 1888'de Sadrazam imzasıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderildikten (BOA, 1888b) sonra, bu konuda Ticaret ve Nafia Nezareti'nden de 27 Ekim 1888'de Sadaret'e hitaben bir yazı yazılarak bunun zor ve maliyetli olacağı üzerinde durulmuştur. Anılan yazıda, Fırat ve Murat nehirleri üzerinde

yaptırılması önerilen asma demir köprülerden Kömürhan, Gümüşmadeni (Keban) ve Eğin köprülerinin tesisinin önemli olduğu, diğer ikisinin ise şimdilik ertelenmesi mümkün ise de demir köprülerin Samsun İskelesi'nden yapılacakları mevkilere kadar taşınmasının oldukça maliyetli olacağı, nehirlerin genişliği dikkate alındığında ise köprülerin en az 80 metre uzunluğunda olacağı ve her metresinin de 30-35 liraya mal olacağı hesap edildiğinde, böyle bir köprü'nün nakliyesi hariç olmak üzere üç bin liraya mal olacağı belirtilmiş, bu gerekçelerle, köprülerin daha az maliyet gerektiren ayakları kârgir ve üstü ahşap ya da kazık veya salları üzerinde yapıp yapılamayacağı hususunun vilayet tarafından araştırılması istenmiştir. Ayrıca Kömürhan Köprüsü için gönderilen harita ve planda da eksiklik bulunduğu bahsedilmiştir (BOA, 1888c).

Bu konu Meclis-i Mahsus'a da müzakere edilmiş ve alınan 7 Ekim 1889 tarihli meclis kararında, yapılması önerilen beş adet köprü'nün maliyetinin 16 bin liradan fazla olacağı, bu masrafi karşılamaya da Nafia'nın gücünün yetmeyeceği gerekçe gösterilerek, diğerlerinin icabına ileride bakılmak üzere bu senelik yalnızca 55 metre uzunluğunda olan ve diğerlerine nazaran daha fazla ehemmiyet taşıyan Eğin Köprüsü'nün yapılması uygun görülmüştür (BOA, 1889).

## Şekil 2

Kömürhan'da Fırat Nehri'nin Profil Resmi (BOA, 1883) / Profile Picture of the Euphrates River at Kömürhan (BOA, 1883)





## CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE KÖMÜRHAN KÖPRÜLERİ

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Osmanlı Dönemi'nde 17. yüzyıldan itibaren Kömürhan mevkiinde bir köprü yapılmak istenmesine ve 19. yüzyılın ikinci yarısında planları dahi çizilip maliyet hesaplamaları yapılmasına rağmen bir köprü inşa edilememiş, Fırat Nehri'nin iki yakası arasındaki geçişler önceden olduğu gibi sal ve keleklerle yapılmıştır. Dolayısıyla bu mevkide kalıcı bir köprünün inşası ancak Cumhuriyet Dönemi'nde mümkün olabilmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle ekonomik sebeplerden dolayı Kömürhan Boğazı'nda büyük açıklıklı bir köprünün yapılması pek mümkün değildi. Bununla birlikte, 1926 yılında İzoli mevkiinde vidalı demir kazıklı bir demir köprünün de projesi hazırlanmış, fakat tahsisat yetersizliği sebebiyle inşa edilememiştir. Ayrıca 1928 yılında SAFERHA şirketi tarafından Fırat üzerinde üç noktada tek açıklıklı bir köprü yapılması için ön tasarımlar hazırlandığı da bilinmektedir (Sonmez Schaap, 2023, s. 168). Nihayet 22 Nisan 1929 tarihinde meydana gelen taşkın sebebiyle İzoli mevkiindeki ahşap köprünün suya kapılarak tamamen harap olması sebebiyle burada yeni bir köprünün yapılması zorunlu hale gelmişti.

İzoli mevkiinde suyun taşkın sırasında 14 metreye kadar yükselmesi, burada yeni bir köprü yapımını masraflı hale getirdiği gibi, Elazığ tarafında 13 km'lik yol kısmının da taşkın sırasında su altında kalacağı düşünüldüğünden, bu yolun da yükseltilmesi gerekecekti. Ayrıca köprünün İzoli mevkiinde yapılması halinde, Kömürhan Deresi üzerinde yer alan ahşap köprünün de yerine 100 metre uzunluğunda esaslı bir köprünün yapılması gerekecekti. Bütün bu hususlar dikkate alınarak Fırat Nehri üzerinde yapılacak köprünün Kömürhan Boğazı'nda ve Kömürhan Deresi'nin de Fırat'a karıştığı mahalden sonra inşasının daha faydalı olacağı anlaşıldığından burada yapılmasına karar verilmiştir (T.C. Nafia Vekâleti, 1933, s. 103-104).

Boğazın her iki sahilindeki arazinin dik kayalık olması sebebiyle bu mevki daha çok kemerli köprü yapımına elverişliydi. Maliyeti demir köprüden fazla olmasına rağmen, daha az bakım gerektiren betonarme köprü yapılmasına karar verilmiş ve nihayet 322.400 lira bedelle Danimarkalı rakibine nazaran daha aşağı fiyat teklif eden Nydqvist-Holm (NOHAB) adlı İsveç grubuna 26 Temmuz 1930 tarihli mukavele ile ihale edilmiştir. Tatbik edilen şekle göre köprü, ortada 108 metre serbest açıklığında bir kemerle yan taraflarda 12'şer metre açıklığında mütemedi kiriş şeklinde ikişer gözden oluşmaktaydı. Kenar ayaklar arasındaki uzunluk ise 164 metreydi (T.C. Nafia Vekâleti, 1933, s. 104-105; Haykır, 2016, s. 569; Sonmez Schaap, 2023, s. 170).

Köprü inşaatı devam ettiği sırada bu bölgeyi ziyaret eden Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, 14 Kasım 1931 tarihinde başvekile hitaben yazdığı yazıda, trenle Fırat Nehri kenarına geldiğini, fırsattan istifade ederek Herdi Demiryolu Köprüsü ile Kömürhan Köprüsü'nü, mühendislerinin delaletiyle gördüğünü, bu muazzam eserlerin tamamlanması için çalışmalara devam edildiğini, bu abidelerin gelecekte de daima minnetle yad edilecek eserler olduğunu ifade etmiştir (BCA, 1931). Yapılan yoğun çalışmalar neticesinde köprü inşaatı 3 Nisan 1932 tarihinde tamamlanmış (bkz. Foto.3) ve Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Temmuz 1932 tarihli emirleriyle de İsmet Paşa Köprüsü olarak adlandırılmıştır (Haykır, 2016, s. 573-574).

Malatya-Elazığ arasında yer alan ve türkölere de konu olan (İpek, 2022, s.1-33) Kömürhan Köprüsü, uzun yıllar hem bölge hem de ülke insanına hizmet etmiş, fakat Karakaya Barajı'nın yapımından sonra su altında kalması söz konusu olduğundan, aynı yerde 23 Şubat 1983 tarihinde ikinci köprünün inşaatına başlanmış ve 8 Nisan 1986 tarihinde tamamlanarak hizmete açılmıştır. Bu yeni köprü, Türkiye'nin ilk en uzun açıklıklı dengeli konsol yöntemi ile imal edilmiş kutu kesitli ön gerilmeli köprü olma özelliğini de taşımaktaydı. 135 metre uzunluğunda bir adet ana açıklık ve 76 metre uzunluğunda iki adet kenar açıklıktan oluşan bu ikinci Kömürhan Köprüsü de toplamda 287 metre uzunluğa sahipti (Haykır, 2016, s. 580) (bkz. Foto.4).

### Fotoğraf 3

İsmet Paşa (Kömürhan) Köprüsü (1932 Yılı Görünümü), (BCA, 1932) / *İsmet Pasha (Kömürhan) Bridge (1932 View) (BCA, 1932)*



Yakın zamanlarda köprüye ulaşan yolların daha konforlu ve emniyetli hale getirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar kapsamında, Kömürhan'da yeni ve daha modern bir köprü yapımına da başlanmıştır. Çalışmalara 2014 yılında başlanan bu üçüncü Kömürhan Köprüsü de 2 Ocak 2021 tarihinde tamamlanarak hizmete açılmıştır (bkz. Foto.5). 1983-1986 yılları arasında yapılan mevcut köprünün hemen yanında inşa edilen bu köprü, tünelleri, hemzemin ve köprülülük kavşakları ile yüksek standartlarda yapılan yolun da en önemli bölümünü oluşturmaktadır (URL 5).

**Fotoğraf 4**

Birinci ve İkinci Kömürhan Köprüleri (URL 3) / *First and Second Kömürhan Bridges (URL 3)*

**Fotoğraf 5**

Üçüncü Kömürhan Köprüsü (URL 4) / *Third Kömürhan Bridge (URL 4)*

**İZOLİ KÖPRÜSÜ**

İzoli, Malatya Sancağı'nda ve Fırat Nehri kıyısında yer alan bir köy olup, adını burada meskûn olan aynı adlı aşiretten almıştır.<sup>6</sup> 1530 yılında 140 hane (evli erkek), 19 mücerred (bekâr erkek) ve 1 imam vergi nüfusuna sahip olan bu köy, anılan tarihte Malatya'nın Kömri Nahiyesi sınırları içinde yer alıyordu (Anonim, 1997, s. 907; Gögebakan, 2002, s. 272-273). Aynı zamanda bir menzil yeri olan İzoli, 17. yüzyılın ortalarında 200 haneli ve camisi olan bir yerleşim birimiydi ve Kömürhan Menzili'ne de yakın bir mesafede bulunuyordu (Evliya Çelebi, 2010, s. 17).

Yukarıda da bahsedildiği üzere İzoli, Fırat Nehri'nin her iki yakası arasında sal ve keleklerle ulaşımın sağlandığı bir mevkide yer alıyordu. Bundan dolayı burada 20. yüzyılın başlarına kadar nehir üzerinde herhangi bir köprü de bulunmuyordu. Sirvantsdyants'ın raporlarında, 1878'de Malatya'nın İzolu (İzoli) Nahiyesinde bir köprüden bahsedilmekle birlikte, bu köprü'nün özellikleri ve hangi akarsu üzerinde olduğu konusunda bir bilgi verilmemiştir. Fakat Fırat'ı ekibiyle birlikte bir gemiyle

geçmiş olmaları (Bardizaktsi ve ark., 2010, s. 339, 343), anılan tarihte de nehir üzerinde bir köprü olmadığına işaret etmektedir.

9 Haziran 1884 tarihli Mamuretülaziz Gazetesi'nde, Malatya yolu üzerinde ve İzoli Köyü önünde akan Fırat Nehri'nin küçük bir gemi ile geçildiği, bu yolun İstanbul yolu ve gelip geçenlerin de fazla olmasından dolayı bu geminin ihtiyaca cevap vermediği ve geçiş sırasında yolcuların büyük zorluklarla karşılaştıkları belirtildikten sonra bu hususun vilayet makamınca da dikkate alınarak Fırat Nehri üzerinde dubalı bir köprü yapılmasının düşünüldüğü ifade edilmektedir. Yine bu yazıda, Musul dülgerlerinden köprü yapımında tecrübeli birinin gönderilmesi için bu vilayetle yazışma yapıldığı ve bunun neticesinde Yusuf adında bir askeri dülgerin gönderildiği bilgisinin yanı sıra, köprü mahallini kontrol etmek ve keşfini yapmak üzere bu dülgerle birlikte hanedandan olan Keşşafzade Süleyman Ağa'nın da İzoli'ye gittiği bilgisine yer verilmiştir (Anonim, 1884a, s. 1).

Bu heyet tarafından yapılan keşif sonucunda köprü maliyetinin 140 bin kuruş olacağı tespit edilmiş, gereken ağaç ve sair malzemenin de Malatya'dan temin edilmesi öngörülmüştür. Ayrıca bu köprü'nün Samsun'dan buraya kadar uzanan yolun en önemli unsuru olduğu ve yollar çok mükemmel bir şekilde yapılsa dahi arabalar İzoli'ye ulaştıklarında karşıya geçişlerde büyük zorluklar yaşanacağından bahisle bu köprü'nün ticaret ve gelip geçmekte olan yolcuların rahatlığı açısından önemli olduğu da vurgulanmıştır (Anonim, 1884b, s. 1). Fakat yapılan keşif neticesinde tespit edilen maliyet fazla bulunmuş olacak ki, hem Musul'dan getirilen Yusuf adlı ustanın hem de vilayet mühendisi Feşbah Efendi'nin keşifleri mukayese edilerek maliyetin 225 bin kuruş olacağı kanaati hâsıl olmuştur (Anonim, 1884c, s. 1). Köprü'nün yapımı için ihtiyaç duyulan zincir Nafia Nezareti'nden, ağaç ve tahta ise Malatya Mutasarrıflığı'ndan telgrafla talep edilmiş, köprü'nün haritası da Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir (Anonim, 1884d, s. 2.). Fakat yapılan bütün bu ön çalışmalara ve yazışmalara rağmen, 1884 yılında veya sonrasında Fırat Nehri üzerinde bir köprü yapıldığına dair herhangi bir işaret yoktur.

1916 yılına gelindiğinde, nihayet Malatya ile Mamuretülaziz arasındaki İzoli mevkiinde ve Fırat Nehri üzerinde, dönemin Elaziz Valisi Sabit tarafından dubalarla bir köprü inşa ettirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği sırada tamamlanan bu köprü, ordunun geçişi için yapılmış olup, uzunluğu 180 metre civarındaydı ve otomobil geçişine de müsait bir surette yapılmıştı (BOA, 1916a; BOA, 1916b; Aydın ve İzgoer, 2017, s. 250-251). Fakat bu köprü'nün uzunluğu konusunda sonraki tarihlerde farklı rakamların verildiği de görülmektedir. Mesela 1919 tarihli bir belgede 400

<sup>6</sup> Malatya ve Elazığ'daki İzoli yerleşmeleri için bkz. Duman, 2018.

küsur metre olarak verilirken (BOA, 1919a) başka bir kaynakta ise 543 metre olarak (T.C. Nafia Vekâleti, 1933, s. 101-103.) ifade edilmektedir. Muhtemelen bu husus her yıl yaşanan taşkınlar sonucu köprünün hasar görmesi sebebiyle yapılan tamiratlar sırasındaki ilavelerden kaynaklanmıştır. Nitekim İzoli mevkiinde Fırat Nehri'nin taşkın yatağı 300-500 metreye, suyun derinliği ise normal zamanlarda 3-4 metre iken taşkınlar sırasında 14 metreye kadar ulaşmaktaydı (T.C. Nafia Vekâleti, 1933, s. 101; Sonmez Schaap, 2023, s. 167).

Öyle anlaşıyor ki, İzoli Köprüsü yapıldıktan üç yıl sonra meydana gelen bir taşkından dolayı harap olarak kullanılamaz duruma gelmişti. Bundan dolayı, 17 Temmuz 1919 tarihinde Elaziz Valisi Galip imzasıyla Dahiliye Nezaretine bir telgraf gönderilmiş ve Malatya ile Merkez Vilayet arasında 3-4 yıl önce yapılan ahşap köprünün vilayetle Sivas ve Dersaadet (İstanbul) arasındaki ana yol üzerinde yer alan tek geçit olduğu hatırlatılarak bu köprünün tamamen harap olması durumunda vilayetle Malatya arasındaki yolun kesintiye uğrayacağı, hatta Diyarbekir, Bitlis ve Van vilayetleriyle İstanbul arasındaki irtibatın dahi kesileceği belirtilmiştir. Yine bu yazıda, gereken tamiratın bir türlü yapılamadığı, bundan dolayı yarım milyon lira masrafla inşa edilen bu köprünün tamamen yıkılmasının söz konusu olduğu ifade edildikten sonra, yapılan keşif neticesinde belirlenen 20 bin liranın da bir an önce gönderilmesi talep edilmiştir (BOA, 1919a.). Nafia Nezaretinden Dahiliye Nezaretine yazılan 30 Temmuz 1919 tarihli yazıdan da anlaşıldığına göre, Mamuretülaziz Vilayetinin bu talebi kabul edilmiş ve istenen meblağ havale ile gönderilmiştir (BOA, 1919b). Dolayısıyla bu tarihte köprü tamir edilerek tekrar hizmete açılmıştır.

Öyle anlaşıyor ki, Fırat Nehri üzerinde yer alan İzoli Köprüsü 1921 yılında da ayakta ve hizmet vermeye devam ediyordu. Nitekim anılan tarihte köprü gelirlerinin kime ait olduğu konusunda Elaziz Vilayeti ile bu vilayetten ayrılıp müstakil liva yapılan Malatya Sancağı arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Vilayet idaresinde olan İzoli Köprüsü'nün inşa ve tamiratında kullanılan ağaç ve sair malzemenin Malatya tarafından karşılandığı gerekçesiyle gelirlerinin kendilerine ait olması gerektiği konusunda Malatya tarafı ısrarcı olmuş ise de vilayet tarafı onların bu talebini kabul etmemiştir. Neticede iki taraf arasında yaşanan bu sorun Türkiye Büyük Millet Meclisine (TBMM) intikale etmiş ve burada kabul ve imza edilen 24 Mayıs 1921 (R. 24 Mayıs 1337) tarihli kararname ile köprü gelirlerinin her iki taraf arasında eşit şekilde paylaşılmasına karar verilmiştir (BCA, 1921).

İzoli'deki bu ahşap köprü, bu tarihten sonra bir süre daha hizmet vermeye devam etmiş, fakat 22 Nisan 1929 tarihinde meydana gelen taşkın sırasında sel sularına

kapıldığı için tamamen yıkılmıştır. Bu mevkiide taşkın sırasında suyun 14 metre kadar yükselmesi burada yeni bir köprü yapılmasını da masraflı hale getirdiğinden, bunun yerine Kömürhan Boğazı'nda betonarme bir köprünün yapılmasına karar verilmiştir (T.C. Nafia Vekâleti, 1933, s. 103-104).

## SONUÇ

Fırat Nehri İstanbul'dan Bağdat'a uzanan tarihi yol ağının üzerinde bulunuyordu. Malatya ve Elazığ (Harpur) arasında herhangi bir köprü bulunmadığı için de nehrin her iki yakası arasındaki ulaşım kayık ve kelekler vasıtasıyla sağlanıyordu. Ancak nehrin özellikle kış ve bahar mevsimlerinde sık sık taşkın halini alması buradaki ulaşımı olumsuz yönde etkiliyordu. Dolayısıyla nehir üzerindeki ulaşımı kolaylaştırmak ve emniyetli hale getirmek amacıyla burada bir köprü yapma düşüncesinin çok eski tarihlerden beri olduğu düşünülebilir. Çünkü bu yol askeri açıdan olduğu kadar kervan ticareti açısından da oldukça önemliydi ve İstanbul'dan Bağdat'a uzanan tarihi yol ağı üzerinde yer alıyordu.

Osmanlı Devleti'nin menzil teşkilatı içinde de yerini almış olan Kömürhan ve İzoli mevkiilerinde Osmanlı öncesinde bir köprü yapıldığına dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Dolayısıyla bu mevkiilerde köprü yapma düşüncesinin de Osmanlı Dönemi'nde yoğunlaştığı söylenebilir. Özellikle IV. Murad'ın Bağdat Seferi sırasında burada bir köprü yaptırmak istediği ve bu maksatla Kömürhan Boğazı'nda köprü ayaklarının inşa edildiği Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yer almaktadır. Bu civarda Kömürhan adıyla bilinen kervansarayı da yaptıran IV. Murad'ın bu emrine rağmen köprünün yapılması mümkün olmamış, hatta temelinde kullanılan taşlar zamanla yerlerinden sökülerek başka işler için kullanılmıştır.

Sultan I. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde İran'a yapılacak sefer sırasında özellikle asker ve mühimmatın nakli için Kömürhan mevkiinde dubalar üzerinde bir köprü yapılması maksadıyla tekrar harekete geçilmiş ise de bundan da bir sonuç çıktığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.

Sultan II. Abdülhamid, artan askeri ihtiyaçlardan dolayı Mamuretülaziz Vilayeti dâhilinde yer alan yol ve köprülerin de ihtiyaca cevap verecek şekilde onarılmasını veya yenilerinin inşasını istemiştir. Bu emir çerçevesinde Kömürhan'da bir asma demir köprü yapılması için harekete geçilmiş ise de maliyetinin yüksek olması sebebiyle yapılamamıştır. Sonraki yıllarda da Kömürhan'da köprü yapmak için çalışmalara devam edilmiş, hatta bu maksatla köprünün plan ve krokileri hazırlanmış, ancak zamanın teknik imkânsızlıkları ve maliyetinin yüksekliği sebebiyle inşası gerçekleştirilememiştir.

Fırat Nehri üzerinde kesintisiz kara ulaşımının sağlanması amacıyla yapılan ilk köprü ise zamanın Mamuretülaziz Valisi Sabit tarafından İzoli mevkiinde yaptırılarak hizmete sunulan köprüdür. Tamamen ahşap malzemeden inşa edilen bu köprü Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1916 yılında ve askeri amaçlarla yapılmıştır. Araba geçişine de uygun olan bu ahşap köprü sık sık yaşanan taşkınlar sebebiyle hasar gördüğü için sürekli tamire ihtiyaç duymuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da hizmet veren İzoli'deki ahşap köprü, nihayet 1929 yılında yaşanan taşkın sırasında suya kapılarak tamamen yıkılmıştır.

İzoli'deki köprünün yıkılması üzerine, Malatya-Elazığ arasındaki kara ulaşımını tekrar işler hale getirmek amacıyla sıklıkla taşkınlardan etkilenen İzoli yerine Kömürhan Boğazı'nda betonarme bir köprü yapılması için 1930 yılında harekete geçilmiş ve Danimarkalı rakibine göre daha uygun teklif veren bir İsveç grubuna yeni köprünün inşası ihale edilmiştir. Yoğun çalışmalar sonucunda 1932 yılında tamamlanan Kömürhan mevkiindeki bu ilk köprü, Mustafa Kemal Paşa'nın teklifiyle İsmet Paşa Köprüsü olarak adlandırılmıştır. Uzun süre gelip geçmekte olan yolculara hizmet veren ve zamanın en ileri teknolojisiyle inşa edilen Kömürhan'daki bu ilk köprü, Karakaya Barajı'nın yapılması sürecinde, baraj gölü altında kalacağı hesaplandığından, aynı boğazda 1983-1986 yılları arasında ikinci Kömürhan Köprüsü inşa edilmiştir. Bu köprü de uzun süre hizmet verdikten sonra, yakın zamanlarda yapılan yol ve tünel çalışmalarıyla birlikte yine aynı mntıkada üçüncü köprü inşa edilmiştir. 2021 yılı başlarında hizmete açılan bu köprünün yanı sıra, yine aynı zamanda yapımı tamamlanarak hizmete açılan yeni yol ve tünel sayesinde, batıdan doğuya uzanan tarihi ulaşım ağı üzerindeki Elazığ-Malatya karayolu da daha güvenli ve konforlu hale gelmiştir.

## KAYNAKLAR

### Arşiv Belgeleri

#### Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. 1744. *Cevdet, Askeriye (C.AS)*: 379-15698, 3 Zilhicce 1156/18 Ocak 1744.

BOA. 1919a. *Dahiliye, İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM)*: 19-1, 17 Temmuz 1335/17 Temmuz 1919.

BOA. 1919b. *Dahiliye, İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM)*: 19-1, 30 Temmuz 1335/30 Temmuz 1919.

BOA. 1916a. *Dahiliye, İdare-i Umumiyye Ekleri (DH.İ.UM.EK)*: 16-2, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916.

BOA. 1904a. *Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT)*: 822-1, 10 Zilkade 1321/28 Ocak 1904.

BOA. 1904b. *Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT)*: 822-1, 4 Mart 1320/17 Mart 1904.

BOA. 1916b. *Dahiliye, Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*: 521-88, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916.

BOA. 1888a. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*: 107-4586, 27 Zilhicce 1305/4 Eylül 1888

BOA. 1888b. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*: 107-4586, 8 Safer 1306/14 Ekim 1888.

BOA. 1888c. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*: 107-4586, 21 Safer 1306/27 Ekim 1888.

BOA. 1899. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*: 107-4586, 11 Safer 1307/7 Ekim 1889.

BOA. 1909. *Plan-Proje-Kroki, Plan Projeler (PLK.p)*: 1792, 6 Kanunuevvel 1325/19 Aralık 1909.

BOA. 1883. *Plan-Proje-Kroki, Plan Projeler (PLK.p)*: 3591, 15 Şubat 1298/27 Şubat 1883.

#### Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. Muamelat Genel Müdürlüğü, 12-73-24, 15.11.1931.

BCA. Muamelat Genel Müdürlüğü, 155-90-8,, 06.10.1932.

BCA. Kararlar Daire Başkanlığı, 3-22-12, 24.05.1921.

### Yayımlanmış Arşiv Vesikaları

Anonim. (1997). *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), II, Dizin ve Tıpkıbasım*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

### Salnameler

Anonim. (H. 1301). *Sâlnâme, Târih-i Hicret-i Nebeviyye 1301, Târih-i Rûmî 1300*. Def'a: Ulâ. Mamûretülaziz Matbaası.

Anonim. (H. 1310). *1310 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Sâlnâme-i Vilâyet-i Mamûretülaziz*. Def'a: 7. Vilâyet Matbaası.

Anonim. (H. 1312). *Mamûretülaziz Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1312. Vilâyet Matbaası.

Anonim. (H. 1325). *1325 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Sâlnâme-i Vilâyet-i Mamûretülaziz*. Def'a 9. Vilâyet Matbaası.

### Sürelî Yayınlar (Gazeteler)

Anonim. (1884a). Mamuretülaziz, No: 34, 14 Şaban-ı şerif sene 1301 (9 Haziran 1884), 1.

Anonim. (1884b). Mamuretülaziz, No: 36, 28 Şaban-ı şerif sene 1301 (23 Haziran 1884), 1.

Anonim. (1884c). Mamuretülaziz, No: 41, 5 Şevval-ı şerif sene 1301 ( 29 Temmuz 1884), 1.

Anonim. (1884d). Mamuretülaziz, No: 43, 17 Şevval-ı şerif sene 1301 (10 Ağustos 1884), 2.

### Seyahatnameler

Anderson, J. G. C. (1897). The Road-System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns. *The Journal of Hellenic Studies*, (17), 22-44, Jstor, <https://www.jstor.org/stable/623816> (12.12.2023).

Andreasyan, H. D. (1964). *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi 1608-1619*. Baha Matbaası.

Bardizaktsi, V., Natanyan, B, Sirvantsdyants, K. (2010). *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar (C. II) (A. Yaman, Ed.) (S. Malhasyan, A. Yarman, Çev.)*. Derlem Yayınları.

Chesneau, J. (2022). *D'Aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya* (İşıl Erverdi, Çev.). Dergâh Yayınları.

- Evliyâ Çelebi. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van* (4. Kitap, 1. Cilt). S. A. Kahraman, Y. Dağlı (Ed.), Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2005). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit* (2. Cilt, 2. Kitap). S. A. Kahraman, Y. Dağlı (Ed.), Yapı Kredi Yayınları.
- Huntington, E. (1902). Through the Great Cañon of the Euphrates River. *The Geographical Journal*, (20), 175-200, Jstor, <https://www.jstor.org/stable/1775471> (12.12.2023).
- Moltke, F. (1999). *Helmuth Von, Moltke'nin Türkiye Mektupları* (H. Örs, Çev.). Remzi Kitabevi.
- Kaynak Eserler ve Sözlükler**
- Feridun Bey. (H. 1275). *Mecmû'a-i Münşe'atü's-Selatin-i Feridun Bey*. C. II, Matbaa-i Amire.
- Mustafa Naima. (H. 1281). *Tarih-i Naima*. C. 3. Matbaa-i Amire.
- T.C. Nafia Vekâleti. (1933). *On Senede Türkiye Nafiası 1923-1933* (C. 2). <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/f2aba7d2-2674-4272-85e3-422f39271f0b> (21.12.2023).
- Araştırma ve İncelemeler**
- Afshari, L. ve Akarsu, R. (2021). Akhaimenid Döneminde Yol Ağları. *Anasay*, 5(16), 133-150.
- Aydın, A. F. ve İzgöer, A. Z. (2017). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Malatya, İktisadî, Sosyal, Siyasî ve Kültürel Yönleriyle*. Malatya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Aytaç, İ. (1988). Kömürhan. *Vakıflar Dergisi*, 20, 249-264.
- Çakar, E. (2020). 16. Yüzyılda Muşar Nahiyesi. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 1-36.
- Duman, M. Ş. (2018). *Belgelerle Tarihte İzoli, İzollular ve İzoli Aşireti*. Bilgeoğuz Yayınları.
- Ekin, Ü. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi. *Kadim*, 3, 32-52.
- Ersoy, B. (1995). Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervansaraylar. *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat*, 25, 22-26.
- Eyice, S. (1991). Aramon, Gabriel de Luetz, Baron d'. *TDV İslam Ansiklopedisi* (3), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 270-272.
- Gögebakan, G. (2002). *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*. Malatya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Göyünç, N. (2001). Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat. *Belleten*, 65(243), 655-660.
- Gündüz, A. (2020). Fırat Nehrinde İşletilen İzoli ve Herdi Kayıkları Rüsumunun Hangi Belediyeye Ait Olduğu Meselesi. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 33-50.
- Halaçoğlu, Y. (2004). Menzil. *TDV İslam Ansiklopedisi* (29), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 159-161.
- Haykır, Y. (2016). Atatürk Dönemi Bayındırlık Hizmetlerinden Biri: İsmet Paşa (Kömürhan) Köprüsü. *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS International Journal of Social Science*, 50, 563-592.
- İpek, B. (2022). Kömürhan Köprüsü Harput'a Bakar Türküsünün Söz Varlığı. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 9(17), 1-33.
- Kalkan, H. (2022). Kral Yolu. M. A. Yekta Saraç (Ed.), *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (2) (s. 417) içinde. (2. Baskı). TÜBİTAK Bilim Yayınları. ([https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/kral\\_yolu](https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/kral_yolu)) (15.12.2023).
- Köroğlu, K. (1988). *Urartu Devleti'nin Güney Batı Yayılımı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özcan, A. (2003). Mahmud I. *TDV İslam Ansiklopedisi* (27), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 348-352.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (M. Pektaş, Çev.). Milli Eğitim Basımevi.
- Sonmez Schaap, H. (2023). *Köprüyet Republican Heritage Bridges of Turkey*. CRC Press Taylor & Francis Group.
- Yüksel, H. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri, 1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri*. Dilek Matbaası.

**URL Kaynaklar**

- URL 1. Photograph taken by Gertrude Bell in Iraq, March 1911. Gertrude Bell Archive. <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-17-1-187>. Erişim: 12.08.2024.
- URL 2. Photograph taken by Gertrude Bell in Türkiye, May 1911. Gertrude Bell Archive. <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-21-1-2>. Erişim: 12.08.2024.
- URL 3. Kızılıkaya, N. Fırat'ın Altın Kolyesi... Kömürhan'ın Köprüleri (2 Ocak 2021). Malatya Haber. <https://malatyahaber.com/nezir-kizilkaya/firatinaltin-kolyesi-komurhan-kopruleri>. Erişim: 14.01.2024.
- URL4. 16 şehri birbirine bağlayan Kömürhan Köprüsü'n 7 milyondan fazla araç kullandı, TRT Haber. <https://www.trthaber.com/foto-galeri/16-sehri-birbirine-baglayan-komurhan-koprusunu-7-milyondan-fazla-arac-kullandi/56847.html>. Erişim: 16.01.2024.
- URL 5. Kömürhan Köprüsü. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü. <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Projeler/ProjelerDetay.aspx?q=16>. Erişim: 15.01.2024.

# KAPADOKYA BÖLGESİ GELENEKSEL KONUT MİMARLIĞININ TEMEL KARAKTERİSTİKLERİ: MALZEME, PLAN VE İÇ MEKÂN DETAYLARI

## FUNDAMENTAL CHARACTERISTICS OF TRADITIONAL HOUSE ARCHITECTURE IN THE CAPPADOCIA REGION: MATERIALS, LAYOUT AND INTERIOR DETAILS

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                     |                              |
|-------------------------------------|------------------------------|
| Başvuru: 15 Mart 2024               | Received: March 15, 2024     |
| Hakem Değerlendirmesi: 4 Nisan 2024 | Peer Review: April 4, 2024   |
| Kabul: 16 Ekim 2024                 | Accepted: September 16, 2024 |

DOI : 10.22520/tubaked.1453336

**Ayşe BUDAK\***

### ÖZET

Farklı yeryüzü şekillenmesiyle dikkati çeken Kapadokya bölgesinde kendine özgü bir konut mimarlığı söz konusudur. Günümüze kadar varlığını sürdüren konutların 18-20. yüzyıllar aralığında inşa edilen yapılar olduğu görülür. Bölge genelinde nüfus dağılımında hâkim unsurlar Türkler ve Rumlardır. Mustafapaşa yerleşimi özelinde Osmanlı döneminde hâkim nüfusu Rumlar oluşturmaktadır. İstanbul'da ticaret yapan Ürgüplüler ve Mustafapaşalılar, 19. yüzyılın son çeyreğinde azınlıkların elde ettiği haklar çerçevesinde zenginliklerini, memleketleri olan bu iki yerleşimde inşa ettirdikleri konutlarda sergilemişlerdir. Dönemin siyasi ortamıyla da bağlantılı olan bu yapılaşmada bölge konutlarının “konak” biçiminde inşa edildiği ve zengin taş işçiliğinin cephelerde sergilendiği dikkati çeker. Ancak bölge mimarisini belirleyen en temel husus malzeme olup, bölgenin kaya oyma mekân geleneği Bizans döneminden itibaren uygulanan ve sürdürülen bir gelenek olarak bölge konutlarına da imza atar. Bölge genelinde, kayalık yamaçlarda setler halinde yükselen konut geleneğinde avlu ve avlu altı seviyesinde yoğun kaya oyma mekânlar bulunur. 12. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşmeye başlayan Türkler de kendi mahallelerini oluşturmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirilen mübadele sonucu bölgeden ayrılan Rumların konutlarına bölgeye gelen mübadiller yerleştirilmiştir. Bu değişim konut mimarlığını etkilemiştir. Bir birinden bağımsız düşünülemeyecek bu etmenlerle bölgedeki konut mimarlığını “Rum konutları” ya da “Türk evi” gibi terimler yerine, Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklı bir dili bulunan bölge konutlarının “Kapadokya bölgesi geleneksel konut mimarlığı” olarak adlandırma gerekliliği bu makalede açıklanan konuların başında gelmektedir. Bölge mimarlığında görülen mekânların özellikleri, konut plan tipleri ve yöresel adlandırmaları da örnekler eşliğinde bu çalışmaya eklenmiştir. Halk mimarisi çerçevesinde gelişen bölge konutlarının halk mimarisinin özelliklerini yansıtmaya şekilleri yine bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Geleneksel Konut, Halk Mimarisi, Kapadokya, Kaya Oymacılığı, Mimari

\* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir / Türkiye  
e-posta: aysebudak@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8296-4986.



## ABSTRACT

In the Cappadocia region, which stands out with its unique geological formations, there is also a distinct housing architecture. During the Ottoman period, the dominant population of the region was Greeks. The residents of Ürgüp and Mustafapaşa, who engaged in trade in Istanbul, showcased their wealth in the houses they built in these two settlements, as permitted by the rights obtained by minorities in the late 19th century. In this architectural development, which was also influenced by the political atmosphere of the period, it is noteworthy that the region's houses were built in the form of "mansions" and rich stone craftsmanship was displayed on the facades. However, the most fundamental aspect determining the region's architecture is the material, and the tradition of rock-carved spaces, which has been practiced and continued in the region's houses since the Byzantine period, also leaves its mark. In the tradition of houses rising in tiers on rocky slopes, there are dense rock-carved spaces at the courtyard and courtyard levels. Turks, who began to settle in the region from the 12th century onwards, also formed their own neighborhoods. As a result of the population exchange carried out in the first quarter of the 20th century, the houses of the departing Greeks were inhabited by the immigrants who came to the region. This exchange also influenced housing architecture. Considering these factors, which cannot be thought of independently, the necessity of naming the housing architecture in the region as "traditional housing architecture of the Cappadocia region", which has a different language than other regions of Anatolia, takes precedence among the topics explained in this article. The characteristics of the spaces seen in regional architecture, housing plan types, and local denominations are also added to this study with examples. The ways in which the housing architecture of the region reflects the characteristics of folk architecture are also attempted to be elucidated within the framework of this study.

**Keywords:** Traditional House, Vernacular Architecture, Cappadocia, Rock Carving, Architecture

## GİRİŞ

Eskiçağ Anadolu'sunda Kapadokya'nın sınırları Nevşehir, Kayseri, Niğde, Aksaray, Kırşehir ve Malatya illerinin tümüyle, Ankara'nın doğusu, Yozgat ve Sivas'ın güneyi ve Adana'nın kuzey bölümlerini kapsar biçimde tasvir edilmektedir (Sevin, 1998, s. 47). Ancak günümüz Kapadokya'sıyla kastedilen Nevşehir merkezi ve Ürgüp, Ortahisar, Avanos Göreme ve Uçhisar belde ve ilçelerini içine alan ve yeryüzü şekillenmeleriyle dikkati çeken bölgedir. Kapadokya'da yer altı şehirleri gibi karakteristik depolama ve yaşam alanları da oluşturulmuştur. Bölgede, Hristiyan ve Müslüman dönemlerinde inşa edilmiş ya da kayadan oyularak biçimlendirilmiş anıtsal mimarlık ürünleri mevcuttur. Bizans yerleşimleri ve mimarlık ürünleriyle ilgili yapılmış geniş bir yayın ağı mevcuttur. Yine bölgenin Türk-İslam dönemi anıtlarıyla ilgili yapılmış onlarca yayın vardır. Ancak, bölgenin sahip olduğu zengin konut mimarlığıyla ilgili yapılmış çalışmalar sınırlıdır. Avanos konutları, Ürgüp'te gayrimüslim konutları, Uçhisar, Güzelyurt konutları ve Mustafapaşa evleri ile ilgili lisansüstü tez çalışmaları bulunmaktadır. Bölge genelinde görülen konut mimarlığının ortak diline dair bir çalışma ise mevcut değildir. Plan, malzeme, inşa yöntemleri, konutu oluşturan birimler, konut içi detaylar ve süsleme unsurlarının bir arada ele alındığı, Kapadokya konut mimarisinin temel ilkelerinin tespit edildiği bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmayla, Kapadokya konut mimarisinin temel ilkelerinin belirlenmesi amaçlanmış ve bölgeden seçilen örneklerle bölgenin konut mimarisine dair bir kılavuz oluşturulması hedeflenmiştir. Bu makaleye dâhil edilen örnekler ağırlıklı olarak günümüz Kapadokya'sı içinde kalan yerleşimlerden seçilmiştir. Kapadokya'nın da merkezi olan Nevşehir'in ilçe ve köylerinden örnekler çalışmaya dâhil edilmiştir.<sup>1</sup>

Bu makalede Kapadokya'dan seçilmiş konut mimarlığı örnekleri, malzeme, plan biçimleri, konutu oluşturan birimler, konut içi detaylar başlıkları altında değerlendirilmiştir. Ancak Kapadokya bölgesi geleneksel konutları için kesin plan biçimlerini tespit etmek zordur. Halk mimarisi örnekleri olan bu yapılar her hanenin kendi gereksinimlerine göre biçimlenmiştir. Bölge konutlarının en belirgin özelliği bir birinin aynı yapılar olmamalarıdır. Bu şahsına münhasırlık nedeniyle konut planları için ancak genel bir çerçeve çizmek mümkün olabilmektedir. Kapadokya bölgesi, ana inşa malzemesi olarak taşın yanında kayanın da yoğun kullanıldığı bir coğrafyadır. Ahşap, demir, alçı ise yardımcı malzeme niteliğindedir. Bölge konutlarında görülen mekânların ve malzemelerin yöresel adlandırmaları da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Bu çalışmayla, kendi dilini inşa edip bu dille konuşan Kapadokya konutlarının özgün yanları ve geleneksel nitelikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

## KAPADOKYA GELENEKSEL KONUT MİMARLIĞI

Kayaların ve taşın sade bir biçimde “mekâna” dönüştürüldüğü, yüz yıllardır farklı kültürleri ve toplulukları barındıran Kapadokya'da, kayalar yalnızca ibadet alanlarına dönüştürülmemiş aynı zamanda yerleşim alanları olmuştur. Bölgenin kayalık alanlarında görülen Bizans yerleşimleri çalışmanın dışında tutulmuştur. Bölgenin geçmişi göz önünde bulundurulduğunda günümüze ulaşan konutların inşa tarihleri, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde yoğunlaşmaktadır. 1856 Islahat Fermanı, 1858 Arazi Kanunu ve 1867 Taşınmaza Tasarruf hakkı veren kanunlarla, 19. yüzyıldan itibaren ülkedeki gayrimüslimler, ekonomik gelişmişliklerine koşut olarak Anadolu kentlerinde dikkat çekici boyutlarda konut yaptırma etkinliğinde bulunmuşlardır. Gayrimüslimlerin yoğun olduğu Kapadokya Bölgesinde de bu tarihten sonra yoğun bir yığma kâgir konut inşası görülmektedir (Dırık, 2021, s. 53). Bir gelenek ve süreklilik içinde konutlar inşa edilmeye devam edilmiştir. Ortaçağ'dan bu yana bölgenin Hristiyan ustalarının yöresel bir taş bezeme üslubu geliştirdikleri de görülür (Kuban, 2007, s. 493). Halk mimarisi ürünü olan bu konutların büyük kısmı günümüzde otel ve pansiyon olarak kullanılmaktadır. Zengin taş ve kaya işçiliğiyle dikkat çeken bölge konutları için “Türk-Müslüman Evi” ya da “Rum-Hristiyan Evi” ayrımını yapmak yer yer güçleşir. Bölgenin etnik ve dini inanışlara göre ayrılan mahalleleri elbette söz konusudur. Ağırlıklı olarak bölge Rum yerleşimidir. Ancak bunun yanında özellikle mübadele sonrası bölgeden göç eden gayrimüslimlerin yerini bölgeye yerleştirilen Müslüman mübadillerin alması, aynı konutların yeni sahiplerinin elinde şekillenmeye devam etmesine imkân vermiştir. Bunun yanı sıra zamanla Müslüman ve gayrimüslim mahalleler arasındaki ayrımın kalmaması ve mahallelerin yeni yapılar inşa edilerek birleşmesi bölge konutlarının griftleşmesine neden olmuştur. Gayrimüslim evleri için ayırt edici özelliklerden birisi konutlar içinde bulunan şapellerdir. Bu küçük ibadet mekânları içinde dini ritüellere uygun şekillenmeler içermektedir (küçük bir apsis ve duvara oyulmuş haç işareti, ikona asılması için ayrılmış yerler gibi). Şarap ışıkları de yine bölgenin gayrimüslim konutlarıyla ilişkilidir. Bir diğer farklılık konut içlerinde yer alan duvar resimleridir.

<sup>1</sup> Bu çalışmada yer verilen konutların planları, bölgede faaliyet gösteren; Mimar Nazife Soybaş (ENG Mimarlık), Mimar Faruk Sağcan (Kent Tasarım Restorasyon), Mimar Bilal Akkoç (Kabaltı Mimarlık), Mimar Ali Dırık (Atolye2), Mimar Dilek Şen Kantar (Maccan Mimarlık) ve Mimar Fatih Çekiç'in bilgileri ve izinleri dâhilinde kullanılmıştır. Kendilerine ayrı ayrı teşekkür ederim. Bölge konutlarını kimi zaman birlikte görme fırsatı bulduğum Mimar Aysun Toprak, Restoratör Nail Uslu, İnşaat Teknikeri İrem Bilir, Mimar Yasin Duru ve Mimar Ülkünur Demir'e bilgi paylaşımları için teşekkür ederim.

**Fotoğraf 1-2**

Mustafapaşa'da İki Farklı Konutta Haç ve Çiftbaşlı Kartal Bezemeleri / Cross and double-Headed Eagle Ornaments in Two Different Houses in Mustafapaşa (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)



Bu duvar resimlerinin konuları açısından kimi zaman gayrimüslim, Müslüman ayırımına imkân verdiği görülür. Özellikle Ürgüp ve Mustafapaşa konutlarında karşılaşılan figürlü duvar resimleri gayrimüslim konutlarında yoğunlaşır (Özbek, 2022, s. 133). Bu konutlardaki figüratif anlatımlar portreler ve bir öyküyü ele alanlar olarak iki grupta ele alınmaktadır (Özbek, 2022, s. 135). Müslüman evlerinde duvarlara yapılan resimlerle de ortak bir beğenin paylaşıldığı söylenebilir. Özellikle manzaralarla, gerçek ve hayali kent tasvirleriyle her iki grubun konutlarında da karşılaşılr. İstanbul, Edirne ve Avrupa kentlerinden

manzaralar bu konaklarda mevcuttur (Özbek, 2014, s. 217-226). Cephelerde görülen taş süslemelerse bu konutların Müslüman ya da gayrimüslim sahiplerini işaret edebilecek ayrıma hem sahiptir hem de değildir. Bölgenin taş süsleme geleneğinin mübadele sonrası inşa edilen yapılarda da devam etmesi bu ayrımı bulanıklaştırmaktadır. Eğer konutun içinde veya cephesinde Rumca bir kitabe, monogram, çiftbaşlı kartal, aslan kabartması, haç işareti ve benzeri bir süsleme yoksa pencere ve kapı kuşatma kemeri süslemeleri ve kat silmelerindeki süslemeler etnik ve dinsel bir ayrıma izin vermez (Foto.1-4).

**Fotoğraf 3-4**

Mustafapaşa'da Müslüman ve Gayrimüslim Evlerinde Görülen Kat Silmeleri / Floor Moldings Seen Muslim and Non-Muslim houses in Mustafapaşa (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)



**Fotoğraf 5**

Ortahisar'da Kayalık Yamaçta Setler Halinde Yükselen Evler/ *Houses Rising in Terraces on a Rocky Slope in Ortahisar* (Fotoğraf A. Budak, 2020).

**Fotoğraf 6**

Ürgüp Yeni Mh.'de Konak / *Mansion in Yeni Mh., Ürgüp* (Fotoğraf A. Budak, 2022)



Kapadokya bölgesinde inşa edilmiş geleneksel bir konutu, “Geleneksel Türk Evi”, “Geleneksel Rum Evi” gibi terimlerle açıklamak yetersiz kalmaktadır. Hem Müslüman hem de gayrimüslim evlerinin ayırt edici yönlerinin belirgin olduğu yapılara karşılık, muğlaklaşan sınırlara sahip yapıların fazlalığı, kültürel etkileşim ve süreklilik gibi denklemler de işin içine dâhil edildiğinde, bölge konutları için kullanılacak en doğru tanımlama “Geleneksel Kapadokya Konut Mimarlığıdır”. Bölge özelinde evlerin belirleyici unsurlarının netliğini yitirmesi, bölgede evlerin inşasını sürdüren yerel ustaların sıkı bağlı oldukları geleneklerle de ilişkilidir. Bölgenin yerel ustaları birkaç yüzyıldır aynı formları üretmiş ve üretmeye devam etmektedir. Özellikle restorasyon çalışmalarının yoğun olduğu bölgede geleneksel formlar yenilemelerde ve yeni inşaatlarda halen kullanılmaktadır.

### **KAPADOKYA'DA KONUT YAPMAK: KAYADAN OYMA, KESME TAŞTAN YIĞMA MEKÂNLAR**

Farklı yeryüzü şekillenmesi ile dikkat çeken Kapadokya bölgesinde, coğrafyanın sunduğu imkânlarla üretilen konut mimarisi de ilgi çekicidir. Kendine has malzeme ve inşa karakteri gösteren bölge evlerinin iki ana ayrımı vardır. Bunlar: 1-Kayalık yamaçlarda gelişen ve setler halinde yükselen evler (Alper, 1998, s. 528). 2- Konaklardır.

Kayalık yamaçlarda kaya yüzeyine yaslanarak gelişen ve setler halinde yükselen konutlar (Foto. 5), önce eteklerde, sonra da topoğrafyanın üst kotlarına doğru bir gelişim gösterir. Beldelerde, yerleşimin kendisi özellikle Uçhisar, Ortahisar gibi kayalık yamacın tepe noktası olan kalelerden başlamak üzere vadi tabanlarına doğru yukarıdan aşağıya gelişmektedir (Tunçer, 2014, s. 320).

Konutların kendi içindeyse bunun tersi yaşanmıştır. Kayadan oyulmuş, avlu ve avlu altı katlarının üstüne taştan yığma olarak bir ya da birden fazla seviyede inşa edilen odalardan oluşan bir konut tasarımı söz konusudur.

Kayalık yamaçlarda gelişen ve setler halinde yükselen evlerde sofasız ve bitişik nizamda inşa edilmiş odaların üstünde sofasız, iç sofalı veya dış sofalı tek katlı konutun inşa edildiği örnekler yaygındır (Şek. 1). Birinci seviyede bulunan sofasız ve bitişik nizamli odalardan oluşan tasarımda odalar genellikle yığma taştan inşa edilmiştir. Buna karşılık kayadan oyulmuş odaların önüne eyvan eklenerek biçimlendirilen bitişik nizamli tasarımın da ikinci seviyedeki konut tasarımına alt yapı oluşturduğu örnekler vardır (Şek. 2).

Kayadan oyulmuş mekânlar çoğunlukla avlu ve avlu altı seviyesinde bulunmakla birlikte üst seviyelerde bileşik yapıli kısımlarda da kullanılabilmektedir. Ürgüp, Avanos, Ortahisar, Uçhisar, Mustafapaşa, Çavuşin ve Göreme’de, kayalık yamaçlarda setler halinde yükselen konutları görmek mümkündür. Kapadokya’nın köy yerleşimlerinde de benzer konut üretim tutumu söz konusudur. Yamaç yerleşimine ilave olarak özellikle Göreme’de (Göreme merkezi çöküntü biçiminde olduğu için) peribacası olarak bilinen yeryüzü şekillenmelerinin arasında ve peribacalarının evin parçası olarak kullanıldığı konutlar ağırlıktadır.

Konak ise saraydan küçük, normal evden büyük gösterişli yapı olarak tarif edilmektedir. Konağın sıradan bir evden ayrılan en önemli yönü çok odalı olması, haremlik ve selamlık olarak adlandırılan başlıca iki bölümden oluşmasıdır (Şenyurt, 2018, s. 21-22). Aynı zamanda konaklar birden çok katlı evlerdir. Kapadokya bölgesinde inşa edilen ve konak olarak adlandırılabilir konutlar İstanbul örnekleri kadar fazla oda sayısına,

haremlik selamlık olarak adlandırılacak ayrı bölümlere, avluda hamam ve benzeri müştemilata sahip olmayan daha mütevazı örneklerdir (Foto. 6). Genellikle iki veya üç katlıdır. Kapadokya bölgesinde konak olarak adlandırılabilir evlerde üç farklı plan görülmektedir. Bunlar:

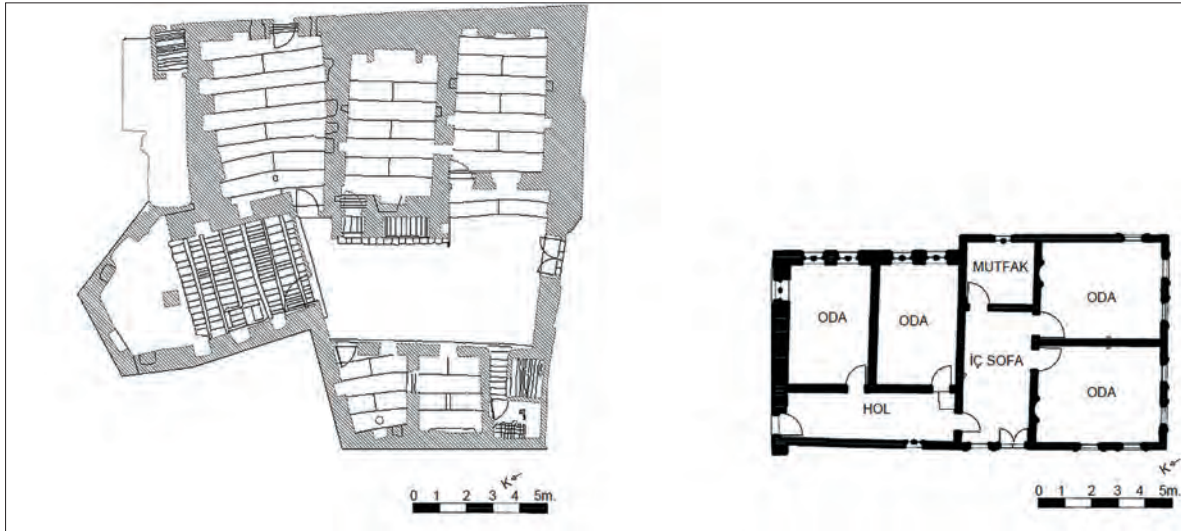
- 1- Sofasız konutlar
- 2- İç sofalı konutlar (Şek. 3)
- 3- Dış sofalı konutlar (Şek. 4)

Türk Evi plan tipleri, kimi zaman divanhane olarak da adlandırılan ve odalar arası ilişkilerin sağladığı ortak alan olan sofanın (Küçükerman, 1985, s. 53) bulunup bulunmaması ya da konumuna göre oluşturulmuştur. Sofa

en eski örneklerde az görülmektedir, yani en eski örnekler sofasızdır (Küçükerman, 1985, s. 53). Odalar arası orta alanın yani sofanın yapının dışında olduğu dış sofalı evlerde, sofasız konutlardan sonra gelen aşama olarak görülür (Küçükerman, 1985, s.102). Odalar arası ilişkilerin bütünüyle yapı içinde gerçekleştirilmesiyse iç sofalı evlerde mümkün olmuştur ve dış etkilere karşı korunmuş bir orta alan kurmak hedeflenmiştir (Küçükerman, 1985, s. 103). Karnıyarık ya da iç sofalı olarak anılan konut planı 19. yüzyılın ortasından sonra yaygınlaşmış ve İstanbul'un ardından bütün Anadolu şehirlerinde kullanılmıştır. Klasik iç sofalı planda sofanın iki yanında iki veya dört oda yer almaktadır. İç sofalı evler simetrik bir plan özelliğine sahip olup odalar arasındaki irtibatı kolaylaştıran bir plan tipidir.

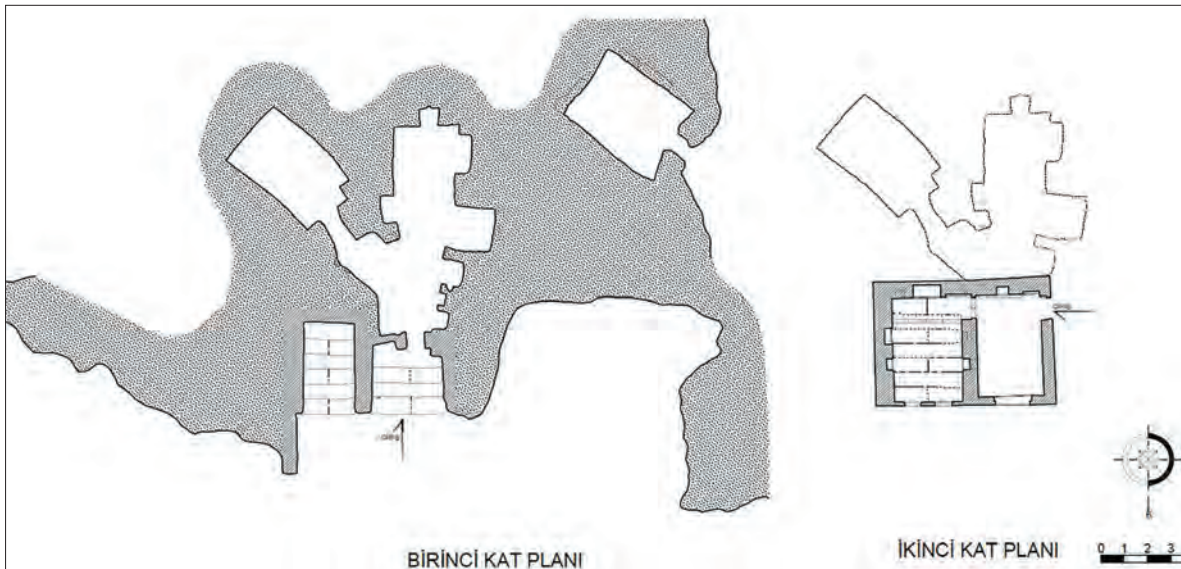
#### Şekil 1

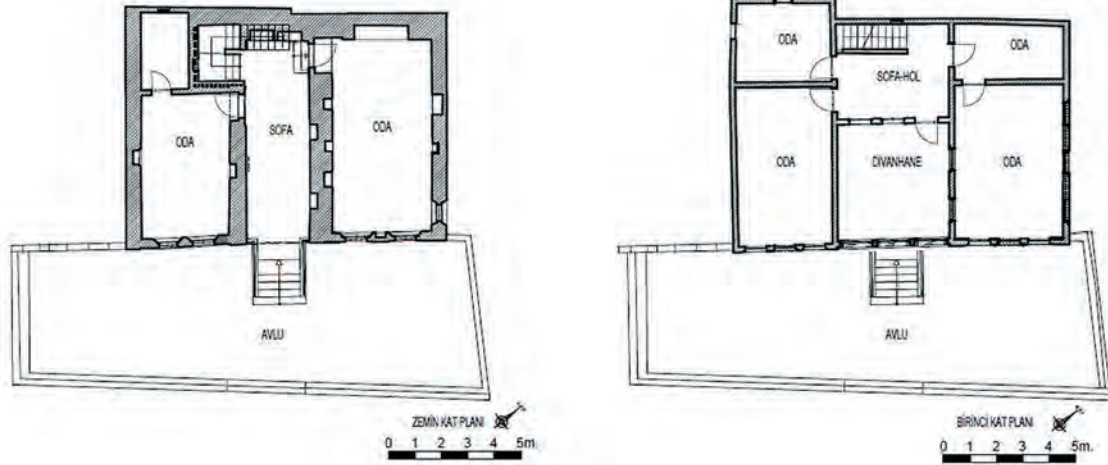
Ürgüp'te İki Farklı Seviyede İnşa Edilen Bitişik Nizamlı Birinci Seviye Planı ve İkinci Seviyesinde Bulunan İç Sofalı Konut Planı / *A First-Level Plan of an Adjoining House Built on two Different Levels in Ürgüp and an Inner Hall House Plan on the Second Level* (AtölyeA2 Mimarlık Arşivinden)



#### Şekil 2

Mustafapaşa'da İki Farklı Seviyede İnşa Edilen Bitişik Nizamlı ve Eyvanlı Birinci Seviye Planı ve İkinci Seviyede Bulunan Sofasız ve Bitişik Nizamlı Konut / *A First-Level Plan of an Adjoining House with Iwan, Built on two Different Levels in Mustafapaşa, and a Second-Level House Plan that is Hall-Less and Adjoining* (ENG Mimarlık Arşivinden)

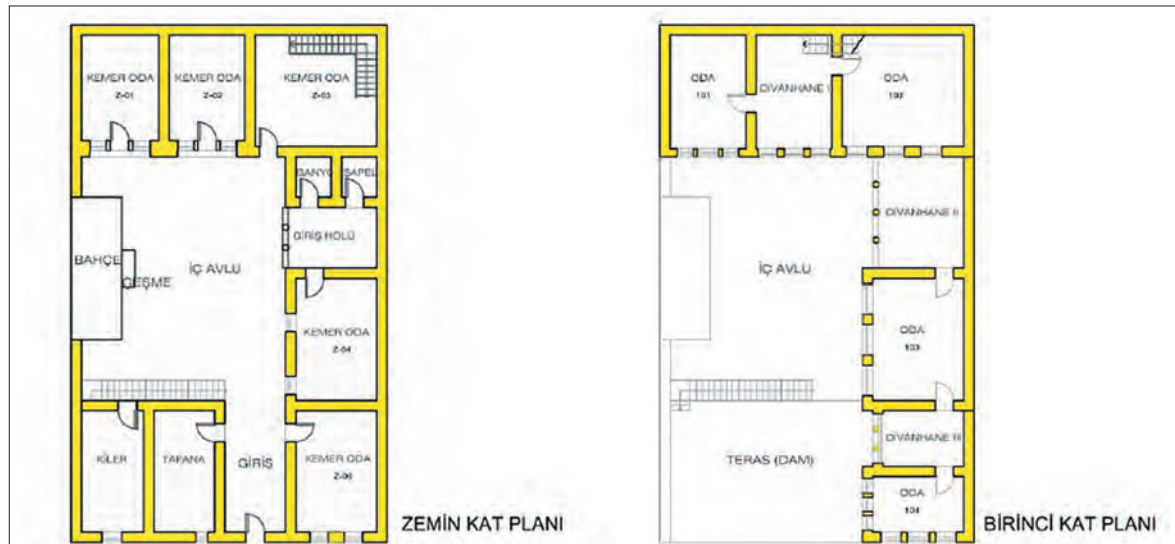


**Şekil 3**İç Sofalı Konut Planı / *Inner Hall House Plan* (Kent Tasarım Arşivinden)

İç sofalı evler daha çok “şehir evi” karakterini yansıtmaktadır (Eldem, 1968, s.25). Mustafapaşa’da görülen iç sofalı konut tipi ve bu konutların bezemeleri Mustafapaşalıların İstanbul deneyimine bağlanmaktadır (Saner ve Yıldırım, 2006, s.165). Mustafapaşalılar balık tuzlama zanaatını öğrenmişlerdi ve en eski geleneksel meslekleri havyarcılıktı (Balta, 2005, s.133). Mustafapaşalıların bir bölümü İstanbul’da zahire, boya, gemicilik alanlarında çalışmakta ve havyar ticaretini de ellerinde tutmaktaydılar ve kasabaya ancak belli bir mevsimde gelmekteydiler (Saner ve Yıldırım, 2006, s.165). Kapadokya bölgesinde görülen konak tipi ve iç sofalı evler, Mustafapaşalı ve Ürgüplülerin başkent ticareti ile ilişkili olup, İstanbul kaynaklı konutların taşra yansımalarıdır. Yarı açık bir iç sofa görevinde bir kullanım içeren divanhane bölgenin yapılarında 19. yüzyılda rastlanan bir mimari ögedir (Mercimek, 2019, s. 148).

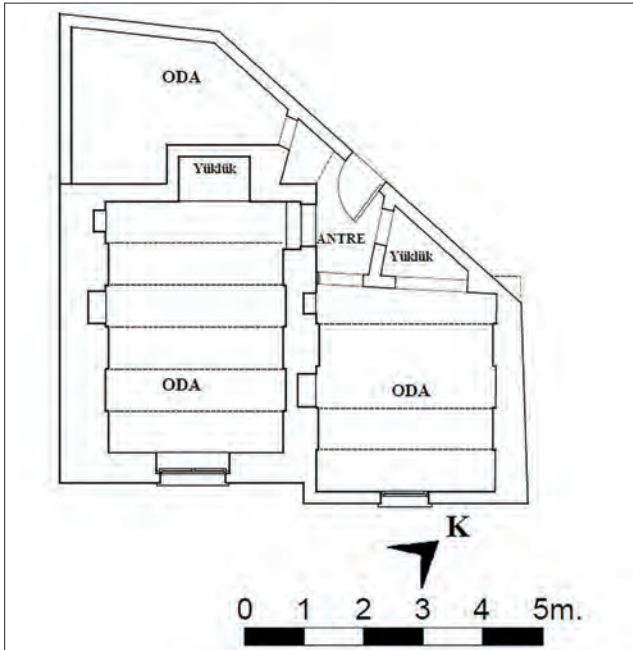
Mustafapaşa ve Ürgüp’te yoğunlaşmakla birlikte benzer konutlar ve süslemelerin Avanos, Nevşehir merkez, Göreme, Uçhisar, Ortahisar, Çavuşin yerleşmelerinde de görülmesi bölge içindeki beğeni ve etkileşimle ilişkilidir. Sadece konak olarak adlandırılabilen iki üç katlı konutlarda değil, farklı seviyelerde inşa edilen ve setler halinde yükselen konutların üst seviyelerinde ki konut tasarımında da sofasız (Şek. 5), iç sofalı (Şek.1) ve dış sofalı konut tasarımını görmek mümkündür.

Taş, Anadolu’da hem dini hem de sivil mimaride en çok kullanılan ana inşa malzemesidir. Coğrafi konuma bağlı olarak taşın ağırlığı farklı malzemelere kayabilmektedir. Kapadokya bölgesinde neredeyse eşit ağırlığa sahip iki malzeme kullanımı söz konusudur. Bunlar kaya ve taştır.

**Şekil 4**Dış Sofalı Konut Planı / *Outer Hall House Plan* (Dırnık, 2021, s.271)

**Şekil 5**

Uçhisar'da Kaya Oyma Birinci Seviye Üzerinde İnşa Edilen; Avlusuz, Sofasız-Bitişik Nizamlı Konut Planı / A Courtyard-Less, Lall-Less, Adjoining House Plan Built Above the First Level of Rock-Cut Structures in Uçhisar (Maccan Mimarlık Arşivinden)



Geleneksel Kapadokya konut mimarlığı kayadan oyma ve kesme taştan yığma mekânlardan oluşur. “Kaya yerleşmelerin bir türü, kayanın içinde bir boşluk bulup kullanmaktır. Bir başka türü veya ilkinin uğradığı değişimle, gereken mekânların, masa, oturma yerleri, merdiven ve bazı girinti çıkıntıların kaya içinde oyulmalarına ve düzenlenmelerine başlanmasıdır” (Önür ve Özkan, 1974, s. 13). İnşa etmek, yapı bina etmekse: istenen herhangi bir amaca uygun bir biçimi ve bu biçimi ayakta tutacak strüktürü, amaca uygun bir malzeme vasıtasıyla, yapım tekniğinin olanakları içinde gerçekleştirmektir (Kuban, 2002, s. 13). Bu tanımlamaya göre kaya oymacılığı “inşa etmek” fiilini taşımamakla birlikte, malzeme ve teknikte birlikte ihtiyaca uygun mekân oluşturma eylemidir. Bölgede kullanılan taş “kepez” olarak anılmaktadır. Bölgede taş kolay ulaşılmakta ve bunun yanında kepez kolay işlenebilir nitelikte olup sağladığı ısı yalıtımıyla karasal iklime de uyumludur (Alper, 1998, s. 527). Oyulmuş ve kırılmış taştan geriye kalan kaya tozu ve küçük taş parçalarıysa çift taraflı duvarlarda kullanılan ve “şillez” adı verilen yerel harcın yapımında kullanılır (Tongal, 2014, s. 44).<sup>2</sup>

Kaya ve taş kimi zaman ayrı ayrı, kimi zaman da birlikte kullanılmaktadır. Kapadokya geleneksel yapı tipolojisinde yapılar genel olarak üç kategoride sınıflandırılır:

- 1-Kaya mekânlar,
- 2-Yığma yapılar,
- 3-Karma yapılar (yığma taş+kaya oyma bileşik malzemeli yapılar).<sup>2</sup>

Kapadokya bölgesi konut mimarlığında mekânların biçimlenişinde bu üç tutum ön plana çıkar. Tümüyle kayadan oyulmuş ya da tümüyle kesme taştan yığma sistemle yapılmış konutlar bulunabilmektedir. Ancak genel eğilim kaya mekânlar ve kesme taş odaların bir arada olmasıdır. Özellikle kayadam mekânlar avlu ve avlu altı seviyesinde bulunur. Bu mekânların üst seviyelerinde kesme taş odalar inşa edilir.

Bölge konutları için bir diğer belirleyici karakter avlu olup geleneksel Kapadokya konutları:

- 1-Avlulu konutlar

- 2-Avlusuz konutlar

olmak üzere ikiye ayrılır. Yüksek taş duvarlarla çevirili yarı açık alanlar olan ve hayatın büyük çoğunluğunun geçtiği dışa kapalı avlular “hayat” olarak da adlandırılmaktadır. Sokaktan koparılan ama tamamen kapalı olmayan boşluklar işlevseldir. Hem mahremiyetle hem de avlu içinde bulunan açık ve yarı açık mekân kazanımıyla ilişkili olarak avlulu konutlar bölge mimarisi için baskın olan formdur. Ekonomik sebepler, arazi sıkıntısı gibi nedenlerle bölgede avlusuz konutlar da bulunur. Bazı konutların günümüzde avlusuz olmasına karşılık orijinalinde avlulu olduğu yapı izlerinden anlaşılmaktadır.

Avlu içinde yarı açık mekânlar olan eyvanlar (bölgesel adlandırması çardaktır) bir diğer belirleyici olup geleneksel Kapadokya bölgesi konutları bu açıdan da ikiye ayrılır.

- 1-Eyvanlı konutlar (Çardaklı konutlar)

- 2-Eyvansız konutlar (Çardaksız konutlar)

Basitçe üç yönden kapalı tek cepheden kemerle açık yapılar olan eyvanlar camiden, hamama, medreseden saraya ve konuta kadar pek çok yapı grubu için Anadolu ve Anadolu öncesi Türk mimarlığında kullanılan bir formdur ve mekân kuruluşu ve yapı biçimlendirilişinde belirleyici ögedir (Erarslan, 2012, s. 159). Özellikle sıcak havanın etkili olduğu güneydoğu Anadolu’yla Suriye ve çevresinde yaygın olan eyvanlı evler bu bölge evleri için yapılan dört plan grubundan biridir (Akın, 1985, s. 85). Eyvanın en önemli görevi avlunun ara yer olabilmesini güçlendirmesi olarak görülmektedir (Tuztaş ve Aşkun, 2013, s. 278).

<sup>2</sup> Uçhisar evleriyle ilgili yapılan bir çalışmada mekânlar 1-kaya, 2-yığma ve 3-karma olarak gruplandırılmıştır (Tongal, 2014, s.146). Ürgüp evleri ile ilgili yapılan çalışmada bölge konutları kaya oyma, yarı oyma-yarı yığma ve yığma konutlar olarak gruplandırma yapılmıştır (Kalaycı, 2006, s.72-80). Göreme evleriyle ilgili çalışmada konutları 1-kaya oyma, 2-yarı oyma, yığma yamaca yastı kotular ve 3-yola cephe yığma konutlar olarak gruplanmıştır (Erençin, 1979, s.57).

**Fotoğraf 7**

Göreme'den Eyvanlı Konut / *Iwan-Style House from Göreme*  
(Fotoğraf A. Budak, 2019)



Bölgesel adlandırması “çardak” olan eyvanlar, yaz mutfacı olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca kaya oyma mekânların önüne inşa edilerek üst kat seviyesinde inşa edilecek odalara altlık hazırlamaktadır. Tek eyvan kullanımına karşılık yan yana açılmış eyvan sayıları beşe, altıya kadar ulaşabilmektedir (Foto. 7). Eyvan derinliklerinin tümü eşit olmayıp, eyvan derinlikleri değişebilmektedir. Yaz mutfacı olarak kullanılan eyvanların zemininde tandır çukuru vardır.

Yukarıda verilen plan biçimleri, malzeme, inşa seviyeleri, avlu ve eyvan birimleri gibi faktörler göz önünde bulundurarak Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarını birçok kombinasyonda ele almak mümkündür. Örneğin

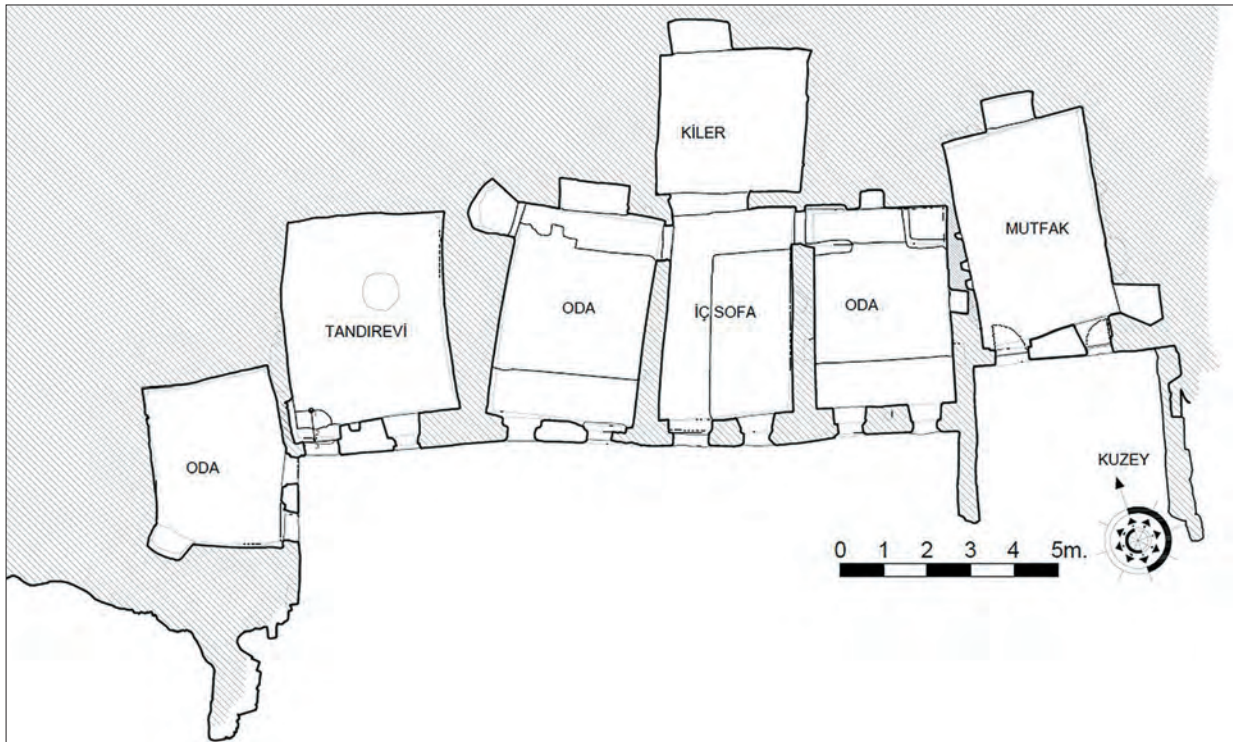
bir Kapadokya evini, “avlulu, eyvansız, farklı seviyelerde biçimlendirilmiş, kaya oyma ve kâgır mekânlardan oluşan bitişik nizamlı konut” olarak tanımlanırken, bir başka yapıyı “avlusuz, eyvanlı, farklı seviyelerde biçimlendirilmiş, kaya oyma ve kâgır mekânlardan oluşan bitişik nizamlı konut” olarak tanımlamak mümkündür. Konakları ise “avlulu, iç sofalı iki katlı” ya da “avlusuz dış sofalı üç katlı” olarak tanımlamak mümkündür. Kapadokya bölgesi bu açıdan onlarca grupelemaya imkân verecek kadar çeşitlilik gösterir.

Tümüyle kayadan oyulmuş bitişik nizamlı konutlarda, genellikle konaklarda görülen iç sofanın kullanılması bu çeşitlemeyi daha da renklendirebilmektedir. Örneğin tek seviyede ve tümüyle kayadan oyulmuş, iç sofalı, eyvansız, avlusuz ve bitişik nizamlı konutların bulunması gibi (Şek. 6).

Yığma odaların biçimlenişinde yöresel adlandırması kemerdamı olan odalar yaygındır. Bu odaların üst örtüsünde görülen tonoz örtü oda içinde ritmik biçimde devam eden kemer dizilerine sahiptir. Bu tonozların bölgesel adlandırması ise “kavurma”dır. Bu kemer dizisinin yöresel adlandırmalarından bir diğeri “sıralı kemerli tonoz”dur. Bu sistemde, birbirine 60-70 cm aralıkla yerleştirilmiş bir dizi kemer tarafından oluşturulan tonoz söz konusudur. Roma hamamlarında uygulanan bu kemerli tonoz örtü sisteminin, Romalıların bu bölgeye hâkim olduğu dönemde kültürel etkileşimle ortaya çıktığı düşünülmektedir (Tongal, 2014, s. 24) (Şek. 7, Foto. 8).

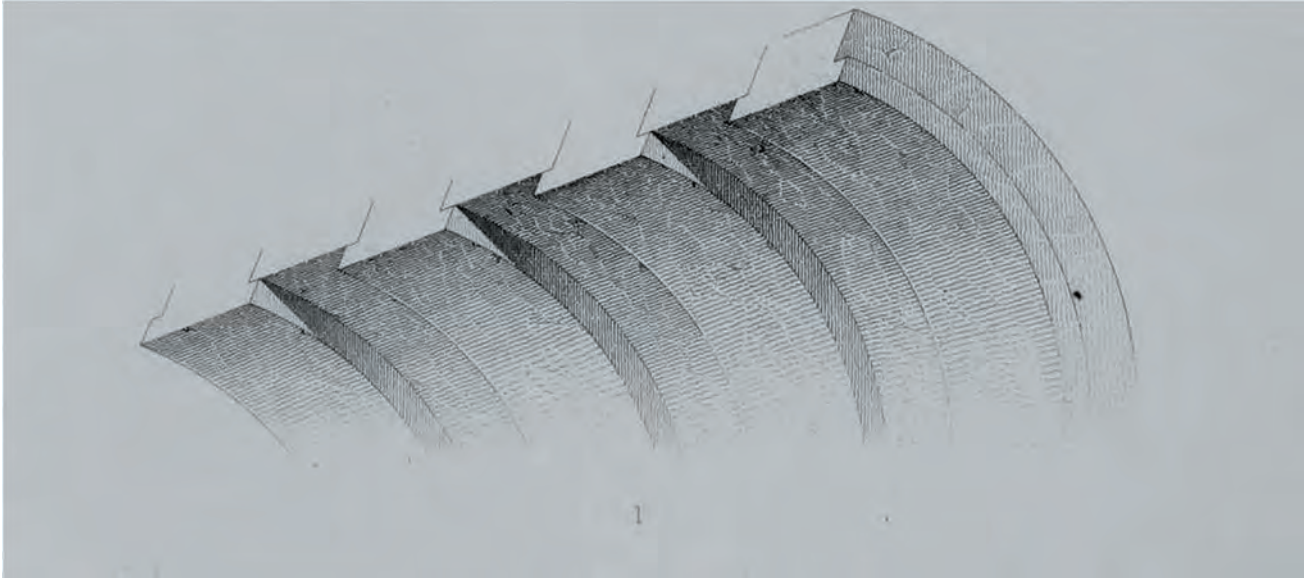
**Şekil 6**

Çavuşin’de Tümüyle Kayadan Oyma, Tek Seviyede İnşa Edilmiş, Eyvansız, Avlusuz, İç Sofalı, Bitişik Nizamlı Konut / *A Completely Rock-Cut, Single-Level, Iwan-Less, Courtyard-Less, Inner Hall, Adjoining House In Çavuşin* (FCA Mimarlık Arşivinden)



**Şekil 7**

Roma Hamamlarında Kullanılan Tonoz Sistemlerinden / *Vault Systems Used in Roman Baths* (A. Choisy, 1873, 16 numaralı ek)



Kapadokya'ya gelen seyyahların anlatımlarında konut mimarisine ve konutu oluşturan birimlere dair detaylar mevcut değildir. Ancak genel anlatımlarda konutlardan bahseden seyyahlar vardır. 1905 yılında bölgeye gelen seyyahlardan Schwinitz, Göreme'ye geldiklerinde çok eski kaya evler gördüklerini belirtir. Bu dar vadide evlerin kayalara oyulmuş ve üst üste çıkan katlardan oluşmuş olduğunu söyler. "...Genelde ön duvarlarının uçmuş olduğu bu mekânları izlerken insan, cüceler için yapıldığı düşüncesine kapılıyor" der (Karakaya, 2007, s. 54). 1950 yılında bölgeyi gezen Yorgo Seferis; Korama'ya (Göreme) doğru yola çıktıklarını, çantalarını

ise bekçi İsmail'e bıraktıklarını söyler. İsmail'in zevk sahibi olduğunu, evinin kayadan oyulma kare biçimli, iki odayı kendine göre düzenlemiş olduğunu söyler (Karakaya, 2007, s. 71).

### AVLU VE AVLU ALTINDA BULUNAN BİRİMLER

Geleneksel Kapadokya evlerinde avlu duvarı yöre taşı ile inşa edilir. Kesme taşların yanında moloz taşlarında kullanıldığı avlu duvarları yığma sistemle oluşturulur. Mahremiyetle ilişkili olarak oluşturulan bu açık alan içinde yarı açık birimler yer alır. Avlu duvarı ile sınırlanmış konutlar kimi zaman sokağa taşar. Odaların sokağa çıkması ise kab, kabaltı, oda altı, abbara gibi yöresel adlandırmalara sahip olup Kapadokya bölgesinde "kabaltı" ve "köprü eğmesi" olarak adlandırılmaktadır. Kabin altında olanla sokağın üstünde olanı buluşturan "kab" arada olandır (Hisarlıgil, Uluoğlu, 2008, s. 71). Bu geçitlerin üstünde odalar vardır ve odanın altında bulunan, gölgelik oturma alanlarıdır ve sokakta yaya ve araç trafiğini kesintiye uğratmayan geçittir. Yamaç yerleşmesinin yoğun görüldüğü bölgelerde sık uygulanan kabaltı ve üstünde bulunan oda örnekleri Kapadokya bölgesinde de kullanılmıştır (Foto. 9-11).

Ürgüp konutlarında kapıların tipolojisine yönelik hazırlanmış bir çalışmada bölge kapıları, avlu kapıları ve avlusuz evlerde doğrudan konuta açılan kapılar olarak gruplandırılmaktadır (Dırık, 2022, s. 128). Aynı gruplama Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarının tümü için uygulanabilecek bir sınıflamadır. Avlu kapıları avlu duvarlarıyla aynı malzemeden yani kesme taştan inşa edilmektedir. Bölge genelinde farklılık göstermekle birlikte sade ve süslemeli örnekleri söz konusudur (Foto. 12-16). Bölgenin taş işçiliği çerçevesinde oluşturulan avlu kapıları genellikle bir olmakla birlikte kimi zaman birden fazla avlu kapısı da bulunabilmektedir.

**Fotoğraf 8**

Ürgüp'ten Sıralı Kemerli Tonoz Örtü-Kemerdamı Oda / *Room with Arched Vault and Arch Support from Ürgüp* (Fotoğraf A. Budak, 2022)



**Fotoğraf 9-10**

Ürgüp'ten/From Ürgüp.

**Fotoğraf 11**

Göreme'den Kabaltı Üzerinde Odalar / Rooms on the Kabaltı from Göreme (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)



Kimi örneklerde ikinci kapılar ahıra yakın olarak açılmakta böylece hayvanların ahıra giriş çıkışı kolaylaşmaktadır. Yamaçlarda setler halinde görülen yerleşimlerde, ister bir avlu duvarına sahip olsun ister olmasın bölge konutlarının avlulu olanlarda avlu altı ve avlu seviyelerinde, avlusuz konutlarda yol seviyesi ve yol seviyesi altında genellikle kaya oyma mekânlar yer alır. Avlu kapılarının üzerinde ya da konutun cephesinde ve genellikle pencerelerin arasında kitabelikler yer alabilmektedir. Bunlar tarih için oldukları kadar çoğu örnekte “Maşallah” ya da “Tanrı Gönendire” ifadelerini içermekte ve nazarlık olarak kullanılmaktadır (Budak, 2020, s. 179-205).

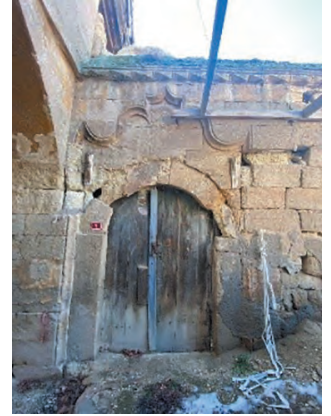
Özellikle avlulu konutlarda avlu hazırlık ve üretim birimlerine sahiptir. Pekmez yapımında kullanılan şırahane (şıralık), tafana (mutfak), kışlık depolama alanları olan kiler, meyvelerin depolandığı kilerler olan hevenkdamı, ekmek pişirilen tandirevleri, yemek pişirilen ocaklar, yaz mutfakları gibi. Bunların yanı sıra odunluk, kümes ve helalarda avlu seviyesinde çözümlenmektedir. Avlu ve avlu altı seviyesinde ağırlıklı inşa malzemesi kayadır. Kaya oyma mekânlara bölgede “kesme” denilmektedir (Alper, 1998, s. 528).

**Fotoğraf 12-13**

Avanos.

**Fotoğraf 14-15**

Ürgüp.

**Fotoğraf 16**

Çavuşin'den Avlu Kapıları / Courtyard Doors from Çavuşin (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)



## Ahır

Avlu ve avlu altı seviyesinde biçimlendirilen kaya mekânların en karakteristik olanlarından birisi ahırdır. Bölgede neredeyse her parselde geçtiğimiz yüzyılların yaşam şartlarına bağlı olarak bir ahır birimi bulunmaktadır. Ancak ahıra sahip olmayan konutlar da vardır. Bu ahırlar genellikle büyükbaş hayvanlar için oluşturulmuştur. Küçükbaş hayvancılık köy yerleşimlerinde olup köy merkezinin biraz daha dışında gerçekleştirilmektedir. Nevşehir merkezile ilçe ve kasaba merkezlerinde bulunan konutların içinde bulunan ahırlar büyükbaş hayvan bakımına uygundur. Hayvansal gıdaların üretimine yönelik olup, öncelik ailenin kendi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Motorlu taşıt kullanımının yoğun olmadığı 20. yüzyılın son çeyreğine kadar yaygın ulaşım aracı hayvanlardı. Ahırlar, büyükbaş hayvanlarının beslenmesinin yanında ulaşım için kullanılan at ve eşeklerin de konulduğu mekânlardır. Bölge konutlarında kayadan oyma ve kesme taştan yığma olmak üzere iki çeşit ahır görülmektedir. Ancak baskın olan kaya oyma ahırlardır (Şek. 8).

Avlu seviyesinde bulunan ya da avlu seviyesi yükseldiği için avlu altında kalan ahırların belirleyicileri yemlik nişleridir. Kaya oyma ahırlarda yemlik nişleri de doğal olarak kayadan oyulmuştur. Niş sayısı hayvan sayısına bağlı olarak değişmektedir. Niş genişlikleri ve nişlerin yerden yükseklikleri aynı mekân içinde bile standart göstermez. Yemlik nişlerinin yakınında

### Şekil 8

Çavuşin'de Aynı Parselde Farklı Seviyelerde Bulunan Kaya Oyma Ahırlar / *Rock-Cut Stables at Different Levels on the Same Parcel in Çavuşin* (FCA Mimarlık Arşivinden)



hayvan bağlama delikleri vardır. Kayadan oyma hayvan bağlama delikleri yerine madeni üretim bağlama halkaları da kaya duvara monte edilerek kullanılabilir. Yemlik nişlerinin sayısı 1'den başlayıp 10'ları bulabilmektedir. Belli bir şemaya bağlı kalınmaksızın, kayanın ve ekonominin elverdiği ölçüde mekân genişlikleri söz konusudur. Bu amorf mekânların ortak ve belirleyici özelliği yemlik nişleridir (Foto. 17-20). Yemlik nişlerinin alt kısımları kimi zaman ahşap çakılarak sağlamlaştırılabilir. Kesme taştan inşa edilmiş ahırlardaysa, yemlik nişlerinin kaya oyma yemlik nişleri formunda olduğu görülür (Foto. 21-22). Tümünde görülme de ahırın yanında (özellikle kaya oyma olanlarda) daha küçük ve ayrı mekânlar vardır. Bunlar kuzuluk olarak adlandırılmakta olup hayvanların yeni doğmuş yavrularının konulduğu yerlerdir. Yavru hayvanların korunması amacıyla bu şekilde ayrı mekân yaratılmaktadır. Bu mekânların yemlikleri ise zemine daha yakın olup oluk şeklinde düzenlenir. Yavru hayvanların beslenmesini kolaylaştırmaya yönelik bir uygulamadır (Foto. 23-24).

### Fotoğraf 17-18

Çavuşin (Fotoğraf A. Budak, 2022) ve Nevşehir İl Merkezinde Kaya Oyma Ahırlar / *Rock-Cut Stables in Çavuşin and the Central District of Nevşehir and Çavuşin* (Fotoğraf A. Budak, 2021)



**Fotoğraf 19-20**

Uçhisar ve Göreme’den Kayadan Ahırlar ve Yemlik Nişleri / *Rock-Cut Stables and Feeding Niches from Uçhisar and Göreme* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 21-22**

Ürgüp ve Göreme’de kesme taştan ahırlarda yemlik nişleri / *Feeding niches in cut-stone stables in Ürgüp and Göreme* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 23**

Çavuşin’den Ahır ve Yemlik Nişleri / *Rock-Cut Stables and Feeding Niches from Çavuşin*. (Fotoğraf: A. Budak, 2022).

**Fotoğraf 24**

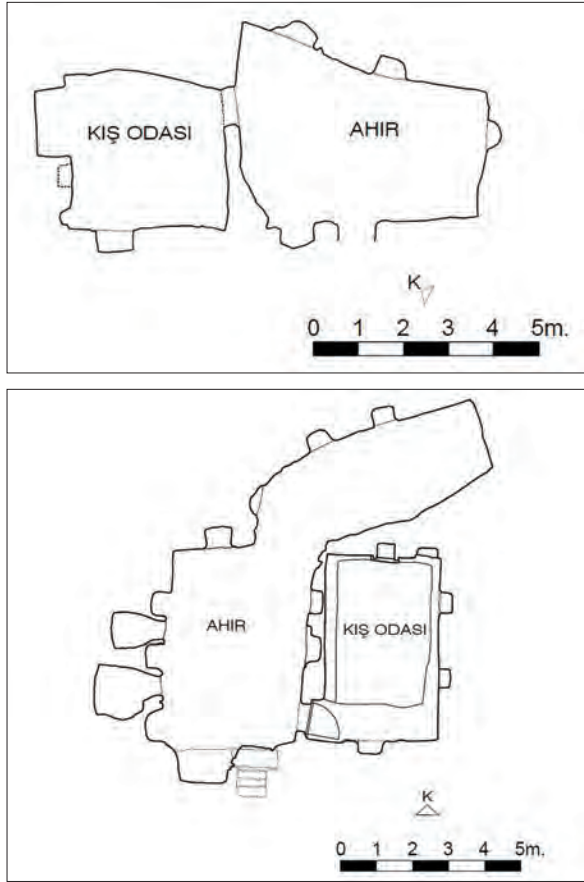
Zelve’den 1935 Tarihli Fotoğrafta Kuzuluk / *Kuzuluk from a 1935 photograph of Zelve* <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.17410/?sp=55>

**Kış Odası**

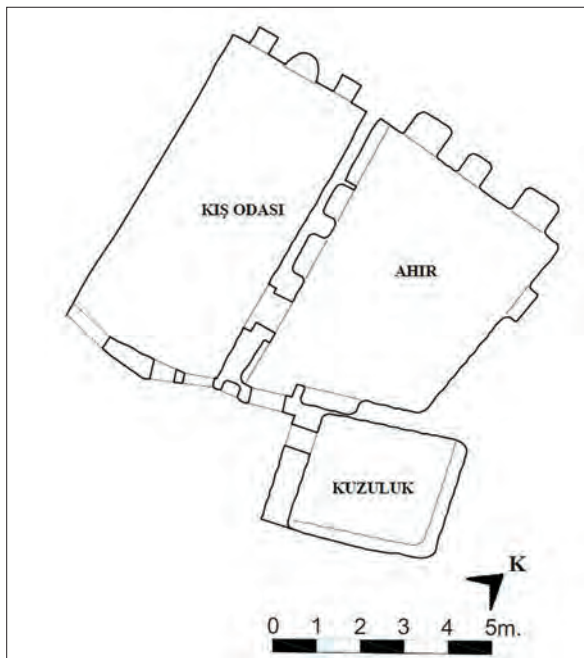
Avlu ve avlu altı kaya oyma mekanlardan bir diğeryse kış odasıdır. İster avlu seviyesinde olsun ister avlu altında, bu birimler bulundukları seviyenin esas yaşam alanlarıdır. Kayadan oyulmuş bu odaların kış odası olarak adlandırılmasının nedeni ise kaya mekanın doğal iklimlendirme etkisine bağlanmaktadır. Dışardaki havanın tersinin yaşandığı kaya mekanlar, yazın serin kışın sıcak olan mekanlardır ve bir şömine ile ısıtılması oldukça kolaydır. Kış odalarının yer seçimlerinde bir kurala bağlanmamış olmakla birlikte genellikle kaya oyma ahırla bitişik oldukları görülür (Şek. 9-11). Kış odası ve ahırın bu yakın konumundan olsa gerek kış odalarının bölgesel adlandırılması “ahır oda”dır. Ancak ahırla bitişik olmayan örnekler de mevcuttur. Hem hayvanların ısısından yararlanma hem de doğum yaptıkları dönemde hayvanlara hızlı müdahale edebilmek için (yani yaşam kültürüyle bağlantılı olarak ve pratik olması sebebiyle) bu iki mekan bir birine bitleştirilerek çözümlenmiştir.

**Şekil 9-10**

Kış Odası-Ahır İlişkisi Ortahisar Ve Uçhisar'dan Örnekler /  
*Winter Room-Stable Relationship: Examples from Ortahisar  
 and Uçhisar* (Kabaltı Mimarlık Arşivinden)

**Şekil 11**

Uçhisar'da Bulunan bir Konutta Kış Odası-Ahır İlişkisi /  
*The Winter Room-Stable Relationship in a House Located in  
 Uçhisar* (Maccan Mimarlık Arşivinden)



Kış odalarının temel karakterleri kayadan oyulmuş olmalarıdır. Genellikle dikdörtgen biçimindedirler ve kısa kenarlarından birinde ortada bulunan kaya oyma şömine ve bu şöminenin iki yanında bulunan ve simetrik denilebilecek duvar nişlerine sahip olmalarıdır (Foto. 25-26). Şömineler genellikle yaşımsızdır. Şöminenin iki yanında bulunan nişler ise genellikle dikdörtgen biçiminde düz açıklıklar olup genellikle kapaksızdır. Kimi zaman niş içine ahşap raflar yerleştirilebilmektedir. Nişlerden birisi yunmalık nişi olarak da düzenlenebilmektedir. Bir diğer karakteristik özelliği ise odanın zemininde odanın üç cephesi boyunca oturma sekisinin biçimlendirilmiş olmasıdır. “U” biçiminde odayı dolaşan bu kaya sekinin ortası daha alçakta tutulmaktadır. Geniş bir seki altı oluşturulmuştur. Dışa kapalı içe dönük olan kış odaları pencere bakımından zengin değildir. Pencere yalnızca avlu cephesinde bulunur ve bu odalar dışa kapalı yaşam alanlarıdır. Az pencere açılımı ısı kaybının da önüne geçer. Sade sayılabilecek kış odalarında süsleme unsurları şömineler üzerinde kendisine yer bulabilmektedir. Ayrıca duvara açılmış kapaksız süslemeli duvar nişlerini de barındırabilmektedirler. Bu nişler yoğun eşya depolama alanlarından ziyade dekoratif unsurlardır. Tavana oyulmuş kayadan ve işlemeli tavan göbekleri de bu mekanlarda kendine yer bulabilmektedir (Foto. 27-28). Oda girişlerinde zemini sekiden daha alçak tutulan bir alan mevcuttur. Geleneksel konut mimarisinde bu alan pabuçluk veya seki altı olarak anılmaktadır. Kapadokya bölgesi konutlarında oda zeminini oluşturan sekinin altında kalan bu pabuçluk alanı yaklaşık 8-10 cm. daha alçaktadır (Tongal, 2014, s.123). Pabuçluk uygulaması yalnızca kış odalarında değil kesmetaş odalarda da görülebilmektedir (Foto. 29-30). Bu uygulamayla dışarıdan geline ayakkabı ve terliğin oda içinde dolaşımı engellenmektedir. Bu alanlar bir geçit gibi yardımcı niteliktedir (Küçükerman, 1985, s.143). Pabuçluğa bakan sekinin üzerine ahşap korkuluk yerleştirilmektedir. Musandra adı verilen bu uygulama ayakkabı giyilirken tutunmak içindir (Tongal, 2014, s.123).

**Mutfak (Tafana, Tandirevi, Yaz Mutfığı/Çardak)**

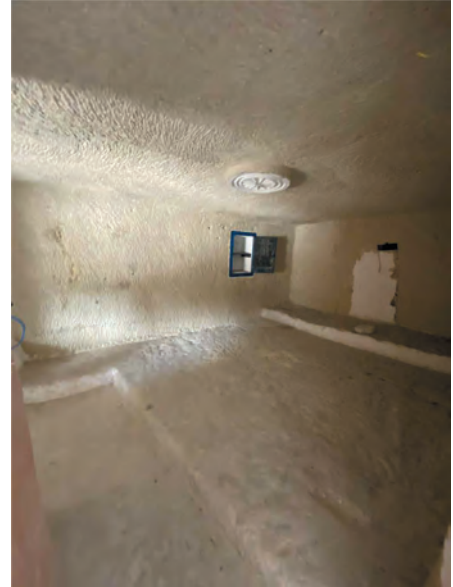
Avlu seviyesindeki ahır ve kış odasından sonra bir diğer mekân mutfaktır. Kapadokya bölgesi mutfaklarının yöresel adlandırması “tafana”dır. Farklı seviyelerde gelişen konut tasarımında avlu seviyesinde bulunan mutfaklar genellikle ve yine kayadan oyulmuşlardır. Üst kat seviyelerinde kesme taştan inşa edilmiş mutfaklar da vardır.

**Fotoğraf 25-26**

Mustafapaşa ve Çavuşin'den Kış Odası / *Winter Rooms from Mustafapaşa and Çavuşin* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 27-28**

Mustafapaşa ve Ortahisar'da Kış Odasında Tavan Göbeği ve Kayadan Oturma Sekileri ve Pabuçluk / *Ceiling Medallion, Rock Seating Niches, and Shoe Storage in Winter Rooms from Mustafapaşa and Ortahisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)

**Fotoğraf 29**

Ortahisar'da Sedir, Pabuçluk (Seki Altı) ve Tavan Göbeği Detaylarına Sahip Kış Odası / *Winter Room in Ortahisar With Details of a Seating Niche, Shoe Storage (Under-Seki), And Ceiling Medallion* (Fotoğraf A. Budak, 2023).

**Fotoğraf 30**

Mustafapaşa'da Kâgir Odalarda Pabuçluk (seki altı) / *Shoe Storage (Under-Seki) in Masonry Rooms in Mustafapaşa* (Fotoğraf A. Budak, 2023)



Mutfaklarla benzer işlevli bir diğer yapıysa “tandirevi”dir. Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarıyla ilgili yapılmış ilk çalışmalardan Abdullah Erençin’in hazırladığı doktora tez çalışması Avcılar yani Göreme yerleşiminin konutlarını ele almaktadır. 1979 tarihli bu çalışmada kış mutfacı terimi kullanılmıştır. Tandirevleri ise yaz mutfacı olarak tanımlanmıştır. Tandirevlerinin yufka ekmeği hazırlamak üzere yılda 3-4 defa kullanıldığı, kış mutfacının ise tüm pişirme eylemleri için kullanıldığını, kış mutfaklarının kayadan oyma, yığma yamaca yaslı olanlarda tandirevlerinin ve hollerin arkasında kaya oyma kısımlarda olduğu ifade edilmiştir. Yola cepheli yığma konutlardaysa tandirevinin giriş eyvanının veya holün bir kenarında olduğu tespit edilmiştir. Aynı çalışmada tandirevi-yaz mutfacının yufka ekmeği olarak adlandırılan geleneksel ekmeğin yapıldığı ve yaz aylarında pişirme eylemi için kullanılan tonozlu eyvan olduğu ifade edilmiştir (Erençin, 1979, s. 109-111). Daha sonraki bir tarihte Nevşehir evleri ile ilgili yapılan bir çalışmada Erençin’in yaklaşımı ve tespitleri aynen tekrarlanmıştır (Büyükmihçi, 2000, s. 65).

Kaya oyma mutfaklar günlük yemek pişirilen, bulaşık yıkanan, mutfak gereçlerinin depolandığı mekân olup bölgeden günümüze ulaşan örneklerden anlaşıldığı üzere yine birbirinin benzeri olmayan, kare ve dikdörtgen alanlarda gelişen ve düzgün bir plan arz etmeyen alanlardır. İçlerinde ocak ve tandır bulunabilmektedir. Hangi seviyede bulunursa bulunsun Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarında kayadan oyulmuş mutfakların ortak noktası bir cephesinde farklı genişlik, form ve yüksekliklerde ve sık aralıklarla açılmış nişlerin bulunmasıdır (Foto. 31-32). Küçük, büyüklü açılmış nişler terek ve tezgâh niteliği kazanmıştır (Foto. 33-36). Bu nişler mutfak gereçlerinin konulduğu alanlardır (Foto. 37). Bağcılığın yaygın olduğu Kapadokya bölgesinde pekmez üretimi için kullanılan üzümlerin ezildiği şirahaneler de yaygındır. Kapadokya konut mimarisinde bağımsız mekânlar olarak inşa edilen şirahanelerin varlığına karşılık yılda bir kez kullanılan ve iki bölümden oluşan şirahaneler için bağımsız bir mekân olmadan avlu seviyesinde başka birimlerin içinde de çözümlenebildiği görülür. Şirahanelerin kimi zaman mutfaklarda bulunduğu görülür. Kayadan oyulmuş olabileceği gibi yığma mutfaklarda da şirahaneler bulunabilmektedir. Şirahaneli mutfaklarda, üzüm ezme platformu ve sıra biriktirme çukuru kaya oyma mutfaklarda duvara yan yana açılan nişler içinde bulunmaktadır (Foto. 38-39).

Mutfak (tafana) ve tandirevi karmaşasının yanında üçüncü bir kavram daha vardır ve bu birimler “yaz mutfacı” “çardak”tır. Tandirevlerinin de yaz mutfacı olarak adlandırılması bu denklemi daha da karmaşık hale getirir. Birbirinin işlevini tamamlayan mekânlar mevsimsel kullanıma göre adlandırılmıştır. Kayadan oyulmuş mutfaklar içlerinde barındırdıkları nişlerin formuyla diğer birimlerden kolayca ayrılabilir.

**Fotoğraf 31-32**

Ortahisar’dan/from Ortahisar (Fotoğraf A. Budak, 2022) ve Uçhisar’dan Kaya Oyma Mutfak / *Rock-Cut Kitchen from Uçhisar* (Fotoğraf A. Budak, 2023)



**Fotoğraf 33-34**

Uçhisar’da Kayadan Oyma Mutfaklarda Nişler / *Niches in Rock-Cut Kitchens in Uçhisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)



**Fotoğraf 35-36**

Göreme ve Ortahisar'da Kayadan Oyma Mutfaklarda Nişler / *Niches in Rock-Cut Kitchens in Göreme and Ortahisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 38-39**

Göreme (Fotoğraf A. Budak, 2022) ve Uçhisar'da Şırhaneli Mutfaklar / *Kitchens with Şırhane in Uçhisar* (Fotoğraf A. Budak, 2021)

**Fotoğraf 37**

Süha Arın'ın 1987 tarihli "Erciyes'in Bereketi" Belgeselinde Kapadokya'da Kayadan Oyma Mutfak, Nişler ve Mutfak Gereçleri / *Rock-Cut Kitchen, Niches, and Kitchen Utensils in Cappadocia from Süha Arın's 1987 Documentary "The Blessing of Erciyes"*

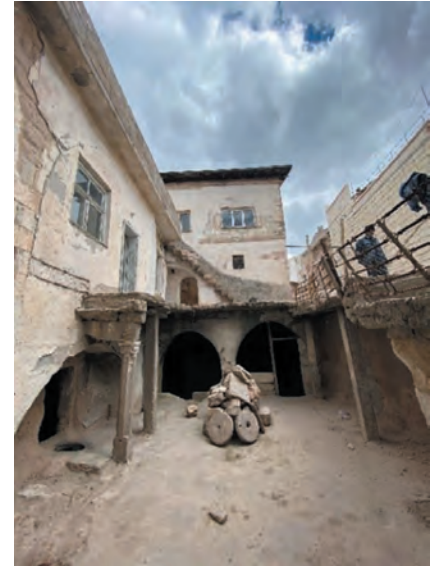
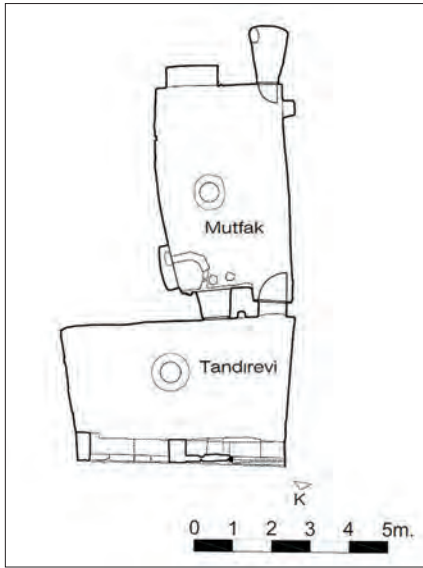


**Şekil 12**

Uçhisar'da Tandirevi-Mutfak Birlikteliği / *Tandır House and Kitchen Combination in Uçhisar* (Kabaltı Mimarlık Aşivinden)

**Fotoğraf 40-41**

Aynı tandirevi ve Çift Kemer Açıklıklı Cephesi / *The same Tandır House with a Double-Arch Frontage* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)



Günlük yemeğin hazırlandığı mutfaklardan (tafanadan) farklı olarak ekmek yapımı için kullanılan mekanlar tandirevleridir. Eyvan biçimindeki tandirevinin arkasında kaya oyma mutfakların olduğunu ifade eden Erençin'in tespitiyle uyumlu uygulamalar halen varlığını sürdürmektedir (Şek. 12) (Foto. 40-41).

Ancak her tandirevinin arkasında mutfak bulunma zorunluluğu da yoktur. Günümüze ulaşan örneklerden anlaşıldığı üzere tandirevleri ve mutfaklar birbirinden uzakta yerlabilmektedir. Tümüyle kayadan oyulmuş konutta, tandireviyle mutfakların birbirine bitişik olmayıp konutun iki ucunda yer aldığı örnekler de vardır (Şek. 6). Mutfak ve tandirevinin bir birine bitişik olarak inşa edilmelerine karşılık konutun iki farklı ucunda bulunan örneklerin de varlığı bu yapıların halk mimarisi ürünleri olmasıyla ilişkilidir. Standartta bağlı olmayan uygulamalar Kapadokya konutlarının her bileşeni için öngörülmektedir.

Ayrıca her konutta hem tandirevi hem de mutfak ayrı olmayıp tek bir alandan ibarette olabilmektedir. Tandirevleri yoğun islenme izleri taşır (Foto. 42). Ancak bölgede tandirevi ayrı olan evlerin mutfaklarında yoğun islenme görülmez. Yaz mutfağı olarak da tanımlanan tandirevlerinin ekmek yapımına ayrılmış ve yaz aylarında günlük yemeğin pişirildiği yerler olarak tanımlanmasına karşılık, eyvanların içinde zemine açılmış tandirlerin olduğu bilinir. Her seviyede karşılaşılabilecek eyvanlar ve bu eyvanların zemininde tandir çukurları vardır. Ancak bunların önü kapalı olup yarı açık mekanlar olmasına karşılık önünde duvar bulunmayıp doğrudan avluya açılan eyvanlar da vardır. İçlerinde tandir çukuru bulunan tüm bu eyvanlar yaz mutfağı olarak adlandırılmaktadır.

Her yaz mutfağı tandirevi niteliğinde (ekmek yapılan yer) değildir. Bölgenin konut mimarisinin esnekliği ve standartta bağlanmamış uygulamaları bölge mutfaklarında da kendini gösterir. Çardak olarak da adlandırılan yaz mutfakları, avluya bakan yüzleri açık ve eyvan formludurlar. Yaz mutfağı olarak bir köşesinde ocak bulunur. Tandır da bu mekânda yer alabilmektedir (Esmer, 1992, s. 62). Yaz mutfakları genellikle yığma sistemle inşa edilmişlerdir ve üzerleri sıralı kemerli tonoz örtülüdür. Eyvan formundaki bu yaz mutfaklarının ortak özelliklerinden biri de üst örtüde havalandırma deliğinin bulunmamasıdır.

**Fotoğraf 42**

Kapadokya Bölgesinde Kaya Oyma Mutfak-Tandirevine Ait Eski Fotoğraf / *An Old Photograph of a Rock-Cut Kitchen and Tandır House in the Cappadocia Region*, <https://www.goremekoop.com/tr/eski-fotograflar/>



Havalandırma deliğinin olmaması bu mekanların ekmek yapımı için kullanılan tandirevinden farklı olduklarını da ortaya koyar. Bu mekanlar yaz aylarında avlu seviyesinde ve yarı açık alanda yemek hazırlığına imkan veren bir kurguya sahiptir. Çardak olarak da anılan bu yaz mutfakları sıcak havalarda kapalı mutfaklara gerek kalmadan yemek hazırlamaya imkan verir. Bu eyvan formundaki çardaklar-yaz mutfakları, birden çok seviyede meydana gelen konutların her seviyesinde yer alabilmektedir. Çardaklarda mutfak nişleri yer almaz. Derinlikleri konutun elverdiği ölçüde değişiklik gösterebilir (Foto. 43-47).

#### Fotoğraf 43

1935 Tarihli Fotoğrafta Kapadokya'dan bir Konutun Avlusu ve Yaz Mutfağı / *The Courtyard and Summer Kitchen of a House from Cappadocia in a 1935 Photograph* <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ppn/ppmsca/17400/17410/00047v.jpg>



#### Fotoğraf 44

Göreme (Fotoğraf A. Budak, 2021).

#### Fotoğraf 45

Ürgüp (Fotoğraf A. Budak, 2023).

#### Fotoğraf 46-47

Ortahisar'dan Farklı Konutlarda Çardak-Yaz Mutfağı / *Summer Kitchens in Various Houses from Göreme, Ürgüp and Ortahisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2024)



### Ekmek ve Yemek Pişirilen Ocaklar ve Çeşitleri

Kapadokya konut mimarisinde farklı biçimlerde tandır çeşitleri vardır. Özellikle iki form baskın olarak kullanılmaktadır. Bunlar: 1- zemine açılan tandır çukuru (Foto. 48-50), 2- zeminden yükseltilerek yapılan tandır çukuru (Foto. 51). Bu formlardan bölgede en yaygın kullanıma sahip olan birincisidir. Neredeyse geleneksel Kapadokya konutlarının tümünde bu tandır formuyla karşılaşılacaktır. Tandır çukurlarının üretimi bölgesel olup, Avanoslu çömlek ustaları tarafından üretilmişlerdir. Kızılırmak'tan elde edilen çamur belirli süreçlerden geçtikten sonra yaklaşık 90 cm. derinlikte ve 65 cm. genişlikte, ağız kısmı tabanına göre daha dar olmak üzere biçimlendirilmektedir (Akuzun, 2013, s. 23). Tandırılar külle adı verilen ve yaklaşık 15cm. çapında olan bir hava kanalına sahiptir (Akuzun, 2013, s. 26). Tandırın bulunduğu mekânlarda üst örtüde havalandırma deliği bulunur. Bu hava deliklerinin genişlikleri farklılaşmakla birlikte ortalama bir tandır çukurunun genişliğinden daha dar yani 25-30 cm. çapındadır. Bu havalandırma delikleri tam tandır çukurunun üzerine denk gelmez. Duman çıkışını kolaylaştırmak ve yağmur gibi ani doğa olaylarına karşı tandır çukurunu koruma amacıyla, hava kanalları tandır çukuru ekseninden kaydırılarak üst örtüye açılmaktadır. Kullanılmadığı zamanlarda hem külle deliği hem de havalandırma deliği bezlerle tıkanarak kapatılmaktadır. Bir mutfakta birden çok tandır çukuru da bulunabilmektedir. Bu çukurların sayısı kadar üst örtüye havalandırma deliği açılır, her tandır çukurunun kendine has küllesi bulunur. Bu tandır çukurları hem ekmek hem de yemek pişirmek için kullanılır.

Bu iki tandır formunun dışında bölge konutlarında görülen bir diğer ocak çeşidi de yerden yükseltilmiş ocaktır (Foto. 52-53). Bu ocaklarda tandır çukuru bulunmaz. Bunlar odun fırını formunda olup, içlerinde yakılan odunun köze dönüşmesinden sonra közün bir kenara toplanması ile ekmek pişirmeye yarayan fırınlardır.

**Fotoğraf 48-49**

Ortahisar'dan Tandır, Havalandırma Deliği ve Tandır Çukuru / *Tandır, Ventilation Hole, and Tandır Pit from Ortahisar.*

**Fotoğraf 50**

Uçhisar'dan Çift Tandır Çukuru / *Double Tandır Pit from Uçhisar.*

**Fotoğraf 51**

Mustafapaşa'dan Zeminden Yükseltilmiş Tandır Çukuru / *Raised Tandır Pit from Mustafapaşa* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)

**Fotoğraf 52-53**

Avanos'ta Bir Konutta Ocak / *Hearth an a House in Avanos* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)

**Şırahaneler**

Kapadokya bölgesiyle özdeş tarımsal üretim mekânlarından birisi şarap işlikleridir. Bizans dünyasında şarabın tüketimin fazlalığı, Bizans Kapadokya'sının üzüm üretimine elverişli toprak yapısı ve verimliliği bu bölgede şarap üretimi ve üretim tesislerinin yoğunlaşmasına ortam hazırlamıştır (Peker, 2023, s. 735). Çalışma prensipleri ve mimari özellikleri 19. yüzyılın sonuna kadar devam eder. Kayadan oyulmuş olanlar bir ezme teknesi ve bir oluk ya da oluğa bağlanan bir kanalla bağlanan şıra teknesinden oluşmaktadır (Peker, 2023, s. 737). En temel ve en basit haliyle bu şarap işliklerinin Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarında 20. yüzyılın ortalarına kadar uygulanmaya devam edildiği örnekler üzerinden takip edilebilmektedir. Osmanlı dönemi boyunca azınlık nüfus şarap üretim faaliyetlerini benzer şarap üretim tesislerinde, kendi konutları içinde sürdürmüştür. Bölgede Müslüman nüfusun ağırlık kazandığı 20. yüzyılın ilk yarısından sonra ilk etaplarında şarap üretimine benzer süreçlerden geçen pekmez yapımı için şarap işliklerine benzer şırahanelerin inşa edilmeye devam ettiği görülür.

Şıralık olarak da adlandırılan şırahaneler, yukarıda da değinildiği gibi Kapadokya bölgesinde geleneksel kayadan oyma mutfakların içinde bulunabilmektedir. Kaya duvara oyulan şırahaneler, üzüm ezme havuzu (üzüm ezme platformu, üzüm ezme teknesi) ve şıra biriktirme çukurundan ve bu platformla zemine oyulan kuyuyu bağlayan bir kanaldan oluşur. Üzüm ezme platformlarının ortak özelliği kenarlarının yükseltilmiş olmasıdır. Şıra kuyusu ile bağlantılar genellikle kayadan oyulmuş ya da taştan biçimlendirilmiş oluklarla sağlanır. Bu kanallar kimi örneklerde çörtenle devam eder. Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarında şırahaneli mutfaklar dışında, şıralıklar ya kayadan oyulmakta ya da kesme taştan inşa edilmektedir.

**Fotoğraf 54-55**

Uçhisar'da Şirahane Olarak İnşa Edilen Bağımsız Mekân / *Independent Space Built as a Şirahane in Uçhisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022).

**Fotoğraf 56**

Ürgüp'te Şirahane Olarak İnşa Edilen Bağımsız Mekân / *Independent Space Built as a Şirahane in Ürgüp* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)



Konutun içinde mutfaktan ya da başka bir mekândan bağımsız olarak inşa edilen şirahaneler, sıralı kemerli tonoz örtülü mekânlar içinde kaya zemine oyulan platform ve kuyudan oluşur (Foto. 54-56). Geç örneklerde sıralıkların betonarme olarak da inşa edilmeye devam ettiği takip edilebilmektedir. Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarında bağımsız şirahanelerin ve şirahaneli mutfakların dışında, kiler, iç sofa, hevenkdamı gibi birimlerin içinde de şirahane bulunabilir (Foto. 57-61).

**Fotoğraf 57-58**

Çavuşin ve Uçhisar'da Kilere Oyulmuş Şirahaneler / *Şirahane Carved into Storage Rooms in Çavuşin and Uçhisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 59-60**

Çavuşin'de İç Sofaya Oyulmuş Şirahane, Üzüm Ezme Platformu ve Şıra Biriktirme Kuyusu / *Şirahane into the inner Hall, Grape Crushing Platform, and Must Collecting Pit in Çavuşin* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)

**Fotoğraf 61**

Ortahisar'dan bir Konutta Şıra Kuyusu ve Çörten / *Must Collecting Pit and Grape Press in a House from Ortahisar* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)



### Depolama Birimleri: Kilerler (Kayıt Damı, Hevenk Damı vb.)

Tarıma dayalı üretimin fazla olduğu ve beslenme alışkanlıklarının da bu yönde olduğu bölgede, şirahaneler dışında tarımsal ürünlerle ilgili diğer birimler, kiler, kayıt damı ve hevenk damlarıdır. Kayıt damı kayadan oyulmuş kilerlerin yerel adlandırmasıdır. Hevenk damı ise üzümlerin saklandığı küçük kiler olarak tanımlamaktadır (Esmer, 1992, s. 63). Kayadan oyulma kilerler avlu ve avlu altı seviyelerinde yer almakla birlikte, üst seviyelerde de kendine yer bulabilmektedir. Kaya oyma kilerlerin ortak fiziksel özellikleri kaya zeminlerinde görülen küp çukurlarıdır (Foto. 62-64). “Küplük” olarak da adlandırılan bu oyuntular, kışlık yiyeceklerin konulduğu küpler için zemine açılmış küçük ve derinliği fazla olmayan dairelerdir. İçlerine yerleştirilen küplerin devrilmemesi için üretilmiş pratik bir çözümdür. Bu çukurların kimi örneklerde kaya duvar boyunca devam ettiği görülür (Foto. 65). Kilerler bağımsız birimler olabilecekleri gibi mutfakların bir cephesinde de bulunabilirler. Kimi zaman şirahanelerle ortak alanı paylaşırlar. Hevenk damı olarak adlandırılan üzümlerin saklandığı yerler ise çoğunlukla kilerler içinde ya da mutfaklarda yer alır. Hevenk damlarının karakteristik özellikleri ise tavana yakın olarak üzüm asma çubukları için açılan küçük oyuklardır.

#### Fotoğraf 62-63

Uçhisar, Nevşehir Merkez, Küp Çukurları / Jar Pits in Uçhisar and the Central District of Nevşehir (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)



#### Fotoğraf 64-65

Mustafapaşa iki Farklı Konutta Küp Çukurları ve Duvar Küp Nişleri / Jar Pits and Wall Jar Niches in two Different Houses in Mustafapaşa (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)



Odunluk ve kümes gibi birimler de yine avlu seviyesinde yer alır. İçlerinde işlevlerine yönelik unsurlar barındırmayan, boyutları her eve göre değişen sade birimlerdir.

Hezendanı ya da hezenevi olarak adlandırılan odalar depolama amacıyla kullanılır. Kilerlerden farkıysa hezenevlerinde genellikle günlük olmaktan ziyade yılın belli başlı dönemlerinde kullanılan büyük boyutlu kazan vb. gereçlerin konulduğu odalar olmasıdır. Bir diğer kullanımı ise ahşap erzak saklama sandıklarının da konulması içindir. Bu sandıklar haşerelerden tahılları saklamak için tercih edilir. Hezendanı dışında kilerlerde de erzak sandıkları bulunabilmektedir. Bu odaların ortak özelliği hezen adı verilen sıralı ağaç örtüye sahip olmalarıdır. Hezen evleri avlu ve avlu altı seviyesinde olabileceği gibi farklı seviyelerde de inşa edilebilmektedir. Kayadan oyma duvarlara sahip olabilen bu odaların kesme taşın yığma sistemle inşa edilenleri de mevcuttur (Foto. 66).

**Fotoğraf 66**

Göreme'den Ahşap Erzak Sandığı / *Wooden Food Chest from Göreme* (Fotoğraf: Faruk Sağcan'dan)

**Helalar**

Geleneksel Kapadokya konutlarında avlu seviyesinde bulunan son kullanım alanı ise heladır. Geleneksel Türk evinde ve Kapadokya bölgesi geleneksel konut mimarisinde hela birimleri, konutun dışında çözümlenmektedir. Kanalizasyon sisteminin bulunmaması ve hijyen sebepleri nedeniyle tuvaletler genellikle avlularda ve yaşam alanının dışında inşa edilmekteydi. Geleneksel konutlarda tuvaletler toprağa açılan tuvalet çukurunun üzerine dört duvar örülmesi ile inşa edilirdi. Kullanılan malzeme genellikle yığma taştır ve yine genellikle bir ahşap kapıya sahiptirler. Tuvalet çukuru belli aralıklarla manuel olarak boşaltılmaktaydı. Helaların bir kısmı avlunun bir köşesinde ya da seviyeler arası geçişi sağlayan merdiven sahninliklerinin altında bulunur (Foto. 68). Merdiven altında

bulunanlar genellikle taştan inşa edilmiştir ve üst örtüleri de taştır. Helalar genellikle diğer yapılarla bitleştirilmeden avlunun bir köşesine yerleştirilirken başka yapılarla ortak duvarı paylaşanlar da vardır (Foto. 69) Bağımsız olan helalar genellikle kesme taştan inşa edilmiş kare ya da dikdörtgen planlı olup üst örtüleri hezendir (Foto. 70-71). Ahşap tek kanatlı kapıya sahiptirler. Helaların alt seviyesinde bulunan pencere temizlik penceresidir ve hela depolarının belirli aralıklarla temizlenmesine imkân vermektedir (Foto. 72). Bölge konutlarında görülen helaların avlu içindeki konumu, geleneksel Türk konut mimarisinde görülen helaların konumuyla da uyumludur (Bektaş, 2007, s. 145).

**Fotoğraf 67**

Avanos'ta Seviye Arası Merdivenin Altında Bulunan Hela / *Toilet Located Under the Staircase Between Levels in Avanos* (Fotoğraf: A. Budak, 2023).

**Fotoğraf 68**

Ürgüp'te Avluda Tandirevi ve Kilerle Bitişik Hela / *Tandır House and Toilet Adjacent to the Storage Room in the Courtyard of Ürgüp* (Fotoğraf: A. Budak, 2022)



**Fotoğraf 69-71**

Göreme’de Avluda Bulunan Bağımsız ve Taştan Hela, Hezen Örtüsü ve Temizlik Penceresi / *Independent Stone Toilet in the Courtyard of Göreme, with a Hezen Cover and Cleaning Window* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)



Konutların farklı seviyelerinde odaların düz damları “dambaşı” olarak adlandırılmakta, meyve ve sebzelerin kurutulması için kullanılmaktadır (Foto. 72).

**YIĞMA ODALAR VE ODA İÇİ DETAYLAR**

Kaya yamaca yaslı konutlarda avlu ve avlu altı seviyeler görülen kaya oyma birimlerin üstünde kesme taştan yığma mekânlar bulunur. Bu yapılar, sofalı, sofasız konut biçiminde olabileceği gibi tek tek

odalardan da oluşabilmektedir. Genellikle kayadam alt yapının üzerinde yükselen bu odalar yaz odası olarak adlandırılmaktadır. Konutun daha prestijli olan odaları bu seviyede bulunur. Kemerdamı olarak adlandırılan oda düzeni baskın biçimde çoğunluktadır. Genellikle misafir ağırlama, oturma ve yatma için kullanılan bu seviyede konut düzeni hâkim olduğunda mutfak ve lavaboları da içerir. Odalar bir sofanın (holün) iki yanında simetrik kurguya sahip olup odalardan biri daha özenlidir ve bu odalar başoda niteliğindedir.

**Fotoğraf 72**

Süha Arın’ın 1987 Tarihli Erciyes’in Bereketi Belgeselinde Kapadokya’da Dambaşı ve Kurutulan Meyveler / *Dried Fruits and Dambaşı in Cappadocia from Süha Arın’s 1987 Documentary “The Blessing of Erciyes”*



**Fotoğraf 73**Göreme'den Ahşap Sedir / *Wooden Sedir from Göreme.***Fotoğraf 74**Ürgüp'ten Taş Sedir / *Stone Sedir from Ürgüp* (Fotoğraflar: A. Budak, 2024)

Eğer konut düzeni hâkim değilse avlunun muhtelif kısımlarında tek odalar şeklinde inşaları ile devam eden bir gelişim görülebilir. Genellikle yine yaz odası olarak adlandırılan bu odalar evlilik yoluyla ailenin genişlemesiyle farklı zaman aralıklarında eklenmektedir.

**Fotoğraf 75-77**Ürgüp, Uçhisar ve Avanos'ta Odalarda Bulunan Yunmalık (Gusül) Tekneleri / *Bath Basins (Gusul) Found in Rooms in Ürgüp, Uçhisar, and Avanos* (Fotoğraf A. Budak, 2022)

Ailenin evlenen erkek çocukları için inşa edilirler. Bu odaların yöresel adlandırmalarından biri de bu evliliklere vurgu yapar şekilde “gelin odasıdır”.

İster iç sofalı, ister sofasız konut tasarımında olsun isterse tek odalar biçiminde olsun, bu odaların genel karakter özellikleri seçilebilmektedir. Odalar genellikle kemerdamı niteliğinde olup sıralı kemerli tonoz örtülüdür. Düz tavan örtüsüne sahip olanlarda tavan ahşap kaplamadır. Odaların yola cephesi varsa bu cephelerine, yoksa avluya bakan cephelerine simetrik iki pencere açılır.

**Oturma Alanları: Sedirler**

Bu pencereler genellikle güney cephelerde bulunur. Pencere önlerinde odanın bu cephesi boyunca taş ya da ahşap sedirler yerleştirilir (Foto. 73-74). Bu sedirler oturma alanları olup yerden yükseklikleri yaklaşık 30-50 cm. civardadır. Bazı örneklerde sedir iki cephe boyunca devam edip “L” planlı olabilmektedir. Odaların zemini taş ve çoğunlukla ahşap kaplamadır. Bu odalar yaşam alanı, oturma odası ve yatak odasıdır. Tüm bu fonksiyonlarına uygun mimari öğeler barındırırlar.

**Yunmalıklar/Gusülhaneler**

Yıkınma amacıyla kullanılan iki çeşit duş-banyo alanı vardır. Bunlardan ilki, oda zeminlerinde odanın bir köşesinde ve genellikle giriş kapısının olduğu cephede kare ve kareye yakın biçimli zeminden çöktürülmüş yunmalık (yunak) teknesidir (Foto. 75-77). Bunlar ahşap kapaklı olup kullanılmadıkları sürelerde kapalı tutularak oda zemininin görünümünü olumsuz etkilemeyecek şekilde yapılabildikleri gibi, kapaksız olanları da mevcuttur. Bir gider deliğiyle pis su oda dışına tahliye edilir. Bir diğer banyo formu ise duvara açılan yunmalık/gusülhane nişleridir (Foto. 78-80).

**Fotoğraf 78-79**

Avanos'tan (Fotoğraf: A. Budak, 2023).

**Fotoğraf 80**Göreme'den Yunmalık-Gusülhane Nişleri / *Bathing (Gusul) Niches from Göreme and Avanos* (Fotoğraf: A. Budak, 2022)

Genellikle dikdörtgen formlu düz açıklık biçimindeki kapılarla odaya açık olan bu banyolar, tek kanatlı kapıya sahiptir. Kaya duvarla bitişik olanlar kayaya oyularak biçimlendirilmekte, yığma duvarlarda ise duvar içine boşluk bırakılarak inşa edilmektedir. Yunmalık nişleri ortalama bir insanın ayakta durabileceği yüksekliğe sahiptir. Yunmalık nişleri-gusülhaneler genellikle ikiz pencere ana cephenin karşısında ve odanın girişine yakındır. Üçlü niş açıklıklarından biridir. Genellikle ortada daha geniş ve yüksek yüklük nişi bulunur. Yüklük nişlerinin iki yanında bulunan nişlerden biri gusülhane diğeri ise eşya konulan kapaklı dolap nişidir. Bu uygulama klasik olmakla birlikte, kapaksız düz açıklık biçiminde de kendini gösterebilmektedir. Gusülhanelerin zemininde bir gider açıklığı vardır. Sıcak su bu birimlerde hazırlanmaz, dışarıda ısıtılan su içeriye kaplarla taşınır. Duvarlarına sabun konulmak için açılmış sabunluk nişleri dışında sadedirler. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra su tesisatının konut içlerinde kullanılmaya başlanmasıyla musluklar da ilave edilmiştir.

**Oda İçi Depolama Alanları: Yüklükler**

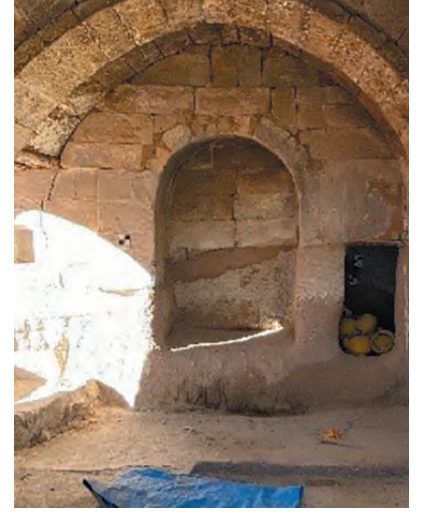
Kapaksız olanların önü örtü-perde ile kapatılabilmektedir. İki yanda bulunan çivilere takılarak geçici bir örtü sistemi oluşturulur. Bu uygulamaya ait 1935 tarihli fotoğraf, National Geographic'in bölgeyi dolaşan fotoğrafçıları John Whiting ve Eric Matson'un hazırladığı ve günümüzde Amerika'da Kongre Kütüphanesinde bulunan albümde yer alır. Zelve'de bir kış odasında, önü örtü ile kapatılmış yüklük ve tavana asılmış karpuzlar ilgi çekicidir (Foto. 81). Kapaksız yüklük nişleriyle bölgenin tümünde karşılaşmakta ve hem kaya ve kâgir hem de bileşik yapıli odaların tümünde bulunmaktadır (Foto. 82-84). Ahşap kapaklı

olan yüklüklerse çift kanatlıdır (Foto. 85-87). Yunmalık nişi ve yüklük nişi ile birlikte odalara açılan bir diğerk açıklık ise dolap nişleridir. İçlerine ahşap raf yapılan ve genellikle iki ya da üç katlı raf düzenine sahip olan dolap nişleri genellikle çift ahşap kapaklıdır. Bu dolapların tek ahşap kapağına sahip olanları da mevcuttur. Özellikle yüklük nişinin ahşap kapaklı olduğu konutlarda bu dolap nişleri yüklük nişleri ile aynı form ve süsleme özelliklerine sahiptir (Foto. 88-90).

**Fotoğraf 81**Zelve'de Kış Odası ve Yüklük / *Winter Room and Storage Space in Zelve* <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.17409/?sp=25>

**Fotoğraf, 82-84**

Mustafapaşa, Göreme ve Uçhisar'dan Kapaksız Yüklükler / *Open Storage Spaces from Mustafapaşa, Göreme, and Uçhisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 85**

Ortahisar

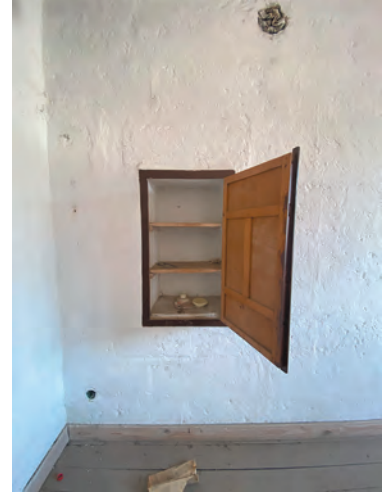
**Fotoğraf 86-87**

Ürgüp'ten Kapaklı Yüklükler / *Closed Storage Spaces from Ürgüp and Ortahisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)



**Fotoğraf 88-90**

Göreme, Ortahisar ve Avanos'tan Dolap Nişleri / *Cupboard Niches from Göreme, Ortahisar, and Avanos* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)

**Dekoratif Nişler**

Oda içinde bulunan diğer niş grubuysa kapaksız dekoratif küçük nişlerdir. Bu nişler daha küçük boyutlu eşyalar konulmak üzere tasarlanmış, depolama amacından ziyade geçici kullanıma hizmet eden alanlardır. Oda içinde birer küçük vitrin niteliğindedir. Bu nişler kare ya da dikdörtgen planlı olup farklı süslemeler içeren kemerlerle

kuşatılmıştır. Bu niş gurubuyla neredeyse Kapadokya bölgesinin tümündeki konutlarda karşılaşılmaktadır. En yaygın kuşatma kemeri süslemeleriye, kaş kemerler, sivri ve yuvarlak kemerler, iki ve üç dilimli kemerler, sivri ve istiridye kabuğu bezemelerin yöresel yorumlarıdır (Foto. 91-99).

**Fotoğraf, 91-99**

Mustafapaşa, Ortahisar, Göreme, Ürgüp, Çavuşin, Uçhisar ve Avanos'tan Niş Örnekleri / *Niche Examples from Mustafapaşa, Ortahisar, Göreme, Ürgüp, Çavuşin, Uçhisar, and Avanos* (Fotoğraflar: A. Budak, 2022-2024)



### Şömineler

Oda içinde ısıtma amacıyla şömineler ve köz çukurları kullanılır. Şömineler duvara açılmaktadır ve geleneksel Türk evinde görülen yaşmaklı ocaklardan farklı olarak, Kapadokya konutlarında yaşmaksız olanlar çoğunluktadır. Şöminelerin inşasında yöre taşı kullanılmakta, kayadam odalaradaysa kayaya oyularak biçimlendirildikleri gibi kaya duvara taştan ocaklarda yerleştirilebilmektedir. Şöminelerin odaya bakan yüzleri süsleme amacıyla geometrik ve bitkisel unsurlara sahip olabilmekteyken, süslemesiz olanları da mevcuttur (Foto. 100-101). Odaların zemininde veya oturma sedirlerinin içinde bulunan köz çukurları ise yine ısıtma amaçlı kullanılmakta ancak bunların için de ateş yakılmamaktadır. Köz çukurları tıpkı tandır çukurlarında olduğu gibi yine bölgesel üretime sahip olup Kızılırmak çamurundan yapılır. Derinliği yaklaşık 30-40 cm. olup çapları 50cm. civarındadır. Köz çukurlarının tandır çukurlarından farklı olarak hava kanalı (külle) yoktur. Dışarıda hazırlanan köz, oda içine taşınarak köz çukurunun içine yerleştirilir. Köz çukurlarının kapaklı ve kapaksız örnekleri mevcuttur. Sedirlerin içine yerleştirilen köz çukurları kapaklıdır. Oda içi ve oturma sedirlerinde bulunan köz çukurları içerisine konulan köz sayesinde zeminden ısıtma sağlamaktadır (Foto. 102-103). Odaların içinde iskenbi olarak da adlandırılan tandır ve mangal kullanılması geleneksel Kayseri konut mimarisinde geç dönem örneklerinde yaygındır (Kuban, 2007, s.493). Bazı bölgelerde tandır diye adlandırılan bu ısınma düzeni, el, ayak ve bacakları ısıtmak için, bir masanın altına mangal konulup, üstüne yorgan örtülerek kullanılan düzenlemedir (İmamoğlu, 2006, s.215). Kayseri geleneksel konutlarında masaların altına yerleştirilen ve iskenbi olarak adlandırılan bu ısınma düzeni, Kapadokya bölgesi konutlarında oda içinde kullanılan tandır biçimindeki köz çukurlarını adlandırmak için de kullanılmaktadır.

#### Fotoğraf 100-101

Mustafapaşa ve Uçhisar'dan Şömine-Ocak Örnekleri / *Fireplace Examples from Mustafapaşa and Uçhisar* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)

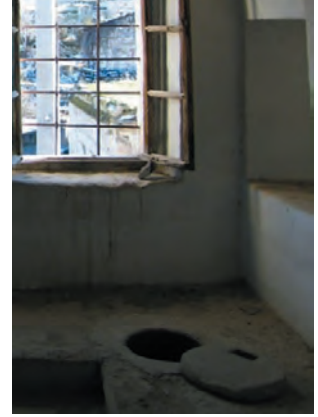


#### Fotoğraf 102

Göreme'de Oda Zemininde (Fotoğraf: A. Budak, 2022).

#### Fotoğraf 103

Mustafapaşa'dan Sedirde Kapaklı Köz Çukuru / *Closed Ember Pit on the Room Floor in Göreme and on the Sedir in Mustafapaşa* (Fotoğraf A. Budak, 2023)

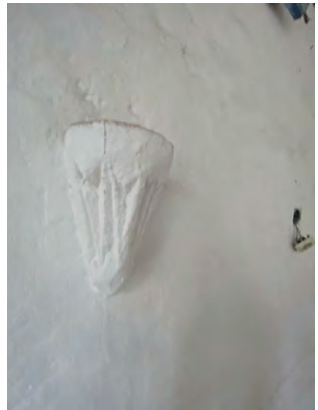


### Lambalıklar ve Çiçeklikler

Geleneksel Kapadokya evlerinin duvarlarında görülen diğer detaylara lambalıklar ve çiçekliklerdir. Lambalıkların bölgesel adlandırması "çırappa"dır (Kalaycı, 2006, s.117). Lambalıklar yüzeyden dışarı taşırılan konsollar biçimindedir. Üzerlerine taşınabilir aydınlatma gereci konulan çırallıkların benzer formu olduğu ve bölge genelinde neredeyse tüm konutlarda varlığı dikkat çeker. Lambalıklar taştan ve alçıdan yapılabilmektedir (Foto. 104-105). Oda içi duvar süslemelerinden birisi de çiçekliklerdir. Duvara genellikle alçıdan yapılmış çiçeklik nişleri çoğunlukla süslemeli parçalardır. Silmelerle kuşatılmış çiçeklikler genellikle kalemişi süslemeler içermemekle birlikte, özellikle Ürgüp ve Mustafapaşa'da oda içlerinde bulunan duvar resimleri için ayrılmış alanlardan biridir. Gayrimüslim konutlarındaki figürlü süslemelerin yanında Müslüman konutlarında iki yana açılmış perde ve ortasında bulunan vazo içinde çiçek kompozisyonunun uygulandığı alanlar olmuştur (Foto. 106-107). Çiçeklik nişleri şerbetlik niteliği kazanmış olup, oda içinde kahve hazırlanan yerlerdir.

#### Fotoğraf 104-105

Ürgüp ve Göreme'den Lambalık (çırappa) / *Lamp Holders from Ürgüp and Göreme* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)



**Fotoğraf 106-107**

Ürgüp'ten İki Farklı Konutta Çiçeklik / *Flower Pots in two Different Houses from Ürgüp* (Fotoğraf: A. Budak, 2024)

**Halı ve Dokuma Tezgâhı Oyuntuları (Çufalık)**

Oda zeminlerinde yer alan detaylardan birisi de ahşap kaplamaya sahip olmayan odaların kaya zeminlerinde bulunan nişler ve oyuklardır. İki çeşit nişle karşılaşmaktadır. Bunlardan ilki Amerikan bezi olarak da bilinen kaput bezi adı verilen kumaşın dokunduğu tezgâhlar için zemine açılan niş ve oyuklardır. Bu manuel tezgâh için zemine kumaşı dokuyacak kişinin oturup ayaklarını uzatabileceği ve mekanizmayı ayaklarıyla hareket ettireceği daha geniş niş açılmakta, tezgâhın yere sabitlenmesi için de yine zemine tezgâhın ayaklarının gireceği oyuntular açılmaktadır (Foto. 108-109). Bu tezgâhlar için zemine açılan nişlerin bölgesel adlandırması ise “çufalık”tır. İkinci çeşit oyuklarsa halı dokuma tezgâhları için açılan oyuntulardır. Halı dokuma tezgâhları için iki oyuntu yeterli olup, tezgâhlar duvara dayanılarak kullanılmaktadır (Foto. 110-111).

**Fotoğraf 108-109**

Uçhisar ve Çavuşin'den Kaput Bezi Dokuma Tezgâhı için Zemine Açılmış Nişler ve Oyuklar / *Niches and Hollows Cut into the Floor for a Textile Weaving Loom from Uçhisar and Çavuşin* (Fotoğraflar: A. Budak, 2023)



**Fotoğraf 110**

Göreme’de Kış Odasında Halı Dokuyan Kadınlar / *Women Weaving Carpets in the Winter Room in Göreme* <https://www.goremekoop.com/tr/eski-fotograflar>

**Fotoğraf 111**

Çavuşin’de Halı Tezgâhı Oyuntuları / *Loom Carvings in Çavuşin* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)

**Tavan Kaplamaları ve Süslemeleri**

Kaya odaların kaya üst örtüleri, kemerdamı odaların sıralı kemerli tonoz örtüleri vardır. Odalarda kullanılan üçüncü örtü çeşidi ise ahşap kaplamalı düz tavan örtüdür. Kimi örnekler inşa edildikleri dönemin modasına uygun biçimde ahşap üzerine boyama süslemelere sahip olabileceği gibi, kimi örneklerin yalnızca tavan göbekleri süslemeli olup tavanın geri kalanının sade ahşap kaplamalı olduğu görülür (Foto. 112-113).

**Fotoğraf 112**

Nevşehir Merkez’de bir Konutta Ahşap Üzerine Boyalı Bezeme / *Painted Decoration on Wood in a House in the Central District of Nevşehir* (Fotoğraf: A. Budak, 2016)

**Fotoğraf 113**

Ürgüp’ten ahşap tavan kaplaması / *Wooden ceiling cladding from Ürgüp* (Fotoğraf: A. Budak, 2022)



Kapadokya bölgesi geleneksel konut mimarisinde oda içinde görülen bir diğer detaysa, oda kapıları oda içine açıldığında kapı arkasındaki duvara çarpmaması için kapının boyutlarına göre duvarın göçertilmesiyle yapılan kapı yuvalarıdır (Foto. 114). Kapı yuvaları kapı kanatlarının oda duvarına çarparak zarar vermesinin önüne geçmek için yapılan bir detay olup her konutta bulunan zorunlu bir uygulama değildir.

**Fotoğraf 114**

Göreme’den Kapı Yuvası / *Door Alcove from Göreme* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)



**Fotoğraf 115**

Ürgüp'te Gönyeli Çıkma Uygulanan Konut / Bay Window House in Ürgüp (Dırık, 2021, s. 99)

**DIŞ CEPHE DETAYLARI**

Farklı seviyelerde odalardan oluşan konut geleneğinde zemin katta arsaya uyularak inşa edilen yapının, üst katta dikdörtgen hale getirilmesi amacıyla uygulanan çıkmalara gönyeli çıkma adı verilmektedir (Dırık, 2021, s.91). Anadolu'nun neredeyse genelinde uygulanan ve bindirmeli çıkma olarak da bilinen gönyeli çıkmaların, Kapadokya bölgesi geleneksel konut mimarisinde ihtiyaç halinde sürdürüldüğü görülür (Foto. 115).

Konutların iç-dış uyumu, için dışa yansımalarından birisi de avlu kapıları ya da konutun giriş kapısı üzerinde bulunan yuvarlak-oval üst pencerelerdir. Geleneksel konut mimarisinde kapı üzerinde farklı biçimli açılmış bu pencereler iç sofayı vurgular ve benzerlerine Mersin ve Kayseri evlerinde rastlandığı bilinmektedir (Yenişehirlioğlu ve Müderrisoğlu ve ark. 1995, s.137). Öyle anlaşıyor ki Kapadokya bölgesi konutlarında da benzer uygulamalar söz konusudur (Foto. 116-117).

**Fotoğraf 116**

Ortahisar'da Avlu Kapısı Üzerinde Sofayı Vurgulayan Pencere / Window Highlighting the Hall Above the Courtyard Door in Ortahisar (Fotoğraf: A. Budak, 2023).

**Fotoğraf 117**

Ürgüp'te konutun Giriş Kapısında Sofayı Vurgulayan Pencere / Window Highlighting the Hall Above the Entrance Door of a House in Ürgüp (Fotoğraf: A. Budak, 2022)

**Fotoğraf 118**

Ürgüp'te bir Konakta Oda İçinde Görülen Taş Süslemeler / Stone Decorations Seen Inside a Room in a Mansion in Ürgüp (Fotoğraf: A. Budak, 2022)



Dış cephelerde, kat silmelerinde, pencere üstlerinde, saçaklarda görülen taş süslemelerse başlı başına bir çalışmasının konusu olacak mahiyette olup, bu çalışmanın boyutlarını aşacak niteliktedir. Cephede görülen taş bezemelerin kimi zaman oda içinde kemer yüzeylerine, pencere alınlıklarına kadar uygulandığı görülür (Foto. 118). Bu süslemeler, Osmanlı başkenti İstanbul'da görülen barok ve benzeri süslemelerin Anadolu yorumu olarak görülebilecek niteliktedir.

**DEĞERLENDİRME**

Kapadokya bölgesinde inşa edilmiş ve geleneksel konut mimarisi içinde değerlendirilebilecek örneklerden hareketle "Kapadokya geleneksel konutu" olarak tanımlanabilecek bir mimarlıkla karşılaşılır. Bölgede özellikle Ürgüp ve Mustafapaşa yerleşimlerinde yoğunlaşan Rumların inşa ettirdiği evlerin yanı sıra onlara eşlik eden Türklerin mahallerinde görülen konutlar ve Rum konutlarının mübadele sonrası yeni sahipleri olan Müslüman mübadillerinde de katkılarıyla harmanlanmış bir yerel mimarlık söz konusudur. Bu konutların tümü halk yapı sanatı ürünleridir. Kamusal kimlikleri bulunmayan konutlar halk tarafından halkın ihtiyaçları doğrultusunda benimsenmiş ilkelerle uygulanmıştır. Cengiz Bektaş, Geleneksel Türk Ev'ini oluşturan on ayrı ilke belirlemiştir. 1.Yaşama, Doğaya, Çevre Koşullarına Uygunluk, 2. Gerçekçilik, Akılcılık, 3. İçten Dışa Çözüm, 4. İç-Dış Uyuşumu, 5. Tutumluluk, 6. Kolaylık İlkesi, 7. Ölçüler İnsan Vücudundan çıkar, 8. İklima Uygunluk, 9. Gereçler En Yakından Seçilir, 10. Esneklik (Bektaş, 2001, 74-52).

Bu 10 maddeyi Kapadokya bölgesi geleneksel konut mimarlığına kolayca uyarlamak mümkündür. Bölge konutları için özellikle doğaya uygunluk, ölçülerin insan vücudundan çıkması ve esneklik ilkelerinin en belirgin ilkeler olduğu görülür.

**Fotoğraf 119 ve 120**

Geleneksel Yöntemlerle Kaya Oyma ve Külünk Kullanımı / *Use of Rock-Cutting and Külünk Techniques with Traditional Methods* (Tongal, 2016, s. 32-44)



Özellikle kayadan oyma mekânlarda yükseklikleri ortalama boydaki bir insanın elini uzattığında tavana değmemesi bir ölçüttür. Bir diğer gösterge pencere açıklıklarının ortalama 60-70 cm. olması ise yine ortalama boydaki bir insanın kolunun açıklığı kadardır. Pencere, ışıklandırma için yeterli sayıda ve aynı zamanda iklime uygunlukla birlikte büyük ve çok sayıda değildir. Kış döneminde büyük pencere açıklıkları ısı kaybına neden olacağı için genellikle odalar ikişer pencere açıklığına sahiptir. Kaya kış odalarındaysa bu pencere sayısı teke düşer ve böylece soğuk kış döneminde dışa daha kapalı bir mekân yaratılmış olur.

Doğanın sunduğu kaya malzemeyi işleme becerisi bölge özelinde bin yılı aşkın zamandır dinsel, yaşamsal ve işlevsel mekânlara dönüştürülürken kaya oyma yapıların kullanımında görülen süreklilik kaya oymacılığının teknik ve işleme yöntemlerinde de devam etmiştir (Öztürk, 2009, s.11). Kaya ustalarının yüzyıllarca devam eden üretkenliği ve bilgi aktarımı, kaya oyma geleneğine bağlılığın çok sıkı olduğu bölgede pek çok mekânın üretiminde devam etmiştir. Şarap ışıklarından şirahanelere olan bayrak teslimi gibi. Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarının Roma ve Bizans geleneğinden aldığı etkileşim ve benzerlikler malzeme ve teknik şeklinde görülür. Malzeme olarak kayanın işlenmesinde geleneksel yöntemlerle kaya düşürülmesinde “külünk” ve benzeri gereçler kullanılmıştır (Foto.119-120). Kaya oymacılığı dışında, kâgir odaların üst örtüsünün takviye kemerli tonozla yani sıralı kemerli tonozla örtülmesi Roma hamamlarından devralınan üst örtü sistemine duyulan bir diğer sıkı bağlılıktır. Bu örtü sistemi odalarda kullanılıp mekânlara kemerdamı adının verilmesine sebep

olurken aynı örtü sistemine sahip bölge camileri “kemer camisi” olarak anılır. Roma mimarisinden alınan en önemli katkının kemerli tonoz örtü olduğu bu çalışmanın girişinde vurgulanmıştır (bkz. Şek. 7, Foto.8). Geleneksel Kapadokya konutlarının Bizans mimari mirasından en çok etkilendiği alanların kaya mekânlar olduğu görülür. Şarap ışıklarının benzer formlarda pekmez yapılan şirahanelere dönüşmesi gibi (Foto. 121-122). Çalışma prensipleri ve mimari özellikleri 19. yüzyılın sonuna kadar devam şarap ışıklarının, kayadan oyulmuş olanları bir ezme teknesi ve bir oluk ya da oluğa bağlanan bir kanalla bağlanan sıra teknesinden oluşmaktadır (Peker, 2023, s.737). Bu düzenek bölge konutlarının pekmez üretilen sıralıklarında da tekrarlanarak uygulanmıştır.

Kapadokya konutlarının mutfaklarında görülen eşya konulması için açılmış oyuntular da yine Bizans mimari geleneğinden alınmıştır. Bölgedeki Bizans mutfaklarının büyük bölümünün, dumanın çıkışını sağlamak için açılmış merkezdeki geniş ve yüksek bacanın yanı sıra duvarlardaki mutfak eşyalarının saklanması için nişleri en belirgin mimari özellikler olarak tanımlanır (Peker, 2023, s.748). Benzer olarak, yere açılan tandır çukurları ve havalandırma kanallarının uygulanmasında da Bizans mimarisin Kapadokya bölgesi uygulamalarında benzer detaylar görülür. Ancak form olarak benzetmekle birlikte düzenek olarak farklılıklar söz konusudur (Foto. 123-124).

Konut mimarisinde görülen bu Roma-Bizans mekân üretme pratiklerinin dışında geç dönem Osmanlısında başkentte yaygınlaşan iç sofa geleneğinin taşra yansımalarını da yine bölge konutlarında görmek mümkündür (Saner ve Yıldırım, 2006, s.165).

**Fotoğraf 121**

Soğanlı Vadisi II Numaralı Şarap işliği / *Winery Number II in Soğanlı Valley* (Fotoğraf: Derya Güneri, 2021, s. 393)

**Fotoğraf 122**

Uçhisar'dan Geleneksel Konutta Şirahane / *Şirahane in a Traditional House from Uçhisar* (Fotoğraf: A. Budak, 2021)

**Fotoğraf 123**

Soğanlı Dere Canavar Kilise Kompleksi Fırın / *Furnace of the Canavar Church Complex in Soğanlı Dere* (Fotoğraf: Nilüfer Peker, 2023, s. 748)

**Fotoğraf 124**

Uçhisar'da Geleneksel Kapadokya Konutunda Tandırlar / *Tandır in a Traditional Cappadocia House in Uçhisar* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)



İç sofa kullanımıyla başkent özellikleri, cephelerindeki barok süslemelerinin yerel yorumlarıyla yine başkent özellikleridir. Kapı üstlerinde iç sofayı vurgulayan pencereler yine başkent etkilerine bağlıdır (Yenişehirlioğlu ve ark., 1995, s.137). Güneydoğu evlerinden alınan eyvan geleneği ise bölgenin farklı seviyelerde setler halinde yükselen yapısına uygundur. Avlulu hayatlı Türk evi geleneği de yine bölge konutlarına yansımıştır. Kapadokya bölgesinin üretim ve yaşam kültürü ile bağlantılı olarak ahır, sıralık, kiler, hevenkdama gibi tarım ve hayvancılıkla ilintili mekânlar yaratılmıştır. Seki altı, musandra, sedir, ocak-şömine geleneksel Anadolu konut mimarisinde farklı bölgelerde görülen ortak kavramlardır.

Kapadokya bölgesi geleneksel konutlarında görülen eyvan kullanımının Güneydoğu Anadolu bölgesi örnekleri ile olan benzerliği de görece daha uzak bölge etkileşimi olarak yorumlanabilir (Foto.125-126). Özellikle sıcak havanın etkili olduğu güneydoğu Anadolu'yla Suriye ve çevresinde yaygın olan eyvanlı evler bu bölge evleri için yapılan dört plan grubundan biridir (Akın, 1985, s.85).

Eyvanın en önemli görevi avlunun ara yer olabilmesini güçlendirmesi olarak görülmektedir (Tuzaş ve Aşkun, 2013, s.278). Eyvanın bir diğer özelliği setler halinde yükselen yamaç evlerinde, kaya oyma mekânların önünde inşa edilerek üst seviyedeki inşa etkinliğine altlık oluşturabilmesidir. Eyvanın Kapadokya bölgesinde kullanımı, güneydoğu Anadolu konutlarından farklı olarak, bir konut planından ziyade setler arası geçişte ara mekân gerekliliği nedeniyle kullanılmış bir pratik olduğu söylenebilir. Zira Kapadokya bölgesinde eyvan derinlikleri ve yükseklikleri güneydoğu Anadolu evlerinden farklı olup, daha küçük ve dardır.

Setler halinde yükselen yamaca yaşlı yerleşimler konut planlarını doğrudan etkilemiştir. Tüm seviyelerde görülebilen kaya mekânlar çoğunlukla avlu ve avlu altı seviyesindedir. Bu seviyelerde ağırlıklı mekânlar depolama ve üretim mekânlarıdır. Kiler, ahır, odunluk, kümes, sıralık, mutfak, tandırevi gibi. Eyvanlar kaya mekânların avlu ile doğal görünen kaynaşmasını sağlamıştır. Farklı seviyelerde bulunan yamaca yaşlı yerleşimlerde setler halinde yükselen konut geleneği geliştirilmiştir.

**Fotoğraf 125**

Geleneksel Urfa Evlerinde Eyvan kullanımı / *Use of Iwans in Traditional Urfa Houses* (M. Kalak, M. Akdaş, 2020, s. 44)

**Fotoğraf 126**

Göreme’de Geleneksel Konutta Eyvanlı Tasarım / *Iwan Design in a Traditional House in Göreme* (Fotoğraf: A. Budak, 2023)



Müslüman ailelerin inşa ettirdikleriyle birlikte, bölgenin zengin bir konut varlığı söz konusudur. Bu yazının başında da belirtildiği gibi bu konutlar Gayrimüslim konutları ya da geleneksel Türk evi adlandırmalarının ötesinde “Kapadokya Geleneksel Konut Mimarlığı” olarak tek başlık altında toplanabilecek niteliktedir. Bir ayrıma imkân vermeyecek kadar griftleşen uygulamalar söz konusudur. Bu kaynaşmada mübadelenin etkisi de azımsanmayacak boyuttadır. Konutların ikinci sahiplerince kullanımlarında doğal olarak bu mübadil jenerasyonun dokunuşları da olmuştur.

Kapadokya bölgesi geleneksel konut mimarlığı, Halk yapı sanatı çerçevesinde kendi geleneğini inşa eden bir mimarlık ortaya koyar. Kapadokya bölgesinde; bölgenin Roma, Bizans gelenekleri, ana inşa malzemesinin taş ve kaya ağırlıklı oluşu ve bunları işleme becerisi, güneydoğu Anadolu bölgesinden etkileşimle eyvan geleneği, Osmanlı başkenti ile ilişkiler ve iç sofa geleneği gibi unsurları içine alan eklektik ama aynı zamanda orijinal mekânlara sahip kendi karakteristiğini üreten bir mimarlık yaratılmıştır.

Avlu ve avlu altı seviyelerde yoğunlaşan kaya oyma birimlerin üst seviyede iç sofalı, sofasız ya da dış sofalı konut tasarımı kullanılmıştır. Kimi zaman ikinci seviyede bu konut tasarımından farklı olarak tek tek oda inşası da görülür. Ailenin evlenen erkek çocukları için oda ilavesi gibi. Seviyeler arasında kaya ve kesme taş merdivenler kullanılmıştır. Yamaç konutlarında yaşam mekânlarının sokağa bakmasına karşılık, Uçhisar, Ortahisar gibi yerleşimlerin tepe konutlarında yaşam mekânları avluya bakar, tepe yerleşimindeki konutlar içe, yamaç konutları dışa dönüktür (Cimşit, 2007, s.93).

**SONUÇ**

Farklı din ve kültürlerin bir arada bulunduğu Kapadokya bölgesinde günümüze ulaşan konutların ağırlığını 19-20. yüzyıllarda inşa edilen evler oluşturur. Özellikle Ürgüp ve Mustafapaşa’da yoğunlaşan ve maddi zenginliği görünür kılan, İstanbul’da sürdürdükleri ticaretten elde ettiklerini bu iki yerleşimde inşa ettirdikleri konutlarda sergileyen gayrimüslim konutlarıyla beraber, bir etkileşimle benzer plan ve süsleme özelliklerini kendi konutlarına taşıyan

## KAYNAKÇA

- Alper, B. (1998). Halk mimarisi ve el sanatları. M. Sözen (Ed.), *Kapadokya* (s. 526-547) içinde. Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları.
- Akın, G. (1985). *Doğu ve güneydoğu Anadolu'daki tarihsel ev tiplerinde anlam*. İstanbul Teknik Üniversitesi Baskı Atölyesi.
- Akuzun, A. (2013). Ürgüp'te tandır kültürü. *Geçmişten Geleceğe Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9(17), 23-26.
- Balta, E. (2005). *Sinasos Mübadeleden önce bir Kapadokya kasabası*. Birzamanlar Yayıncılık.
- Budak, A. (2020). 41Kere Maşallah: geleneksel konut mimarisinde nazarlık olarak maşallah kullanımı ve istif çeşitleri. *Milli Folklor*, 128, 179-205.
- Bektaş, C. (2001). *Halk Yapı Sanatı*. Literatür Yayınları.
- Bektaş, C. (2007). *Türk Evi*. Bileşim Yayınevi.
- Büyükmihçı, G. (2000). Anadolu'da konut I: Nevşehir evleri. *Arkitekt Dergisi*, 478, 58-72.
- Choisy, A. (1873). *L'art De Batir Chez Les Romains*.
- Cimşit, F. (2007). *Tepe kent yerleşmelerinde psiko-sosyal alan olgusunun konut örüntüleri ile ilişkisi; Uçhisar örneği*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Dırık, A. (2022). Geleneksel Ürgüp evlerinde giriş kapıları üzerine bir tipoloji çalışması. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 7(1), 123-142. <https://doi.org/10.26835/my.978703>
- Dırık, A. (2021). *Geleneksel sivil mimari doku üzerinden 19. yüzyıl gayrimüslim yapılarının incelenmesi; Ürgüp örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Eldem, S.H. (1968). *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Erarslan, A. (2012). Ortaçağ Türk mimarlığında eyvan kullanımında mekân-işlev ilişkisi. *Megaron*, 7(3), 145-160.
- Erençin, A. (1979). *Kapadokya yerel konutlarında turizme yönelik yenileme çalışmalarına bir yaklaşım, örnek: Avcılar köyü* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Esmer, M. A. (1992). *Avanos'un Eski Türk Evleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Güneri, D. (2021). Soğanlı Vadisi şarap işlikleri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 7(15), 387-408.
- Hisarlıgil, B.B. ve Uluoğlu, B. (2008). Geleneksel Anadolu yerleşmelerinde “ara”ların hermeneutik-fenomenolojisi. *İtüdergisi/a Mimarlık Planlama Tasarım*, 7(2), 64-75.
- İmamoğlu, V. (2006). *Geleneksel Kayseri evleri*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kalak, M. ve Akdaş, (2020). *Mekan organizasyonunda eyvanın rolü ve önemi*. İksad Yayınları.
- Kalaycı, M.G. (2006). *Geleneksel Ürgüp Konutları ve Dereler Mahallesi Koruma Geliştirme Önerisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Karakaya, M. (2007). *Seyahatnamelerde Nevşehir* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Niğde Üniversitesi].
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. YEM Yayınları.
- Kuban, D. (2002). *Mimarlık Kavramları*. YEM Yayınları.
- Küçükerman, Ö. (1985). *Kendi mekânının arayışı içinde Türk evi*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- Mercimek, Ş. E. (2019). Antikiteden 19. yüzyıla Gelveri evlerinde yapı-mekan-biçim. M. Hakman (Ed). *Kapadokya, hafıza, kimlik ve kültürel miras* (s. 141-169) içinde, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Peker, N. (2023). Bizans Kapadokya'sında zirai faaliyetler: yazılı kaynaklar ışığında arkeolojik kanıtların okunması. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 734-754. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1253642>
- Saner T. ve Yıldırım, Z. Ö. (2006). Sinasos konutlarında kentli özellikler. *Sanat Tarihi Defterleri Dergisi*, 10, 165-179.
- Sevin, V. (1998). Tarihsel coğrafya. M. Sözen (Ed), *Kapadokya* (s. 44-61) içinde. Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları.

- Şenyurt, O. (2018). *Zamanın mekânları mekânın zamanları, Osmanlı'da mimari mekân ve yaşam*. Doğu Kitabevi Yayınları.
- Önür, S. Özkan, S. (1974). Kalın duvar örüntüsü ve Kapadokya'da mimarlık. *Mimarlık*, 127(5), 10-16.
- Özbek, Y. (2014). Kapadokya'da Osmanlı dönemi duvar resimlerinde kent tasvirleri. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 4(1), 215-230.
- Özbek, Y. (2022). *Kapadokya'da Osmanlı duvar resimleri*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Öztürk, F. G. (2009). *Kapadokya'da düünden bugüne kaya oymacılığı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tongal, P. B. (2014). *Construction techniques of traditional Uçhisar houses* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Tunçer, M. (2014). *Tarihi çevre yok olurken, Amasra, Bergama, Kaş, Uçhisar Örnekleri*. Alter Yayınları.
- Tuztaş, U. ve Aşkun, İ. Y. (2013). Türk evi idealleştirmesinde “Osmanlı evi” ve “Anadolu evi” kavramlarının ortaklıklarına ilişkin işlevsel açıklamalar. *Bilig*, 66(3), 273-296.
- Yenişehirlioğlu, F., Müderrisoğlu F. ve Alp, S. (1995). *Mersin evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları.

## ELEKTRONİK ERİŞİMLİ FOTOĞRAFLAR

<https://www.goremekoop.com/tr/eski-fotograflar/>

<https://www.loc.gov/resource/ppmsca.17410/?sp=55>

<https://tile.loc.gov/storage-services/service/pnp/ppmsca/17400/17410/00047v.jpg>

<https://www.loc.gov/resource/ppmsca.17409/?sp=25>



# MEKAN BİLİMLERİNDE KÖY ENSTİTÜSÜ ARAŞTIRMALARININ GELİŞİMİ, SİSTEMATİK BİR ANALİZ

## DEVELOPMENT OF VILLAGE INSTITUTE STUDIES IN SPATIAL SCIENCES, A SYSTEMATIC ANALYSIS

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                     |                                |
|-------------------------------------|--------------------------------|
| Başvuru: 28 Temmuz 2024             | Received: July 28, 2024        |
| Hakem Değerlendirmesi: 6 Eylül 2024 | Peer Review: September 6, 2024 |
| Kabul: 8 Kasım 2024                 | Accepted: November 8, 2024     |

DOI : 10.22520/tubaked.1523759

**Seval CÖMERTLER\***

### ÖZET

Köy Enstitüleri Türkiye’de nüfusun büyük bir çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı ve kırsalın eğitimden sağlığa, ulaşımdan ekonomiye pek çok alanda yetersizlikler ve sorunlarla karşı karşıya olduğu Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, köyün canlandırılması için geliştirilmiş özgün bir eğitim modelidir. Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinin kırsaldaki en önemli uygulamalarından biri olan Köy Enstitüleri hakkında günümüze değin pek çok araştırma yapılmıştır. Eğitim, tarih, sağlık bilimleri, siyasal bilimler, ekonomi, güzel sanatlar gibi birçok farklı disiplininin bakış açısından ele alınan Köy Enstitüleri mekansal açıdan da incelenmiştir. Bu makalede mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının gelişimini sistematik bir şekilde analiz etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, niceliksel ve niteliksel yöntemler kullanılarak 28 adet çalışma incelenmiştir. Sistematik analiz kapsamında mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının tarihsel süreçte gelişimi, bu gelişimin dinamikleri, araştırmaların hangi bağlamlarda ve hangi yöntemlerle ele alındığı, hangi konuların incelendiği, araştırmaların özgün değeri, önemi ve literatüre katkısı ortaya konulmuştur. Araştırmanın bulgularına göre, mekan bilimlerinde, kadın araştırmacıların öncülüğünde, meslek odalarının ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle önemli ölçüde son on yılda gelişen Köy Enstitüleri literatürü, genel olarak, yerleşkelerin mimari ve mekansal özelliklerine, planlamasına, kırsal kalkınmaya katkısına ve kültürel miras oluşuna odaklanmakta; yerleşkelerin tüm değerleri ile bütüncül bir şekilde korunmasını ve kırsal planlama çerçevesinde ele alınmasını önermektedir. Özgün araştırmalardan oluşan bu literatürün ortaya koyduğu bilgi birikimi ve öneriler dikkatle değerlendirilmelidir. Ayrıca, köy enstitüsü yerleşkelerinin çevreleriyle birlikte modern bir köy örneği teşkil edecek şekilde ele alınması için kırsal alanlara yönelik gelişen yeni yaklaşımlar dikkate alınmalı, yerleşkelerde akıllı köy enstitüsü kurulmalı, bu hususlar sonraki araştırmalarda çok disiplinli bir bakış açısından ele alınmalıdır.

**Anahtar Kelimeler:** Köy Enstitüleri, Köy Enstitüsü Araştırmaları, Mekan Bilimleri, Sistematik Analiz, Koruma, Kırsal Kalkınma ve Planlama, Akıllı Köy Enstitüsü

\* Doç.Dr., Şehir Plancısı, Uşak / Türkiye  
e-posta: sevalcomertler@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9823-1509



## ABSTRACT

Village institute was a unique education model developed for revitalization of villages in the Early Republican Period, when the majority of population in Türkiye lived in rural, and countryside faced with inadequacies and problems in many areas from education to health, from transportation to economy. Until today, many studies have been conducted on village institutes, one of the most important applications of the modernization of the Early Republican Period in rural areas. Village institutes, which were discussed from the perspective of many different disciplines such as education, history, health sciences, political sciences, economy, and fine arts, were also examined from a spatial perspective. This article aimed to systematically analyse the development of village institute studies in spatial sciences. For this purpose, 28 studies were examined using quantitative and qualitative methods. In the analysis, historical development of village institute studies, dynamics of this development, studies' contexts, methods, subjects, original value, importance and contribution to literature were revealed. According to the findings, in spatial sciences, village institutes literature, which has developed significantly in the last decade under the leadership of women researchers and with support of professional chambers and civil society organizations, generally focuses on campuses' architectural and spatial characteristics, planning, contribution to rural development and cultural heritage status; and suggests that the campuses should be protected in a holistic manner with all their values and addressed within the framework of rural planning. Knowledge and suggestions presented by this literature, which consists of original studies, should be carefully evaluated. In addition, to develop campuses with their surroundings as a modern village, new approaches to rural areas should be considered, smart village institute should be established in campuses. These issues should be addressed from a multidisciplinary perspective in subsequent studies.

**Keywords:** Village Institutes, Village Institute Studies, Spatial Sciences, Systematic Analysis, Conservation, Rural Development and Planning, Smart Village Institute

## GİRİŞ

Köy Enstitüleri Türkiye’de nüfusun büyük bir çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı ve kırsalın eğitimden sağlığa, ulaşımdan ekonomiye pek çok alanda yetersizlikler ve sorunlarla karşı karşıya olduğu Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, köyün canlandırılması için geliştirilmiş özgün bir eğitim modelidir. İsmail Hakkı Tonguç tarafından geliştirilen Köy Enstitüleri modeli temel olarak “iş için, iş içinde, iş ile eğitim” yoluyla yaparak öğrenmeye dayanan bir köy öğretmeni yetiştirme sistemidir (Yeşiltepe ve Kıvılcım Çorakbaş, 2022; Çetin ve Kahya, 2017; Tonguç, 1998). Bu sistem içinde 1940-1954 yılları arasında Türkiye genelinde toplam 21 köy enstitüsü faaliyet göstermiştir.

Köy Enstitüleri 17 Nisan 1940’ta kabul edilen 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu’na dayanarak, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç’un öncülüğünde kurulmuştur. Köy Enstitüleri Kanunu’nun 1. maddesi çerçevesinde, enstitülerin kuruluş amacı köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek olarak belirlenmiştir. Ayrıca kanunun 6. maddesi çerçevesinde, Köy Enstitülerinden mezun öğretmenlerin tayin edildikleri köylerde her türlü eğitim işlerini görmesi ve ziraat işlerinin fennî bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmesi istenmiştir (Köy Enstitüleri Kanunu, 1940). Bu doğrultuda, Köy Enstitülerinde verilen eğitimle köye öğretmen yetiştirmenin ötesinde, genç öğretmen adaylarının köy hayatını geliştirebilmeleri, sadece öğrencilere değil, köylülere de örnek olabilmeleri ve onların sorunlarına çözüm bulabilmeleri için tarımdan hayvancılığa ve inşaata kadar pek çok alanda donanım sahibi olmaları planlanmıştır (Kıvılcım Çorakbaş ve Sümertaş, 2012). Bu nedenle Köy Enstitülerinin eğitim programı içinde kültür derslerinin yanı sıra uygulamalı ziraat dersleri ve teknik dersler de yer almış, üretim ön planda tutulmuştur (Lev. 1).

Köy Enstitüleri eğitimden kalkınmaya, kampüs ölçeğinden ülke ölçeğine yayılan bir yelpazede planlı bir yaklaşımın ürünüdür (Şimşek ve Mercanoğlu, 2018). Köy Enstitüleri fikri hayata geçirilmeden önce bir dizi hazırlık ve deneme yapılmış, bu bağlamda eğitimin nasıl olacağı, kimlerin eğitim vereceği, enstitülerin nerelerde kurulacağı, nasıl inşa edileceği gibi konulara getirilen çözümlerle gelişerek nihai halini almıştır (Çetin ve Kıran, 2019). Köy Enstitüleri vasıtasıyla eğitim ve kalkınma seferberliğinin tüm ülkeye dengeli bir şekilde dağılması için her bir köy enstitüsüne yönelik etki alanı belirlenmiş, bölgeleme çalışması yapılmıştır. Enstitüler için yer seçimi yapılırken bölgelerin nüfus yoğunluğu, coğrafyası, sosyo-ekonomik durumu, eğitim ve kalkınma yönünden gereksinimleri göz önüne alınmış ve kentlerin dışında, demiryolu / ana yol güzergahına yakın bir köyün hemen dışında yer alan işlenmemiş araziler tercih edilmiştir (Kaplukan, 2012).

Köy Enstitüleri eğitim modelinin uygulamayı içeren yapısından dolayı enstitü mekanları olarak yerleşke ortamı benimsenmiştir (Şimşek ve ark., 2023). Toplamda 15 köy enstitüsü yerleşkesi için 1940-1943 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı’nca ulusal mimari proje yarışmaları düzenlenmiş, bu yarışmalara Emin Onat ve Leman Tomsu gibi dönemin önde gelen mimarları katılmıştır (Kıvılcım Çorakbaş ve Sümertaş, 2012). Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü Yapı Kolu’nun başına Mualla Eyüboğlu Anhegger’in getirilmesinden sonra, projelerin bir kısmı burada üretilmeye başlanmıştır (Çetin ve Kahya, 2017). Az sayıdaki enstitüde ise var olan yapı ve yerleşkeler kullanılmıştır (Kıvılcım Çorakbaş ve Yeşiltepe, 2015).

Projeleri çoğunlukla yarışmalar yoluyla elde edilen ve büyüklüğü 150 ile 7000 dekar arasında değişen bu yerleşkeler inşa edildikleri dönemde büyük ve modern birer köy örneği teşkil etmiştir (Şimşek ve Mercanoğlu, 2018). Böyle bir ortamda Köy Enstitülerinde kısa sürede 17.000 öğretmen ile 7.300 sağlık memuru yetiştirilerek köylere atanmış, mezunlar köyün ve köylünün kalkınmasına katkıda bulunmuşlardır (Kartal, 2008, s. 26). Ayrıca, Köy Enstitüleri kadın ile erkek arasında cinsiyete dayalı eşitsizliği azaltmış, toplumda demokrasi kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bunların yanı sıra enstitüler, yeni üretim yöntemleri, yeni ürün ve pazar olanakları getirmiş, böylece bulundukları çevreye doğrudan ve dolaylı olarak ekonomik, kültürel ve toplumsal anlamda etki etmiştir (Kartal, 2008). Ayrıca, Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinin önemli bir uygulaması olan enstitüler (Gül ve Alican, 2014), kuruldukları yerleşimleri elektrik, radyo ve telefon gibi dönemin modern iletişim, ulaşım ve altyapı imkanlarıyla da tanıştırmıştır. Böylece, kısa sürede Köy Enstitüleri yerleşkeleri ve çevreleri sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan bölgelerinin merkezi durumuna gelmiştir (Hovardaoğlu, 2014).

Ancak, Köy Enstitüleri ile ilgili kamuoyunda ve TBMM oturumlarında yaşanan tartışmaların neticesinde, enstitülerin temel ilkeleri ortadan kaldırılmış, “iş içinde eğitim” anlayışı sistemli bir şekilde değiştirilmiştir (Kaplukan, 2012). Bu çerçevede, 1947’de Köy Enstitüsü Öğretim Programı ve Yönetmeliği’nde yapılan değişikliklerle, öğrencilerin iş eğitimi almaları, okul yönetimine katılmaları, mezunlara arazi tahsis edilmesi ve benzeri uygulamalardan vazgeçilmiştir (Aydın, 2021). Köy Enstitüleri 27 Ocak 1954’te kabul edilen 6234 sayılı kanunla öğretmen okullarına dönüştürülerek kapatılmışlardır (Kaplukan, 2012; Aysal, 2005). Köy Enstitüleri kapatıldıktan sonra, yerleşkeler önce öğretmen okulu olarak, sonraları eğitim sistemindeki yeni değişiklikler neticesinde ilköğretmen okulu, öğretmen lisesi ve Anadolu öğretmen lisesi olarak kullanılmıştır.

**Levha 1**

Köy Enstitülerinde Eğitim, Kolektif Üretim ve Öğrenme Ortamında İnşa Faaliyetleri / *Education in Village Institutes, Collective Production and Construction Activities in a Learning Environment*. 1-2) Köy Enstitüsü Öğrencileri Yazı ve Fen Bilgisi Derslerinde / *Village Institute Students in Writing and Science Classes* (Çalışkan, 2020, s. 104); 3) Mandolin Çalan Kız Öğrenci, Çifteler Köy Enstitüsü / *Female Student Playing Mandolin, Çifteler Village Institute* (Işın, 2012'den aktaran Aladağ, 2019, s. 76); 4) Biçki-Dikiş Derslerinde Dikiş Makinası Kullanan Öğrenciler / *Students Using Sewing Machines in Tailoring and Sewing Classes* (Şimşek ve Mercanoğlu, 2018, s. 267); 5) Uygulamalı Ziraat Dersleri Kapsamında Balıkçılık İşleri, Beşikdüzü Köy Enstitüsü / *Fishing Works within the Scope of Applied Agriculture Courses, Beşikdüzü Village Institute* (Yeşiltepe, 2022, s. 266); 6) Pulur Köy Enstitüsü Öğrencileri Tarım Dersinde / *Pulur Village Institute Students in Agriculture Class* (Kıvılcım Çorakbaş ve Yeşiltepe, 2015, s. 154); 7-9) Uygulamalı Teknik Dersler Kapsamında İmece Usulü İnşa Faaliyetleri, Hasanoğlu Köy Enstitüsü / *Cooperative Construction Activities within the Scope of Applied Technical Courses, Hasanoğlu Village Institute* (İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği'nden aktaran Eken ve Güçhan, 2021, s. 241, 238, 228); 10) Öğrenme Ortamında Çatı İnşası, Hasanoğlu Köy Enstitüsü / *Construction of a Roof in a Learning Environment, Hasanoğlu Village Institute* (Baysal, 2012'den aktaran Savaş, 2021, s. 55)



Günümüzde ise bu yerleşkelerin bir kısmı Anadolu lisesi, bir kısmı fen lisesi bir kısmı da sosyal bilimler lisesi olarak kullanılmakta olup (Şimşek ve Mercanoğlu, 2018), bazı yerleşkelerde tarım lisesi açma girişimleri başlamıştır (Yeşiltepe, 2022). Eğitim sistemindeki tüm bu değişiklikler beraberinde köy enstitüsü yerleşkelerinde mekansal bir dönüşüme de yol açmıştır. Süreç içinde köy enstitüsü yerleşkelerinde yeni binalar yapılmış, eski binaların bir kısmı yeniden işlevlendirilmiş, bir kısmı ise işlevsiz kaldığı için yıkılmış ya da harap hale gelmiştir (Dağtekin ve Özdemir, 2020; Kıvılcım Çorakbaşı ve Sümertaş, 2014). Eğitim sistemi değişikliklerinden ayrı olarak, mekansal açıdan yerleşkelerle ilgili önemli bir dönüşüm kentsel / kırsal bağlama ilişkin yaşanmıştır. Döneminde kırsalı kalkındırmak için köylere yakın arazilerde kurulan yerleşkelerin birçoğu zaman içerisinde kentsel yerleşim birimlerinin içinde kalmış, diğerleri ise kırsal bağlamını korumaya devam etmiştir (Yeşiltepe, 2022).

Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinin kırsaldaki en önemli uygulamalarından biri olan Köy Enstitüleri, günümüzde, sahip oldukları çeşitli değerler nedeniyle kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede, 2000 yılında Köy Enstitülerinin kültürel miras olarak korunması için önemli adımlar atılmış, ancak tescil ile sınırlı kalan bu adımlar köy enstitüsü yerleşkelerinin korunması konusunda yeterince etkili olamamıştır (Dağtekin ve Özdemir, 2020). Örneğin Pulur Köy Enstitüsü yerleşkesindeki binalar için 2000 yılında alınan tescil kararı, 2003 ve 2010 yıllarında alınan kararlarla tamamen kaldırılmış, tescilin kaldırılmasının ardından özgün yapıların pek çoğu yıkılmıştır (Kıvılcım Çorakbaşı ve Yeşiltepe, 2015).

### Köy Enstitüsü Araştırmaları

Köy Enstitüleri hakkında günümüze değin pek çok yazı kaleme alınmıştır. Genel olarak, Köy Enstitüleri ile ilgili ilk yazılı metinler Köy Enstitülerinin çıkardığı dergiler, okul yönetimlerinin hazırladığı raporlar, dönemin gazetelerinde çıkan haberler ve hatıralardır. Kapsamlı akademik çalışmalar ise 1950'li yılların sonlarında yılında başlamıştır. Bu bağlamda, Köy Enstitülerine ilişkin ilk akademik araştırma Fay Kirby'nin Columbia Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu 968 sayfalık doktora tezidir (Kirby, 1960). 1940'lı yıllarda bir süre Türkiye'de öğretmen olarak çalışan, 50'lerde hemen hemen tüm illeri dolaşıp pek çok köyü gören Kirby, Köy Enstitülerini tarihsel arka planı, temellendiği fikirler ve deneyler, kuruluşu, teşkilat yapısı, toplumsal bir hareket oluşu, ekonomik hayata etkisi ve kapatılması gibi geniş bir çerçevede ele almıştır. 1962 yılında Kirby'nin tezi kitap olarak Türkçe'ye çevrilmiş ve günümüze değin pek çok baskısı yapılmış olup sonraki araştırmalar için önemli bir kaynak olmuştur (Kirby, 1962). Türkiye'de ise Köy Enstitüleri üzerine lisansüstü araştırmalar Köy Enstitülerinin kapatılışının ardından yaklaşık bir çeyrek yüzyıl geçtikten sonra,

Hüseyin Akyüz'ün Atatürk Üniversitesi'nde hazırladığı "Türk Eğitiminde Köy Enstitüleri Denemesi Üzerine Bir Araştırma" başlıklı doktora tezi ile başlamıştır. Türkiye'de Köy Enstitüleri üzerine ilk lisansüstü tezi olması bakımından önemli olan bu çalışmada Akyüz (1977), Köy Enstitülerinin tarihsel arka planını, İsmail Hakkı Tonguç'u, Köy Enstitülerinin kuruluşuna giden süreçteki ilk denemeleri, Köy Enstitülerinin kuruluşunu, amaçlarını, Köy Enstitülerinde verilen dersleri, Köy Enstitülerinin gelişmesini ve kapatılmasını incelemiştir.

Akyüz'ün çalışmasından sonra, seksenli ve doksanlı yıllarda yeni lisansüstü tezler ve makaleler kaleme alınmış, ancak köy enstitüsü araştırmaları, özellikle 2000'li yıllarda yazılan çok sayıda makale, kitap, bildiri, yüksek lisans tezi ve doktora tezi ile geniş bir literatüre dönüşmüştür. Köy Enstitüleri üzerine yapılan çalışmaları inceleyen güncel bir araştırmada Yılmaz ve ark. (2023), 2002-2021 yılları arasında TR Dizin'de taranan ve 22'si üniversitelere ait olmak üzere toplam 35 dergide yayınlanan 67 adet makale ile 1977-2021 yılları arasında 44 üniversitede, 15 farklı alanda hazırlanan 88 yüksek lisans ve 16 doktora tezi tespit edilmiştir.

Türk eğitim tarihinde ve toplumsal hafızada önemli bir yeri olan Köy Enstitüleri, erken dönemdeki çalışmalarda genel olarak eğitim bilimleri tarafından incelenirken, son çeyrek yüzyılda eğitimden tarihe, ekonomiden mimarlığa, şehir ve bölge planlamadan kamu yönetimine, tıp tarihinden sosyolojiye, siyasal bilimlerden güzel sanatlara kadar birçok farklı disiplininin bakış açısıyla ele alınmıştır. Farklı disiplinlerin Köy Enstitülerine gösterdiği ilgi köy enstitüsü araştırmalarında niceliksel bir artış yaşanmasının yanı sıra ele alınan konuların çeşitlenmesini de sağlamıştır. Bu bağlamda, Köy Enstitüleri üzerine yapılan çalışmalar genel olarak enstitülerin kuruluşu, eğitim süreçleri, eğitim yaklaşımları (Altunya, 2012; Kapluhan, 2012; Aysal, 2005; Altunya, 2002; Türkoğlu, 1993) ve toplum kalkınmasındaki yeri (Kartal, 2008; Bilir, 2003) gibi konularda yoğunlaşmakla birlikte, son yıllarda Köy Enstitülerinin sosyo-mekansal etkileri (Hovardaoğlu, 2014), yerleşkelerin mekansal özellikleri (Şimşek ve ark., 2023; Yeşiltepe ve Kıvılcım Çorakbaşı, 2022), inşası (Eken ve Güçhan, 2021) ve kültürel miras değerleri (Yeşiltepe, 2022) gibi konulara da yönelmiştir. Günümüzde ise Köy Enstitülerinin yanı sıra, sayıları hızla artan ve konuları çeşitlenen köy enstitüsü araştırmaları da bir araştırma konusu haline gelmiştir. Bu bağlamda, son yıllarda köy enstitüsü konulu tezleri inceleyen makaleler literatüre girmeye başlamıştır. Bunlar arasında, Yılmaz ve ark. (2023)'nin araştırmasında diğerlerinden farklı olarak, hem lisansüstü tezler hem de makaleler analiz edilmiştir. Ancak, tüm bu çalışmalarda incelemeler bütün bilim alanlarını kapsayacak şekilde yürütülmüş, alan bazlı olarak köy enstitüsü araştırmalarını analiz eden bir çalışma henüz literatürde yer almamıştır.

### Araştırmanın Amacı, Hedefi ve Katkısı

Farklı disiplinlerin kendine özgü farklı içerik, yöntem ve dinamiklerinin olduğu görüşünden hareketle, bu araştırmada mekan bilimlerinde gerçekleştirilen köy enstitüsü çalışmalarının gelişimini sistematik bir şekilde analiz etmek amaçlanmıştır. Hem niceliksel hem de niteliksel bir yaklaşım içeren bu analiz ile mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının tarihsel süreçte gelişiminin, bu gelişimin dinamiklerinin, araştırmaların hangi bağlamlarda ve hangi yöntemlerle ele alındığının, hangi konuların incelendiğinin, araştırmaların özgün değerinin, öneminin ve literatüre katkısının ortaya konulması hedeflenmiştir. Makalede, ayrıca, sonraki araştırmalara ışık tutmak için, önceki çalışmaların ortaya koyduğu bilgi birikimini ve kırsal alanlara yönelik gelişen yeni yaklaşımları dikkate alarak literatürde araştırma ihtiyacı bulunan hususların tanımlanması ve köy enstitüsü yerleşkelerinin günümüz koşullarında çevreleriyle birlikte modern bir köy örneği teşkil edecek şekilde ele alınmasına katkı sağlayacak önerilerin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Araştırmanın ortaya koyduğu bulgularla, sunduğu önerilerle ve geliştirdiği analiz metodolojisiyle mekan bilimlerinde gelişmekte olan köy enstitüsü literatürüne katkı sunması ve sonraki çalışmalara kılavuzluk etmesi beklenmektedir.

### Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılığı

Araştırma, mekan bilimlerinde (mimarlık, şehir ve bölge planlama, peyzaj mimarlığı, iç mimarlık) üretilen ve “Materyal ve Yöntem” başlığı altında açıklanan kriterleri karşılayan makaleleri ve lisansüstü tezleri kapsamaktadır. Aslında, alanı tam anlamıyla değerlendirebilmek için, ideal olarak, literatürün gelişmesine katkısı olan kitap, kitap bölümü, bildiri ve araştırma raporları dahil olmak üzere diğer çalışmaların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, araştırma yürütülürken çok sayıda kitap bölümü (Kıvılcım Çorakbaş, 2023, 2022, 2021, 2020, 2019; Kıvılcım Çorakbaş ve Atalay, 2017; Kıvılcım Çorakbaş ve Yeşiltepe, 2016; Kıvılcım Çorakbaş, 2014, 2013b; Baysal, 2012; Keskin, 2012), kitap (Hovardaoğlu, 2021) ve bildiri (İmren ve Arıdağ, 2022; Saban ve ark., 2019; Saban ve ark., 2017; Kıvılcım Çorakbaş, 2013a; Hızlı, 2011; Mukul, 2010; Küçükcan, 2008) tespit edilmiştir. Ancak, bu kaynakların bir çoğunun elektronik ortamda bulunmaması önemli bir erişim güçlüğü ortaya koymuştur. Ayrıca tespit edilebilen çalışmaların evreni temsil etme düzeyi bilinmemektedir. Çünkü, makale ve tezlerde olduğu gibi arşiv ve dizinlerin diğer türdeki çalışmalar için bulunmaması, kitap bölümü ve bildiri gibi yayınların tespitini güçleştirmektedir. Bu çerçevede, tespit edilemeyen birçok kitap bölümü, araştırma raporu, konferans ve sempozyum bildirisinin olması mümkündür. Dolayısıyla, mekan bilimlerinde

köy enstitüsü literatürünün gelişmesine katkısı olan kitap, kitap bölümü, bildiri ve araştırma raporu gibi çalışmalar evreni temsil noktasındaki belirsizlik, yanı sıra tespit ve erişilebilirlik yönündeki güçlükler gibi nedenlerle analize dahil edilmemiş, araştırmada makale ve lisansüstü tezler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

## MATERYAL VE YÖNTEM

### Materyal

Araştırmanın materyalini mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri üzerine yazılan makaleler ile lisansüstü tezleri oluşturmaktadır. Bunlar aşağıda açıklanan dahil etme kriterleri ve arama stratejileri doğrultusunda tespit edilen 18’i makale, 10’u lisansüstü tez olmak üzere toplam 28 adet çalışmayı içermektedir.

Mekan bilimlerinde hazırlanan köy enstitüsü makalelerinin seçiminde aşağıdaki dahil etme kriterleri kullanılmıştır:

- 1 Temmuz 2024 tarihinden önce yayınlanmış olması
- Başlığında “köy enstitüsü” veya “Köy Enstitüleri” kelimeleri veya belirli bir köy enstitüsünün isminin geçmesi
- Köy Enstitülerini mekansal açıdan incelemiş olması
- Türkçe veya İngilizce dilinde yazılmış olması
- Web of Science (SCI, SSCI, SCI-Expanded, AHCI, ESCI), mekan bilimlerine ilişkin alan dizinleri (Avery, DAAI, Art Index, ICONDA), TR Dizin veya diğer dizinlerde taranan ulusal veya uluslararası hakemli dergilerde yayınlanmış olması

Bu kriterleri karşılayan makaleleri tespit etmek için üç aşamalı bir arama stratejisi geliştirilmiştir. Öncelikle DergiPark sistemi üzerinden “köy enstitüsü”, “köy enstitüleri”, “village institute”, “village institutes” anahtar kelimeleri ile arama yapılmış, dahil etme kriterlerini karşılayan 4 adet makaleye ulaşılmıştır. Ardından, DergiPark üzerinden erişilemeyen ancak mekan bilimlerinde önemli bir yeri olan “METU JFA”, “Mimarlık” ve “Planlama” dergilerindeki makalelerin tespiti için bu dergilerin web sayfaları üzerinden arama yapılmış, dahil etme kriterlerini karşılayan 10 adet makaleye ulaşılmıştır. Son olarak, ilk iki aşamada tespit edilen makalelerin ve lisansüstü tezlerin kaynakçaları incelenmiş ve dahil etme kriterlerini karşılayan 3 çalışma daha araştırma evrenine eklenmiştir. Bunların yanı sıra, dahil etme kriterlerini karşılayan güncel bir çalışma hakem önerisi ile tespit edilmiş; böylece araştırma kapsamında 18 adet makale analiz edilmek üzere belirlenmiştir.

Mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri üzerine hazırlanan lisansüstü tezleri seçmede aşağıdaki dahil etme kriterleri kullanılmıştır:

- 1 Temmuz 2024 tarihinden önce tamamlanmış, başarılı bulunup kabul edilmiş ve Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Arşivine girmiş olması
- Mimarlık, şehir ve bölge planlama, peyzaj mimarlığı veya iç mimarlık programlarında hazırlanmış yüksek lisans veya doktora tezi olması
- Başlığında “köy enstitüsü” veya “Köy Enstitüleri” kelimeleri veya belirli bir köy enstitüsünün isminin geçmesi
- Türkçe veya İngilizce dilinde yazılmış olması

Bu kriterleri karşılayan çalışmaları tespit etmek için YÖK Ulusal Tez Arşivinde “köy enstitüsü”, “Köy Enstitüleri”, “village institute”, “village institutes” anahtar kelimeleri ile arama yapılmış, dahil etme kriterlerini karşılayan 10 adet lisansüstü teze ulaşılmıştır.

## Yöntem

Araştırma Soruları: Mekan bilimlerinde köy enstitüsü çalışmalarının sistematik analizi kapsamında aşağıdaki araştırma soruları (AS) geliştirilmiştir:

- AS1: Araştırmaların tarihsel süreçte gelişimi nasıl olmuştur?
- AS2: Makaleler hangi dillerde yazılmış ve hangi dergilerde yayınlanmıştır? Dergilerin özellikleri nelerdir?
- AS3: Lisansüstü tezler hangi düzeylerde, hangi dillerde, hangi üniversite ve programlarda hazırlanmıştır?
- AS4: Meslek odalarının, sivil toplum kuruluşlarının ve kadın araştırmacıların mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri literatürünün gelişimine katkısı nedir?
- AS5: Mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmaları hangi bağlamlarda çalışılmıştır, ele alınan kavram ve konular nelerdir?
- AS6: Araştırmalar nasıl ele alınmıştır? Hangi yöntemler kullanılmıştır?
- AS7: Araştırmaların özgün değeri, Köy Enstitüleri literatürüne katkısı ve önemi nedir?

Analizler: Araştırmanın amacı ve yukarıda sıralanan soruları doğrultusunda analizler iki aşamada gerçekleştirilmiştir.

Birinci aşamada, ilk dört soruya yönelik frekans (sıklık), ortalama, toplam, en az ve en çok değer gibi betimleyici istatistik analiz tekniklerinin uygulandığı tanımlayıcı analizler yapılmıştır. Bu çerçevede, mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri üzerine ilk çalışmaların (ilk makale, ilk yüksek lisans, ilk doktora tezi) yapıldığı yıllar, çalışmaların en çok yapıldığı yıllar, çalışmaların yıllara dağılımı, tarihsel süreçteki dönüm noktaları, makalelerin yayınlandığı dergiler, dergilerin özellikleri, öne çıkan dergiler, lisansüstü tezlerin düzeyi, hazırlandığı üniversiteler

/ enstitüler / programlar ve bunların mülkiyet yapısı, kurulduğu yer ve dönem açısından özellikleri incelenmiş; bulgular Yılmaz ve ark. (2023)’nın çalışmasından yararlanılarak diğer bilim alanları ile karşılaştırmalı olarak tartışılmıştır. Analizlerin bu aşamasında, ayrıca, meslek odalarının ve sivil toplum kuruluşlarının mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri literatürünün gelişimine katkısı, kadın araştırmacıların gerçekleştirdiği ilkler ve çalışmalara katılım oranı incelenmiştir.

İkinci aşamada, sonraki üç soruya yönelik hem niceliksel hem de niteliksel yaklaşımlar içeren içerik analizleri gerçekleştirilmiştir. Farklı disiplinlerde yaygın bir şekilde kullanılan içerik analizi bir veri setini oluşturan içeriğin (metin, görsel ya da semboller) sistematik ve nesnel bir şekilde tanımlanmasına dayanan bir yöntemdir (Krippendorff, 2004). İçerik analizleri kapsamında, öncelikle araştırmaların bağlamını ve öne çıkan kavramlarını belirlemek için anahtar kelime analizi yapılmıştır. Analiz edilen çalışmaların tamamı anahtar kelime içermediği için, ayrıca başlık kelimeleri analizi gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede en çok kullanılan anahtar kelimeler ve başlıklarda en çok yer alan kelimeler analiz edilmiş, bulgular kelime bulutu tekniği ile sunulmuştur. Kelime bulutu bir verinin veya veriyi oluşturan bileşenlerin ağırlıklı kelime öbekleri kullanılarak görselleştirilmesidir (Kürkçüoğlu ve ark., 2019). Frekans analizine dayanan bu teknik kullanılarak, kelimelerin tekrar etme sayıları saptanmış, en çok tekrar eden kelime / kelime grupları bulutun merkezine, diğerleri çeperlerine yerleştirilmiştir. Kelime analizlerine ek olarak, araştırmalarda ele alınan konu ve alt konular doküman analizi ile daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ardından, mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmalarının türü, araştırmalarda kullanılan veri türleri, kaynakları ve veri toplama yöntemlerine ilişkin frekans analizi yapılmıştır. Son olarak, araştırmaların özgünlüğünü, literatüre katkısını ve önemini ortaya koymak için atıf ağı analizi ve niteliksel içerik analizi yapılmıştır.

Çalışmanın organizasyonu: Makale beş ana başlıkta organize edilmiştir. Araştırmanın problemini, amacını, hedefini, katkısını, kapsam ve sınırlılığını ortaya koyan ilk bölümün ardından; araştırmanın materyali, soruları, organizasyonu ve gerçekleştirilen analizler açıklanmıştır. Araştırma sorularına paralel alt başlıklara ayrılan üçüncü başlık altında analiz bulguları ortaya konulmuş ve tartışılmıştır. Ardından, sonraki çalışmalara ışık tutması için, araştırmanın bulgularına ve önceki çalışmaların ortaya koyduğu bilgi birikimine dayanarak ve kırsal alanlara yönelik gelişen güncel yaklaşımlar dikkate alınarak literatürde araştırma ihtiyacı bulunan hususlar tanımlanmış, köy enstitüsü yerleşkelerinin günümüz koşullarında modern bir köy örneği teşkil edecek şekilde ele alınmasına katkı sağlayacak araştırma ve politika önerileri geliştirilmiştir. Son başlık bulguların genel değerlendirilmesine ayrılmıştır.

## BULGULAR VE TARTIŞMA

### Mekan Bilimlerinde Köy Enstitüsü Araştırmalarının Tarihsel Süreçte Gelişimi

Mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmaları mimarlık ve şehir planlama alanlarında gerçekleştirilmiştir. Enstitülerle ilişkilenen çalışmalar seksenli yıllarda başlamış olmakla birlikte, doğrudan Köy Enstitülerini konu alan ilk araştırma 1998 yılında literatüre girmiştir. Günümüze kadar geçen 27 yıllık süreçte, toplam 28 araştırma yapılmış, yılda ortalama bir çalışma literatüre eklenmiştir. Araştırmalar bir bütün olarak incelendiğinde, Çizelge 1'deki grafiğe göre, 1998'den 2013 yılına kadar olan süreçte yalnızca 3 çalışma yer alırken, bu yıldan sonra köy enstitüsü araştırmalarının düzenli olarak her yıl (2016 hariç) gerçekleştirildiği görülmektedir. 2019 yılı köy enstitüsü çalışmalarının en çok yapıldığı yıl olmuştur.

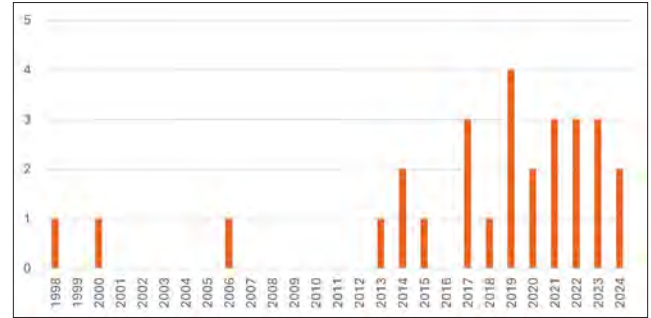
Mekan bilimlerindeki köy enstitüsü konulu makale ve lisansüstü tezlerin %89'u 2013-2024 yılları arasında yazılmıştır. Dolayısıyla, her ne kadar ilk çalışmalar 27 yıl öncesine uzansa da, mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının genel olarak son 10 yılda geliştiğini ve 2013 yılının bir dönüm noktası olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, araştırmalar makale ve lisansüstü tezler olarak ayrı ayrı incelendiğinde (Çizelge 2), biraz daha farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır.

Mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri üzerine ilk makaleler 1998 ve 2000 yıllarında yayınlanmıştır. Bu çalışmalardan sonra, uzun bir süre hareketsiz bir dönem yaşanmış, ancak 2013'den sonra her sene (2016 hariç) en az bir makale yayınlanmıştır. 2023 yılı mekan bilimlerinde köy enstitüsü makalelerinin en çok yayınlandığı yıl olmuştur. Makalelerin literatüre en çok girdiği diğer yıllar 2014, 2020 ve 2021'dir (bkz. Çizelge 3). Diğer bilim alanlarından farklı olarak,<sup>1</sup> mekan bilimlerinde yazılan makalelerin %83'ü 2013-2024 yılları arasında yayınlanmıştır (Çizelge 2). Dolayısıyla, çalışmaların bütününe olduğu gibi, makaleler için de 2013 yılı bir dönüm noktası olmuştur.

Diğer alanlara kıyasla, mekan bilimlerinde Köy Enstitülerine ilişkin lisansüstü araştırmalar çok daha geç bir tarihte başlamıştır.<sup>2</sup> Yapılan incelemede, mekan bilimlerinde tamamlanmış ilk lisansüstü tezin 2006'da Gazi Üniversitesi Mimarlık Yüksek Lisans Programı'nda Ebru Baysal tarafından hazırlandığı ve bu tezin uzun bir süre (2017'e kadar) alandaki tek lisansüstü tez sıfatını koruduğu görülmüştür. Şehir planlama alanında köy enstitüsü konulu ilk lisansüstü tez Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Yüksek Lisans Programı'nda Ezgi Kaplan tarafından 2017'de hazırlanmıştır.

**Çizelge 1**

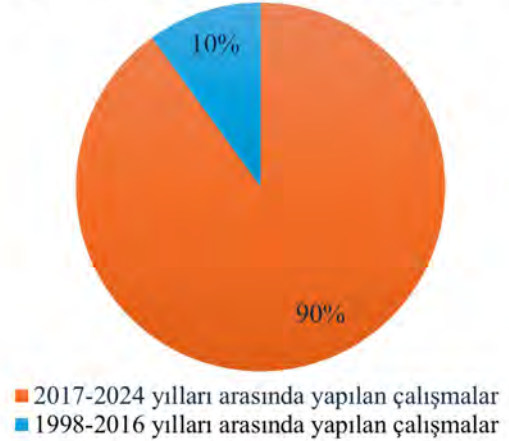
Mekan Bilimlerinde Köy Enstitüsü Araştırmalarının Yıllara Göre Dağılımı / *Distribution of Village Institute Studies in Spatial Sciences by Years*



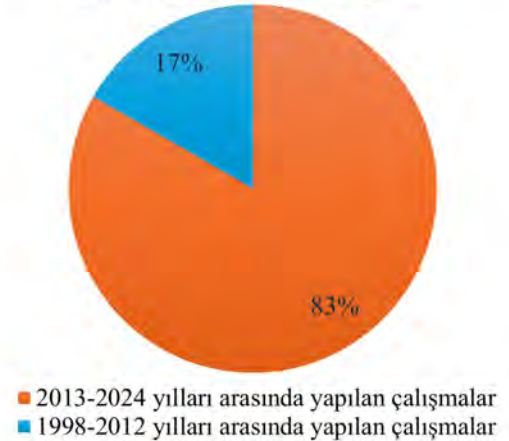
**Çizelge 2**

Mekan Bilimlerinde Köy Enstitüsü Konulu Makalelerin ve Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı / *Distribution of Articles and Postgraduate Theses on Village Institutes in Spatial Sciences by Years*

**Lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı**



**Makalelerin yıllara göre dağılımı**



<sup>1</sup> 2004 yılı, köy enstitüsü konulu makalelerin en çok yayınlandığı yıldır. Farklı bilim alanlarında üretilen makalelerin yıllara göre dağılımı, genel olarak, inişli çıkışlı bir seyir ortaya koymakta olup, belirgin bir dönüm noktası yoktur (Yılmaz ve ark., 2023).

<sup>2</sup> Türkiye'de ilk köy enstitüsü tezi 1977'de hazırlanmıştır (Akyüz, 1977). Mekan bilimlerinde ise, köy enstitülerini doğrudan konu alan ilk lisansüstü tez çalışması doksanlı yıllarda İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Bina Bilgisi Programı'nda doktora düzeyinde başlamış (Keskin, 1998, s.8), ancak Yıldız Keskin tarafından hazırlanan bu tez tamamlanamamıştır.

Köy Enstitülerini mekansal bakış açısıyla ele alan ilk doktora tezi ise, 2022 yılında, Eskişehir Teknik Üniversitesi Mimarlık Programı'nda Ayşe Deniz Yeşiltepe tarafından hazırlanmıştır. Mekan bilimlerinde hazırlanan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde, en çok sayıda tezin diğer bilim alanlarında olduğu gibi 2019 yılında<sup>1</sup> sonuçlandığı ve tezlerin %90'ının 2017-2024 yılları arasında yazıldığı tespit edilmiştir (Çizelge 2). Sonuç olarak, mekan bilimlerinde yürütülen lisansüstü araştırmalarda Köy Enstitülerine olan ilginin, makalelere benzer şekilde önemli ölçüde son yıllarda geliştiğini, ancak dönüm noktasının 2017 yılı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bulgular önemli bir soruyu beraberinde getirmektedir: Mekan bilimlerinde kaleme alınan köy enstitüsü çalışmalarında son yıllarda yaşanan dramatik artışın nedeni / nedenleri nelerdir? Bu sorunun kesin yanıtı bağımsız bir araştırmayı gerektirmekle birlikte, 2000'li yıllarda yaşanan şu gelişmeleri muhtemel nedenler olarak değerlendirmek mümkündür.

- 2000'li yıllarda köy enstitüsü yerleşkeleri için alınan tescil kararları, mekan bilimlerindeki araştırmacıların Erken Cumhuriyet Dönemi kırsal mirası olarak köy enstitüsü yerleşkelerine olan farkındalığını ve ilgisini artırmış olabilir.
- 2000'li yıllarda kırsal mirasın korunması, kırsal kalkınma ve kırsal planlama alanında yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin iklim değişikliği meselesi ve bilgi iletişim teknolojilerindeki ilerlemelerle birlikte dünyada giderek artan önemi Türkiye'de de yansımaları bulmuş; kırsal kalkınma, kırsal alan planlaması ve kırsal mirasın korunması konuları daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Böyle bir gündemde Köy Enstitülerine ilgi artmış olabilir.
- Yüksek öğretimin kitleselleştirilmesi politikası çerçevesinde, 90'lı ve 2000'li yıllarda pek çok yeni üniversite kurulmuş, beraberinde araştırmacı sayısı artmıştır. Bu süreçte, başta eğitim ve tarih olmak üzere bir çok bilim alanında Köy Enstitüleri konusunun popülerleşmesi neticesinde çok sayıda çalışma yapılmış, önemli bir bilgi birikimi oluşmuştur. Diğer disiplinlerde ortaya konulan bu birikim doğrudan ya da dolaylı olarak mekan bilimlerinde Köy Enstitülerine olan ilginin artmasına neden olmuş olabilir.
- Tüm bu nedenlere ek olarak, meslek odaları ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarının destek ve faaliyetleri mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının artmasını sağlamış olabilir.

### Makalelerin Dili ve Yayınlandığı Dergiler

Köy Enstitülerini mekansal açıdan ilk defa inceleyen Keskin (1998)'in çalışmasından günümüze değin, mekan bilimlerinde Köy Enstitülerini konu alan 18 adet makale ulusal ve uluslararası dizinlerde taranan hakemli dergilerde yayınlanmıştır. Bu makalelerin %78'i Türkçe, %22'si İngilizce yazılmıştır. Mimarlık alanındaki araştırmacı sayısının daha fazla olmasına koşut, makalelerin önemli bir bölümü (%78) mimarlık alanında, bir bölümü de (%22) şehir planlama alanında yazılmıştır.

Makaleler 11 farklı dergide yayınlanmıştır. Bunların %78'i mekan bilimlerine ilişkin alan dergileri, %22'si ise sosyal bilimler ya da sanat alanına ait dergilerdir. Mimarlık ve şehir planlama alanlarının doğası gereği bir yandan sosyal bilimlerle bir yandan da sanat alanıyla ilişkili olması, ayrıca Köy Enstitülerinin disiplinler arası bir çalışma konusu olması makalelerin mekan bilimleri dergilerinin yanı sıra sanat ve sosyal bilim alanlarındaki dergilerde de yayınlanabilmesini sağlamıştır. Çizelge 3'te gösterildiği gibi, Mimarlar Odası yayını olan "Mimarlık" dergisi, tüm yıllar boyunca en çok sayıda köy enstitüsü makalesi yayınlayan dergidir. Onu Şehir Plancıları Odası yayını olan "Planlama" dergisi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi yayını olan "METU JFA" dergisi takip etmektedir. Diğer 8 derginin her birinde birer tane makale yer almaktadır. Araştırmaların dergilere dağılımı incelendiğinde (Çizelge 4), makalelerin %44 gibi önemli bir oranının meslek odalarının yayınladığı dergilerde, %28'inin diğer dergilerde, %22'sinin üniversite dergilerinde ve kalan %6'sının üniversite dışındaki kamu kurumlarınca yayınlanan dergilerde yer aldığı görülmektedir. Mekan bilimlerinde yazılan köy enstitüsü makalelerinin yayınlandığı dergilere ilişkin bu bulgular, Yılmaz ve ark. (2023)'ün tüm bilim alanlarını kapsayan araştırmasında elde ettikleri bulgulardan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Çünkü, Yılmaz ve ark. (2023)'ün araştırmasında ele alınan makalelerin yayınlandığı dergiler incelendiğinde, bunların %63'ünün başta Eğitim Fwvakültesi dergileri ve sosyal bilimler dergileri olmak üzere çeşitli üniversite dergileri olduğu görülmektedir. Mekan bilimleri özelinde elde edilen bulgular ile farklı bilim alanları genelinde elde edilen bulgular arasındaki bu farklılık, bilim alanlarının köy enstitüsü araştırmalarına ilişkin kendine özgü dinamiklerinin olduğunu göstermektedir.

<sup>3</sup> 2019 yılı, Türkiye'de köy enstitüsü konulu tezlerin en çok tamamlandığı yıl olmuştur. Farklı bilim alanlarında, 2017 yılından itibaren, köy enstitüsü konulu tezlerde belirgin bir artış söz konusudur (Yılmaz ve ark., 2023).

**Çizelge 3**Makalelerin Yayınlandığı Dergiler / *Journals in which Articles are Published*

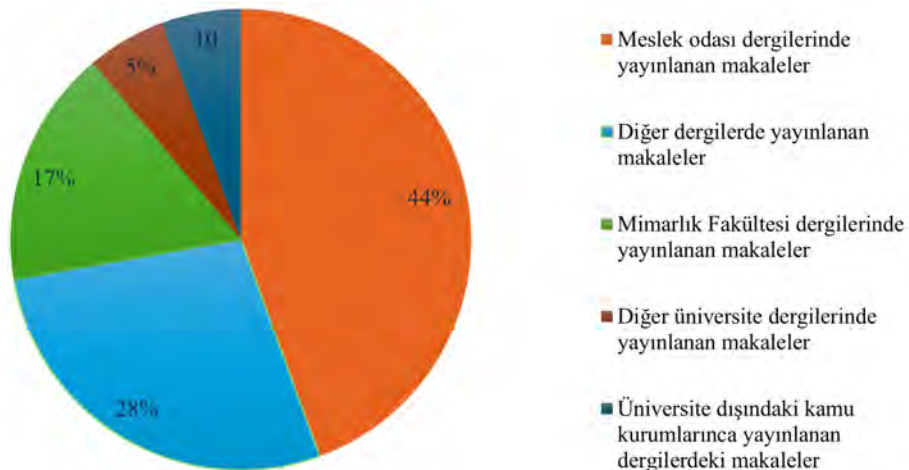
| Dergi adı                                                     | Adet | Yayın yılı                       | Derginin tarandığı dizinler                                   |
|---------------------------------------------------------------|------|----------------------------------|---------------------------------------------------------------|
| Journal of Arts                                               | 1    | 2019                             | Web of Science, TR Dizin ve alan dizinleri dışındaki dizinler |
| Journal of Design for Resilience in Architecture and Planning | 1    | 2021                             | TR Dizin ve diğer dizinler                                    |
| Journal of History School                                     | 1    | 2014                             | TR Dizin ve diğer dizinler                                    |
| Kent Akademisi                                                | 1    | 2023                             | TR Dizin ve diğer dizinler                                    |
| Megaron                                                       | 1    | 2020                             | ESCI, Avery, TR Dizin ve diğer dizinler                       |
| METU JFA                                                      | 2    | 2017, 2023                       | AHCI, Avery ve diğer dizinler                                 |
| Mimarlık                                                      | 6    | 1998, 2000 2013, 2014 2020, 2022 | Avery ve diğer dizinler                                       |
| MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi                                 | 1    | 2015                             | TR Dizin                                                      |
| Planlama                                                      | 2    | 2018, 2023                       | ESCI, Avery, TR Dizin ve diğer dizinler                       |
| Planning Perspectives                                         | 1    | 2024                             | SSCI, AHCI, Avery ve diğer dizinler                           |
| TUBA-KED                                                      | 1    | 2021                             | TR Dizin ve diğer dizinler                                    |

Makalelerin yayınlandığı dergiler, uzun bir yayın geçmişi olan ve önemli dizinlerde taranan ulusal ve uluslararası hakemli dergilerdir. Makalelerin %67'si Avery, %44'ü TR Dizin, %33'ü Web of Science (SSCI, AHCI, ESCI) tarafından taranan dergilerde yayınlanmıştır. Ayrıca, çalışmaların %94'ü Web of Science, Avery, ve TR Dizin dışındaki dizinlerde de taranmaktadır. Dergilerin ücret politikası incelendiğinde, makalelerin %89'unun yayınlandığı dergilerin ücretsiz olduğu, yalnızca 2 makalenin ücretli dergilerde yayınlandığı tespit edilmiştir. “Mimarlık”, “Planlama” ve “METU JFA” gibi mimarlık ve şehir planlama alanlarının önde gelen dergilerine DergiPark'tan erişim mümkün olmadığı için, mekan bilimlerinde yazılan köy enstitüsü konulu makalelerin önemli bir bölümü DergiPark üzerinden yapılan aramalarda tespit edilememektedir.

### Lisansüstü Tezlerin Düzeyi, Dili, Hazırlandığı Programlar ve Üniversiteler

Mekan bilimlerinde, mimarlık ve şehir planlama alanlarında olmak üzere, köy enstitüsü konulu toplam 10 tez yazılmış olup, bunların %90'ı yüksek lisans düzeyindedir. Bütün tezlerin %80'i Türkçe, %20'si İngilizce yazılmış olup, tamamı hali hazırda YÖK Ulusal Tez Arşivi'nde erişilebilir durumdadır.

Mekan bilimlerinde köy enstitüsü konulu lisansüstü tezlerin 8 tanesi fen bilimleri enstitüsü, 2 tanesi lisansüstü eğitim enstitüsü bünyesindeki programlarda yürütülmüştür. Tezlerin programlara dağılımı incelendiğinde, yüksek lisans tezlerinin %78'inin mimarlık, %22'sinin şehir ve bölge planlama lisansüstü programlarında hazırlandığı, peyzaj mimarlığı ve iç mimarlık programlarında ise henüz bir yüksek lisans tezinin yer almadığı tespit edilmiştir.

**Çizelge 4**Makalelerin Yayınlandığı Dergi Türleri / *Types of Journals in which Articles are Published*

**Çizelge 5**

Mekan Bilimlerinde Köy Enstitüsü Konulu Lisansüstü Tezlerin Hazırlandığı Üniversiteler / Universities where Postgraduate Theses on Village Institutes in Spatial Sciences are Prepared

| Üniversite                              | Şehir      | Tez sayısı | Düzy          |
|-----------------------------------------|------------|------------|---------------|
| Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi | İstanbul   | 2          | Yüksek lisans |
| Orta Doğu Teknik Üniversitesi           | Ankara     | 2          | Yüksek lisans |
| Bursa Uludağ Üniversitesi               | Bursa      | 1          | Yüksek lisans |
| Dicle Üniversitesi                      | Diyarbakır | 1          | Yüksek lisans |
| Eskişehir Teknik Üniversitesi           | Eskişehir  | 1          | Doktora       |
| Gazi Üniversitesi                       | Ankara     | 1          | Yüksek lisans |
| Gebze Teknik Üniversitesi               | Gebze      | 1          | Yüksek lisans |
| Karadeniz Teknik Üniversitesi           | Trabzon    | 1          | Yüksek lisans |

Doktora düzeyinde mimarlık alanında 1 tane tez varken, diğer mekan bilimlerinde henüz hiç yoktur. Kısaca, mekan bilimlerinde hazırlanan köy enstitüsü tezleri çoğunlukla mimarlık lisansüstü programlarında yürütülmüştür. Bu durum önemli ölçüde, mimarlık alanındaki lisansüstü program sayısının daha fazla olması ile açıklanabilir.

Çizelge 5’de görüldüğü üzere, mekan bilimlerinde en çok Köy Enstitülerini konu edinen tez yazıldığı üniversiteler Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi’dir. Şehir ve bölge planlama ile mimarlık lisansüstü programlarında ikişer tezin yazıldığı bu üniversitelerin yanı sıra, Bursa Uludağ Üniversitesi, Dicle Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Gebze Teknik Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesi mimarlık yüksek lisans programlarında birer adet yüksek lisans tezi ve Eskişehir Teknik Üniversitesi’nde Köy Enstitülerini mekansal açıdan inceleyen ilk doktora tezi hazırlanmıştır.

Mekan bilimlerinde köy enstitüsü tezlerinin hazırlandığı üniversitelerin tamamı devlet üniversitesidir. Günümüzde, çok sayıdaki vakıf üniversitesinde mimarlık ve iç mimarlık bölümleri, bir kısmında da şehir ve bölge planlama ile peyzaj mimarlığı bölümleri bulunmasına rağmen, diğer bilim alanlarından farklı olarak<sup>2</sup>, vakıf üniversitelerinde yer alan mekan bilim programlarında Köy Enstitüleri üzerine bir lisansüstü tez henüz yazılmamıştır. Ayrıca, yine diğer bilim alanlarından farklı olarak<sup>3</sup>, mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü tezleri, genel olarak doksanlardan önce kurulan mimarlık fakültelerinde hazırlanmıştır.<sup>4</sup> Doksanlı ve 2000’li yıllarda çok sayıda mimarlık fakültesi kurulmuş olmakla birlikte, bunlar arasında yalnızca Bursa Uludağ Üniversitesi, Eskişehir Teknik Üniversitesi ve Gebze Teknik Üniversitesi’nde Köy Enstitülerini konu edinen tezler hazırlanmıştır.

Köy enstitüsü tezlerinin hazırlandığı üniversiteler bağlamında dikkat çekici bir unsur, söz konusu çalışmaların %60’ının Ankara, Diyarbakır, Eskişehir ve Trabzon gibi Köy Enstitülerinin kurulduğu illerdeki üniversitelerde yürütülmüş olmasıdır. Bu seçimin nedenlerini kesin bir şekilde ortaya koymak bağımsız bir araştırmayı gerektirmekle birlikte, Köy Enstitülerinin bulundukları illerin hafızasında ve kimlik öğeleri arasında önemli bir yer tutması<sup>6</sup> muhtemel bir neden olarak değerlendirilebilir.

### Mekan Bilimlerinde Köy Enstitüleri Literatürünün Gelişmesinde Meslek Odalarının, Sivil Toplum Kuruluşlarının ve Kadın Araştırmacıların Rolü

Mimarlar Odası ve Şehir Plancıları Odası gibi meslek kuruluşları ve yanı sıra Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği ve Hasanoğlu Öğretmen Okulu Mezunları Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarının araştırmalara sağladıkları desteklerle ve düzenledikleri etkinliklerle mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri literatürünün gelişmesine doğrudan ve dolaylı katkıları olmuştur. Bu çerçevede, 2007 yılında Mimarlar Odası Ankara Şubesi ve İnşaat Mühendisleri Odası tarafından organize edilen “Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü Yerleşkesi Değerlendirme Projesi Ulusal Öğrenci Fikir Yarışması” önemli bir yere sahiptir. Yarışmanın ardından Mimarlar Odası Ankara Şubesi, İnşaat Mühendisleri Odası Ankara Şubesi, Hasanoğlu Öğretmen Okulu Mezunları Derneği, Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği ve YAPIDER gibi kuruluşların desteği ile Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü yerleşkesinin korunması konusu sürekli gündemde kalmıştır (Çakıcı ve Kuvılcım Çorakbaşı, 2013). Köy Enstitülerinin gündemdeki yerini koruması konuya ilişkin farkındalığın artmasını ve daha çok sayıda araştırmacının Köy Enstitülerine ilgi göstermesini sağlamıştır.

<sup>4</sup> Yılmaz ve ark. (2023)’nın çalışmasına göre, Yeditepe Üniversitesi, Maltepe Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesi gibi çoğunluğu İstanbul’da yer alan 8 vakıf üniversitesinde, farklı bilim alanlarında hazırlanmış köy enstitüsü konulu tezler vardır.

<sup>5</sup> Yılmaz ve ark. (2023)’nın tespit ettiği köy enstitüsü tezlerinin yapıldığı 44 üniversitenin 31’i 90’lı ve 2000’li yıllarda kurulmuştur (üniversitelerin kuruluş tarihleri için bkz. URL1: <https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz>).

<sup>6</sup> Örneğin, Karadeniz (2019), Beşikdüzü Köy Enstitüsü’nün kurulduğu Beşikdüzü’nün (Trabzon) “eğitimle” anıldığını ifade etmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Karadeniz, 2019, s.138-140).

Ayrıca, meslek odaları köy enstitüsü araştırmalarına yayın organlarında da yer vermiştir. Çizelge 3’deki verilere göre, mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının yavaş bir gelişme seyri gösterdiği 1998-2013 yılları arasında yayınlanan makalelerin tamamı, tüm yıllar boyunca yazılan makalelerin %44’ü Mimarlar Odası ve Şehir Plancıları Odası’nın yayınladığı “Mimarlık” ve “Planlama” dergilerinde yer almaktadır. Ayrıca, analiz edilen çalışmaların yöntem bölümleri ve kaynakçaları incelendiğinde, araştırmacıların Mimarlar Odası arşivinden faydalandığı görülmüştür. Dolayısıyla meslek odalarının köy enstitüsü araştırmalarına veri paylaşımı bağlamında da katkısı olmuştur.

Kuruluş aşamasında ve faaliyette olduğu yıllarda Köy Enstitülerinin kadınların gelişiminde, kadınların da Köy Enstitülerinin gelişiminde rolü olmuştur. Köy Enstitüleri kırsalda yaşayan kız çocukları için eğitimde fırsat eşitliği sağlarken, kadınlar da köy enstitüsü yerleşkelerinin tasarımı görev almış, Cumhuriyet’in ilk kadın mimarlarından olan Mualla Eyüboğlu Anhegger, Hasanoğlu Köy Enstitüsü Yapı Kolu Başkanlığı görevini üstlenmiş, köy enstitüsü yerleşkelerinin gelişiminde hem tasarım hem inşa hem de eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Günümüzde ise kadınların Köy Enstitüleri ile olan ilişkisi akademik araştırmalarla devam etmektedir. Doksanlı yıllardan başlayarak günümüze kadar, mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü çalışmalarında kadın araştırmacılar birçok açıdan öncü bir rol üstlenmiş, literatürün gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Bu araştırmada ele alınan makalelerin yazarları ile lisansüstü tezlerin yazarları ve danışmanları incelendiğinde, kadın araştırmacıların daha yüksek bir oranda köy enstitüsü araştırmalarına katıldığı tespit edilmiştir. Yapılan frekans analizlerine göre, mekan bilimlerindeki köy enstitüsü makalelerinin %89’unun yazarı ya da yazarlarından biri, lisansüstü tezlerin %70’inin yazarı ve %80’inin danışmanı, Köy Enstitüleri üzerine birden çok çalışma yapan yazarların %86’sı kadındır.

Ayrıca, mekan bilimlerindeki kadın araştırmacılar köy enstitüsü çalışmalarında birçok ilki de gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri üzerine yazılan ilk Türkçe ve ilk İngilizce makalelerin yazarları, şehir planlama alanında Köy Enstitülerini konu alan ilk Türkçe ve ilk İngilizce yüksek lisans tezlerinin yazarları, mimarlık alanında

Köy Enstitülerini konu alan ilk Türkçe ve ilk İngilizce yüksek lisans tezlerinin yazarları ve danışmanları, mimarlık alanında Köy Enstitülerini üzerine ilk doktora tezinin yazarı ve danışmanı kadındır. Bu bulgular, kadın araştırmacıların mekan bilimlerinde gerçekleştirilen köy enstitüsü çalışmalarında öncü ve ağırlıklı bir rol üstlendiğini ortaya koymakta olup, bu durum nedensellikleriyle birlikte derinlemesine araştırılmaya muhtaç bir konu olarak görünmektedir.

### **Araştırmaların Bağlamı, Ele Alınan Kavram ve Konuları**

Mekan bilimlerinde köy enstitüsü araştırmalarının ele alındığı bağlamları ve araştırmalarda öne çıkan kavramları belirlemek için, öncelikle, anahtar kelime analizi ve başlık kelimeleri analizi yapılmıştır. Analizlere göre, en çok kullanılan sözcükler, anahtar kelimeler ve başlık kelimeleri arasında bazı benzerlikler ve aynı zamanda belirgin farklılıklar göstermektedir. Anahtar kelime analizine<sup>7</sup> göre (Çizelge 6), çalışmalarda en çok kullanılan anahtar kelime / kelime grubu “Köy Enstitüleri” (13)’dir. Başlık kelimeleri analizine<sup>8</sup> göre ise (Çizelge 7), araştırma başlıklarında en çok kullanılan kelime / kelime grubu “Köy Enstitüleri” (11) ve “Yerleşke” (11)’dir. Anahtar kelimeler içinde, “Köy Enstitüleri”nden sonra en çok kullanılan kelime / kelime grubu “Erken Cumhuriyet Dönemi” (3) ve “Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı” (3)’dır. Başlık kelimeleri arasında ise ikinci en çok kullanılan kelime / kelime grubu “Kırsal” (5), “Koruma” (5) ve “Mekansal” (5)’dir. Araştırmalarda en çok kullanılan diğer anahtar kelimeler ikişer defa tekrar eden “Arifiye Köy Enstitüsü”, “Eğitim”, “Kalkınma”, “Köy Enstitüsü”, “Köy Enstitüsü Mimarisi” ve “Mualla Eyüboğlu Anhegger”dir. “Erken Cumhuriyet Dönemi” (4), “Modern” (3), “Yüksek Köy Enstitüsü” (3), “Akçadağ Köy Enstitüsü” (2), “Arifiye Köy Enstitüsü” (2), “Cumhuriyet” (2), “Hasanoğlu” (2), “Hasanoğlu Köy Enstitüsü” (2), “Kalkınma” (2), “Kır” (2), “Malatya” (2), “Mekan” (2), “Mimari Miras” (2), “Modernleşme” (2), “Pazarören Köy Enstitüsü” (2), “Planlama” (2), “Toplumsal” (2) ve “Türkiye” (2) ise araştırma başlıklarında en çok yer alan diğer kelimelerdir.

<sup>7</sup> Lisansüstü tezlerin tamamında, makalelerin %67’sinde anahtar kelime bulunmaktadır. Araştırmalarda ortalama anahtar kelime / kelime grubu sayısı 3,7 olup, en çok 7 anahtar kelime / kelime grubu kullanılmıştır. Analiz kapsamında grup oluşturan anahtar kelimeler (örn: köy enstitüleri) birlikte değerlendirilmiştir. İngilizce yazılan çalışmalarda anahtar kelimeler (keywords) Türkçe’ye çevrilmiştir.

<sup>8</sup> Başlıklarda grup oluşturan kelimeler birlikte değerlendirilmiş; “ve”, “ile”, “üzerine”, “olarak”, “bazında” gibi kelimeler kapsam dışında tutulmuş; kelimeler aldıkları “de”, “da”, “nin”, “nün” gibi eklerden arındırılarak analiz edilmiştir. İngilizce yazılan çalışmaların başlığı Türkçe’ye çevrilmiştir.

Çizelge 6

Araştırmalarda Kullanılan Anahtar Kelimeler / Keywords Used in Studies



Çizelge 7

Araştırma Başlıklarında Yer Alan Kelimeler / Words in Studies' Titles



Araştırmalar detaylı bir şekilde incelendiğinde, başlık kelimelerinin çalışmaların içeriğini daha iyi yansıttığı görülmüştür<sup>7</sup>. Bu nedenle, kelimelerin ilgi durumuna göre sınıflandırılması başlık kelimeleri için yapılmıştır. Çizelge 8'deki grafiğe göre, başlıklarda en çok yer alan kelimeler %19'luk tekrar etme oranıyla "Köy Enstitüsü", "Köy Enstitüleri" ve belirli bir köy enstitüsünün ismidir. Ardından, köy enstitüsü yerleşkeleri ve mimarisiyle ilgili kelimelerle (%16), koruma kavram ve teknikleriyle (%14) ilgili kelimeler gelmektedir. Bunları kırsal kalkınma ve planlamayla ilgili kelimeler (%11), Erken Cumhuriyet Dönemi ve modernlik gibi zaman ve ideoloji referanslı kelimeler (%11), Malatya, Ankara, Kayseri gibi yer referanslı kelimeler (%10) ve analiz, yorum, sunum gibi araştırma kavramları (%10) ile ilgili kelimeler takip etmektedir. Son sırada diğer konularla ilgili kelimeler (%9) yer almaktadır.

Yukarıda ortaya konulan kelime analizleri ve aşağıdaki paragraflarda ayrıntılı olarak açıklanan niteliksel içerik analizi bulguları birlikte değerlendirildiğinde,

araştırmaların Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığı, Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesi, kültürel mirasın korunması, Erken Cumhuriyet Dönemi kırsal mirasının korunması, mekanın üretimi, eleştirel bölgelilik, kırsal kalkınma ve planlama bağlamında ele alındığı, öne çıkan kavramların Köy Enstitüleri, yerleşkeler ve miras olduğu görülmektedir.

Mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmalarında, öncelikle, Köy Enstitülerine ilişkin kavramsal bir çerçeve çizilmiştir. Bu bağlamda diğer bilim alanlarında üretilen bilgi birikiminden yararlanılarak, Köy Enstitülerinin amacı ve kuruluşu farklı ayrıntı düzeylerinde olmak üzere bütün çalışmalarda ele alınmış, ayrıca pek çok çalışmada Köy Enstitülerinin tarihsel bağlamı, hazırlık evresi, eğitim modeli ve müfredatı, Köy Enstitülerine yönelik tartışmalar ve Köy Enstitülerinin kapatılması konusu açıklanmıştır. Bunların yanı sıra bazı araştırmalarda İsmail Hakkı Tonguç'un eğitim anlayışı ve çalışmaları (Öz, 2022; Yeşiltepe, 2022; Savaş, 2021);

Çizelge 8

Başlık Kelimelerinin / Kelime Gruplarının İlgili Durumuna Göre Dağılımı / Distribution of Title Words / Word Groups According to Relative Status



<sup>9</sup> Bunun nedeni bütün çalışmaların bir başlığının olması, öte yandan makalelerin önemli bir bölümünün anahtar kelime içermemesi, dolayısıyla anahtar kelimelerin çalışmaların içeriğini yansıtmada kısmen yetersiz kalmış olması olabilir.

Köy Enstitülerinin modernleşmeyi temel alan Bauhaus ve Vkhutemas gibi farklı eğitim kurumlarıyla karşılaştırılması (İmren, 2024; Yeşiltepe, 2022); Köy Enstitülerinde sosyal ve kültürel hayat (Öz, 2022; Aladağ, 2019; Karadeniz, 2019; Baysal, 2006); köy enstitüsü mezunlarının okulları (Yıldırım ve Ökten, 2020); Köy Enstitülerinde yöreye özel gerçekleştirilen zirai üretimler (tarım, hayvancılık, balıkçılık, arıcılık) (Çağlar ve Koç 2023; Şimşek ve Mercanoğlu, 2018); Köy Enstitülerinde kooperatifçilik (Öz, 2022); Köy Enstitülerinin kırsal kalkınmaya etkisi ve köyün canlandırılması (Çağlar ve Koç, 2023; Şimşek ve Mercanoğlu, 2018; Kaplan, 2017; Baysal, 2006) konuları ele alınmıştır.

Araştırmalarda genel kavramsal aktarımın ardından, Köy Enstitüleri mekansal açıdan ele alınmıştır. Bu bağlamda, pek çok çalışmada Köy Enstitüleri için yer seçilirken gözetilen hususlar, yerleşkeler için açılan ulusal mimari proje yarışmaları, yerleşkelerde yer alan birimler, mimari biçimlenme, küme yaklaşımı, yerleşkelerin mekansal organizasyonu ve imece usulü inşa yaklaşımı açıklanmıştır. Ayrıca Köy Enstitülerinin kırsalda yeni bir mimari ve imar hareketi oluşu (Hovardaoğlu, 2014); Köy Enstitülerinin planlama süreci (Mercanoğlu, 2019; Şimşek ve Mercanoğlu, 2018) ve kırsal planlamaya etkileri (Çağlar ve Koç, 2023); Köy Enstitülerinin mimari yapısının, dönemin mimarlık anlayışındaki yeri (Karadeniz, 2019; Baysal, 2006); köy enstitüsü mimarları (Aladağ, 2019; Baysal, 2006; Keskin, 1998); Mualla Eyüboğlu Anhegger'in yerleşkelerin tasarımı ve inşasındaki faaliyetleri (Öz, 2022; Yeşiltepe, 2022; Yeşiltepe ve Kıvılcım Çorakbaş, 2022; Çetin ve Kıran, 2019; Kıvılcım Çorakbaş ve Yeşiltepe, 2015); yerleşkelerin ağ sistemi (birbirleriyle ve bulundukları çevrenin özellikleriyle bağlantısı) ve ilişkileri, yerleşkelerin tasarımında yer vurgusu (Savaş, 2021); yarışma projelerinin yerleşkelere uygulanma biçimi (Yeşiltepe, 2022); binalarda kullanılan malzemeler, yapım teknikleri (Savaş, 2021); köy enstitüsü yerleşkelerinin evreleri ve eğitim sistemindeki değişikliklerin yerleşkelerdeki mekansal yansımaları (Gündoğdu ve Kıvılcım Çorakbaş, 2024; Yeşiltepe, 2022; Kıvılcım Çorakbaş ve Yeşiltepe, 2015) ile yerleşkelerin günümüzdeki kent / kır ilişkisi (Yeşiltepe, 2022) ortaya konulmuştur.

Pek çok çalışmada Köy Enstitüleri koruma bağlamında ele alınmıştır. Bu çerçevede, Köy Enstitülerinin kültürel miras oluşu, Erken Cumhuriyet Dönemi modern kırsal mirası

oluşu, köy enstitüsü yerleşkelerinin miras değerleri, mevcut korunma durumları ve korunmasındaki tehditler ortaya konulmuş, koruma ve yeniden işlevlendirme için öneriler geliştirilmiştir (Yeşiltepe, 2022; Savaş, 2021; Dağtekin ve Özdemir, 2020; Aladağ, 2019; Özdemir, 2017).

Yukarıda açıklanan hususların yanı sıra, Köy Enstitülerinin tamamı yerleşke ölçeğinde analiz edilmiştir. Bu analizlerde her bir yerleşkenin konumu, kuruluşu, tarihçesi, büyüklüğü, yerleşke içi yolların, açık alanların, peyzaj öğelerinin ve yapıların özgün ve güncel durumu, yerleşkelerin mekansal dönüşümü konuları ele alınmıştır (ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşiltepe, 2022)<sup>10</sup>. Ayrıca Arifiye Köy Enstitüsü, İvriz Köy Enstitüsü, Akçadağ Köy Enstitüsü ve Hasanoğlu Köy Enstitüsü yerleşkelerinin kültür mirası olarak değerleri tanımlanmış (Savaş, 2021; Aladağ, 2019; Özdemir, 2017; Çakıcı ve Kıvılcım Çorakbaş, 2013), Hasanoğlu Köy Enstitüsü'nün yapım öyküsü planlama aşamasından inşasına, kullanılan yapı malzemeleri ve temininden yapım tekniklerine kadar ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuş (Eken ve Güçhan, 2021), Arifiye Köy Enstitüsü yerleşkesi için restitüsyon çalışması yapılmıştır (Savaş Okumuş ve Kıvılcım Çorakbaş, 2023; Savaş, 2021).

Yerleşke ölçeğinde ortaya konulan bu hatırı sayılır bilgi birikiminden farklı olarak, yapı ölçeğinde literatüre kazandırılan bilgiler görece sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda, Akçadağ Köy Enstitüsü yapılarının mimari özellikleri, yapı malzemeleri, inşa süreci ve binalardaki bozulmalar (plan düzeninde - cephe düzeninde - örtü sisteminde - yapı malzemelerinde) ortaya konulmuş, geliştirilen restorasyon yaklaşımı çerçevesinde koruma ve yeniden işlevlendirme önerileri sunulmuştur (Dağtekin ve Özdemir, 2020; Özdemir, 2017). Çifteler, Pazarören ve Ortaklar Köy Enstitüsü örneklerinde binaların yapım yılı, kat sayısı, yapım tekniği, yapı malzemesi, özgün işlevleri, güncel kullanım durumu, güncel işlevleri, bozulmuşluk durumu ve değişimi incelenmiştir (Yeşiltepe, 2022). Beşikdüzü örneğinde ise yerleşke binalarının mimari yaklaşımı analiz edilmiş, Erken Cumhuriyet Dönemi mimari yaklaşımları bağlamında değerlendirilmiştir (Karadeniz, 2019). İvriz (Aladağ, 2019), Arifiye (Savaş, 2021) ve Kepirtepe (Öz, 2022) örneklerinde binaların mimari özellikleri, özgün kullanımları, mevcut durumu ve korunamama nedenleri incelenmiş, korunması için öneriler geliştirilmiş, koruma sürecinin paydaşları tanımlanmış, katılımcı koruma planının gerekliliği savunulmuştur.

<sup>10</sup> Yerleşkeler hakkında ayrıca bkz. Akçadağ Köy Enstitüsü (Dağtekin ve Özdemir, 2020; Özdemir, 2017); Aksu Köy Enstitüsü (Çetin ve Kahya, 2017); Arifiye Köy Enstitüsü (Savaş Okumuş ve Kıvılcım Çorakbaş, 2023; Savaş, 2021); Beşikdüzü Köy Enstitüsü (Karadeniz, 2019); Çifteler Köy Enstitüsü (Kıvılcım Çorakbaş ve Sümertaş, 2014); Göl Köy Enstitüsü (Gündoğdu ve Kıvılcım Çorakbaş, 2024); Gönen Köy Enstitüsü (Çetin ve Kahya, 2017); Hasanoğlu Köy Enstitüsü (Şimşek ve ark., 2023; Eken ve Güçhan, 2021; Mercanoğlu, 2019; Çakıcı ve Kıvılcım Çorakbaş, 2013; Baysal, 2006); İvriz Köy Enstitüsü (Aladağ, 2019); Kepirtepe Köy Enstitüsü (Öz, 2022); Ortaklar Köy Enstitüsü (Yeşiltepe ve Kıvılcım Çorakbaş, 2022; Çetin ve Kıran, 2019); Pazarören Köy Enstitüsü (Hovardaoğlu, 2014); Pulur Köy Enstitüsü (Yeşiltepe ve Kıvılcım Çorakbaş, 2022; Kıvılcım Çorakbaş ve Yeşiltepe, 2015).

Mekan bilimlerinde gelişmekte olan Köy Enstitüleri literatürü, yukarıda ele alınan bilgi birikimine ek olarak, politika uygulamaları için sınırlı sayıda ancak önemli öneriler içermektedir. Bunlar arasında, pek çok çalışmanın Köy Enstitülerini koruma bağlamında ele almasına koşut, yerleşkelerin kültürel miras olarak korunması politika önerilerinin merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda, köy enstitüsü yerleşkelerinin çağdaş koruma ve alan yönetimi yaklaşımıyla somut ve somut olmayan bütün değerleriyle, yapı ölçeğinde ve yerleşke ölçeğinde bütünlük olarak korunması (Yeşiltepe, 2022; Yeşiltepe ve Kuvılcım Çorakbaşı, 2022; Savaş, 2021), ilgili mevzuatta “kırsal sit” tanımlamasının yasalaştırılması, Köy Enstitüsü Yerleşkeleri İçin Koruma ve Miras Yönetimi Yönetmeliği’nin hazırlanması, köy enstitüsü yerleşkelerinin UNESCO Dünya Miras Listesi’ne aday gösterilmesi, Köy Enstitülerinin taşınmaz kültür varlığı oluşu hakkında farkındalığın artırılması, korumada çok disiplinli bir planlama yaklaşımının geliştirilmesi, birden çok paydaşın katılımının sağlanması (Yeşiltepe, 2022) ve çalışmalarda dijital yöntemlerin bir araç olarak kullanılması (Savaş Okumuş ve Kuvılcım Çorakbaşı, 2023) önerilmiştir. Köy Enstitüleri ağ sisteminin geliştirilmesi, meslek odalarının desteğiyle seminer ve konferanslar düzenlenmesi, Köy Enstitülerinde eğitimin sürekliliğinin sağlanması, kırsalda ekonomik canlanmaya katkı sağlanması, tarım enstitüsü kurulması (Öz, 2022), kentsel tarım ve ekolojik tarım gibi uygulamalarla kırsalda tarımsal

/ hayvansal üretimin ve üretim ağıının sağlanması (Savaş, 2021), Köy Enstitülerinin kırsal kalkınma ve planlamada değerlendirilmesi (Çağlar ve Koç, 2023) araştırmalarda ortaya konulan diğer politika önerileridir.

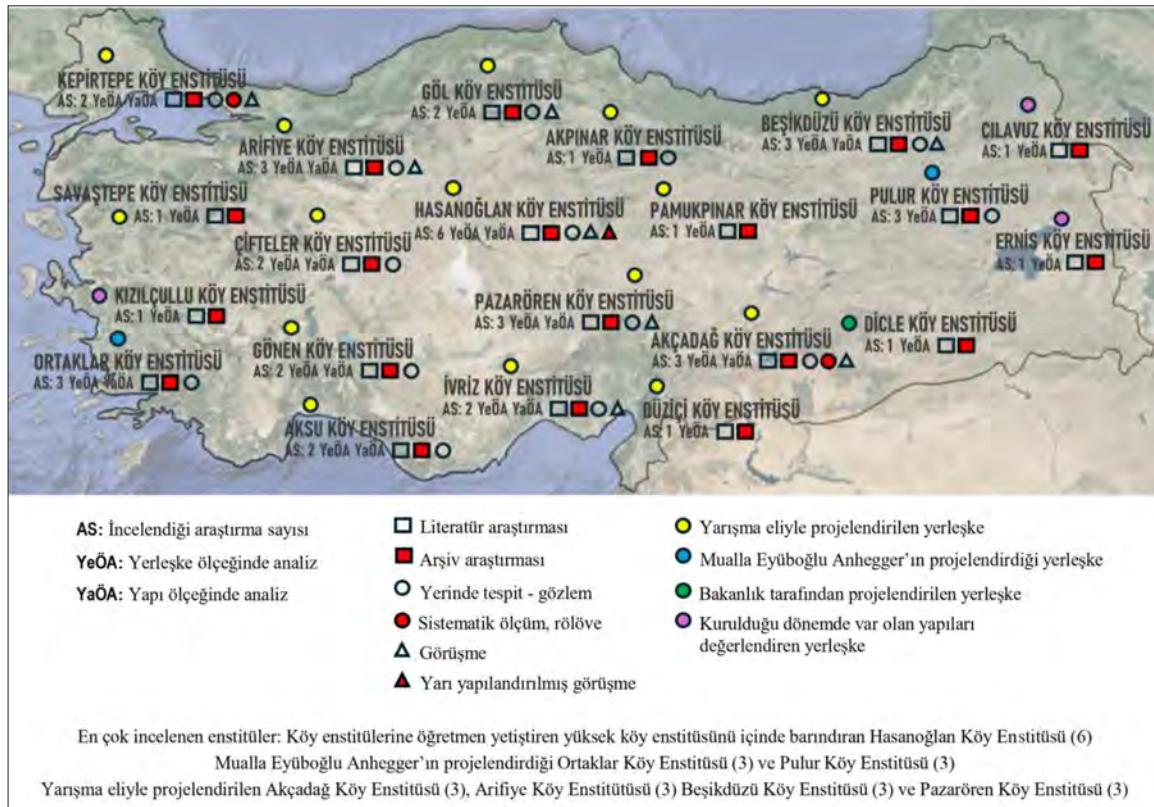
Bu önerilerin yanı sıra, az sayıdaki çalışmada sonraki araştırmalar için de öneriler geliştirilmiştir. Bu bağlamda köy enstitüsü yerleşkelerinin günümüzdeki anlamlarının ortaya konulması, İvriz Köy Enstitüsü yerleşkesinin çevre köylerle ilişkisinin ve köylülerin yerleşkeye ilişkin algılarının saptanması (Aladağ, 2019), Köy Enstitülerinin bulundukları çevreye katkısının araştırılması (Karadeniz, 2019), Hasanoğlu örneğinde irdelenen toplumsal mekanın üretimi ile aidiyet hissi ilişkisinin diğer köy enstitüsü örneklerinde de incelenmesi (Mercanoğlu, 2019) önerilmiş, istatistiksel çalışmaların gerekliliğine (Karadeniz, 2019) dikkat çekilmiştir.

### Araştırmaların Türü, Materyal ve Yöntemi

Analiz kapsamında ele alınan köy enstitüsü çalışmalarının tamamı nitel araştırma olup, %86’sı örnek incelemesi içermektedir. Yüksek Köy Enstitüsü’ne ev sahipliği yapan ve bu yönüyle Köy Enstitüleri arasında farklı bir yere ve öneme sahip olan Hasanoğlu Köy Enstitüsü, farklı açılardan ve farklı ayrıntı düzeylerinde olmak üzere mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmalarında en çok ele alınan örnektir. Örneklerin incelenmesinde farklı veri türleri ve araştırma yöntemleri kullanılmıştır (Şek. 1).

Şekil 1

Köy Enstitüsü Yerleşkelerini İncelemede Kullanılan Araştırma Yöntemleri / Research Methods Used in Examining Village Institute Campuses



Mekan bilimlerinde hazırlanan köy enstitüsü araştırmalarında birincil ve ikincil veriler kullanılmış olup, veri kaynakları önceki araştırmalar, belgeler, yerleşkeler ve insanlardır. Çalışmaların tamamında literatür araştırması, %79'unda arşiv araştırması ve %82'sinde gözlem ve / veya görüşme içeren alan araştırması yapılmıştır.

Analiz edilen çalışmalarda, literatür araştırması kapsamında diğer bilim alanlarında Köy Enstitüleri üzerine yazılan makale, tez, kitap ve bildirilerden yoğun bir şekilde yararlanıldığı, ayrıca konuya ilişkin yerel / ulusal gazetelerde çıkan haberlerin, Köy Enstitüleri Binalarının Avan Projelerine Ait Müsabaka Şartnamesinin, köy enstitüsü binaları tescil raporlarının, hatıratların, mektupların, Tebliğler Dergisi'nde yayınlanan yasal düzenlemelerin, kalkınma planlarının, TÜİK istatistiklerinin ve çeşitli internet kaynaklarının incelendiği tespit edilmiştir. Lisansüstü tezlerde en az 78, en çok 275 olmak üzere ortalama 141 adet, makalelerde ise en az 12, en çok 68 olmak üzere ortalama 33 adet kaynak kullanılmıştır.

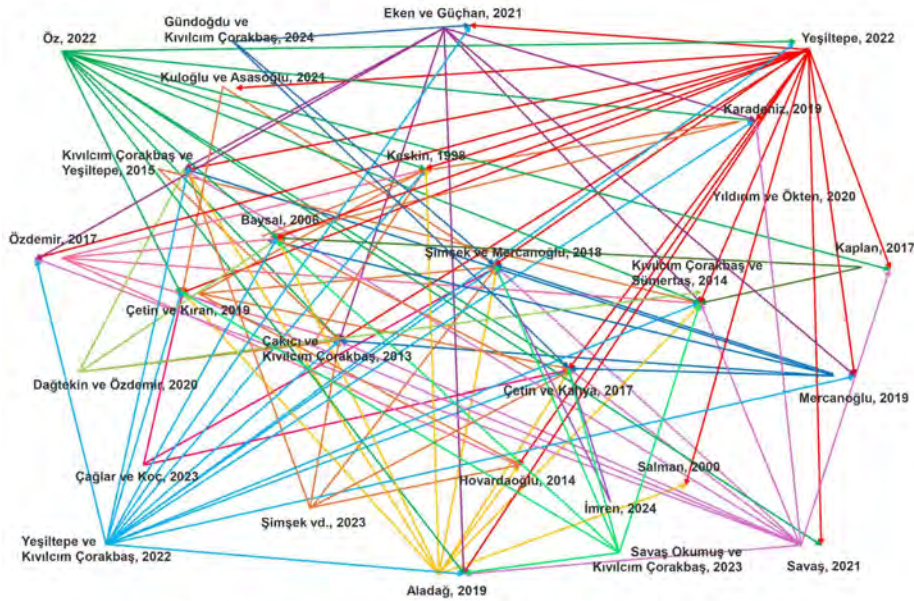
İncelenen çalışmalarda, arşiv araştırması kapsamında başta Mimarlar Odası Ankara Şubesi Arşivi, Harita Genel Müdürlüğü Arşivi ve İsmail Hakkı Tonguç Arşivi olmak üzere, Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüklerinin arşivlerinden, köy enstitüsü yerleşkelerinde halihazırda eğitim veren okulların arşivlerinden ve belediye arşivlerinden faydalanılmıştır. Bu arşivlerden, yazılı belgelerin yanı sıra yerleşkelerin

konumunu, mimarisini, açık alanlarını, mekansal düzenlemesini, inşasını ve yerleşkelerdeki yaşıntıyı gösteren tarihi fotoğraflar; plan, kroki ve haritalar ile yerleşkelerin gelişim sürecini ortaya koyan hava fotoğrafları temin edilmiştir.

Analiz edilen çalışmaların %79'unda gözlem yöntemi kullanılmıştır. Gözlem kapsamında genellikle yerinde tespit, eskiz çalışması ve fotoğrafla belgeleme yapılmıştır. İki adet araştırmada ise bunlara ek olarak sistematik ölçüm içeren rölöve çalışması da yapılmıştır. Mekan bilimlerinde hazırlanan köy enstitüsü araştırmalarının %50'sinde görüşme yoluyla veri toplanmıştır. Ancak, günümüzde eski köy enstitüsü mezunlarına ulaşmak yaş, göç ve vefat gibi nedenlerle pek mümkün olmadığı için görüşmeler çok az sayıda enstitü mezunuyla gerçekleştirilebilmiştir. Daha çok ilköğretmen okulu ve öğretmen lisesi mezunları ve yöneticileri ile görüşülmüştür. Araştırmaların yöntem ve kaynakça bölümleri incelendiğinde Mualla Eyüboğlu Anhegger, İvriz Köy Enstitüsü mezunları, Akçadağ Köy Enstitüsü mezunları, Hasanoğlu, Arifiye ve Göl yerleşkelerinde (ilk öğretmen okulu ve öğretmen lisesi olduğu dönemlerde) eğitim gören eski mezunlar, Arifiye Köy Enstitüsü öğretmeni, Arifiye'de Necmettin Erbakan Yüksekokul Müdürü, Keirtepe Anadolu Lisesi Müdürü, Akçadağ Anadolu Öğretmen Lisesi Müdürü ve Arifiye İlköğretmen Okulu öğretmenleri ile görüşme yapıldığı tespit edilmiştir. Görüşme yapılan 14 araştırmadan beşinde yalnızca 1 kişi ile görüşme yapıldığı, en çok görüşme içeren çalışmada 12 kişi ile mülakat yapıldığı belirlenmiştir.

#### Cizelge 10

Atıf Ağı Analizi / Citation Network Analysis



Analiz kapsamında incelenen makale ve lisansüstü tezlerde en çok atıf yapan çalışmalar ve atıf yaptıkları çalışma sayısı:

Yeşiltepe, 2022 (19); Yeşiltepe ve Kuvılcım Çorakbaşı, 2015 (14); Öz, 2022 (11); Savaş, 2021 (10); Aladağ, 2019 (9); Eken ve Güçhan, 2021 (7)

Analiz kapsamında incelenen makale ve lisansüstü tezlerden en çok atıf alan çalışmalar ve atıf aldıkları çalışma sayısı:

Şimşek ve Mercanoğlu, 2018 (12); Çetin ve Kahya, 2017 (11); Baysal, 2006 (10);

Kuvılcım Çorakbaşı ve Sümertaş, 2014 (9); Keskin, 1998 (9); Çakıcı ve Kuvılcım Çorakbaşı, 2013 (8); Çetin ve Kıran, 2019 (8)

## Araştırmaların Özgünlüğü, Literatüre Katkısı ve Önemi

Çizelge 9’da sunulan verilerin ve Çizelge 10’daki atıf ağı analizinin gösterdiği gibi, mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmaları birbirinden beslenmiş, ancak birbirini tekrar etmemiştir. Birçoğu alanında ilk olan bu çalışmalar özgündür ve önemlidir. Çünkü, hazırlanan lisansüstü tezlerde ve makalelerde yeni bilgiler üretilmiş, sonraki çalışmalara ve uygulamalara rehberlik edecek önemli politika ve araştırma önerileri geliştirilmiş, yanı sıra köy enstitüsü araştırmalarında Coğrafi Bilgi Sistemlerinin kullanımı, lidar tarama teknolojisinin kullanımı ve anların analitik bir yaklaşımla incelenmesi gibi metodolojik yenilikler getirilmiştir. Böylece hem genel olarak Köy Enstitüleri literatürüne hem de mimarlık ve şehir planlama alanlarında Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığı, koruma, kırsal kalkınma ve kırsal planlama literatürüne katkı yapılmıştır. Ayrıca, İngilizce yazılan çalışmalarla, Köy Enstitülerine ilişkin üretilen mekansal bilginin evrensel olarak erişilebilirliği artırılmıştır.

## POLİTİKA VE ARAŞTIRMA ÖNERİLERİ

### Politika Önerileri

Mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü çalışmaları, yerleşkelerin korunması ve yeniden işlevlendirilerek kullanılmasına yönelik önemli politika önerileri ortaya koymuştur. “Araştırmaların Bağlamı, Ele Alınan Kavram ve Konuları” başlığı altında sunulan bu öneriler araştırmacılar, politika yapımcılar ve uygulayıcılar (merkezi ve yerel) tarafından dikkatle değerlendirilmelidir. Ayrıca, yerleşkelerin günümüz koşullarında çevreleriyle birlikte modern bir köy örneği teşkil edecek şekilde ele alınması için, kırsal alanların sürdürülebilir gelişmesini amaçlayan akıllı kırsal kalkınma ve akıllı köy gibi birbiriyle ilişkili güncel yaklaşımlar da dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede, önceki çalışmaların sunduğu politika önerilerini destekler nitelikte ve onlara ek olarak:

Erken Cumhuriyet Dönemi’nin kırsal modern eğitim mirası olan köy enstitüsü yerleşkeleri, köyün ve köylünün kalkınmasına ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan katkı sağlayacak şekilde yeniden işlevlendirilerek korunmalıdır. Bunun için, yalnızca yapıların ya da daha geniş kapsamlı olarak yerleşke bütünüünün korunması değil, enstitülerin içinde yer aldıkları bağlamla birlikte değerlendirilmesi sağlanmalıdır. Bu çerçevede, kırsalda değişimin yönlendirilmesi ve yaşam kalitesinin artırılması için, yanı sıra tarımsal kalkınmanın ötesinde akıllı ve sürdürülebilir bir kırsal kalkınmanın<sup>11</sup> tüm ülkeye dengeli bir şekilde dağılması için köy enstitüsü yerleşkeleri akıllı kırsal planlama<sup>12</sup> kapsamında bütüncül olarak ele alınmalıdır. Bu doğrultuda iklim değişikliği, gıda ve enerji güvenliği gibi 21. yüzyılın koşullarına ve ihtiyaçlarına uygun modern teknolojiler kullanılmalı, kırsalın değişen yapısı<sup>13</sup> dikkate alınmalı, geniş bir bakış açısıyla ve disiplinler arası bir yaklaşımla, yerleşkelere ve çevresindeki alanlara ilişkin politika ve stratejiler belirlenmelidir. Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinin kırsaldaki en önemli uygulamalarından biri olan ve büyüklüğü 150 ile 7000 dekar arasında değişen eski köy enstitüsü yerleşkeleri, yere özgü ve katılımcı bir kırsal planlama çerçevesinde yeniden modern bir köy örneği teşkil edecek şekilde geliştirilmeli ve yerleşkelerin bölgelerinin merkezi durumuna gelmesi sağlanmalıdır. Bunun için, eski köy enstitüsü yerleşkelerinin akıllı köy<sup>14</sup> teknolojilerinin geliştirildiği, uygulandığı ve tanıtıldığı bir kırsal kalkınma üssü haline gelmesi sağlanmalıdır. Bu bağlamda yerleşkelerde akıllı köy eğitim, araştırma, inovasyon ve uygulama merkezi olarak akıllı Köy Enstitüleri kurulmalıdır. Akıllı Köy Enstitüleri akıllı ve sürdürülebilir kırsal kalkınmaya yönelik özgün bir model olarak geliştirilmeli ve Köy Enstitülerinin kuruluşunda olduğu gibi planlı bir şekilde ele alınmalıdır. Bu çerçevede, bütün Köy Enstitülerinin mevcut durumu yerinde tespitle yerleşke ve yapı ölçeğinde çalışılmalı, bulundukları bölgelerin günümüzdeki nüfus yoğunluğu, sosyo-ekonomik-ekolojik durumu ve kalkınma yönünden gereksinimleri gözetilmeli, fikir hayata geçirilmeden önce, disiplinler arası bir yaklaşımla bir dizi araştırma, hazırlık ve deneme yapılmalı, böylece nihai şeklini almalıdır.

<sup>11</sup> Kırsal kalkınma tarımsal kalkınmadan farklı olarak, hem ekonomik gelişmeyi amaçlamakta hem de insani, sosyal ve çevresel hedefler içermektedir. Bu bağlamda, kırsal kalkınma bir yandan sağlık, eğitim ve diğer sosyal hizmetleri kapsarken, bir yandan da tarımı teşvik etmek, turizm ve rekreasyonu geliştirmek için çok sektörlü bir yaklaşım ortaya koymaktadır (Pain ve Hansen, 2019). Güncel bir yaklaşım olan akıllı kırsal kalkınma çerçevesinde ise yenilik, eğitim ve araştırma faaliyetleriyle kırsal alanlarda gelişme sağlanmaktadır (Cömertler, 2024).

<sup>12</sup> Akıllı kırsal planlama çerçevesinde, kırsal alanları gerçek zamanlı olarak izlemek, yönetmek ve düzenlemek, yanı sıra çevresel şoklara verilen yanıtları takip etmek için modern bilgi iletişim teknolojilerinden yararlanılmaktadır (Scott ve ark., 2019).

<sup>13</sup> Geçtiğimiz yüzyılda kırdan kente doğru yaşanan göçle birlikte gerçekleşen demografik değişimin yanı sıra küresel ekonominin ve tarım politikalarının etkisiyle, doksanlı yıllardan sonra kırsal alanlarda önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, kırsal tarımla özdeş olma niteliği aşınmıştır. Ayrıca, kırsal alanlar eski homojenliğini yitirmiş, üretim, tüketim ve koruma işlevlerinin bir arada bulunduğu çok işlevli bir yapıya dönüşmüştür (ayrıntılı bilgi için bkz. Ögdül, 2019).

<sup>14</sup> Kırsal kalkınmada yeni bir model olarak gelişen akıllı köy yaklaşımı nesnelerin interneti tabanlı iklim akıllı tarım, akıllı hayvancılık, gıda güvenliği, akıllı kırsal turizm, akıllı yönetim, akıllı enerji, akıllı su yönetimi, akıllı atık yönetimi, akıllı sağlık ve akıllı eğitim gibi uygulamalar içermektedir (akıllı köy modeli ve teknolojileri hakkında bkz. Patnaik ve ark., 2020). Akıllı köy yaklaşımı kırsal topluluklara ekonomik büyümeyi desteklemek, yenilikçi tarım uygulamaları ve teknikleri ile kaynak kullanımını optimize etmek, çevresel etkileri en aza indirmek, dijital teknolojilerle kaliteli eğitime erişmek, dijital platformlar vasıtasıyla topluluk bağlarını güçlendirmek ve afetlere hazırlık gibi önemli faydalar sağlamaktadır. Ancak, bu yaklaşımın gelişmesinde, kırsal nüfusun düşük eğitim seviyesi ve yeniliklere direnç göstermesi önemli bir engel oluşturmaktadır. Bu nedenle, kırsal toplumun ve ilgili paydaşların akıllı köy teknolojileri ve uygulamaları konusunda bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi çok önemlidir (ayrıntılı bilgi için bkz. Cömertler, 2024).

## Araştırma Önerileri

Mekan bilimlerinde üretilen köy enstitüsü araştırmaları ile sonraki çalışmalar ve politika uygulamaları için önemli bir bilgi birikimi sağlanmıştır. Ancak, gelişmekte olan bu literatürde araştırma ihtiyacı olan alanlar halen mevcuttur. Örneğin, mevcut köy enstitüsü çalışmalarında akıllı kırsal kalkınma, akıllı kırsal planlama ve akıllı köy gibi kırsaldaki sorunların çözümüne ve kırsal alanların sürdürülebilir gelişmesine odaklanan güncel yaklaşımlarla ilişki henüz kurulmamıştır. Ayrıca, yerleşke ölçeğinde ortaya konulan hatırı sayılır bilgi birikiminden farklı olarak, yapı ölçeğinde literatüre kazandırılan bilgiler görece sınırlı kalmıştır. Bunlara ek olarak, literatürde nicel ve karma nitelikli araştırmaların eksikliği dikkat çekmektedir.

Bu tespitler doğrultusunda ve önceki çalışmaların sunduğu araştırma önerilerine ek olarak; gelecekteki köy enstitüsü araştırmalarında kırsal alanlara yönelik gelişmekte olan güncel yaklaşımlarla ilişki kurulmalıdır. Böyle bir ilişkinin kurulması yukarıda sunulan politika önerilerinin gerçekleştirilmesi için bir zemin oluşturacaktır. Bu bağlamda, örneğin, öncelikli bir pilot çalışma olarak, Türkiye'nin ilk akıllı köyüne (Kasaplar, Koçarlı-Aydın) en yakın mesafedeki yerleşke olması ve önceki araştırmalarla önemli bir bilgi birikiminin ortaya konulmuş olması dikkate alınarak, Ortaklar Köy Enstitüsü yerleşkesi ve çevresi akıllı kırsal planlama çerçevesinde değerlendirilmeli, yerleşkenin akıllı köy enstitüsüne dönüşümü için stratejiler geliştirilmeli, bu doğrultuda mekan bilimleri, mühendislik bilimleri, eğitim bilimleri, iktisadi-idari bilimler, ziraat bilimleri ve ilgili diğer bilim alanlarından araştırmacıların katıldığı çok disiplinli bir araştırma projesi ve / veya doktora tezleri yapılmalıdır.

Ayrıca, sonraki çalışmalarda henüz yapı ölçeğinde ele alınmamış yerleşkeler de incelenmelidir. Araştırmalarda niteliksel yaklaşımların yanı sıra niceliksel ve karma yaklaşımlara yer verilmelidir. Örneğin yerleşkelerin ekonomik değeri, yerel kimliğe ve toplumsal belleğe katkısı anket çalışmaları ve istatistik analizlerle ortaya konulmalıdır. Açıklanan bu hususların yanı sıra, yeni araştırmalarda, özellikle bütünlükten uzak eski köy enstitüsü yerleşke ve yapılarının belgelenmesi, sunumu ve korunması çerçevesinde modern teknolojilerin 13 kullanımına daha çok başvurulmalıdır. Ayrıca, mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri literatürünün gelişimine katkı sağlayan kitap, kitap bölümü, bildiri, araştırma raporu vd. çalışmalar sistematik bir şekilde analiz edilmeli ve değerlendirilmelidir. Son bir husus olarak, lisansüstü tez çalışmalarında yardımcı danışman, tez izleme komitesi ve jüri üyeleri aracılığıyla disiplinler arası işbirliği yapılması imkanı değerlendirilmelidir.

## SONUÇ

Türkiye'de köyün canlandırılması için geliştirilen ve Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinin kırsaldaki en önemli uygulamalarından biri olan Köy Enstitüleri hakkında günümüze değin pek çok araştırma gerçekleştirilmiştir. 1960'da Kirby'nin doktora teziyle başlayan akademik çalışmalar, 2000'li yıllarda yürütülen çok sayıda araştırma ile geniş bir literatüre dönüşmüştür. Köy Enstitüleri eğitimden tarihe, ekonomiden kamu yönetimine, sosyolojiden güzel sanatlara kadar birçok farklı disiplininin bakış açısından ele alınmış olup, mekan bilimlerinde de Köy Enstitüleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede mekan bilimlerinde gerçekleştirilen Köy Enstitülerini konu edinen/ ele alan araştırmaların gelişimi, lisansüstü tezler ve makaleler üzerinden değerlendirilmiş olup, hem niceliksel hem de niteliksel bir yaklaşımla sistematik bir şekilde analiz edilmiştir.

Toplam 28 çalışmanın ele alındığı analizde, araştırmanın birinci sorusu çerçevesinde elde edilen bulgulara göre, mekansal açıdan Köy Enstitülerini inceleyen çalışmalar 90'lı yıllarda başlamıştır. Ancak, mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri literatürü genel olarak son 10 yılda gelişmiştir. 2000'li yıllarda köy enstitüsü yerleşkelerine ilişkin alınan tescil kararları; kırsal miras, kırsal kalkınma ve kırsal planlama konusundaki gelişmeler; üniversite sayılarındaki artışla birlikte araştırmacı ve araştırma sayısının artması; yanı sıra Köy Enstitülerine olan farkındalığın artması bu ilerlemenin muhtemel nedenleridir.

Araştırmanın ikinci sorusu çerçevesinde yapılan analizlere göre, mekan bilimlerinde yazılan köy enstitüsü makalelerinin büyük bir çoğunluğu mimarlık alanına, bir bölümü de şehir planlama alanına aittir. Tamamına yakını Türkçe yazılan bu çalışmaların ilki 1998 yılında literatüre girmiştir. Günümüze değin, 18 adet köy enstitüsü makalesi önemli dizinlerde taranan ve çoğunluğu ücretsiz olan on bir farklı dergide yayınlanmıştır. Makalelerin önemli bir bölümü meslek odalarına ait dergilerde yer alırken, diğer disiplinlerden farklı olarak, mekan bilimlerinde yazılan makaleler nadiren üniversite dergilerinde yayınlanmıştır. Mimarlık ve şehir planlamanın bir yandan sosyal bilimlerle bir yandan da sanat alanıyla ilişkili olması, ayrıca Köy Enstitülerinin disiplinler arası bir çalışma konusu olması makalelerin mekan bilimleri dergilerinin yanı sıra sanat ve sosyal bilim dergilerinde de yayınlanabilmesini sağlamıştır.

<sup>15</sup> Bir miras alanının somut olmayan kültürel ve tarihi yönünü temsil edebilen ve alanın bütünlüğünün yeniden sağlanmasına yardımcı olabilen çeşitli dijital temsil teknikleri bulunmaktadır. Dijital fotoğrafçılığın, multimedya ve ağ teknolojilerinin, Coğrafi Bilgi Sistemlerinin, sensörlerin, veri yakalama teknolojilerinin, 3B modellemenin, sanal gerçeklik-artırılmış gerçeklik-iyileştirilmiş gerçeklik teknolojilerinin, gerçek zamanlı 3B grafiklerin, dijital yeniden yapılandırmanın ve diğer dijital yöntemlerin kullanımı kültürel mirasın belgelenmesine, yerinde sunumuna ve korunmasına önemli katkılar sağlamaktadır (Savaş Okumuş ve Kıvılcım Çorakbaşı, 2023).

Üçüncü araştırma sorusuna yönelik elde edilen bulgular, mekan bilimlerinde Köy Enstitülerine ilişkin lisansüstü araştırmaların diğer bilim alanlarına kıyasla çok daha geç bir tarihte başladığını, ilk yüksek lisans tezinin 2006'da, ilk doktora tezinin ise 2022'de tamamlandığını, lisansüstü araştırmalarda Köy Enstitülerine olan ilginin önemli ölçüde son yıllarda geliştiğini ortaya koymuştur. Mimarlık lisansüstü programlarının diğer mekan bilim lisansüstü programlarından daha fazla olmasına koşut, mekan bilimlerinde hazırlanan köy enstitüsü tezlerinin çoğunluğu mimarlık, bir bölümü de şehir ve bölge planlama lisansüstü programlarında yazılmıştır. Peyzaj mimarlığı ve iç mimarlık programlarında ise henüz bir lisansüstü tez yazılmamıştır. Tezlerin önemli bir bölümü Türkçe yazılmış olup, en çok lisansüstü tezin hazırlandığı üniversiteler Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'dir. Diğer bilim alanlarından farklı olarak, mekan bilimlerinde köy enstitüsü konulu tezlerin hazırlandığı üniversitelerin tamamı devlet üniversitesi olup, bunların önemli bir bölümü Köy Enstitülerinin kurulduğu illerde yer almaktadır. Ayrıca, yine diğer bilim alanlarından farklı olarak, mekan bilimlerinde köy enstitüsü tezlerinin hazırlandığı programlar, genel olarak, doksanlardan önce kurulan fakültelerde bulunmaktadır.

Dördüncü araştırma sorusu çerçevesinde yapılan incelemenin bulgularına göre, mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü çalışmalarında kadın araştırmacılar öncü bir rol üstlenmiş, literatürün gelişmesine önemli katkılar sağlamış, birçok ilki gerçekleştirmiştir. Ayrıca meslek odaları ve sivil toplum kuruluşları araştırmalara sağladıkları desteklerle ve düzenledikleri etkinliklerle mekan bilimlerinde Köy Enstitüleri literatürünün gelişmesine katkı yapmıştır.

Araştırmanın beşinci sorusu çerçevesinde mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmalarının bağlamı, kavram ve konuları incelenmiştir. Yapılan niceliksel ve niteliksel içerik analizlerinde araştırmaların Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığı, Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesi, kültürel mirasın korunması, Erken Cumhuriyet Dönemi kırsal mirasının korunması, mekanın üretimi, eleştirel bölgecilik, kırsal kalkınma ve planlama bağlamında ele alındığı, öne çıkan kavramların Köy Enstitüleri, yerleşkeler ve miras olduğu tespit edilmiştir. Araştırmalarda, öncelikle Köy Enstitülerinin amacı, kuruluşu, tarihsel bağlamı, hazırlık evresi, eğitim modeli, müfredatı ve kapatılması gibi konular ele alınmış, ardından Köy Enstitüleri mekansal açıdan incelenmiştir. Bu çerçevede sıklıkla ele alınan konular, Köy Enstitüleri için yer seçiminde gözetilen hususlar, yerleşkeler için açılan ulusal mimari proje yarışmaları, yerleşkelerde yer alan birimler, mimari biçimlenme, küme yaklaşımı, yerleşkelerin mekansal organizasyonu ve imece usulü inşa yaklaşımıdır. Ayrıca, birçok çalışmada köy enstitüsü yerleşkelerinin Erken Cumhuriyet Dönemi modern kırsal mirası oluşu, kültür varlığı olarak değerleri, mevcut

korunma durumları ve korunmasındaki tehditler ortaya konulmuştur. Araştırmalarda yerleşke ölçeğinde önemli bir bilgi birikimi ortaya konulmuştur. Ancak, yapı ölçeğinde literatüre kazandırılan bilgiler görece sınırlı kalmıştır. Politika uygulamaları ve sonraki araştırmalar için ise sınırlı sayıda ancak önemli öneriler geliştirilmiştir.

Altıncı araştırma sorusuna yönelik yapılan analizler, mekan bilimlerinde hazırlanan köy enstitüsü çalışmalarının tamamının nitel araştırma olduğunu; büyük bir çoğunluğunun örnek incelemesi içerdiğini; en çok ele alınan örneğin Hasanoglan Köy Enstitüsü olduğunu; çalışmalarda literatür incelemesi, arşiv incelemesi ve alan araştırması yapıldığını; bu çerçevede, önceki çalışmalardan ve arşivlerden faydalandığını, köy enstitüsü yerleşkelerinde yerinde tespit, eskiz, fotoğrafla belgeleme ve rölöve çalışması yapıldığını ve görüşmeler gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur.

Araştırmanın son sorusu çerçevesinde yapılan incelemeye göre, mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü çalışmaları birbirinden beslenmiş ancak birbirini tekrar etmemiştir. Genel olarak metodolojik ya da alansal açıdan yenilikler getirilmiş, yeni bilgiler üretilmiş, önemli politika önerileri sunulmuştur. Böylece hem genel olarak Köy Enstitüleri literatürüne hem de mimarlık ve şehir planlama alanlarında Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığı, koruma, kırsal kalkınma ve kırsal planlama literatürüne katkı yapılmıştır. Söz konusu araştırmalar, literatüre sağladıkları katkılar nedeniyle ve bir çoğu da ilk olma özelliği gösterdiği için önem taşımaktadır.

Sonsöz: Mekan bilimlerinde kadın araştırmacıların öncülüğünde, meslek odaları ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle önemli ölçüde son 10 yılda gelişen Köy Enstitüleri literatürü, genel olarak, yerleşkelerin mimari ve mekansal özelliklerine, planlamasına, kırsal kalkınmaya katkısına ve kültürel miras oluşuna odaklanmakta; Erken Cumhuriyet Dönemi kırsal modern eğitim mirası olarak köy enstitüsü yerleşkelerinin somut ve somut olmayan tüm değerleriyle birlikte bütüncül bir şekilde korunmasını ve kırsal planlama çerçevesinde ele alınmasını önermektedir. İncelenen çalışmaların ortaya koyduğu bilgi birikimi ve geliştirdiği öneriler araştırmacılar, politika yapıcılar ve uygulayıcılar tarafından dikkatle değerlendirilmelidir. Bunlara ek olarak, köy enstitüsü yerleşkelerinin günümüz koşullarında çevreleriyle birlikte modern bir köy örneği teşkil edecek şekilde ele alınması için kırsal alanlara yönelik gelişen yeni yaklaşımlar dikkate alınmalı, yerleşkelerde akıllı köy enstitüsü kurulmalı ve bu hususlar sonraki araştırmalarda çok disiplinli bir bakış açısından ele alınmalıdır. Ayrıca, gelecekteki araştırmalarda henüz yapı ölçeğinde ele alınmamış yerleşkeler incelenmeli; bütünlükten uzak yerleşke ve yapılarının belgelenmesi ve sunumu için modern teknolojilerden daha çok yararlanılmalı; araştırmalarda niteliksel yaklaşımların yanı sıra niceliksel ve karma yaklaşımlara da yer verilmelidir.

## KAYNAKLAR

- Akyüz, H. (1977). *Türk eğitiminde köy enstitüleri denemesi üzerine bir araştırma* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Aladağ, A. (2019). *Conservation of village institutes as a heritage of Early Republican Period: Ivriz Village Institute* [Unpublished master's thesis]. Middle East Technical University.
- Altunya, N. (2002). Köy enstitüleri. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, 3(26), 2-11.
- Altunya, N. (2012). *Köy enstitülerine toplu bakış*. Ankara: Eğitim-İş Kültür Yayınları, 4. Baskı.
- Aydın, M. K. (2021). Akçadağ Köy Enstitüsü; kuruluşu, eğitim ve öğretim faaliyetleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(55), 134-166.
- Aysal, N. (2005). Anadolu'da aydınlanma hareketinin doğuşu: Köy enstitüleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 35-36, 267-282. [https://doi.org/10.1501/Tite\\_0000000047](https://doi.org/10.1501/Tite_0000000047)
- Baysal, E. (2006). *Erken Cumhuriyet Döneminde köy mekanına bakış ve köy enstitülerinde mekansal deneyimler* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Baysal, E. (2012). Köy enstitülerinde mekan kurgusu ve mimari yapılanma. E. Işın (Ed.), *Düşünen tohum konuşan toprak Cumhuriyet'in köy enstitüleri 1940-1954 içinde* (136-158). İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Bilir, M. (2003). Köy enstitüleri sisteminde toplum kalkınması süreci. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 1-14.
- Cömertler, S. (2024). Kırsal alanlara yönelik gelişmekte olan akıllı paradigmlar. *Urban 21 Journal*, 2(2), 96-112.
- Çağlar, S. K. ve Koç, C. (2023). Köy enstitülerinin Türkiye'de kırsal alan kalkınmasında ve planlamasındaki yeri ve önemi. *Kent Akademisi Dergisi*, 16(3), 1620-1638. <https://doi.org/10.35674/kent.1095398>
- Çakıcı, S. ve Kıvılcım Çorakbaş, F. (2013). Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü yerleşkesinin tarihçesi ve değerleri. *Mimarlık*, 369. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&-DergiSayi=383&RecID=3034>
- Çalışkan, H. E. (2020). *Türkiye'nin toplumsal hafızasını köy enstitüleri fotoğrafları üzerinden okumak: Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Başkent Üniversitesi.
- Çetin, S. ve Kahya, A. (2017). Kırsal bir modernleşme projesi olarak köy enstitüleri: Aksu ve Gönen örnekleri üzerinden yeni bir anlamlandırma denemesi. *METU JFA*, 34(1), 133-162. <http://dx.doi.org/10.4305/metu.jfa.2017.1.3>
- Çetin, S. ve Kıran, G. (2019). Ortaklar Köy Enstitüsünde modern mimarlığın izleri. *Journal of Arts*, 2(3), 169-180. <https://doi.org/10.31566/arts.2.012>
- Dağtekin, E. E. ve Özdemir, A. (2020). Toplumsal hafızada yok olan kültürel ve mimari miras: Malatya Akçadağ Köy Enstitüsü. *Mimarlık*, 411, 65-70.
- Eken, E. ve Güçhan, N. Ş. (2021). Construction story of Hasanoğlu Village Institute, Ankara. *TÜBA-KED*, 23, 223-247. <https://doi.org/10.22520/tubaked.2021.23.011>
- Gül, S. S., ve Alican, A. (2014). Cumhuriyet modernleşmesinin Anadolu ateşi: Köy enstitüleri. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10-11, 12-27.
- Gündoğdu, S. ve Kıvılcım Çorakbaş, F. (2024). Formation and transformation of critical modern rural architecture: The case of the Göl Village Institute Campus in Kastamonu, Türkiye. *Planning Perspectives*, 1-26. <https://doi.org/10.1080/02665433.2024.2334823>
- Hızlı, N. (2011). Çevre sistemine dayalı kırsal mimari tasarım: Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsü. *Çevre-Tasarım Kongresi* (08-09 Aralık 2011) Yıldız Teknik Üniversitesi 100. Yıl Etkinlikleri (s. 425-436) içinde. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Hovardaoğlu, S. Ç. (2014). Pazarören Köy Enstitüsü'nün sosyo-mekansal etkilerinin değerlendirilmesi üzerine bir kırsal tarih araştırması (1938-1954). *Journal of History School*, 7(XIX), 581-599. <http://dx.doi.org/10.14225/Joh600>
- Hovardaoğlu, S. Ç. (2021). *Pazarören Köy Enstitüsü (1940-1954)*. Sonçağ Akademi & Kültür Yayınları.
- İmren, A. K. (2024). *Bauhaus'dan köy enstitülerine ekolojik eğitim ve zanaatkarlık*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gebze Teknik Üniversitesi.

- İmren A. K. ve Arıdağ. L. (2022). Bauhaus ve köy enstitülerinde eğitim deneyimleri. *Türkiye’de Mühendislik ve Mimarlığın 250. yılı Sempozyumu* (19-21 Mayıs 2022) içinde. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Kaplan, E. (2017). *Cumhuriyet Döneminde kırsal kalkınma politikaları, örnek bir model: Köy enstitüleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Kapluhan, E. (2012). Atatürk Dönemi eğitim seferberliği ve köy enstitüleri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 26, 172-194.
- Karadeniz, E. (2019). *Erken Cumhuriyet Dönemi modernlik arayışının yansımaları: Beşikdüzü Köy Enstitüsü* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Kartal, S. (2008). Toplum kalkınmasında farklı bir eğitim kurumu: Köy enstitüleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 23-36.
- Keskin, Y. (1998). Cumhuriyetin 75. yıldönümünde devrim mimarisi olarak köy enstitülerine resmi geçiş. *Mimarlık*, 284, 8-15.
- Keskin, Y. (2012). Köy enstitüleri için açılan mimari proje yarışması ve sonrası. E. Işın (Ed.), *Düşünen tohum konuşan toprak Cumhuriyet’in köy enstitüleri 1940-1954* (s. 110-135) içinde. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2013a). The use of mud brick in Village Institutes: A modern interpretation of a traditional material in 1940s. *Kerpici’13 - New Generation Earthen Architecture: Learning from Heritage International Conference*, 11-14 September 2013 (s. 207) içinde. İstanbul.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2013b). Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü yerleşkesinin mekansal tarihi, mimari değerleri ve korunması. K. Kocabaş (Ed.), *Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü 70 yaşında* (s.322-336) içinde. Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2014). Mimari koruma perspektifinden Ortaklar Köy Enstitüsü yerleşkesi ve Mualla Eyüboğlu. K. Kocabaş (Ed.), *Ortaklar Köy Enstitüsü 70 yaşında* (105-116) içinde, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2019). Köy enstitüleri. İkinci, S. E. ve Altan, T. E. (Hzr.), *İnci Aslanoğlu için bir mimarlık tarihi dizimi içinde* (1-6), ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2014). Mimari koruma perspektifinden Ortaklar Köy Enstitüsü yerleşkesi ve Mualla Eyüboğlu. K. Kocabaş (Ed.), *Ortaklar Köy Enstitüsü 70 yaşında* (s. 105-116) içinde. Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2021). Pamukpınar Köy Enstitüsü yerleşkesinin kültürel miras olarak kullanılması. K. Kocabaş (Ed.), *Tanıklıklarla köy enstitüsünden ilköğretmen okuluna Pamukpınar aydınlığı* (s. 106-122) içinde. Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2022). Köy enstitüleri mimarisi. K. Kocabaş, (Hzr.), B. Ulus (Ed.), *Köy enstitüleri içinde* (448-481), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. (2023). Köy enstitülerinde yerleşke seçimi ve yapım işleri. F. Gümüşoğlu (Ed.) *Sorularla köy enstitüleri* (s. 113-118) içinde. Cumhuriyet Kitapları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. ve Atalay, B. (2017). Beşikdüzü Köy Enstitüsü yerleşkesi: Mekansal hafızanın yıkımı. K. Kocabaş (Ed.), *Tanıklıklarıyla Beşikdüzü aydınlığı* (s. 113-128) içinde. Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. ve Sümertaş, F. M. (2012). Köy enstitüleri projesinin ilk tohumu: Çifteler Köy Enstitüsü. *Eskiyeşi*, 49, 18-23.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. ve Sümertaş, F. M. (2014). Çifteler Köy Enstitüsü yerleşkelerinin mekansal süreklilik ve dönüşümleri. *Mimarlık*, 380, 78-82.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. ve Yeşiltepe, A. D. (2015). Köy enstitüsü yerleşkelerinde eğitim sistemi değişikliklerinin mekansal yansımaları: Erzurum Pulur Köy Enstitüsü yerleşkesi. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10-11, 149-165.
- Kıvılcım Çorakbaş, F. ve Yeşiltepe, A. D. (2016). Köy enstitüleri, Bauhaus ve eğitimin mekanı. K. Kocabaş (Ed.), *Eğitimde yeni arayışlar* (s.123-138) içinde. Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Kirby, F. (1960). *The Village Institute Movement of Turkey: An educational mobilization for social change* [DoktoraTezi]. Columbia Üniversitesi.
- Kirby, F. (1962). *Türkiye’de köy enstitüleri*. İmece Yayınları.
- Köy Enstitüleri Kanunu (1940). Resmi Gazete. Sayı:4491, 22 Nisan.

- Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, Sage.
- Kuloğlu, N. ve Asasoğlu, A. O. (2021). Village institutes as a design approach. *Journal of Design for Resilience in Architecture and Planning*, 2(2), 250-265. <https://doi.org/10.47818/DRArch.2021.v2i2023>
- Küçükcan, İ. (2008). Köy enstitüleri ve Çifteler (Ç.K.E) örneği. *TMMOB Eskişehir Kent Sempozyumu* (s.219-224) içinde. Eskişehir.
- Kürkçüoğlu, E., Argın, G., Tepeli, Ö. ve Hamurcu, A.U. (2019). Planlamada görsel iletişim araç ve teknikleri. T. K. Koramaz (Ed.), *Kentsel planlamada anlatım teknikleri* (s. 57-77) içinde. Ninova Yayıncılık.
- Mercanoğlu, C. (2019). *Relationship between sense of belonging and social production of space: Analysis of Hasanoğlu High Village Institute* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Mukul, İ. (2010). Mekanın yeniden kullanımı bağlamında köy enstitüleri. *Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu, 14-17 Nisan 2010* (s. 794-804) içinde. Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu.
- Ögdül, H. (2019). Kırsal alanların değişimi ve kırsal planlama çerçevesinde bir değerlendirme. *Mimarist*, 66, 41-49.
- Öz, D. Ş. (2022). *Kırklareli Kepirtepe Köy Enstitüsü yerleşkesinin belgelenmesi ve koruma yaklaşımı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Özdemir, A. (2017). *Malatya Akçadağ Köy Enstitüsü koruma ve kullanım durumu* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Pain, A. ve Hansen, K. (2019). *Rural development*. Routledge.
- Patnaik, S., Sen, S. ve Mahmoud, M.S. (Eds.). (2020). *Smart village technology: Concepts and developments*. Springer.
- Saban, F. D., Doğan, E., Tüter, R., Delibaş, R. ve Yüceer, H. (2019). *Düziçi Köy Enstitüsü yerleşkesinin yeniden değerlendirilmesi. XI. Uluslararası Sinan Sempozyumu Bildiri Kitabı* (s. 199-208) içinde. Trakya Üniversitesi.
- Saban, F. D., Yüceer, H., Tüter, R., ve Delibaş, R. (2017). Village institutes as witnesses of the fading past: The case of Düziçi Village Institute. *International Conference on Conservation of Architectural Heritage and Urban History* (s. 130-138) içinde. İstanbul.
- Salman, A. (2000). Kayseri-Pazarören Köy Enstitüsü. *Mimarlık*, 292, 48-50.
- Savaş, H. (2021). *Erken Cumhuriyet Dönemi mimari mirasının korunması, yorumu ve sunumu: Arifiye Köy Enstitüsü yerleşkesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Savaş Okumuş, H. ve Kıvılcım Çorakbaş, F. (2023). Understanding, interpreting and presenting heritage sites that lack integrity: The case of the old Arifiye Village Institute Campus. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 40(1), 175-204. <https://doi.org/10.4305/METU.JFA.2023.1.8>
- Scott, M., Gallent, N. ve Gkartzios, M. (2019). Planning rural futures. M. Scott, N. Gallent ve M. Gkartzios (Ed.), *The Routledge companion to rural planning* (s.633-644) içinde. Routledge.
- Şimşek, G. ve Mercanoğlu, C. (2018). Bir planlama örneği olarak köy enstitüleri deneyimi. *Planlama*, 28(3), 261-281. <https://doi.org/10.14744/planlama.2018.32548>
- Şimşek, G., Mercanoğlu, C. ve Küçükkoğlu, H. (2023). Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nün kuruluşundan günümüze yerleşke bazında mekansal analizi. *Planlama*, 33(2), 266-287. doi:10.14744/planlama.2023.24482
- Tonguç, İ. H. (1998). *Eğitim yoluyla canlandırılacak köy. Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları*.
- Türkoğlu, P. (1993). Düünden bugüne eğitimimiz ve köy enstitüleri. *Abece*, 80, 23-25.
- URL1: <https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz>
- Yeşiltepe, A. D. (2022). *Modernleşmenin kırsaldaki izleri: Köy enstitüleri yerleşkelerinin miras değerleri ve korunmaları üzerine bir çalışma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Eskişehir Teknik Üniversitesi.
- Yeşiltepe, A. D. ve Kıvılcım Çorakbaş, F. (2022). Kırsal modernin izini sürmek: Mualla Eyüboğlu Anhegger'in Pulur ve Ortaklar yerleşkeleri. *Mimarlık*, 428, 62-71.

Yıldırım, M. Z. S. ve Ökten, H. (2020). Köy enstitülerinin ilk mezunları ve onların okulları: Milas-Kapıkırı İlkokulu. *Megaron*, 15(3), 384-398. DOI: 10.14744/MEGARON.2020.15921

Yılmaz, N. Y., Esen, S. ve Akandere, O. (2023). Türkiye’de köy enstitülerine yönelik çalışmaların sistematik incelemesi. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(3), 941-958. <https://doi.org/10.38151/akef.2023.93>

**Çizelge 9**Araştırmaların özgünlüğü, önemi ve literatüre katkısı / *Originality and importance of studies, and their contribution to literature*

| Araştırma                              | Açıklama                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|----------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Keskin (1998)                          | Mimarlık alanında köy enstitüleri üzerine yazılan ilk makaledir. Mekan bilimlerinde köy enstitülerine ilişkin farkındalık oluşmasına katkı sağlamış, kendisinden sonraki bir çok çalışmada değerlendirilmiştir. Mekan bilimlerinde gerçekleştirilen ve Mualla Eyüboğlu Anhegger ile görüşme içeren ilk ve tek çalışmadır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Salman (2000)                          | Pazarören Köy Enstitüsü yerleşkesinin korunamama sorununa dikkat çekmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
| Baysal (2006)                          | Mimarlık alanında köy enstitüleri üzerine yazılan ilk lisansüstü tez, köy enstitülerini mekansal açıdan ele alan ilk kapsamlı çalışma, Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve Kepirtepe Köy Enstitüsü yerleşkelerinin mekansal ve mimari özelliklerine ilişkin ilk detaylı çalışmadır. Kendisinden sonra yapılan dokuz lisansüstü tezin yedisinde değerlendirilmiştir (bkz. Çizelge 10).                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| Çakıcı ve Kıvılcım Çorakbaşı (2013)    | Köy enstitüsü yerleşkeleri miras değerlerini konu alan ilk makaledir. Araştırmada köy enstitüsü yerleşkelerinin miras değerleri Hasanoğlu Köy Enstitüsü örneğinde ortaya konulmuştur. Kendisinden sonraki bir çok çalışmada değerlendirilmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| Kıvılcım Çorakbaşı ve Sümertaş (2014)  | Çifteler Köy Enstitüsü yerleşkesinin tarihsel süreçte gelişimini, mimari ve mekansal özelliklerini, küme yaklaşımını, açık yeşil alan düzenlemesini ele almıştır. Kendisinden sonraki bir çok çalışmada değerlendirilmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| Hovardaoğlu (2014)                     | Şehir planlama alanında Pazarören Köy Enstitüsü'nü inceleyen ilk makaledir. Pazarören Köy Enstitüsü'nde eğitim, eğitim yapıları ve Enstitü'nün kırsaldaki sosyo-mekansal etkileri ortaya konulmuştur.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| Kıvılcım Çorakbaşı ve Yeşiltepe (2015) | Pulur Köy Enstitüsü'nü mekan bilimlerinde inceleyen ilk makaledir. Yerleşkenin mimari ve mekansal özellikleri, süreç içinde gerçekleşen mekansal dönüşümü ortaya konulmuştur. Köy enstitülerinin yerleşke ölçeğinde tescillenmesi ve korunması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| Çetin ve Kahya (2017)                  | Aksu ve Gönen Köy Enstitüsü yerleşkelerinin mekansal ve mimari özelliklerini Erken Cumhuriyet Dönemi'nin kırsaldaki modernleşmesi bağlamında inceleyen ilk ayrıntılı ve karşılaştırmalı makaledir. Kendisinden sonraki bir çok çalışmada değerlendirilmiştir (bkz. Çizelge 10). Çalışma, mekan bilimlerinde hazırlanan ve Web of Science - AHCI'da taranan ilk köy enstitüsü makalesi olması bakımından da önemlidir.                                                                                                                                                                                                                                      |
| Kaplan (2017)                          | Şehir ve bölge planlama alanında köy enstitüleri üzerine yazılan ilk lisansüstü tezdur. Mekan bilimlerinde köy enstitülerini kırsal kalkınma politikaları bağlamında ele alan ilk çalışmadır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| Özdemir (2017)                         | Akçadağ Köy Enstitüsü'nü mekansal açıdan inceleyen ilk kapsamlı araştırmadır. Yerleşkenin mekansal oluşumu ve dönüşümü ele alınmış, miras değerleri tanımlanmış, kültürel miras olarak korunması için restorasyon yaklaşımı ve yapı ölçeğinde yeniden işlevlendirme önerileri geliştirilmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
| Şimşek ve Mercanoğlu (2018)            | Köy enstitüsü modelinin dayandığı temelleri, kuruluş öncesi denemeleri, yasal zemini, eğitim yöntemi ve müfredatın özgünlüğünü, enstitülerdeki kolektif üretim sürecini, yöreye özel üretimlerle yer vurgusunu, yerleşke ortamında eğitimi, köy enstitülerinin ülkedeki dağılımının bölgesel bir yaklaşımla ele alınmış olmasını ve enstitülerin eğitim kurumu olmanın ötesinde bir kalkınma aracı olmasını birlikte değerlendirerek, köy enstitülerinin kuruluş ve işleyişindeki planlı ele alışı bütüncül bir şekilde ortaya koymuştur. Çalışma mekan bilimlerinde yazılan makale ve lisansüstü tezlerde sıklıkla değerlendirilmiştir (bkz. Çizelge 10). |
| Aladağ (2019)                          | Mimarlık alanında köy enstitüleri üzerine yazılan ilk İngilizce lisansüstü tezdur. İvriz Köy Enstitüsü üzerine mimarlık alanındaki ilk kapsamlı araştırmadır. Yerleşkenin mekansal oluşumu ve dönüşümü ortaya konulmuş, Erken Cumhuriyet Dönemi mirası olarak korunması ve sürdürülebilirliği için öneriler ve ilkeler geliştirilmiştir. Köy enstitüsü yerleşkeleri miras değerlerini ve önemini İvriz Köy Enstitüsü örneğinde ortaya koyan ilk çalışmadır.                                                                                                                                                                                                |
| Çetin ve Kıran (2019)                  | Ortaklar Köy Enstitüsü yerleşkesini modern mimarlık ekseninde incelemiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinin kırsaldaki izlerine ilişkin bilgi birikiminin artmasına katkı yapmıştır. Kendisinden sonraki bir çok çalışmada değerlendirilmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| Karadeniz (2019)                       | Mekan bilimlerinde Beşikdüzü Köy Enstitüsü üzerine yapılan ilk lisansüstü tezdur. Köy enstitüleri mimarisini - Beşikdüzü örneğinde - Erken Cumhuriyet Dönemi mimari yaklaşımları açısından ele alan ilk ayrıntılı çalışmadır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| Mercanoğlu (2019)                      | Şehir ve bölge planlama alanında köy enstitüleri üzerine yazılan ilk İngilizce lisansüstü tezdur. Mekan bilimlerinde yürütülen köy enstitüsü araştırmaları arasında yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği kullanan ilk çalışmadır. Enstitülere sosyo-mekansal açıdan yaklaşılmış, Hasanoğlu Köy Enstitüsü örneğinde toplumsal mekan üretimi ile aidiyet ilişkisi incelenmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                               |
| Dağtekin ve Özdemir (2020)             | Özdemir (2017)'in yüksek lisans tezine temellenen çalışma, mekan bilimlerinde Akçadağ Köy Enstitüsü'nü konu alan ilk makaledir.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
| Yıldırım ve Ökten (2020)               | Köy enstitüsü mezunlarının çalıştıkları okulları mekansal bakış açısıyla ele alan ilk araştırmadır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Eken ve Güçhan (2021)                  | Köy enstitüsü yerleşkelerinin yapım öyküsünü Hasanoğlu örneğinde ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan ilk çalışmadır. Eski öğrenci ve öğretmenlerin anıları sistematik ve analitik bir şekilde ele alınarak yerleşkenin gelişimi ortaya konulmuştur.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Kuloğlu ve Asasoğlu (2021)             | Köy enstitülerini bir tasarım yaklaşımı olarak ele alan ilk çalışmadır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| Savaş (2021)                           | Arifiye Köy Enstitüsü üzerine mimarlık alanında yürütülen ilk kapsamlı araştırmadır. Köy enstitüsü yerleşkelerinin mekansal analizi kapsamında gerçekleştirilen restitüsyon çalışmasında Coğrafi Bilgi Sistemleri teknolojisini kullanan ilk lisansüstü tezdur. Köy enstitüsü yerleşkeleri miras değerlerini Arifiye örneğinde ortaya koyan ilk çalışmadır. Yerleşkelerin korunmasında katılımcı yaklaşımın gerekliliğine dikkat çekilmiş, paydaş tanımlaması yapılmıştır.                                                                                                                                                                                 |

|                                          |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
|------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Öz (2022)                                | Köy enstitüsü yerleşkelerinin belgelenmesi kapsamında lidar tarama teknolojisi kullanılarak rölöve, hasar tespit ve bozulma analizi çalışmaları gerçekleştiren ilk lisansüstü tezdır. Keşirtepe Köy Enstitüsü yerleşkesinin miras değerleri ortaya konulmuş, modern mimarlık mirası olarak korunması için öneriler geliştirilmiş, koruma sürecinin çok paydaşlığına dikkat çekilmiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                |
| Yeşiltepe (2022)                         | Mimarlık alanında köy enstitüleri üzerine hazırlanan ilk doktora tezidir. Bütün köy enstitülerini yerleşke ölçeğinde inceleyen ilk çalışmadır. Yapı ölçeğinde analiz yapan 3 örnekli ilk çalışmadır. Köy enstitüleri için Coğrafi Bilgi Sistemleri veri tabanı oluşturulmuş, bütün köy enstitülerine yönelik miras değerleri tanımlanmıştır. Köy enstitüsü yerleşkelerinin yalnızca tek yapı ölçeğinde değil; somut ve somut olmayan bütün değerleriyle, yapı ölçeğinde ve yerleşke ölçeğinde bütüncül bir şekilde korunması, “yerleşke” olarak tescil edilmesi gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Önemli ve özgün politika önerileri geliştirilmiştir. |
| Yeşiltepe ve Kıvılcım Çorakbaş (2022)    | Odağında Mualla Eyüboğlu Anhegger, Pulur ve Ortaklar Köy Enstitüleri vardır. Projelerini Mualla Eyüboğlu Anhegger’in hazırladığı Pulur ve Ortaklar Köy Enstitüsü yerleşkelerinin mekansal ve mimari özellikleri incelenmiştir. Farklı iklim bölgelerinde yer alan ve farklı topografik özellikler sunan köy enstitülerini mekansal açıdan karşılaştırmalı olarak ele alan ilk çalışmadır. Yerleşkelerin bütüncül olarak korunmasına dikkat çekilmiştir.                                                                                                                                                                                                |
| Çağlar ve Koç (2023)                     | Köy enstitülerinin kırsal kalkınma ve planlamaya etkisi ele alınmış, enstitülerde yöreye özgü gerçekleştirilen tarımsal üretimler ve hayvancılık faaliyetleri açıklanmıştır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| Şimşek ve ark. (2023)                    | Hasanoğlu Köy Enstitüsü’nün mekansal organizasyonu, yerleşkedeki ortak alanlar, yerleşke içi erişilebilirlik, açık alan kademelenmesi ve yerleşkedeki mekansal dönüşüm incelenmiş, yerleşkenin bütüncül bir anlayışla ve aslına uygun yeni işlevler kazandırılarak korunması önerilmiştir. Hasanoğlu Köy Enstitüsü’ne ilişkin bilgi birikiminin artmasına katkı yapmıştır.                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| Savaş Okumuş ve Kıvılcım Çorakbaş (2023) | Savaş (2021)’in yüksek lisans tezine temellenen çalışmada, Arifiye Köy Enstitüsü’nün tarihi, eğitsel ve mimari değerleri incelenmiş, somut ve somut olmayan kültürel miras değerleri ele alınmıştır. Çalışmada, bir miras alanının somut niteliklerinin bütünlüğünün kaybolması durumunda, alanın somut olmayan kültürel niteliklerinin belgelenmesi, yorumlanması ve yerinde sunumunun kapsamlı bir şekilde incelenmesinin, alanın önemini iletmede uygun bir metodoloji olduğu savunulmuştur. Bu yaklaşımın kültürel miras alanlarının korunması için elzem olan bütünlüğü geri kazandırmanın alternatif bir yolu olabileceğine dikkat çekilmiştir.  |
| İmren (2024)                             | Zanaat eğitiminin Bauhaus ve köy enstitülerindeki mekansal kurguları ve pratikleri incelenmiş, mimarlık eğitimi bağlamında tartışılmıştır.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| Gündoğdu ve Kıvılcım Çorakbaş (2024)     | 1980’lerde ortaya çıkan eleştirel bölgecilik kuramından yararlanılarak, Kastamonu Göl Köy Enstitüsü örneğinde modern planlama yaklaşımları ile yerel ve kırsal mimari özellikler arasındaki diyalektik ilişki ve geçişler tartışılmıştır. Kültürel mirasa bir nesneden ziyade bir süreç olarak yaklaşmıştır. Çalışma, mekan bilimlerinde hazırlanan ve Web of Science - SSCI’da taranan ilk köy enstitüsü makalesi olması bakımından da önemlidir.                                                                                                                                                                                                     |



# CUMHURİYET DÖNEMİ'NİN ÖNCÜ KADIN MİMARİ LEMAN TOMSU VE ÇALIŞTIĞI GELENEKSEL BURSA EVLERİNİN İZİNİ SÜRMEK

## TRACING LEMAN TOMSU, THE PIONEERING FEMALE ARCHITECT OF THE REPUBLICAN PERIOD, AND THE TRADITIONAL BURSA HOUSES WHICH SHE STUDIED

### Makale Bilgisi

Başvuru: 27 Haziran 2024  
Hakem Değerlendirmesi: 24 Temmuz 2024  
Kabul: 26 Kasım 2024

### Article Info

Received: June 27, 2024  
Peer Review: July 24, 2024  
Accepted: November 26, 2024

DOI : 10.22520/tubaked.1506313

**Merve ARSLAN ÇİNKÖ\***

### ÖZET

Bu makale, Cumhuriyet'in yetiştirdiği ilk iki kadın mimardan biri olan Leman Tomsu'nun geleneksel Bursa evlerine yönelik yapmış olduğu çalışmaya odaklanmaktadır. Leman Tomsu, 1918-1929 yıllarında Erenköy Kız Lisesi'nde eğitim görmüş, daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi'nde mimarlık eğitime başlamıştır. 1934 yılında mimarlık eğitimini tamamlayan Leman Tomsu, Münevver Belen ile Türkiye'nin ilk diploma sahibi kadın mimarlarından birisi olmuştur. Tomsu, belediye'deki çalışma yıllarından sonra akademiye yönelerek bu alanda da öncü olmuştur. Akademik alanda ürettiği ilk çalışma ise "Bursa Evleri" başlıklı doçentlik tez çalışmasıdır. 1941 yılında tamamlamış olduğu bu çalışma, Tomsu'nun da ifadesiyle yerel mimarının tespitinin yapılması ve milli bir mimari inşa edilmesine katkı sunmak amacını taşımaktadır. Tomsu, bu çalışmasında geleneksel Bursa evlerini detaylı olarak incelemiş, kent ölçeğinden yapı elemanı ölçeğine kadar inerek tespitlerde bulunmuştur. Önemli bir belgeleme çalışması olarak nitelendirilebilecek bu çalışma, 1940'ların Bursa'sının geleneksel konut dokusuna dair bir bellek sunmaktadır. Bu makalede, Leman Tomsu'nun yaptığı çalışmaların niteliğini değerlendirmenin yanı sıra 1940'ların başında çalıştığı Bursa evlerinin günümüzdeki durumuna dair tespitlerin yapılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda ayrıntılı çalışmış olduğu 19 evin yeri saptanmış, günümüzde mevcut olup olmadıkları belirlenmiştir. Bunun için alan çalışmaları yapılmış, arşiv araştırmaları yürütülmüş, sözlü görüşmeler gerçekleştirilmiş ve çok sayıda yazılı kaynak incelenmiştir. Bunların sonucunda, bu yapılardan dördünün günümüze ulaştığı, diğerlerinin ise zaman içerisinde yıkıldığı tespit edilmiştir. Bu yapıların geçirdiği değişimler ve yıkım sebepleri ortaya koyulmaya çalışılmış, mimarlık tarihi ve koruma bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu çalışma, TMMOB Mimarlar Odası'nın düzenlediği Anma Programı 2022-2024 kapsamında hazırlanan "Cumhuriyet Yüzyılında Öncü Bir Kadın Mimar" Leman Tomsu başlıklı sempozyumda, 1 Aralık 2023 günü yazar tarafından sözlü olarak sunulmuştur.

\* Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul / Türkiye  
e-posta: mervearslan\_09@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3132-1299.



The contents of this system and all articles published in Journal of TÜBA-KED are licenced under the "Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0".

Tomsu'nun bu çalışması dönemi için yeni bir mimari pratiğin oluşmasını hedeflerken günümüzde Bursa'nın geleneksel mimarisine ve korunabilme durumuna dair bilgi sunmaktadır. Bu açıdan ele alındığında hem kendi dönemi için hem de günümüz için önemli bir çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Leman Tomsu'nun hem uygulama hem de akademik sahada yaptığı çalışmalar, onu Cumhuriyet'in yetiştirdiği öncü kadın bir mimar yapmakta ve çalışmalarını incelenmeye değer kılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Leman Tomsu, Cumhuriyet Dönemi, Bursa, Geleneksel Mimari, Ev

## ABSTRACT

This article focuses on the study of Leman Tomsu, one of the first two female architects of the Republic, on traditional Bursa houses. Leman Tomsu was educated at Erenköy Girls' High School between 1918 and 1929. Afterwards, she started architectural education at the Academy of Fine Arts. Leman Tomsu completed architectural education in 1934 and became one of the first female architects with a diploma in v with Münevver Belen. After working in the municipality, Leman Tomsu turned to academia and became a pioneer in this field. The first work she produced in the academic field was her associate professor thesis titled "Bursa Houses". This study was completed in 1941. She aimed to identify vernacular architecture and contribute to the adoption of national architecture. In this study, Leman Tomsu examined traditional Bursa houses in detail and made determinations from the city scale to the building element of buildingv. This work, which can be described as a significant documentation work, offers a memory of the traditional housing texture of Bursa in the 1940s. This article aims to evaluate the quality of Leman Tomsu's work and also make determinations about the current situation of the Bursa houses where she worked in the early 1940s. In this context, the locations of 19 houses where she worked in detail were identified, and whether they existed today was determined. For this purpose, field and archive studies were carried out, oral interviews were conducted, and many written sources were examined. As a result, it was determined that four of these buildings survived to the present day, while the others were destroyed over time. The changes in these buildings and the reasons for their destruction were revealed, and evaluations were made in the context of architectural history and conservation. While this work by Leman Tomsu aims to create a new architectural practice for that period, it provides information about the traditional architecture of Bursa and its preservation status today. Viewed from this aspect, it should be noted that it is a significant work both for that period and today. Leman Tomsu's work in both practice and academic fields makes her a pioneering female architect of the Republic and makes her work worth examining.

**Keywords:** Leman Tomsu, The Republic Period, Bursa, Traditional Architecture, House

## GİRİŞ

Türkiye'nin ilk kadın mimarlarından olan Leman Tomsu, mimarlık alanında öncü bir karakter olmuştur. 1913 yılında Kayseri'nin Tavlusun köyünde dünya gelen Leman Tomsu, 1918 yılında Erenköy Kız Lisesi anaokulunda eğitim hayatına başlamış, ilkokul, ortaokul ve liseye de burada devam etmiştir. Yatılı olarak okuduğu liseden 1929 yılında mezun olduktan sonra, ilk tercihi Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Şubesi olmuştur. Liseden yakın arkadaşı olan Münevver Belen ile birlikte mimarlık eğitimi almaya başlayan Tomsu, 1934 yılında Akademi'den mezun olan iki kadından birisi olmuştur (Türkün Dostoğlu ve Erdoğan Erkarlan, 2013, s. 22).

Mezun olduktan hemen sonra mesleki hayata atılan Leman Tomsu, İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü'nde çalışmaya başlamıştır. Belediyede çalıştığı 1934-1941 yılları arasında ürettiği çalışmaların tümü bilinmese de çok sayıda proje hazırladığı anlaşılmaktadır. Belediye de çalıştığı yıllarda şehircilik alanında uzman Martin Wagner ile çalışma imkanı bulmuştur. Emin Onat ile çeşitli ev projelerinde de çalışmış, yakın dostu Münevver Belen ile projeler geliştirmiştir. Çok sayıda yarışmaya katılan Tomsu, girdiği bazı yarışmalarda dereceler kazanmış, bazı projeleri ise dönemin önemli mimarlık dergisi *Arkitekt*'te yayımlanmıştır (Türkün Dostoğlu ve Erdoğan Erkarlan, 2013, s. 52-69)

Belediyedeki çalışma yıllarından sonra, Leman Tomsu akademi alanına yönelmiştir. 1941 yılında Yüksek Mühendis Mektebi'ndeki<sup>1</sup> I. Bina Bilgisi kürsüsünde Prof. Dr. Emin Onat'ın asistanı olarak çalışmaya başlamıştır (Türkün Dostoğlu ve Erdoğan Erkarlan, 2013, s. 72). Tomsu'yu akademiye yönelmesinin nedeni kesin olarak bilinmese de bu konuda Emin Onat'ın etkili olduğu söylenebilir. Tomsu'nun belediyede yaptığı çalışmalarda başarılarını ve gayretini gören Emin Onat'ın, Tomsu'yu akademiye davet etmiş olması büyük bir olasılıktır.

Asistan olarak Yüksek Mühendis Mektebi'nde göreve başlayan Tomsu, her ne kadar çok sayıda proje üretmiş olsa da akademik ilerleme için bilimsel bir çalışma üretmek zorundaydı. Dolayısıyla, asistanlıktan doçentliğe yükelebilmek için bir tez çalışması hazırlamıştır. Göreve başladıktan kısa bir süre sonra Kasım 1941'de doçentlik sınavına girmiş, "Bursa Evleri" başlıklı çalışması jüri üyeleri Ord. Prof. Clemens Holzmesiter, Prof. Ziya Kocainan ve Prof. Emin Onat tarafından kabul edilerek Ocak 1942'de doçentlik unvanını almıştır. Bu makalenin ana konusunu oluşturan "Bursa Evleri" çalışması, 1950 yılında İstanbul Matbaacılık tarafından kitap olarak basılmıştır (Türkün Dostoğlu ve Erdoğan Erkarlan, 2013, s. 73).

İstanbul Teknik Üniversitesi'nde (İTÜ) görev aldığı yıllar içerisinde, verdiği proje derslerinin yanı sıra pek çok yarışmaya katılmış ve 13 ödül kazanmıştır. Bunun yanı sıra, "Meskenler" isimli bir kitap çalışması yaptığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmanın basılmadığı tespit edilmiştir. 1960 yılında profesör olan Tomsu, çok sayıda bilimsel çalışmada yer almış, yurtdışındaki üniversitelerde görevlendirilmiş ve seminerler vermiştir. Kendi evini tasarlayıp inşa sürecini titizlikle yürüten Tomsu, 1981 yılında emekli olmuştur. 1988 yılında ise hayatını kaybetmiştir (Türkün Dostoğlu ve Erdoğan Erkarlan, 2013, s. 73-75, 109).

Bu makalede, Leman Tomsu'nun akademik kariyerinin ilk çalışması olan "Bursa Evleri"ne odaklanılmıştır. Dönemi için yenilikçi ve öncü bir çalışma olan "Bursa Evleri" çalışması, Tomsu'nun ifadesiyle milli mimarinin canlandırılması amacını taşımaktadır (Tomsu, 1950, s. 5). O dönemde, anıtsal yapılar üzerine yoğunluklu çalışılırken Leman Tomsu, geleneksel evler üzerine bir çalışma yürütmüş ve kendisinden sonraki çalışmalara da örnek olmuştur.

Bu makalede, Cumhuriyet tarihinin ilk iki kadın mimarından biri olan ve akademik kariyeriyle öncü olan Leman Tomsu'nun Bursa Evleri üzerine yürüttüğü çalışmalar detaylı olarak incelenmiştir. Bu kapsamda, yaptığı çalışmaların niteliği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra ayrıntılı çalışmış olduğu 19 yapının durumu, değişim süreçleri ve günümüze ulaşım ulaşılamadığına dair tespitler aktarılmıştır. Bu bağlamda, geleneksel konut dokusunun korunabilme durumuna dair Bursa özelinde değerlendirmelere yer verilmiştir. Dönemi için önemli bir belgeleme çalışması olan "Bursa Evleri" yayınının mimarlık tarihi bağlamındaki önemi vurgulanmak istenmiştir.

## LEMAN TOMSU'NUN GELENEKSEL BURSA EVLERİ ÜZERİNE YAPTIĞI TESPİTLER

Leman Tomsu'nun "Bursa Evleri" çalışması, geleneksel konutların belgelenmesi açısından ve milli mimarinin tespitinin yapılması açısından önemli bir çalışmadır. 1939 yılında asistan olarak göreve başladığı ve 1941 yılında bu çalışmanın onaylandığı dikkate alındığında bu tez için yapılmış alan çalışmasının 1939-1941 yılları arasında yürütülmüş olabileceğini söylemek gerekir. Bu yıllar, mimarlık pratiği açısından II. Ulusal Mimarlık Akımı olarak nitelendirilen ve milli mimariye geri dönüş yaklaşımının etkin olduğu bir dönemdir. Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat'ın öncüleri olduğu bu mimari yaklaşımda yerel mimarinin, yerel malzemenin ve işçiliğin önemi vurgulanmış, milli mimarinin gelişmesi adına çalışmalar yürütülmüştür. O dönem, Yüksek

<sup>1</sup> Yüksek Mühendis Mektebi, 1944 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi adını almıştır.

Mühendis Mektebi'nde hem akademik hem de idari görevi olan Emin Onat'ın da yöresel mimariyi ve Anadolu mimarlığını çalışmak üzere yönlendirmeler yaptığı söylenebilir. Bu kapsamda, Anadolu kentlerinin mimari birikimi ve özellikle konut geleneği belgelenebilmiştir. Nitekim, Leman Tomsu'nun evler üzerine yürütmüş olduğu bu çalışma bir tesadüf değildir. İçinde bulunduğu dönemin hâkim mimarlık yaklaşımı ve belki de Emin Onat'ın yönlendirmesiyle bu konuyu seçmiş olması olasıdır.

Leman Tomsu, "Bursa Evleri" çalışmasının giriş bölümünde konunun seçilme nedenlerini kendi sözleri ile ifade etmiştir. Tomsu, o güne kadar Türk sivil mimarisine önem verilmediğini, özel karakterinin tekrar kazandırılmasının gerektiğini ve milli mimarinin yaratılmasının elzem olduğunu belirtmiş, bunun için eski eserlerin incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yaratılacak yeni ve milli mimarinin hiçbir zaman eski Türk mimarisinin kopyası olmayacağını de belirten Tomsu, çağın ihtiyaçlarını karşılayan ve yeni yöntemlerinden faydalanarak milli mimarinin oluşturulacağını da ifade etmiştir (Tomsu, 1950, ss .5-9).

Bursa evleri çalışması, esasında İTÜ'de yerel mimariye yönelik yürütülen ilk çalışma olmasının yanı sıra devamında geleneksel konutlar üzerine çalışılan benzer nitelikte çalışmalar da yapılmıştır. Bunlar; Eyüp Kömürcüoğlu'nun hazırladığı Ankara evleri (1946), Celile Berk'in hazırladığı Konya evleri (1950), Necibe Çakıroğlu'nun hazırladığı Kayseri evleri (1951), Doğan Erginbaş'ın hazırladığı Diyarbakır evleri (1952), Lami Eser'in hazırladığı Kütahya evleri (1954) çalışmalarıdır. Kendisinden sonra yapılan bu çalışmalarda da benzer yöntemlerle incelemeler yapılmıştır. Tomsu'nun bu çalışmalara örnek olduğu söylenebilir (Çelik, 2023, s. 45).

Leman Tomsu, yapacağı tez çalışmasında konuyu Türk evleri olarak ele almak istediğini belirtse de bu konuda yapılacak çalışmanın çok uzun yıllar süreceğini ve büyük incelemeler gerektireceğini düşünerek belirli bir bölgeye odaklanmayı tercih ettiğini ifade etmiştir (Tomsu, 1950, s. 10). Burada üzerinde düşünülmesi gereken bir konu, Tomsu'nun neden Bursa üzerine çalıştığı ile ilgilidir. Memleketi Kayseri ile derin bağları olduğu bilindiği için Kayseri yerine neden Bursa'da çalışmak istediği sorusu akla gelmektedir. O dönemlerde Bursa'da çeşitli projeler geliştiren ve belediye ile bağlantısı olan Emin Onat'ın yönlendirici bir etkisi olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra Münevver Belen'in bir dönem Bursa'da Nafia Müdürlüğü'nde çalışmış olması, yapılara kolay erişimi açısından olanak sağlamış olabilir (Türkün Dostoğlu ve Erdoğan Erkarlan, 2013, s. 77). Ayrıca 1940'larda Osmanlı geleneksel konut dokusunun büyük oranda korunmuş olduğu Bursa'nın tercih edilmiş olması olağan bir durum olarak ele alınabilir.

Leman Tomsu, Türk evlerinin bütünü ile ilgili detaylı çalışmamış olsa da iklim, malzeme ve bulundukları bölgelere göre Türk evlerinin karakter ayrılığı yaşadıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda Tomsu, Türk evlerini Anadolu evleri, Edirne evleri ve İstanbul evleri olmak üzere üç ayrı başlığa ayırmıştır. Bursa evlerini ise İstanbul evleri başlığı altında değerlendirmiştir. Ayrıca, Türk evlerini yapım tekniklerine göre değerlendirmiştir. Kerpiç (pişmemiş tuğladan), dolma (ahşap ve kerpiç veya tuğla karışık olarak), ahşap ve kargir (taş veya tuğla) olmak üzere dört ayrı başlık altında sınıflandırmıştır (Tomsu, 1950, s. 12-16).

Konu seçimi, Türk evinin genel karakteri ve Bursa'nın tarihçesine yönelik yaptığı aktarımlardan sonra Bursa evleri başlığına geçen Tomsu, evlerin sokak dokusu içerisindeki yeri, plan şeması, mekanları ve yapısal elemanlarını detaylı olarak anlatmıştır. Bu bağlamda bakıldığında Tomsu'nun bu çalışmasının önemli bir belgeleme çalışması olduğu açıktır. 1940'ların başında yapılan bu çalışmada yapılar sadece tekil olarak değil, yapıların sokak ve bahçe ile olan ilişkileri de dikkatle incelenmiştir. Hatta evlerin sokağa göre konumu, bahçe içerisindeki yeri, ev ve servis alanlarının birbiriyle ilişkisini dikkate alarak bir tipoloji çalışması yapmıştır. Buna göre, birinci tipte yapının sokak cephesine oturduğunu, ikinci tipte ise ana yapının arsanın arka kısmında kaldığını, sokaktan doğrudan bahçeye girildiğini belirtmektedir. Üçüncü tipte servis kısımlarının olmadığı evlerden bahsetmiştir. Bunların yanı sıra tek bir örnek olarak gördüğü ama yine de detaylı olarak anlattığı bir plan şeması daha vardır. Bu tipolojiye sahip yapının harem kısmı bahçenin arkasında, selamlık kısmı ise bahçenin ön tarafında konumlandırılmıştır (Tomsu, 1950, s. 24).

Evlerin iç mekanlarındaki süslemelere de yer veren Tomsu, evin cephelerine nazaran iç tezyinat ve teçizatına daha fazla önem verildiğini ifade etmiştir. Bu durumu fotoğraflarla ve çizimlerle desteklemiştir. Tomsu'nun ifadesine göre;

Evin harici, dahili bünyesinin bir aksidir. Türk'ler evlerinde rahat ve sükunet aradıklarından odaların dahili tezyinat ve techizatına, evin cephelerine nazaran daha fazla ehemmiyet vermişlerdir. Odaların tezyinatı, çok zengin oymalı ve boyalı bir tavanla, gurup halinde dolaplarla, höcrelerle canlandırılmış duvarlarla ve zengin renklerle büyük bir hüsnü tabiatle yapılmış, halı, örtü ve yastıklarla, ahenktar bir hale koyulmuştur (Tomsu, 1950, s. 26).

Leman Tomsu, çalışmasında bir kaynakçaya yer vermese de metin içerisindeki aktarımlarında bir kaynaktan yararlandığı görülmektedir. Hans Wilde'in 1909 tarihli Brussa isimli kitabından yararlanan Tomsu, buradaki bazı çizimleri, referans vererek çalışmasında paylaşmıştır. Bunların dışındaki diğer sokak görünümü, cephe, plan, yapı elemanı çizimlerinin kendisine ait

olduğu tahmin edilmektedir. Üretmiş olduğu çizimler dönemi bağlamında değerlendirildiğinde, iyi bir çizim yeteneğinin olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

## LEMAN TOMSU'NUN ÇALIŞTIĞI BURSA EVLERİ VE GEÇİRDİKLERİ DEĞİŞİMLER ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Leman Tomsu, Bursa evlerine yönelik yaptığı genel değerlendirmelerden sonra kent içinde seçmiş olduğu bazı evleri detaylı olarak çalışmıştır. Çalıştığı evler ile ilgili olarak 20 başlık sıralasa da bunlardan biri (16.başlık), H. Wilde'ın Brussa kitabında yer alan evler ile ilgili bilgilerin aktarıldığı bölümdür. Dolayısıyla Tomsu'nun 19 Bursa evi ile ilgili detaylı olarak çalıştığı ve bilgi aktardığı anlaşılmaktadır.

Leman Tomsu, 19 evi ayrı başlıklar altında anlatmış, bunlar ile ilgili sokak silüetleri, fotoğraflar, kat planları, cephe ve kesit çizimleri paylaşmıştır (Şek. 1). Üretmiş olduğu bu çizimlerde ölçek bilgisine yer vermiştir. Kat planlarında mekanların adlarını yazmış, yapıların girişlerini belirtmiştir. Kapı, pencere, dolap ve tavan gibi iç mekâna yönelik çizimler ve fotoğraflara yer vermiştir. Çoğunluğunda adres bilgileri varken bazılarında adres bilgisi yerine çeşitli tanımlamalar ile yapıların konumunu belirtmiştir. Ancak, çalıştığı yapıların kadastral bilgilerine yer vermemiştir.

Leman Tomsu, detaylı olarak çalıştığı 19 yapıyı neye göre seçtiğini ve neden bu yapıları çalışmaya karar verdiğini belirtmemiştir. Neden bu 19 yapıyı seçtiği bilinmese de seçim nedenleri konusunda çeşitli saptamalar yapmak mümkündür. Çalıştığı yapıların belirli bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin, Muradiye Külliyesi ve çevresinde yer alan 7 yapıyı çalışmıştır. Ulucami'nin güneyinde kalan İbrahimpasha ve Hocaalazade Mahallelerinde ise 8 yapı çalışmıştır. Ulucami'nin kuzeyinde yer alan Reyhan ve Tuzpazarı mahallelerinde 2, Hisar bölgesinde 1, Molla Fenari Mahallesinde ise 1 yapı çalışmıştır. Yapıları seçerken ana yol akslarını, bir külliyeinin veya bir caminin çevresindeki geleneksel konut dokusunu tercih ettiği söylenebilir. Bunun yanı sıra seçtiği yapıların bir bölümü, küçük ölçekli bir Osmanlı Dönemi camisinin etrafındaki geleneksel konut dokusunun içerisinde yer almaktadır. Örneğin *Hükümet Dairesinin yanındaki ev*, Hacılar Cami'nin hemen yakınında yer almaktadır. *Mahkeme hamamı yanındaki ev*, Nalbantoğlu Sokak'taki ve Akbıyık Caddesi üzerindeki yapılarda da benzer bir durum söz konusudur. Cami ve etrafında gelişen Osmanlı mahalle dokusunun bilinciyle bu alanlara yönelmiş ve yapıları seçmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte kentin farklı noktalarından seçtiği yapıların konumlarına bakıldığında, belirli bir rota belirleyip onun üzerinden ilerlemediği anlaşılmaktadır.

Bu makalenin amaçları arasında, Leman Tomsu'nun Bursa'da çalışmış olduğu geleneksel yapıların izini sürmek, değişimlerini incelemek ve günümüze ulaşıp

ulaşmadıklarını tespit etmek yer almaktadır. Bu bağlamda yürütülen alan çalışmaları sonucunda, 19 evden 16'sının yeri tespit edilmiştir. Üçünün tam olarak yeri tespit edilememiş olsa da bulunduğu semt, mahalle veya sokak bağlamında yapının konumlarına dair yorumlarda bulunulmuştur. Yapılan en önemli tespit ise 19 geleneksel evden dördünün günümüze ulaştığının belirlenmesi olmuştur (Şek. 2). Bunlar, Tomsu'nun *Şeyh Hamit Mahallesi Cennet Babanın Evi*, *Muradiye Medresesi karşısındaki ev*, *Muradiye Caddesi Güvercin Yuvalı Ev* ve *Muradiye'de İkinci Murat Evi* olarak tanımladığı yapılarıdır. Tomsu, ayrı başlıklar altında yapıların sokak ile ilişkileri, plan ve cephe özellikleri ve yapı elemanlarını detaylı olarak anlatmıştır. Bu makalede ise yapıların günümüze kadar geçirdiği değişimler, neden günümüze ulaşamadıkları, günümüze ulaştysalar mevcut durumları dikkate alınarak her yapı ayrı başlıklar altında aktarılacaktır.

### Kaplıca Kapısı Sokak No.46

Leman Tomsu'nun tezinde ilk olarak yer verdiği bu yapı, ne yazık ki günümüzde mevcut değildir. Tomsu'nun (1950, s.70) ifade ettiğine göre yapı, eğimli bir arazide konumlanmış olup sokağın bir bölümünde iki katlı iken diğer kısmında ise tek katlıdır. Kaplıca Kapısı Sokak üzerinde bulunduğunu belirtse de günümüzde bu isimde bir sokak olmadığı tespit edilmiştir. Tomsu'nun paylaştığı çizimler, fotoğraflar ve yapılan alan araştırmaları dikkate alındığında yapının bugünkü adıyla Kaplıca Caddesi ve 2. Murad Sokak'ın sınırlandığı yapı adasının tam köşesinde yer alan Sultan II. Murad Parkı üzerinde konumlanmış olabileceği anlaşılmaktadır (Foto. 1). Bu yapı, pek çok kaynakta ve halkın belleğinde *Havuzlu Konak* olarak yer edinmiştir.

Muradiye Semti üzerine yapılan bir çalışmada, bu yapıda yaşayan kişilerle yapılmış sözlü görüşmelere yer verilmiştir. Buna göre, 1936 doğumlu Kıvanç Hakdöğ, annesinin burada büyüdüğünü belirtmektedir. Kendi çocukluğunun da burada geçtiğini belirten Hakdöğ, Havuzlu Konak olarak ifade ettiği bu yapının haremlik, selamlık ve Asaf Dayı'nın kısmı olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu belirtmiştir. 1950'den sonra köşkün bulunduğu alanın istimlak edilerek çocuk bahçesi, taksi ve otobüs durağına çevrildiğini dile getirmiştir (Kaplanoğlu ve Elbas, 2008, s. 268). Konak'ta yaşan bir diğer kişi ise 1944 doğumlu Gökhan Paksoy'dur. Babası Doktor Ekrem Paksoy'un tayinin Bursa'ya çıkmasıyla kente yerleşen aile, 1951 yılında Havuzlu Konak'a kiracı olarak taşınmıştır. Gökhan Paksoy anlatımlarında ev ile ilgili şu bilgileri vermiştir; "Konak tamamen ahşaptı. Merdivenlerle üst kata çıkılırdı. Üst katta önu direkli, havuza bakan hayat kısmı vardır. Kış geceleri odalardan sofaya çıktığımızda ayağımız kara basardı. Ortasında mermer şadırvan vardır. İçerisinde Pınarbaşı suyu çıkardı. Yazın havuzun içine ayaklarımızı sokar serinlerdik" (Kaplanoğlu ve Elbas, 2008, s. 293).

**Şekil 1**

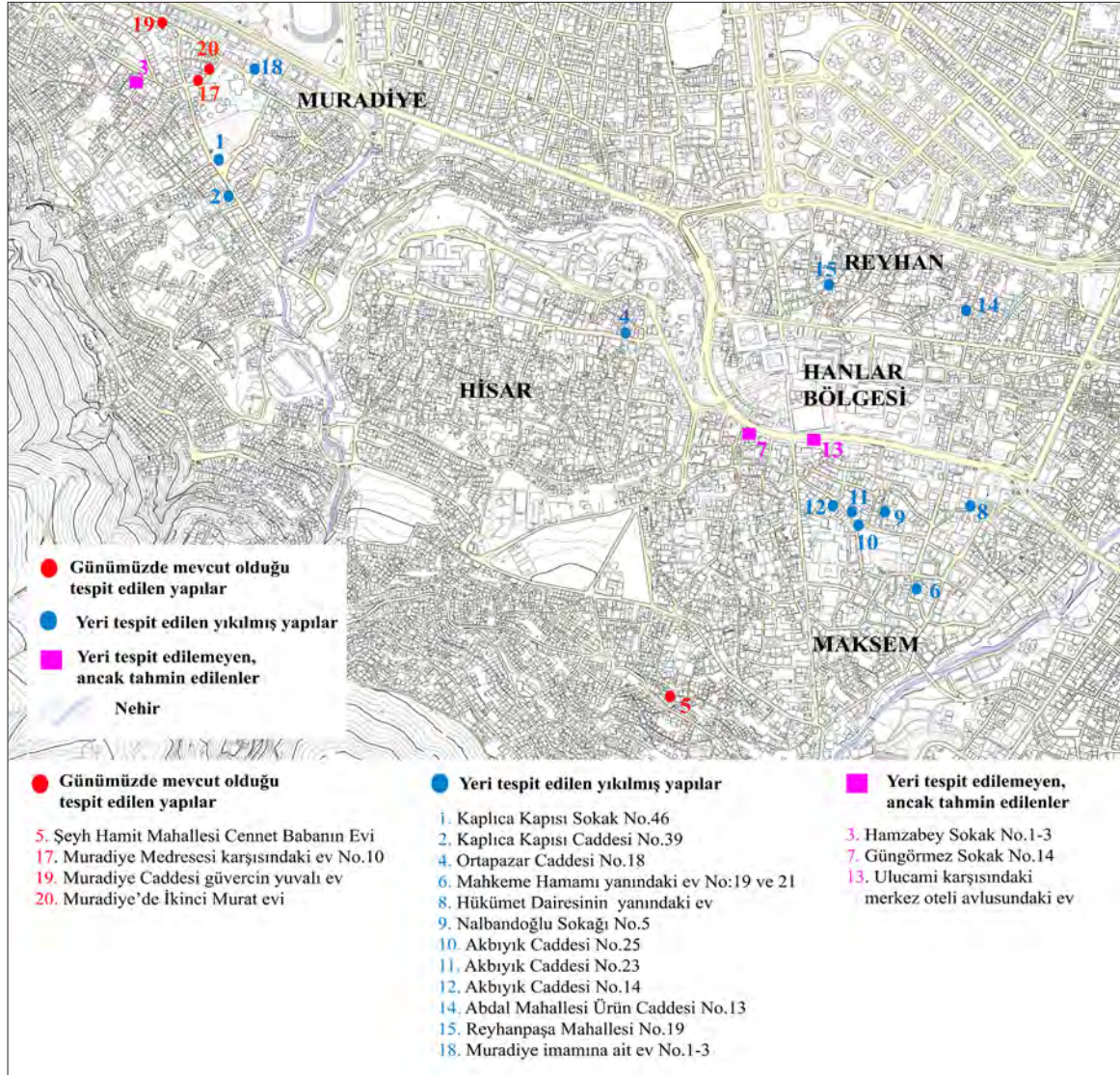
Leman Tomsu'nun Çalıştığı 19 Ev ile İlgili Paylaştığı Çizim ve Görselleri Bir Arada Gösteren Diyagram<sup>2</sup> / The Diagram Showing the Drawings and Images Shared by Leman Tomsu Regarding the 19 Houses She Worked on.

| YAPILAR                                             | GENEL GÖRÜNÜŞ | GENEL GÖRÜNÜŞ | PLAN | CEPHE | KESİT | PENCERELER | KAPILAR | DOLAPLAR |
|-----------------------------------------------------|---------------|---------------|------|-------|-------|------------|---------|----------|
| 1 Kaplıca Kapısı Sokak No.46 -                      |               | --            |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 2 Kaplıca Kapısı Caddesi No.39                      |               | --            |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 3 Hamzabey Sokak No.1-3                             |               | --            |      | --    | --    |            | --      | --       |
| 4 Ortapazar Caddesi No.18                           |               | --            |      |       | --    | --         |         | --       |
| 5 Şeyh Hamit Mahallesi Cennet Babanın Evi           | --            | --            |      | --    | --    |            | --      | --       |
| 6 Mahkeme Hamamı yanındaki ev No:19 ve 21           |               | --            |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 7 Güngörmez Sokak No.14                             | --            | --            |      | --    | --    | --         |         | --       |
| 8 Hükümet Dairesinin yanındaki ev                   |               |               |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 9 Nalbandoğlu Sokağı No.5                           |               |               |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 10 Akbiyık Caddesi No.25                            |               | --            |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 11 Akbiyık Caddesi No.23                            | --            | --            |      |       |       | --         |         |          |
| 12 Akbiyık Caddesi No.14                            |               | --            |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 13 Ulucami karşısındaki merkez oteli avlusundaki ev | --            | --            |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 14 Abdal Mahallesi Ürün Caddesi No.13               |               | --            |      |       | --    | --         |         | --       |
| 15 Reyhanpaşa Mahallesi No.19                       |               |               |      |       |       | --         |         |          |
| 17 Muradiye Medresesi karşısındaki ev No.10         |               |               |      | --    | --    |            | --      |          |
| 18 Muradiye İmamına ait ev No.1-3                   |               |               |      | --    | --    |            | --      | --       |
| 19 Muradiye Caddesi güvercin yuvalı ev              |               |               |      | --    | --    | --         | --      | --       |
| 20 Muradiye'de İkinci Murat evi                     |               | --            |      | --    | --    |            | --      |          |

<sup>2</sup> 16. başlıkta H.Wilde'in *Brussa* kitabında yer alan evler ile ilgili genel bilgiler aktarıldığı için, bu listede 16. başlığa yer verilmemiştir. Leman Tomsu'nun yapılara verdiği numaraları değiştirmemek için listede 20 başlık verilmiştir.

## Şekil 2

Leman Tomsu'nun Çalıştığı Evleri ve Konumlarını Gösteren Harita / The Map Showing the Houses Where Leman Tomsu Worked and Their Locations.



## Fotoğraf 1

1939 Tarihli Hava Fotoğrafında Kaplıca Kapısı Sokak No.46'daki Yapı (HGM Arşivi) ve Günümüzde Bu Alanın Görünümü / The Building at Kaplıca Kapısı Street No.46 in the Aerial Photograph Dated 1939 (HGM Archive) and the View of This Area Today.



Paksoy, evin alt katının babası tarafından muayene olarak kullanıldığını, üst katını ise ev olarak kullandıklarını belirtmiştir. Mahallelinin çok fazla ziyaret ettiği bu evde yazları da hep beraber havuza girmişlerdir. Paksoy ailesi 1959 yılında bu evden taşınmıştır (Kaplanoglu ve Elbas, 2008, s. 293). Nitekim, Eylül 2023’de mahalleli ile yapılan sözlü görüşmelerde bu yapı, Ekrem Paksoy’un büyük havuzlu evi olarak hatırlanmıştır. Günümüze ulaşmasa da toplum hafızasında hala yerini koruduğu anlaşılmaktadır. Leman Tomsu da Muradiye semti için önemli olan ve belleklerde yer edinmiş bu yapıyı belgelemiş, günümüze yapı ile ilgili bilgilerin ulaşabilmesine katkı sağlamıştır (Foto. 2).

Leman Tomsu’nun detaylı olarak çalıştığı bu yapı, yerel mimarinin belirlenmesine yönelik değerli çalışmalar yürüten döneminin önemli mimarlarından Sedat Hakkı Eldem tarafından da çalışılmıştır. Eldem, bu yapıyı 18.yüzyılın sonuna tarihlenmiş, ancak zaman içerisinde değişimlere uğradığını ve eklemelerle o günkü görünümüne kavuştuğunu belirtmiştir (Eldem, 1984, II. cilt, s. 62-67). Eldem’in bu yapı ile ilgili çalışmalarını ne zaman yürüttüğüne dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak, yapıya dair paylaşmış olduğu çiziminde imzasının yanına düştüğü nottan 1944 yılında çizdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, Leman Tomsu’nun Sedat Hakkı Eldem’den daha önce bu yapı ile ilgili ayrıntılı olarak çalıştığını söylemek doğru olacaktır (Şek. 3).

Havuzlu Konak olarak toplum belleğinde yer edinmiş bu yapının ne zaman yıkıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) tarafından 1972 yılında “Eski Eser Havuzlu Evi” yıkanlar hakkında kanuni işlem yapılması için ilgililere bildirilmesi gerektiğine karar verilmiştir<sup>3</sup> (BKVKBK Arşivi). Konakta yaşayanların paylaştığı bilgiler de dikkate alınarak, yapının 1960’lı yıllarda yıkılmış olabileceği öngörülebilir (Foto. 3).

2016 yılında, Muradiye Mahallesi muhtarının yaptığı bir başvuru ile Havuzlu Konak’ın gün yüzüne çıkartılması ve yeniden inşa edilmesi yönünde bir talep olmuştur. Bu talep üzerine Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (BKVKBK) tarafından yapılan incelemeler doğrultusunda hazırlanan raporda, yapının tescil edilmesi önerilmiştir. Literatüre girmiş olan bu yapının, plan çizimlerinin ve fotoğraflarının olması nedeniyle yeniden inşa edilebileceği öngörülmüştür. 2020 yılında ise Havuzlu Konak’ın yeniden inşa edilmesi durumunda Dünya Miras Alanı olan Muradiye Cami ve Türbelerinin silüetini bozacağı gerekçesiyle yapının yeniden ihya edilmesinin uygun olmadığına karar verilmiştir<sup>4</sup> (BKVKBK Arşivi).

### Kaplıca Kapısı Caddesi No.39

Leman Tomsu’nun *Kaplıca Kapısı Caddesi No.39* olarak tanımladığı yapıyla ilgili paylaştığı görseller incelendiğinde yapının ana bir cadde üzerinde ve büyük çınar ağacı referans alınarak *Kaplıca Kapısı Caddesi No.46* olarak tanımladığı yapının güneyinde yer aldığı yönünde bir çıkarım yapılabilmektedir. Bu bağlamda, Tomsu’nun paylaştığı bilgiler ve görsel belgeler ışığında bu yapının günümüzde mevcut olmadığını söylemek mümkündür. Yapının ne zaman yıkıldığı ile ilgili bir bilgi yoktur (Foto. 4).

### Hamzabey Sokak No.1-3

Leman Tomsu, iki kat ve bir ara kattan oluşan bu yapıya doğrudan sokaktan girildiğini belirtmiştir (Tomsu, 1950, s.74). *Hamzabey Sokak No.1-3* olarak tanımladığı bu yapı veya yapı grubunun nerede konumlandığı tespit edilememiştir. Ancak, verdiği sokak numaraları dikkate alınarak Muradiye Mahallesi’ndeki Muradiye Hamamı’nın kuzeybatısında yer alan Hamzabey Caddesi’nin hamama yakın olan bölümünde yani caddenin doğusunda konumlanmış olabileceği tahmin edilmektedir.

### Ortapazar Caddesi No.18

Tomsu’nun aktarımlarına göre *Ortapazar Caddesi No.18*’deki iki katlı yapı, üç tarafı yüksek duvarlarla çevrili bir bahçenin içerisinde yer almaktadır. Tomsu, bu yapının diğer geleneksel Bursa evlerinden farklı bir plan şemasına sahip olduğunu, sofasının iki tarafının da kapalı olduğunu belirtmiştir. Çalışmasında iç veya dış sofalı ifadelerine yer vermese de Bursa evlerinin genel olarak dış sofalı olduğunu, bu evin ise iç sofalı olduğunu belirterek ender bir örnek oluşturduğunu yazmıştır (Tomsu, 1950, s.78) (Foto. 5).

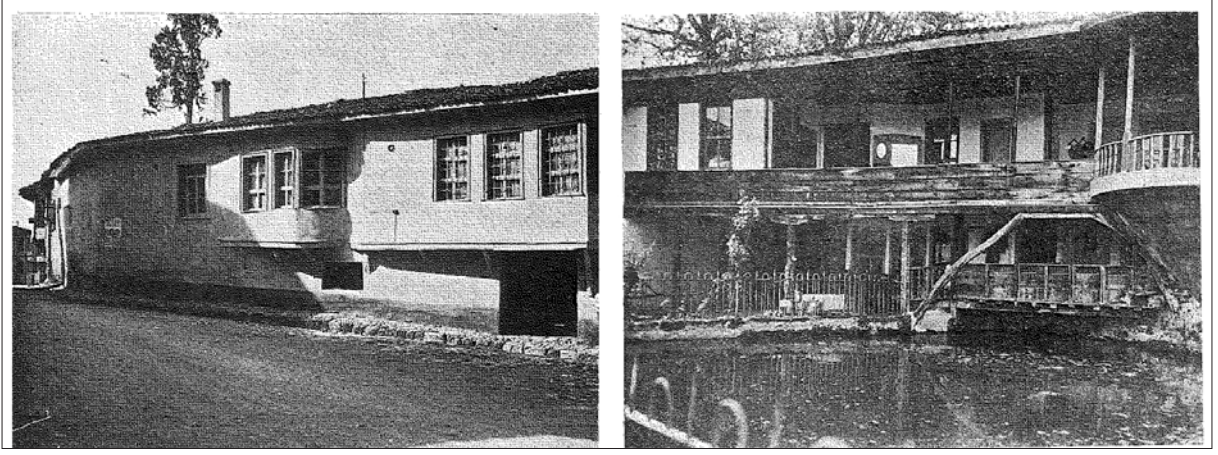
Yapılan alan araştırmaları sırasında, bu yapının günümüzde mevcut olmadığı tespit edilmiştir. Yapının ne zaman yıkıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Hisar bölgesindeki tarihi akslardan biri olan Ortapazar Caddesi ve çevresi, Cumhuriyet döneminde sıkça değişime uğramış, çevresinde yer alan geleneksel konutlarda da kayıplar yaşanmıştır (Çakıcı, 2015, s.87). 1974 yılında GEEAYK’ın aldığı karar doğrultusunda bu bölgede ve Ortapazar Caddesi’nin güneyinde yer alan yapılardan pek çoğu koruma altına alınmış olsa da caddenin kuzeyinde yer alan yapıların önemli bir bölümü yıkılmıştır (Çakıcı, 2015, s.106).1980’li yıllarda ise caddede yoğun bir apartmanlaşma başlamıştır (Çakıcı, 2015, s.134). Bu bilgiler ışığında, Tomsu’nun çalışmış olduğu yapının 1970’ler veya 1980’lerde yıkılmış olabileceği söylenebilir.

<sup>3</sup> GEEAYK, 1972 tarih ve 6305 sayılı karar.

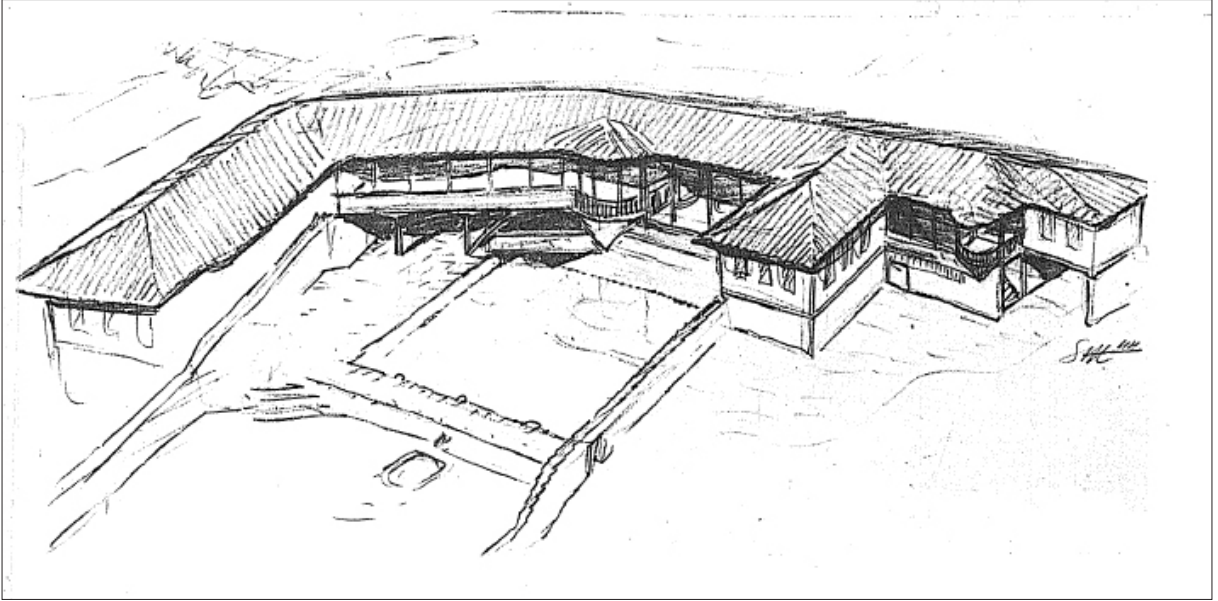
<sup>4</sup> BKVKBK, 2020 tarih ve 9655 sayılı karar.

**Fotoğraf 2**

*Kaplıca Kapısı Sokak No.46'daki Evin Sokaktan ve Avludan Görünümü (Tomsu, 1950, s. 71-72) / The View of the House at Kaplıca Kapısı Street No.46 from the Street and the Courtyard (Tomsu, 1950, p.71-72).*

**Şekil 3**

*Sedad Hakkı Eldem'in Havuzlu Konak'a dair Yaptığı Çizim (Eldem, 1984, II. Cilt, s. 63) / Sedad Hakkı Eldem's Drawing of the Mansion with Pool (Eldem, 1984, Volume II, p. 63).*

**Fotoğraf 3**

*Kaplıca Kapısı Sokak No.46'daki Evin 1940'lardaki Görünümü (Eldem, 1984, II. Cilt, s.67) ve Günümüzdeki Durum (Arslan Çinko, Eylül 2023) / The View of the House at Kaplıca Kapısı Street No.46 in the 1940s (Eldem, 1984, Volume II, p.67) and Its Current Situation (Arslan Çinko, September 2023).*

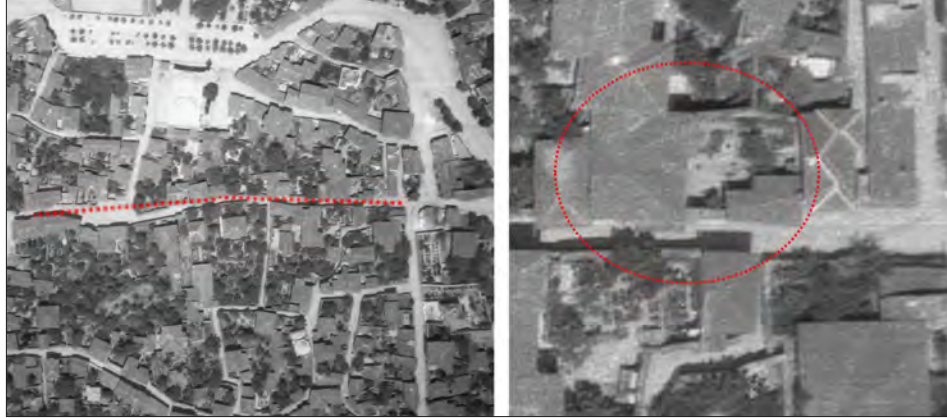


**Fotoğraf 4**

*Kaplıca Kapısı Caddesi No.39'daki Yapı (Tomsu, 1950, s. 75) ve Günümüzde Bu Alanın Görünümü (Arslan Çinko, Eylül 2023) / The Building at Kaplıca Kapısı Street No.39 (Tomsu, 1950, p. 75) and the View of This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).*

**Fotoğraf 5**

*1939 Tarihli Hava Fotoğrafında Ortapazar Caddesi No.18'deki Yapı (HGM Arşivi) /The Building at Ortapazar Street No.18 in the Aerial Photograph Dated 1939 (HGM Archive).*

**Fotoğraf 6**

*Ortapazar Caddesi No.18'deki Yapı (Tomsu, 1950, s. 81) ve Günümüzdeki Durum (Arslan Çinko, Eylül 2023) / The Building at Ortapazar Street No.18 (Tomsu, 1950, p. 81) and its Current Situation (Arslan Çinko, September 2023).*



**Fotoğraf 7**

Şeyh Hamit Mahallesi Cennet Babanın Evi (Tomsu, 1950, s. 85) ve Günümüzdeki Görünümü (Arslan Çinko, Eylül 2023) / Şeyh Hamit Neighborhood Cennet Baba's House (Tomsu, 1950, p. 85) and its Current View (Arslan Çinko, September 2023).



Tomsu'nun paylaştığı çizimler, fotoğraflar, yazılı anlatımlar ve 1939 tarihli hava fotoğrafı ile verdiği kapı numarası dikkate alındığında yapının noktasal olarak yeri tespit edilebilmiştir. Yapının yerinde bugün, altı katlı bir apartman bulunmaktadır (Foto. 6).

**Şeyh Hamit Mahallesi Cennet Babanın Evi**

Leman Tomsu, Cennet Babanın Evi olarak tanımladığı yapının eğimli bir arazide ve köşe başında bulunduğunu belirtmiştir. Tuğla cephe yüzeyi sıvasız bırakılarak cephede bir motif oluşturulmuş, bu durum Tomsu'nun ifadesiyle cepheye güzellik katmıştır. Tomsu, bu yapının yaklaşık 160 yıllık olduğunu yazmıştır (Tomsu, 1950, s. 83-84).

Bu yapıyı Sedat Hakkı Eldem de çalışmış, Şeyh Hamit mahallesindeki ev olarak tanımlamıştır. Eldem, bu evde ilk defa dış cepheye aksettirilmiş bir ocak gördüğünü, dolma tekniğinin ve tuğla örgüsünün bütün güzelliğinin bu yapıda taşındığını belirtmiştir (Eldem, 1984, I. cilt, s.112). Eldem'in ne zaman bu yapı ile ilgili çalıştığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Bursa'da 1944 yılı içerisinde, Havuzlu Konak ve Muradiye evini çalıştığı bilinmektedir. Bu durumda, bu yapı ile ilgili de benzer tarihlerde çalışma yürüttüğü söylenebilir.

Tomsu'nun Şeyh Hamit Mahallesi olarak tanımladığı alan, günümüzde Molla Fenari Mahallesi olarak geçmektedir. Cennet Babanın evi olarak çalıştığı yapı ise günümüzde Yen Sokak ile Karanlık Sokak'ın kesiştiği köşe parselde yer almaktadır. Aksoy'un (2011, s.36) aktarımlarına göre, yapının mülkiyeti Hatice Bayraktar adına kayıtlıdır. Yapı, günümüzde kullanılmamaktadır ve üzerinde satılık ilanı bulunmaktadır (Foto. 7).

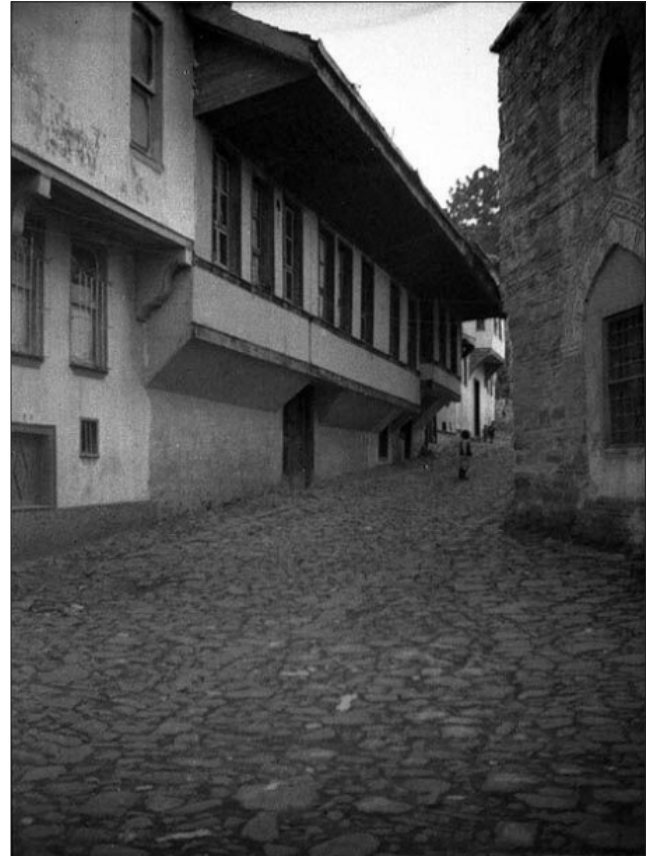
**Mahkeme Hamamı Yanındaki Ev No.19 ve 21**

Leman Tomsu, Mahkeme hamamı yanında yer alan 19 ve 21 numaralı bitişik nizamlı iki evi çalışmıştır. Tomsu (1950, s.88), eğimli arazide oturan bu yapı grubunun harem ve selamlık olmak üzere iki ayrı evden

oluşturduğunu, iki evin birinci kattaki sofadan birbirine bağlandığını belirtmiştir. Bu iki yapı, Tomsu'nun Mahkeme Hamamı olarak ifade ettiği ancak günümüzde İbrahimpasha Kültür Merkezi olarak kullanılan yapının güneyinde kalan İbrahim Paşa Caddesi'nin doğu kanadı üzerinde konumlanmıştır. Yapılar, ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır (Foto. 8).

**Fotoğraf 8**

Mahkeme Hamamı Yanındaki 19 ve 21 Numaralı Evler (Çağdaş Mimarlık Araştırma Merkezi, 343 AA 60/11) / Houses Numbered 19 and 21 Next to the Mahkeme Bath (Contemporary Architecture Research Center; 343 AA 60/11).



**Fotoğraf 9**

Tomsu'nun No.19 Olarak İfade Ettiği 27 Nolu Parseldeki Yapı ve No.21 Olarak İfade Ettiği 6 Nolu Parseldeki Yapı (1985) (BKVKBK Arşivi) / *The Building on Parcel No. 27, Which Tomsu Referred to as No.19, and the Building on Parcel No. 6, Which She Referred to as No.21 (1985) (BKVKBK Archive).*



Yapıların ne zaman yıkıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber BKVKBK'nda yer alan bilgiler, yapının yıkılma zamanına dair ipuçları vermektedir. Kentte, ilk sivil mimarlık örneği tescil kararlarının 1974 yılında alındığı bilinmektedir. *Mahkeme Hamamı* yanındaki ev No:19 ile ilgili bir dosya bulunmaması, yapı ile ilgili bir işlem yapılmadığını ve ilk tescilin yapıldığı 1974 yılından önce yıkılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu yapının yerinde günümüzde üç katlı betonarme bir yapı bulunmaktadır. *Mahkeme Hamamı* yanındaki ev

No:21' deki yapı ile ilgili ise BKVKBK tarafından çok sayıda karar alındığı tespit edilmiştir. Yapı 1977 yılında tescillenmiş, 1986 yılında ise koruma grubu II-A-3 olarak tanımlanmıştır. Buna göre, yapının görünümündeki malzeme ve yapı elemanlarında eserin bütünlüğünü ve karakterini bozmamak koşuluyla, mimari ve iç taşıyıcı elemanlarında ve gabarisinde bazı değişiklikler yapılabilecek, kat planları ve malzemesi yenilenebilecek yapılar grubuna dahil edilmiştir.<sup>5</sup> 1988 yılında ise alınan bir karar ile Tomsu'nun *Mahkeme*

**Fotoğraf 10**

Tomsu'nun No.21 Olarak İfade Ettiği Yapının Mail-i İnhidam Durumu (1988) ve Yıkıldıktan Sonra Sokağın Görünümü (t.y.) (BKVKBK Arşivi) / *The Demolition Status of the Building Was Named No.21 by Tomsu (1988) and the View of the Street After Its Demolition (n.d.) (BKVKBK Archive).*



<sup>5</sup> 15.5.1986 gün ve 2252 no'lu karar; 25.03.1988 gün ve 351 no'lu karar.

**Fotoğraf 11**

*Mahkeme Hamamı Yanındaki Ev No:19 ve 21 (Tomsu, 1950, s. 86) ve Günümüzde Bu Alanın Görünümü (Arslan Çinko, Eylül 2023) / House No:19 and 21 Next to the Mahkeme Bath (Tomsu, 1950, p. 86) and the View of This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).*



*Hamamı yanındaki ev No:21* olarak tanımladığı ve esasında tescilli olan yapının mail-i inhidam durumunda olduğu o nedenle yıkılmasında bir sakınca olmadığı yönünde karar verilmiştir<sup>6</sup>. Özgün durumunda tek katlı olan yapının yerine inşa edilecek yapının gabarisinin +9.10 m alınarak yeni yapının yapılabileceği kararlaştırılmış<sup>7</sup> ve sonrasında yerine günümüzde de mevcut olan üç katlı yapı inşa edilmiştir (BKVKBK Arşivi) (Foto. 9-11).

**Güngörmez Sokak No.14**

Leman Tomsu'nun *Güngörmez Sokak No. 14* olarak tanımladığı yapının konumu tespit edilememiştir. Günümüzde, kent merkezinde *Güngörmez Sokak* isimli bir sokak bulunmamaktadır. Ancak, Ulucami'nin güneyindeki Cemal Nadir Caddesi ile Atatürk Caddesinin birleştiği alanda Güngörmez Mescidi yer almaktadır. Tomsu'nun çalıştığı yapının bu mescit yakınlarında olabileceği tahmin edilse de paylaştığı görseller ve plan çizimleri ile örtüşen bir yapı bulunamamıştır.

**Hükümet Dairesinin Yanındaki Ev**

Leman Tomsu'nun (1950, s. 92) aktarımlarına göre iki sokak köşesinde yer alan iki katlı yapının bulunduğu alana sokak cephesindeki bahçe duvarı üzerinden

girilmektedir. Tomsu'nun çalışmayı yürüttüğü yıllarda Hükümet Dairesi olarak kullanılan yapı, 1925 yılında inşa edilmiştir. Hemen yakınında daha sonradan inşa edilen Adliye ve Maliye binaları ile o dönem için kentin önemli meydanlarından biri olan Sarayönü Meydanı'nı oluşturmuşlardır. Bu meydanın günümüzdeki kullanım adı ise Cumhuriyet Alanı olmuştur (Polat, 2011, s. 178-180). Bu bağlamda, Cumhuriyet Alanı ve çevresinde yapılan alan araştırmaları ve bu alan ile ilgili çeşitli yazılı kaynakların incelenmesi sonucunda, Tomsu'nun *Hükümet dairesinin yanındaki ev* olarak tanımladığı yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir. Yapı, 1940'lı yıllardaki kullanım adıyla Hacılar Sokak ile Mektep Sokak'ın kesiştiği noktada yer almıştır (Polat, 2011, s. 192). Burası, günümüzde 6. Kültür Sokak ile Eceler Sokak'ın kesiştiği alana denk gelmektedir ve bu yapının yerinde beş katlı betonarme bir yapı bulunmaktadır. Yapının ne zaman yıkıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, yapı ile ilgili BKVKBK Arşivi'nde bir dosya bulunmaması, yapı ile ilgili bir işlem yapılmadığını ve ilk tescilin yapıldığı 1974 yılından önce yıkılmış olabileceğini düşündürmektedir (Foto. 12-14).

<sup>6</sup> 25.03.1988 gün ve 351 no'lu karar.

<sup>7</sup> 11.3.1990 gün ve 995 nolu karar.

**Fotoğraf 12**

1939 Tarihli Hava Fotoğrafında Hükümet Dairesinin Yanındaki Evin Konumu (HGM Arşivi) / The Location of the House Next to the Government Office in the Aerial Photograph Dated 1939 (HGM Archive).

**Fotoğraf 13**

1940'ların Başında Hacılar ve Mektep Sokakların Kesiştiği Noktada Yer Alan Yapı (Çağdaş Mimarlık Arşivi Merkezi, 343 AA 60/11) / The Building Located at the Intersection of Hacılar and Mektep Streets in the Early 1940s (Contemporary Architecture Archive Center, 343 AA 60/11).

**Fotoğraf 14**

Hükümet Dairesi Yanındaki Ev (Tomsu, 1950, s. 94) ve Günümüzde Bu Alanda Bulunan Yapı (Arslan Çinko, Eylül 2023) / The House Next to the Government Office (Tomsu, 1950, p. 94) and the Building Located in This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).



### Nalbantoğlu Sokağı No.5

Leman Tomsu'nun (1950, s.95) aktarımlarına göre, *Nalbantoğlu Sokağı No.5*' deki yapı, köşe başında bulunmaktadır ve iki katlı yapının birinci katı her iki sokağa da çıkma yapmıştır. Günümüzde Nalbantoğlu Sokak hala mevcudiyetini korumaktadır ve Nalbantoğlu Cami'nin hemen güneyinde yer almaktadır. Bu cadde üzerinde hala tarihi kimliğini koruyan yapılar bulunsada Tomsu'nun çalıştığı yapı mevcut değildir. Yapı ile ilgili BKKVK Arşivi'nde bir dosya bulunmaması, yapı ile ilgili bir işlem yapılmadığını ve ilk tescilin yapıldığı 1974 yılından önce yıkılmış olabileceğini düşündürmektedir. Günümüzde *Nalbantoğlu Sokağı No.5*' de üç katlı betonarme bir yapı bulunmaktadır (Foto. 15-16).

### Akbıyık Caddesi No.25, No.23 ve No.14

Leman Tomsu, Akbıyık Caddesi üzerinde yer alan üç farklı yapıyı çalışmıştır. Tomsu, No.25 olarak ifade ettiği yapının iki katlı, No.23'deki yapının ise üç katlı olduğunu belirtmiştir (Tomsu, 1950, s.100,123). Bu iki yapının günümüzde de ismini koruyan Akbıyık Caddesinin kuzey aksında yer alan bitişik nizamlı iki yapı olduğu tahmin edilmektedir. Yapıların ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Bu aksta özgün geleneksel yapı bulunmamaktadır ve yerlerine betonarme çok katlı yapılar inşa edilmiştir (Foto. 17).

#### Fotoğraf 15

1939 Tarihli Hava Fotoğrafında *Nalbantoğlu Sokağı No.5*'deki Yapının Konumu (HGM Arşivi) / The Location of the Building at Nalbantoğlu Street No.5 in the Aerial Photograph Dated 1939 (HGM Archive).



#### Fotoğraf 16

*Nalbantoğlu Sokağı No.5*'deki Ev (Tomsu, 1950, s. 97) ve Günümüzde Bu Alanda Bulunan Yapı (Arslan Çinko, Eylül 2023) / The House at Nalbantoğlu Street No.5 (Tomsu, 1950, p. 97) and the Building in This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).



**Fotoğraf 17**

Akbıyık Caddesi No.25 ve 23'deki Yapılar (Tomsu, 1950, s. 99) ve Günümüzde Bu Alanda Bulunan Yapılar (Arslan Çinko, Eylül 2023) / *The Buildings at Akbıyık Street No.25 and 23 (Tomsu, 1950, p. 99) and the Buildings in This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).*



Leman Tomsu'nun Akbıyık Caddesi No.14 olarak tanımladığı iki katlı yapının yeri noktasal olarak tespit edilememiş olsa da No.25 ve No.23'deki yapıların karşı aksında yer almış olabileceği tahmin edilmektedir. Bu sokak üzerindeki birçok tarihi yapı yıkılıp yerlerine betonarme yapılar inşa edilmiştir. Nitekim Tomsu'nun No.14 olarak tanımladığı yapı ile ilgili Hüsrev Tayla da bir çalışma yapmış, yapının hızlı kentleşme nedeniyle yıkılan yapılardan biri olduğunu belirtmiştir. Bu yapıyı 17.yüzyıla tarihlendiren Tayla, yapının yerinde bir apartman olduğunu yazmıştır. 1975 tarihli bir fotoğrafta hala ayakta olduğu görülen yapının bu tarihten sonra yıkıldığını söylemek doğru olacaktır (Tayla, 2007, I. cilt, s. 203) (Foto. 18).

**Fotoğraf 18**

1940'larda Akbıyık Caddesi No.14'deki Yapı (Tomsu, 1950, s. 113) ve 1975 Yılındaki Görünümü (Tayla, 2007, I. Cilt, s.203) / *The Building at Akbıyık Street No.14 in the 1940s (Tomsu, 1950, p. 113) and Its View in 1975 (Tayla, 2007, Volume I, p. 203).*

**Ulucami Karşısındaki Merkez Otelin Avlusundaki Ev**

Leman Tomsu'nun *Ulucami karşısındaki merkez oteli avlusundaki ev* olarak tanımladığı yapı, diğer çalıştığı yapılardan farklı olarak tek katlı bir yapıdır. Yapının konumu ile ilgili olarak bir sokak adı veya kapı numarası bilgisi paylaşılmamıştır (Tomsu, 1950, s. 114). Ulucami karşısında ve merkez otelinin avlusunda olduğunu belirttiği bu yapının konumu tespit edilememiştir. Günümüzde Ulucami'nin kuzeyinde hanlar ve çarşılar bulunmakta olup, bir konutun varlığına dair bir iz bulunmamaktadır. Ulucami'nin güneyinde ise Atatürk Caddesi yer almaktadır. Bu cadde üzerinde 1970-80'li yıllarda çok sayıda betonarme yapı inşa edilmiştir (Çakıcı, 2015, s. 101). Tomsu'nun bahsettiği otelin ve avlusundaki yapının, Ulucami'nin güneyinde kalan bölgede yer aldığı ve yeni yapılaşmanın arttığı yıllarda yıkılmış olabileceği tahmin edilse de yeri ile ilgili kesin bir yargı belirtmek mümkün değildir.

**Abdal Mahallesi Ürün Caddesi No.13**

Leman Tomsu'nun (1950, s. 116) aktarımlarına göre, *Abdal Mahallesi Ürün Caddesi No.13*'deki iki katlı yapının girişi sokak üzerindendir ve bahçesi arka taraftadır. Paylaştığı çizimlerden yapının sokağın köşesinde yer aldığı tahmin edilmektedir. Abdal Mahallesi'nin günümüzde adı ve sınırları değişse de hala Ürün Caddesi adında bir aks yer almakta olup, günümüz Tuzpazarı Mahallesi sınırları içerisindedir. Ürün Caddesi üzerindeki yapıların büyük bir çoğunluğu betonarme olarak yenilenmiştir. Tomsu'nun anlatımları, paylaştığı görseller, çizimler ve kapı numarası dikkate alındığında, 13 numaralı yapının Ürün Caddesi ve İsmail Hakkı Caddesi'nin kesiştiği yerde olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde bu alanda iki katlı betonarme bir yapı bulunmaktadır (Foto. 19).

**Fotoğraf 19**

Abdal Mahallesi Ürün Caddesi No.13'deki Yapı (Tomsu, 1950, s. 117) ve Günümüzde Bu Alanda Bulunan Yapı (Arslan Çinko, Eylül 2023) / *The Building at Abdal Neighborhood Ürün Street No.13 (Tomsu, 1950, p. 117) and the Building in This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).*

**Reyhanpaşa Mahallesi No.19**

Leman Tomsu, bu yapının “çok gayri muntazam bir arsa içerisinde gayet güzel bir şekilde yerleştirildiğini” belirtmiştir. İki katlı olan yapının girişi sokak üzerinden yapılmaktadır ve bahçesi yapının arka tarafındadır (Tomsu, 1950, s.120). 1939 tarihli hava fotoğrafı ve Tomsu’nun çizimleri karşılaştırıldığında evin konumu saptanabilmektedir. Ne yazık ki günümüzde bu yapı mevcut değildir. Elde edilen verilere göre, Leman Tomsu’nun çalıştığı bu yapı, günümüzdeki adıyla Reyhan Mahallesi’ndeki Reyhan Caddesi üzerinde yer alan 19 numaralı yapının bulunduğu alanda yer almaktaydı. Yapının ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Günümüzde bu yapının yerinde, dört katlı betonarme bir yapı bulunmaktadır (Foto. 20-21).

**Muradiye Medresesi Karşısındaki Ev No.10**

Muradiye Medresesi’nin tam karşısında yer alan bu ev, iki katlıdır. Zemin kattaki iki kanatlı kapıdan girerek bahçeye ulaşılmaktadır. Birinci katın köşeye gelen bölümü çıkma şeklinde ve ahşap payandalarla desteklenmiştir (Tomsu, 1950, s.130). Bu yapı, günümüzde hala mevcuttur ve konut olarak kullanımına devam edilmektedir.

Leman Tomsu’nun bu yapı ile ilgili olarak yürüttüğü çalışmada, diğer yapılardan farklı olarak yapının özgün durumuna yönelik tespitler yaptığı anlaşılmaktadır. Yapı ile ilgili paylaştığı fotoğraf ve cephe çizimi karşılaştırıldığında, fotoğrafta görülmeyen tepeler pencerelerinin çizimde olduğu görülmektedir. Yapının geçirdiği değişimleri ifade eden Tomsu, bir bakıma yapının restitüsyonuna yönelik bir deneme çalışması yapmıştır (Foto. 22).

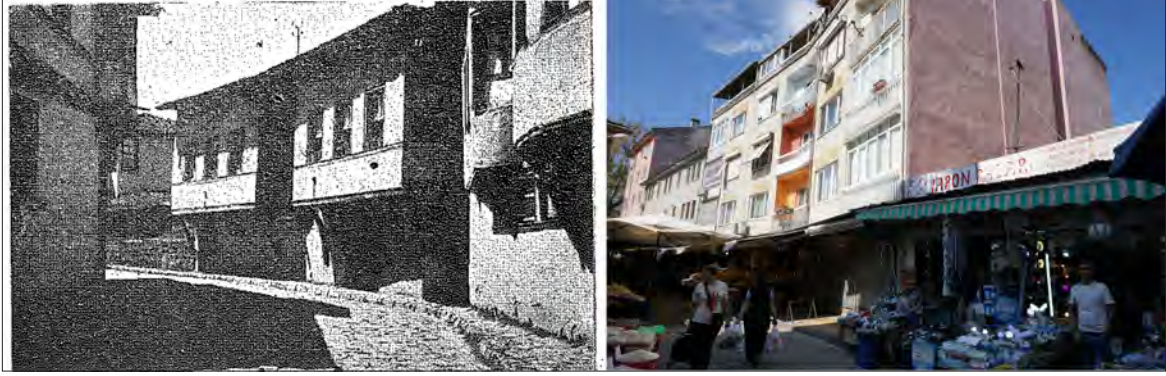
**Fotoğraf 20**

1939 Tarihli Hava Fotoğrafında Reyhanpaşa Mahallesi No.19’daki Yapının Konumu (HGM Arşivi) / *The Location of the Building in Reyhanpaşa Neighborhood No.19 in the Aerial Photograph Dated 1939 (HGM Archive).*

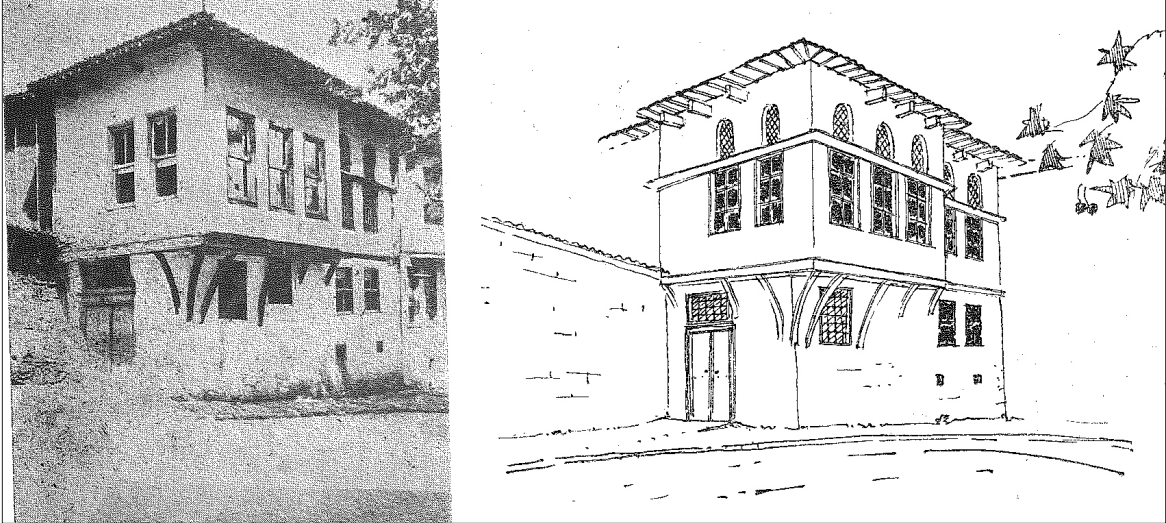


**Fotoğraf 21**

Reyhanpaşa Mahallesi No.19'daki Yapı (Tomsu, 1950, s. 124) ve Günümüzde Bu Alanda Bulunan Yapı (Arslan Çinko, Eylül 2023) / *The Building in Reyhanpaşa Neighborhood No.19 (Tomsu, 1950, p. 124) and the Building in This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).*

**Fotoğraf 22**

Leman Tomsu'nun Yapıya Dair Paylaştığı Fotoğraf ve Cephe Çizimi (Tomsu, 1950, s. 130,133) / *The Photograph and Facade Drawing Shared by Leman Tomsu about the Building (Tomsu, 1950, p. 130,133).*



Bu yapının eski eser olduğu yönünde erken tarihlerde alınan kararlar, yapının günümüze kadar ulaşmasında etkili olmuştur. Nitekim, 1961 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapının yıkılarak yeniden yapılması yönünde bir talepte bulunulmuştur. Ancak, GEEAYK tarafından alınan karar doğrultusunda yapının eski eser olduğu, bu nedenle yıkılmamasına ve tamir edilerek

kullanılabileceğine karar verilmiştir<sup>8</sup> (BKVKBK Arşivi). Yapının günümüze kadar ulaşmasındaki en etkili faktörlerden birisi de yapının sürekli kullanılmış olmasıdır. Yapı, mülk sahibi Fatma Karacaovalı ve ailesi tarafından hala konut olarak kullanılmaktadır (Aksoy, 2011, s. 71) (Foto. 23).

**Fotoğraf 23**

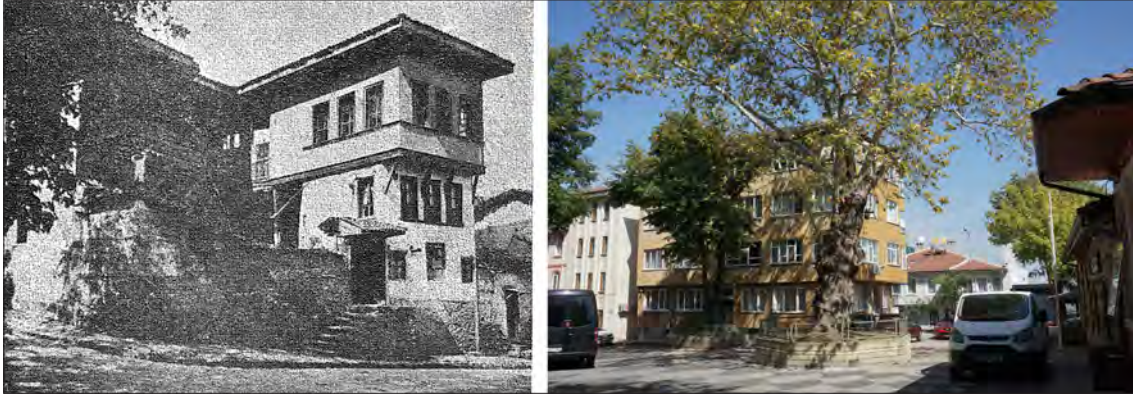
Muradiye Medresesi Karşısındaki Ev (t.y., BKVKBK Arşivi) ve Günümüzdeki Görünümü (Arslan Çinko, Eylül 2023) / *The House Opposite Muradiye Madrasah (n.d., BKVKBK Archive) and Its Current View (Arslan Çinko, September 2023).*



<sup>8</sup> GEEAYK, 24/X/1961 gün ve 1670 sayılı karar.

**Fotoğraf 24**

*Muradiye İmamına Ait Ev No.1-3'deki Yapı (Tomsu, 1950, s. 139) ve Günümüzde Bu Alanın Görünümü (Arslan Çinko, Eylül 2023) / The Building No.1-3 Belonging to the Muradiye Imam (Tomsu, 1950, p. 139), and the View of This Area Today (Arslan Çinko, September 2023).*

**Muradiye İmamına Ait Ev No.1-3**

Leman Tomsu'nun (1950, s. 135) ifade ettiği üzere *Muradiye imamına ait ev No.1-3'deki ev*, Muradiye Cami'sinin karşısındaki köşede yer almakta olup, üç tarafı sokakla çevrilmiştir. Tomsu'nun verdiği konum bilgisi ve paylaştığı görseller incelendiğinde, bu yapının günümüzde mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Mahalle esnafı ile yapılan sözlü görüşmeler ve Tomsu'nun paylaştığı görsellerde de görünen anıt ağaç referans olarak alındığında Muradiye Camii imamının evinin yeri hakkında tahmin yürütülebilmektedir. Yapının olası yerinde günümüzde çok katlı betonarme bir yapı bulunmaktadır (Foto. 24).

**Muradiye Caddesi Güvercin Yuvalı Ev**

*Muradiye Caddesi güvercin yuvalı ev* iki katlı olup, birinci katı çıkma şeklindedir ve bitişik nizamlı bir yapı grubunun içerisinde yer almıştır (Tomsu, 1950, s.141). Tomsu, yapının Muradiye Caddesi'nde olduğunu ifade etmiştir. Ancak, günümüzde Muradiye semtinde bu isimde bir cadde yoktur. Bunun yerine 2. Murat Caddesi ve devamında gelen Beşikçiler Caddesi ile uzun bir aks oluşmuştur. Bu aks üzerinde yapılan incelemelerde, çoğu yapının betonarme olarak yenilendiği görülmüştür. Ancak, Beşikçiler Camii'nin komşuluğunda yer alan bir yapının, Tomsu'nun paylaştığı görseller ile yapı kütle biçimlenişi ve boyutları bağlamında uyumluluk gösterdiği düşünülmektedir. Buna göre, günümüzde Beşikçiler Caddesi üzerinde yer alan 25 kapı numaralı yapının Tomsu'nun çalıştığı güvercin yuvalı ev olduğu tahmin edilmektedir. Yapıya estetik bir görünüm katan güvercin yuva, günümüze ulaşamamıştır (Foto. 25).

**Fotoğraf 25**

*Muradiye Caddesi Güvercin Yuvalı Ev (Tomsu, 1950, s. 143) ve Yapının Günümüzdeki Görünümü (Arslan Çinko, Eylül 2023) / Pigeon Nest House at Muradiye Street (Tomsu, 1950, p. 143) and the Current View of the Building (Arslan Çinko, September 2023).*



### Muradiye'de İkinci Murat Evi

Leman Tomsu'nun detaylı olarak çalıştığı ve günümüze ulaştığı tespit edilen önemli yapılardan birisi, İkinci Murat evi olarak tanımladığı yapıdır. Tomsu, "*Bursa'da halen eski şeklini muhafaza edebilen evlerin hemen ekserisi Muradiye muntakasındadır*" şeklinde ifade etmiştir. 600 senelik olduğunu belirttiği bu evin dış görünüş itibarıyla diğer yapılardan farklı olduğunu, üst katın korunduğunu ancak zemin ve ara katların tadilata uğradığını yazmıştır. Yapının iç mekan düzeni ve bezemelerinin de dikkat çekici olduğunu vurgulayan Tomsu, iç mekandan dolap, ocak, bezeme gibi öğeler ile ilgili çok sayıda detay fotoğrafı ve çizim paylaşmıştır (Tomsu, 1950, s. 143-153).

Sedad Hakkı Eldem'de bu yapı ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Yapıyı 17.yüzyıla tarihleyen Eldem, Muradiye Evi olarak yapıyı tanımlamıştır. Paylaştığı notlardan bu çalışmayı 1944 yılında yaptığı tahmin edilmektedir (Eldem, 1984, I. cilt, s. 101-109). Bu durumda, Leman Tomsu'nun Sedad Hakkı Eldem'den daha önce bu yapı ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yürüttüğünü söylemek yerinde olacaktır.

Yapı, 1946 yılında MEB tarafından kamulaştırılmış, 1958 yılında ilk teşhir düzenlemesi yapılarak, müze olarak ziyarete açılmıştır. 1973 yılında ikinci restorasyon

#### Fotoğraf 26

Onarım Öncesi ve 1946 Yılına Tarihlenen Onarım Sırasından Görünüm (Salt Araştırma Arşivi, TASUH3706) / View Before the Repair and During the Repair Dated to 1946 (Salt Research Archive, TASUH3706).



#### Fotoğraf 27

1960'larda Evin Görünümü (BKVKBK Arşivi) / View of the House in the 1960s (BKVKBK Archive).



#### Fotoğraf 28

Muradiye'de İkinci Murat Evi (Tomsu, 1950, s. 146) ve Günümüzdeki Görünümü (Arslan Çinko, Eylül, 2023) / Second Murat House in Muradiye (Tomsu, 1950, p. 146) and Its Current View (Arslan Çinko, September 2023).



ve teşhir düzenlemesi yapılmış, ancak 1992'de ziyarete kapatılmıştır. 2005'te yapılan üçüncü düzenlemeyle Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından yeniden ziyarete açılmıştır (Türkün Dostoglu, 2011, s. 307). Eylül 2023'de yapılan alan çalışması sırasında yapının kapalı olduğu, yapı da restorasyon çalışmalarının yürütüldüğü tespit edilmiştir (Foto. 26-28).

## SONUÇ

Leman Tomsu'nun akademik kariyerindeki ilk çalışmalarından biri olan ve ona doçentlik unvanını kazandıran "Bursa Evleri" çalışması, mimarlık tarihi ve koruma bağlamında önemli bir çalışmadır. Alan çalışmasına dayalı olan bu çalışma, 1940'ların başındaki Bursa ve kentin geleneksel konut dokusuna dair bilgileri günümüze taşımıştır. Genelden özele doğru ilerleyerek yürüttüğü bu çalışmada Türk evine ve Bursa'daki geleneksel konutlara dair tespitlerini aktardıktan sonra tek yapı düzeyinde incelemeler yapmıştır. Sadece bir yapının fiziksel özelliklerini değil yapıların kent içindeki konumu, sokak ile ilişkisi, bahçedeki yeri gibi daha üst ölçekli ve hatta kentsel düzeyde değerlendirmelere de yer vermiştir. Yapıların fotoğrafları ile birlikte çok sayıda çizim üretmiş ve paylaşmıştır. Aynı zamanda, yapı kullanıcılarının mekanları nasıl kullandıklarına ve kullanabileceklerine dair bilgiler vermiştir. Dolayısıyla Tomsu'nun çalıştığı her yapıyı gezdiğini, mekanları detaylı olarak inceleyebildiğini ve kullanıcılar ile görüşmeler yaptığını söylemek doğru olacaktır. Günümüzde dahi bir tarihi yapıyı gezip detaylı olarak bir inceleme yapmanın güçlükleri dikkate alındığında Leman Tomsu'nun 1940'lı yıllarda bir kadın olarak bu kapsamdaki bir çalışmayı yürütmüş olması büyük bir başarı olarak ele alınmalıdır.

Leman Tomsu'nun yapmış olduğu bu detaylı çalışma, günümüz için önemli bir arşiv kaynağı ve belgeleme çalışması olarak değerlendirilmelidir. Nitekim, yapıların konumları, genel fiziksel durumları, kat adedi, mekanların dizilimi, mekanların nasıl kullanıldığı gibi pek çok konuda bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra yapıların geçirdiği değişimlere dair bilgileri paylaşmıştır ve bazı yapılar için restitüsyona yönelik denemeler dahi yapmıştır. Böylece 1940'ların geleneksel Bursa evlerine dair bir bellek oluşturmıştır. Bu nedenle kendisinden sonra yapılan mimarlık tarihi veya geleneksel mimarlık mirasının korunmasına dair pek çok çalışmada temel kaynaklardan biri olmuştur.

Leman Tomsu'nun bu çalışmayı yaptığı dönem, milli mimarinin yeniden canlandırılması adına çalışmaların da yürütüldüğü bir dönemdir. II. Ulusal Mimarlık Akımı olarak da adlandırılan bu mimari pratik yaklaşımında yerel olana geri dönüş aranmış ve iklime uygunluk, geleneksel mimariyle ilişki, yerel malzeme ve işçiliğin kullanımına

ağırlık verilmiştir. Bunu yapabilmek için dönemin bazı mimarları geleneksel yapıların incelenmesi gerekliliğini vurgulamış ve bunun üzerine çalışmıştır. 1930'larda başlayan ve Sedat Hakkı Eldem'in öncülüğünü yaptığı Milli Mimarî Seminerleri tam olarak buna hizmet etmiştir. Nitekim, Leman Tomsu'nun geleneksel evlere yönelik bir çalışma yapması da dönemin mimari üslup yaklaşımının getirdiği bir durum olarak değerlendirilebilir. "Bursa evleri" çalışmasının, yerel mimarinin tespitinin yapılmasında ve yeni bir mimari dilin gelişmesinde önemli katkılar sunduğunu belirtmek gerekir.

Bu çalışmanın amaçları arasında Leman Tomsu'nun detaylı çalıştığı yapıların günümüze ulaşip ulaşmadığını ve geçirdiği değişimleri tespit etmek yer almıştır. Bu bağlamda yapılan alan çalışmaları ve değerlendirmeler sonucunda 19 yapıdan 4'ünün günümüze ulaştığı tespit edilmiştir. 1940'lardan günümüze kadar geçen 84 yıllık süreçte yapıların %80'den fazlası yitirilmiştir. Yapılan bu tespit, esasında ülkemizin ve Bursa'nın koruma tarihine dair de bilgiler sunmaktadır. 1973 yılında çıkartılan Eski Eserler Kanunu ile anıt kavramının genişletilmesi, sit kavramı, eski eserlerin tescili gündeme gelse de ne yazık ki Bursa'daki geleneksel konut dokusu için geç kalmıştır. Örneğin Tomsu'nun çalıştığı yapıların büyük bir kısmı 1973 öncesi yitirilmiş, yoğun yapılaşma baskısı altındaki kentte çoğunluğu birer betonarme apartmana dönüşmüştür. Yitirilen yapıların dışında, günümüze ulaşan dört yapıdan üçü Muradiye semtindedir. Buradaki yapıların korunmasında, yapıların önemli bir şahsa atfedilmesi veya uzun yıllar kullanımının sürdürülmesi etkili olmuştur. Nitekim Leman Tomsu, korunan geleneksel yapıların çoğunun Muradiye semtinde olduğunu belirtmiş, 1940'lardaki bu durum günümüze kadar sürdürülebilmiştir. Diğer yapı ise günümüzde Molla Fenari Mahallesi sınırları içerisinde olup oldukça eğimli bir arazide ve ulaşılması zor bir noktada yer almaktadır. Yapının bulunduğu konum ve uzun yıllar kullanılmış olması, yapının korunmasında etkili olmuş olmalıdır.

Leman Tomsu'nun yaptığı bu çalışmanın, öncü bir çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Kendisinden sonra yapılan pek çok çalışmaya örnek olmuştur. Bursa'daki geleneksel konut dokusuna dair yapılan ilk çalışma olduğu da söylenebilir. Yapılan kaynak araştırmalarında Sedat Hakkı Eldem'in de Bursa'daki bu yapılar ile ilgili tespitler yaptığı görülmüştür. Ancak, Eldem'in çizimler üzerinde paylaştığı tarihler ve metinlerinden çıkartılan sonuçlara göre Leman Tomsu'dan sonra Bursa'daki evleri çalışmış olduğu tahmin edilmektedir.

Leman Tomsu, Cumhuriyet'in yetiştirdiği ilk iki kadın mimardan birisidir. Kariyerini akademik alanda sürdürmeyi tercih eden Tomsu, yaptığı çalışmalarla mimarlık disiplininde önemli bir yere sahip olmuş, adından söz ettirmiştir.

Bursa özelinde yaptığı çalışmalar ise dikkate değerdir ve pek çok çalışmaya referans olmuştur. Anıtsal yapıların dikkat çektiği ve vurgulandığı bir dönemde yerel mimariye odaklanmış, seçtiği her bir yapı için detaylı çalışmalar yapmıştır. Bursa’da yürüttüğü çalışmalarda kent ölçeğinden başlayarak yapı ölçeğine ve hatta yapı elemanı detayına kadar çalışmış, çizimler üretmiştir. Öncü bir kadın mimar olan Leman Tomsu’nun yaptığı bu çalışma, mimarlık, mimarlık tarihi ve koruma alanı için önemli bir belge niteliğindedir. Günümüze aktardığı bilgilerin değerini bilerek bu çalışmanın önemini vurgulamak ve hatta korumak elzemdir.

**KAYNAKLAR**

- Aksoy, F. (2011). *17. ve 18. Yüzyıl Bursa Evleri Yapı Çözümlemesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Çağdaş Mimarlık Arşiv Merkezi (Le Centre d'archives d'architecture contemporaine), Henri Prost Fonu: 1938-1944, 343 AA 60/11. (<https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/>)
- Çakıcı, Ş. (2015). *An Assessment on Conservation Activities in Bursa, Focusing on Conservation Council Decisions 1955-2012* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Çelik, Z. (2023). Leman Cevat Tomsu "Bursa Evleri". M. Sabancıoğlu (Ed.), *Sahada: Cumhuriyetin Harcında Bilim ve Kadınlar* (s. 40-51) içinde. Bilim Akademisi Yayınları.
- Eldem, S. H. (1984). *Türk Evi Osmanlı Dönemi (I. cilt)*. Taç Vakfı Yayınları.
- Eldem, S. H. (1984). *Türk Evi Osmanlı Dönemi (II. cilt)*. Taç Vakfı Yayınları.
- Kaplanoğlu, R. ve A. Elbas (2008). *Bizim Mahalle Bursa Muradiye Semti*. Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Polat, S. (2011). *Kamusal Dış Mekanlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek için Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Salt Araştırma Arşivi, *Bursa'da Osmanlı Evi Müzesi*, 23.12.1946, TASUH3706. (<https://archives.saltresearch.org/>)
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (BKVKBK) Arşivi.
- T.C. Millî Savunma Bakanlığı, Harita Genel Müdürlüğü (HGM) Arşivi.
- Tayla, H. (2007). *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları (I. Cilt)*. Taç Vakfı Yayınları.
- Tomsu, L. (1950). *Bursa Evleri*. İstanbul Matbaacılık.
- Türkün Dostoğlu N. (Ed.) (2011). *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıt Eserler*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Türkün Dostoğlu, N. ve Ö. Erdoğan Erkarıslan (2013). *Leman Cevat Tomsu: Türk Mimarlığında Bir Öncü 1913-1988*. TMMOB Mimarlar Odası Yayınları.



# 6360 SAYILI BÜYÜKŞEHİR KANUNU'NUN KÖYE VE KÖYLÜYE ETKİSİ: KONYA / HADİM / GEREZ MAHALLESİ ÖRNEĞİ

## THE IMPACT OF LAW NO. 6360 ON VILLAGES AND VILLAGERS: THE CASE OF KONYA / HADİM / GEREZ NEIGHBORHOOD

### Makale Bilgisi | Article Info

|                                     |                               |
|-------------------------------------|-------------------------------|
| Başvuru: 13 Ekim 2024               | Received: October 13, 2024    |
| Hakem Değerlendirmesi: 22 Ekim 2024 | Peer Review: October 22, 2024 |
| Kabul: 27 Kasım 2024                | Accepted: November 27, 2024   |

DOI : 10.22520/tubaked.1565686

**Hakan YAPICI\***

### ÖZET

Bu çalışma, 6360 sayılı yasa doğrultusunda köylülerin yerel yönetimlerin merkezileşme eğilimleri karşısında nasıl etkilendiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Yerel yönetimlere dair son büyük değişikliğin köyleri ve köylüleri nasıl etkilediği sosyolojik olarak ele alınmaktadır. Köy ve şehirlerdeki aile yapısı, ekonomik yapı, siyasal yapı, eğitim, suç, çevre, sağlık, ulaşım gibi birçok konu küreselleşme, modernleşme ve kentleşme süreçlerinden olduğu gibi yerel yönetim anlayışlarından da etkilenmektedir. Dolayısıyla bu süreçlerin bu konular üzerindeki etkisi yerel yönetimleri (hem etkileyen hem etkilenen olarak) de ilgilendirmektedir. Türkiye’de yerel yönetimlerle ilgili değerlendirmeler, 1920’de TBMM’nin kurulmasıyla başlatılabilir. Günümüze kadar belirli yıllarda gerek yasal olarak gerekse dönemin şartlarına bağlı olarak yerel yönetimlerle ilgili değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu değişikliklerle birlikte modernleşme, küreselleşme ve kentleşme gibi süreçlerin çerçevesinde merkezden yönetim anlayışının ya da yerinden yönetim anlayışının köy ve köylüyü nasıl etkilediği bu çalışmanın etrafında şekillendiği sorudur. Bu minvalde nitel araştırma yöntemi kapsamında köylülerle yüz yüze yapılan mülakatlardan elde edilen veriler kullanılmıştır. Bu verilerden hareketle 6360 sayılı kanunun Konya / Hadim / Gerez Mahallesi’ndeki; fiziki yatırımlara ve sosyal hayata etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Kanun sonrası Gerez Mahallesi’nde fiziki yatırımların artışı gözlemlenmiş ancak sosyal hayatın çeşitli açılardan zorlaştığı belirlenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Köy(lü), Mahalle, Belediye, 6360 Sayılı Kanun, Yerel Yönetim

\* Dr., Konya Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Yayınlar Şube Müdürlüğü, Konya / Türkiye  
e-posta: hakanyapici10@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5703-2394



**ABSTRACT**

This study aims to analyze how villagers are affected by the centralization tendencies of local governments in line with Law No. 6360. How the last major change in local governments affects villages and villagers is sociologically addressed. Many issues such as family structure, economic structure, political structure, education, crime, environment, health, and transportation in villages and cities are affected by globalization, modernization, and urbanization processes as well as local government approaches. Therefore, the impact of these processes on these issues also concerns local governments (both as affecting and affected). Evaluations regarding local governments in Türkiye can be started with the establishment of the Turkish Grand National Assembly in 1920. Until today, changes have occurred regarding local governments in certain years, both legally and depending on the conditions of the period. With these changes, how the centralized or decentralized management approach affects the village and villager within the framework of processes such as modernization, globalization, and urbanization is the question that this study is shaped around. In this context, data obtained from face-to-face interviews with villagers within the scope of the qualitative research method were used. Based on these data, the effect of Law No. 6360 on physical investments and social life in Konya / Hadim / Gerez Neighborhood was tried to be revealed. After the law, an increase in physical investments was observed in Gerez Neighborhood, but it was determined that social life became difficult in various aspects.

**Keywords:** Village(rs), Neighborhood, Municipality, Law No. 6360, Local Government

## GİRİŞ

Kasım 2012’de kabul edilen ve Nisan 2014’te yürürlüğe giren 6360 sayılı Büyükşehir Kanunu, merkezden yönetim anlayışına denk düşmektedir (Ceyhan ve Tekkanat, 2018). Bu kanunla birlikte yerel yönetimler, belediyeler ve özellikle büyükşehirler; bir taraftan modernleşme ile karşılıklı ilişki içerisinde olan kentleşme olgusuyla muhatap iken bir taraftan da köyleri ve kasabaları mahalle konumuna getirerek kendisine bağlamıştır. 2014’ten itibaren ülkemizde belediyeler, merkezden yönetim anlayışıyla çalışmalarına devam etmektedir (Aydın ve Firidin, 2023). Ülkemiz, söz konusu kanunun mahalleye dönüştürdüğü köylerde etkisini gösterebilecek şekilde 10’uncu yıla girmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, ilgili kanunun söz konusu etkisine sosyolojik açıdan bakma gereğinden hareketle yapılmıştır.

6360 sayılı yasanın kırsal alanlar üzerindeki etkileri araştırılarak tez ve makaleler ortaya konmaktadır. Genellikle kamu yönetimi, şehir ve bölge planlama bölümlerinde meselenin mali, hukuksal, yönetsel yönleri (Görgün ve Yörür, 2017) ele alınmaktadır. Bu araştırmalarla birlikte kırsal alanların planlama ve yönetimine dair öneriler sunulmaktadır. Literatürde İzmir, Bursa, Hatay, Van, Denizli, Kahramanmaraş gibi pek çok şehrin örneğinde yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Aydın ili örneğinde yapılan bir çalışmada köylerin mahalleye dönüştürülmesinin kamu hizmetlerinin sunumuna olan etkileri incelenmiştir. Kanunun çıkarılma gerekçeleri ile uygulamada karşılaşılan durumlar kıyaslanarak, ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri sunulmuştur. Ayrıca, bu çalışmada köylerin tüzel kişiliklerinin kaldırılmasının yerellik, etkin hizmet sunumu ve yerel yönetim yapısına etkileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Kanunun Aydın’daki eski köylerde yerleşme hedefinin aksine merkeziyetçiliği artırdığı ortaya çıkmıştır. İlçe belediyelerinin sorumluluk sahası genişlemiş ve bu durum hizmet sunumunda aksamalara neden olmuştur. Köyler mahalleye dönüşünce hizmet etkinliği azalmış ve köylüler aidiyet sorunu bile yaşamaya başlamıştır. Bu sonuçlar, ilçe belediyeleriyle daha iyi bir koordinasyon sağlanması, köylerin özgün ihtiyaçlarına yönelik politikaların geliştirilmesi ve yerel demokrasi anlayışını destekleyecek düzenlemelere ihtiyaç olduğunu göstermiştir (Telçe ve Genç, 2019). Bu makalede ise Konya’nın (Gerez) bir köyü değerlendirmeye alınarak mülakat tekniğiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Köy-mahalle dönüşümü ve köylü-mahalleli dönüşümü sosyolojik olarak ele alınmıştır.

Günümüzde birbirleriyle ilişkili olarak küreselleşme, modernleşme ve kentleşme gibi olgular şehirlerde ve köylerde istenen ya da istenmeyen etkilerde bulunmaktadır. Modern öncesi dönemde insanların dili, gelenekleri, giyim-kuşam ve davranışları, tüketim

alışkanlıkları ve mutfak kültürleri mahalli ve yerel niteliktedir. Ancak insanların hayatı kavrayışında birtakım kırılmalar oluşturan modernleşme süreciyle birlikte hem kimlik bunalımı yaşanmaya başlamış hem de yönetim açısından mahallilik, yerellik ve özgünlük kavramları aşınmaya uğramıştır. Çünkü modernleşme, devlet kavramını daha önce görülmedik derecede büyütüp etkili hale getirmiş ve ferdiyet alanına, mahalliliğe ve yerelliğe hareket alanı bırakmamıştır. Bu durumda kaçınılmaz olarak tek tipleştirme fikrini ön plana çıkarmıştır (Alkan, 2007, s. 24-25). Yani modernleşme, yerel yönetimler konusunda yerinden yönetimin karşısında merkezden yönetimi canlandırmıştır. O yüzden bu çalışmadaki -yerel yönetim anlayışları açısından köyler ve köylüler üzerine yapılan- değerlendirmeler modernleşme, küreselleşme ve kentleşme gibi süreçlerden izler taşımaktadır.

Günümüzde şehirli ya da köylü fark etmeksizin insanlar küçük hizmetlerle yetinmemekte, bütün eksik ve ihtiyaçlarının belediyeler tarafından giderilmesini beklemektedirler (Akyürek, 2007, s. 5). Bu açıdan özellikle fiziki belediyeçilik çerçevesinde söz konusu belediye kanunu merkezden yönetim anlayışıyla insanların bu beklentisine cevap vermeye daha yatkın görünmektedir. Ancak sosyal ve kültürel belediyeçilik söz konusu olduğunda merkezden yönetim anlayışı birtakım sorunlara sebep olmaktadır. Bugüne kadar sosyal ve kültürel politikalar hep merkezi hükümet tarafından geliştirilmiş, desteklenmiş ve uygulanmıştır. Merkezden topluma telkin edilen bu politikalar tek sesli, tek merkezli ve dışı kapalı bir görünüm arz etmektedir. Oysa kültürün yaşamaya, değişmeye ve gelişmeye açık olabilmesi için yerel kaynaklar ve sivil inisiyatif tarafından sahiplenilmesine ihtiyaç vardır (İsen, 2007, s. 15). 2002-2007 döneminin Kültür ve Turizm Bakanlığı müsteşarı Mustafa İsen (2007, s. 18) bu sorunu şu şekilde dillendirmiştir: “Bugüne kadar aşırı derecede merkezileşen kamu yönetimi gittikçe gereksiz ayrıntılara ve kırtasiyeciliğe bürünmüştür. Koordinasyon ve denetim zayıflamış, kaynak israfı artmış, hizmet kalitesi düşmüş ve halkın talep ve beklentilerine yeterince cevap oluşturulamamıştır.” Buradan hareketle çalışma boyunca belediyeçilik, iki sacayağıyla (fiziki, sosyal) değerlendirilmektedir.

İki ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde belediyeçilik, hem tarihsel açıdan ele alınmakta hem de merkezden yönetim ve yerinden yönetim anlayışları açısından kıyaslanmaktadır. Ayrıca ülkemizde yerel yönetimler alanında son büyük değişiklik olarak uygulanan 6360 sayılı kanun üzerine literatürdeki tartışmalara yer verilmektedir. Çalışmanın saha kısmını oluşturan ikinci bölümde ise araştırmanın yürütüldüğü

Konya / Hadim / Gerez Mahallesi (köylüyü diğer köylülerden farklı kılan, geçmişten beri değişerek devam eden, kendine özgü, sanatı, inançları, örf ve adetleri, anlayış ve davranışları, kimliğini oluşturan yaşayış ve düşünüş tarzları açılarından) tanıtılmaktadır. Bu çerçevede sosyolojik açıdan mekân olarak Gerez Mahallesi ve kimlik olarak Gerezlilik yorumlanmaktadır. Son olarak köylüyle yapılan mülakatlardan elde edilen verilerden hareketle söz konusu kanunun Konya / Hadim / Gerez Mahallesi'ndeki; fiziki yatırımlara (yol, çevre, bina, ulaşım) ve sosyal hayata (aile, eğitim, göç, kültür, siyasal davranış) etkisi ortaya konmaya çalışılmaktadır.

## KAVRAMSAL ÇERÇEVE

### Belediye ve Mahalle

Türkiye yönetim birimleri açısından il, ilçe, belde, mahalle ve köy idare bölümlerinden oluşmaktadır. Bunlardan il, ilçe ve beldeler belediye birimiyle mahalle ve köyler muhtarlık birimiyle yönetilmektedir. İlçe, belde, mahalle ve köy yönetimleri bağlı bulundukları ilin büyükşehir olup olmama durumuna göre değişiklik göstermektedir. Büyükşehir olmayan illerdeki belde belediyeleri ve köy muhtarlıkları büyükşehir olan illerde mahalle muhtarlığı olarak karşılık bulmaktadır. Halka en yakın yönetim birimleri muhtarlıklar ve (özellikle ilçe ve belde) belediyelerdir. Hem belediyeler hem de muhtarlıklar insanların yerel gereksinimlerini karşılayan, kendisinin üzerindeki devlet yönetiminin denetimine tabi olsa da yerel konularda kendi adına karar verebilme yetkisine sahip tüzel kişilikli birimlerdir. Belediye günümüzde, bir yerleşim yerinde yaşayan insanların seçimiyle oluşturulan ve o yerleşim yerinde yaşayanların ortak yerel ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olan yönetim birimi (Bozkurt ve Ergun, 2008, s. 31) olarak anlaşılmaktadır. Günümüzde belediyelerin yerine getirdikleri bu işlev, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren vakıflar, loncalar ve mahalleler (Ulusoy ve Akdemir, 2004, s. 149) tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı'da belediye, 1299-1839 (kuruluş ile Tanzimat arası) ve 1839-1923 (Tanzimat ile Cumhuriyet arası) olmak üzere iki döneme ayrılabilir. Tanzimat'a kadar Osmanlı'nın pek çok alanda olduğu gibi yerel yönetim alanında da geleneksel Tanzimat'tan sonra pek çok alanda olduğu gibi yerel yönetim alanında da Batıcı ve yenilikçi olduğu söylenebilir. Nitekim Tanzimat döneminde Batı ülkeleri (özellikle Fransa) ile kurulan temasın bir neticesi olarak bugünkü anlamıyla (şehremaneti adında) ilk belediye girişimi (1854-İstanbul Şehremaneti) ortaya çıkmıştır (Karabulak, 2013). O dönemde çok sayıda yabancı uyruklu insanın yaşadığı İstanbul, ilk belediye örnekliği olmuştur.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte birçok alanda hızlı dönüşümler yaşayan Türkiye, belediye alanlarında da yeni adımlar atmıştır. 1924'te 417 sayılı kanunla 1930'da 1580 sayılı kanunla 1954'te 6349 sayılı kanunla ve 1961-

1982 anayasalarıyla yerel yönetimlerle ilgili yenilikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Belediyeler bütün tarihi serüveninde her dönemin yapısıyla paralellik gösterir şekilde ulaşım, iletişim, alt yapı, sağlık, eğitim, kültür gibi alanlarda etkinlik kazanmıştır. Dolayısıyla toplumun yaşadığı sorunlara karşı duyarsız kalamayan belediyeler modernleşme, kentleşme, yoksulluk, göç gibi süreçlere de muhatap olmuştur.

Yönetim açısından mahalle kavramına bakılacak olursa; Osmanlı'da yerel yönetim olarak hizmet veren yapılardan biri de mahalledir. Mahalle bir cami ya da bir kilise etrafında şekillenmektedir. Mahallede yaşayanların birlikteliği ortak bir dine ve kültüre dayanmaktadır. Her mahalle kendi hizmet ve imkânlarına sahiptir. Bu hizmet ve imkânlar vakıflarla ve bağışlarla devam etmektedir. Osmanlı'da 1800'lü yıllara kadar mahallelerin yöneticileri kadılar tarafından tayin ve kontrol edilen imamlardır (Ortaylı, 1994, s. 32). Ancak 1829 yılında ilk defa İstanbul'da, ardından 1833 yılında Kastamonu'da muhtarlık sistemi kurularak mahallelerin (Eryılmaz, 1997, s. 38) ve köylerin yönetimi imamlardan alınmış ve muhtarlara verilmeye başlanmıştır. Cumhuriyet ile birlikte yukarıda bahsedilen kanunlarla ve yasalarla yapılagelen değişiklikler köyleri ve mahalleleri de etkilemiştir. Ülkemizde belediye alanlarında yapılan, köyleri ve mahalleleri de etkileyen son büyük değişiklik 6360 sayılı kanunla olmuştur. Bu kanunla birlikte büyükşehir belediyeleri artırılmış ve büyükşehir belediye sınırlarındaki beldeler ve köyler mahallere dönüştürülerek yönetim birimleri muhtarlık olarak belirlenmiştir.

6360 sayılı kanunla birlikte mahallere dönüştürülen köylerde büyükşehir ve ilçe belediyelerinin yönetimin geleneksel, kültürel ve mimari özelliklerine uygun tip mimari projeleri yapması ya da yaptırması düşünülmüştür. Yörelere kültürel yapılarının korunması, iç ve dış turizmden pay almaları merkezden yönetim anlayışıyla sağlanacaktır. Mahallelere dönüştürülen köylerdeki her türlü ulaşım ve taşımacılık hizmetleri de merkeze yani büyükşehir belediyelerine bağlanmıştır. Yani kanuna göre, büyükşehir il sınırlarının içerisindeki kırsal alanlar dâhil bütün yerleşim yerlerinde büyükşehir belediyeleri faaliyette bulunacaktır. Kanunda hedeflenen (yörelere geleneksel özelliklerine uygun hizmetler gibi) şeyler yerinden yönetim anlayışına karşılık gelirken hizmetlerin tek bir merkeze bağlanması merkezden yönetim anlayışını anımsatmaktadır. Bu noktada hizmetlerin uygulanmasında öngörülen (büyükşehir belediyesi-ilçe belediyesi-mahalle muhtarlığı arasındaki) görev paylaşımı önem kazanmaktadır. Bu görev paylaşımı; büyükşehir belediyesinin merkezîliği ve muhtarlığın yerelliği açısından merkezden yönetim anlayışının ve yerinden yönetim anlayışının bir sentezi gibi yorumlanabilir.

Bütün ülkeler izledikleri yönetim tarzına göre merkezden yönetime ya da yerinden yönetime ağırlık vermektedir. Sadece merkezden yönetime ya da sadece yerinden yönetime dayanan bir yönetim bulunmamaktadır. Yerinden yönetim anlayışının olumlu ve olumsuz tarafları mevcuttur. Ancak dünya üzerinde pek çok ülke yerelleşmeye ve yerinden yönetim anlayışına eğilim göstermektedir. Ülkemizde ise 6360 sayılı büyükşehir kanunuyla birlikte; bazı köy ve belde belediyelerinin kaldırılarak mahalle muhtarlığına dönüştürülmesi, bu belde ve köyleri bağlı bulundukları büyükşehir belediyelerine mahalle olarak tabi kıldığı için merkezden yönetim anlayışına denk düşmektedir. Yani yerinden yönetim organı olan belediyelerin kaldırılması yerinden yönetim anlayışından uzaklaşma olarak yorumlanabilir. Yerinden yönetim anlayışında olduğu gibi merkezden yönetim anlayışında da olumlu ve olumsuz taraflar mevcuttur. Dünya üzerinde pek çok ülke merkezden yönetim tarzından kaynaklanan sakıncaları ortadan kaldırmaya ve bu sistemin yumuşatmaya çalışmaktadır. Ülkemizde, (yukarıda da bahsedildiği gibi) 6360 sayılı büyükşehir kanunuyla birlikte; bazı köy ve belde belediyeleri kaldırılarak mahalle muhtarlığına dönüştürülmüş, bu belde ve köyler bağlı bulundukları büyükşehir belediyelerine mahalle olarak tabi kılınmıştır (Yanık, 2010, s. 32-34). Bu noktada mahalle muhtarlıkları, merkezden yönetim anlayışına yerellik katması gereken aracı organlar olarak görülebilir.

Kamu yönetiminin merkezden yönetim ve yerinden yönetim ayrımına dair sosyolojik yorumlara kentleşme olgusu, kır sosyolojisi ve mekân sosyolojisi aracılığıyla, bu yönetim anlayışlarının vatandaşa tesirlerine kimlik stratejileriyle ulaşılabilir. Sosyolojide bir bölgenin taşra, kır ya da köy olarak adlandırılması o bölgenin merkeze uzaklığıyla ilgilidir. Kentleşme kuramlarının merkez-çevre ilişkisi içerisinde kent-kır ilişkisi olarak beliren sosyolojik mesele 6360 sayılı kanunun etkilerini de içerebilecek niteliktedir.

### 6360 Sayılı Kanun

Kamu yönetiminde yerinden yönetim anlayışına uygun olan organlar mahalli idarelerdir. İnsanların gündelik hayatını doğrudan etkileyen hizmetler mahalli idareler tarafından sunulmaktadır. Dolayısıyla vatandaşa en yakın yönetim birimleri, insanların yönetime katılımına fırsat sunan mahalli idarelerdir. Ancak belli bir coğrafyadaki çok sayıda mahalli idare ile ilgili planlama ve koordinasyon sağlamanın zorluğu (literatürde) büyükşehir belediyelerinin gerekliliğine işaret etmektedir. Büyükşehirlerin temel niteliklerinden birisi, sınırları içinde birden çok yerleşim merkezi ve yönetim birimi bulundurmasıdır. Büyükşehir sınırları içinde yer alan yerel yönetimler küçük ölçekli planlar yapabilseler de bu planların geniş bir çerçeve içinde bütüncül olarak tüm büyükşehir bölgesini kapsayan makro politikaları belirleyen bir çerçeve içinde ele alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır (Koç, 2018, s. 122).

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü'nün, 08.10.2012 tarihli ve 4099 sayılı kanun tasarısı teklifi yazısında; 6360 sayılı kanunla dünya üzerinde ön plana çıkan yerel yönetim anlayışına uygunluğun amaçlandığı açıklanmaktadır. Hizmet kalitesinin genişlemesi, vatandaş memnuniyetinin artması, vatandaşın kamu yönetimine daha fazla katılım sağlaması, kamu yönetiminin etkinliğinin ve verimliliğinin artması, vatandaşların artan hizmet beklentilerinin karşılanması amaçlanmaktadır. Bu noktada söz konusu kanunun gerekçelerinden biri, sanayileşme, ulaşım ve çevre gibi artan makro sorunların mikro ölçekli mahalli idareler tarafından çözülmesinin mümkün görünmemesidir. Kanunla birlikte büyükşehir alanlarında hizmetlerde etkinlik, koordinasyon ve kalite yükselecek, daha az kaynak ile daha çok ve daha kaliteli hizmet sunulması mümkün hale gelebilecektir. Bu yöndeki gerekçeler çerçevesinde 6360 sayılı kanunla birlikte nüfusu 750.000 ve üzeri olan illerin il belediyeleri büyükşehir belediyelerine dönüştürülerek ülkenin toplam büyükşehir sayısı 30 olmuştur. Bu 30 ilde il özel idarelerinin tüzel kişiliği kaldırılmış, yeni ilçeler kurulmuş, köy yönetimleri mahalle yapılmış, yönetim payları düzenlenmiş ve yatırım izleme başkanlıkları kurulmuştur. Ayrıca bu 30 ilde büyükşehir belediyeleri ile ilçe belediyelerinin görev ve yetki paylaşımları yeniden düzenlenmiştir (Aksu, 2012, s. 3).

6360 sayılı kanunla birlikte ülkemiz nüfusunun büyük bir kısmı belediye sınırlarında, çok az kısmı ise köylerde yaşar hale gelmiştir. Son durumda büyükşehir belediyesi sayısı 30, büyükşehir ilçe belediyesi sayısı 519, il belediye sayısı 51, ilçe belediye sayısı 403, belde belediye sayısı 386, toplam belediye sayısı 1389, il özel idarelerinin sayısı 51, köy sayısı 18.285'tir (İçişleri Bakanlığı, 2024). 6360 sayılı kanunla 16 binden fazla köy muhtarlığı mahalle muhtarlığına dönüştürülmüştür. Diğer bir ifade ile köylerin yarısına yakını tüzel kişiliği kaldırılarak mahalleye dönüştürülmüştür.

Mahalleliye dönüştürülen köylünün yeni muhatabı ilçe belediyeleri ve büyükşehir belediyesidir. Köylünün pek çok konudaki geleneksel değerleri ve çözüm üreten yapılar bu yeni durumda geçersiz olmaktadır. Çünkü muhtarın yetkilerinin kısıtlanmasıyla köy halkının muhtarla ve ihtiyar heyetiyle arasındaki ilişki yön değiştirmektedir. Dolayısıyla köyün mahalle ve köylünün mahalleli olması teoride ve pratikte faydadan çok karmaşa ve sorun doğurmaktadır. Yani 6360 sayılı kanun ile hizmet sunumu bakımından daha etkili ve verimli bir yönetsel yapının inşa edileceği, bu yapının demokratik hayata katılımı sağlayacağı belirtilmektedir. Ancak; kanun ile hizmet alanının genişletilmesi, il ve ilçe merkezlerine uzak yerleşim yerlerinin tüzel kişiliklerinin kaldırılması kanuna ilişkin eleştirilerin

odağı durumundadır (Koç, 2018, s. 123). 6360 sayılı kanunla mahalleye dönüştürülen köylerdeki kararların burada oturan insanlar tarafından değil, daha uzakta bulunan belediye meclisleri tarafından alınması hizmette yerellik ilkesine aykırı görünmektedir.

## YÖNTEM

6360 sayılı kanunun köye ve köylülere etkisinin sosyolojik kapsamda araştırıldığı bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Nitel yöntemlerde amaç, bireylerin yaşamını ve sosyal dünyalarını anlamaktır. Bu yüzden nitel araştırmalarda katılımcıların görüşlerine, öznel anlamlarına, bağlamlarına ve eylemlerine yoğunlaşmak (Fossey ve ark., 2016, s. 723-730) gerekmektedir. Bu çerçevede bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenoloji kullanılmıştır.

### Araştırma Grubu

Katılımcıların deneyimleri, onlardan elde edilen veriler aracılığıyla fenomenolojik desende incelenmektedir. Genellikle az bilgi bulunan alanlarda çalışma yapmak için kullanılan (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s. 66) fenomenolojik araştırmalarda katılımcıların deneyimlerini tematik olarak belirleyerek ve betimleyerek anlamaya çalışmak (Creswell ve ark., 2007, s. 241) esastır. Dolayısıyla 6360 sayılı kanunun Gerezli köylüler tarafından nasıl anlamlandırıldığı hem köy mekânına hem de köylü kimliğine etkisi çerçevesinde yorumlanmaktadır.

Bu araştırma Konya ilinin Hâdim ilçesine bağlı Gerez köyünde/mahallesinde yaşayan insanlar üzerine yapılmıştır. Köylerini mahalleye dönüştüren kanuna dair deneyimlerini yansıtabilecek olan katılımcılarla mülakatlar yapılmıştır. Bu açıdan katılımcılar amaçlı bir şekilde kartopu örnekleme tekniğiyle belirlenmiştir. Fenomenoloji desenli araştırmalarda uzun süren görüşmeler için katılımcı sayısının 10 kişiden fazla olması tercih edilmemektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s. 67). Buradan hareketle Gerez’de yaşayan 9 katılımcı ile görüşmeler yürütülmüştür. Katılımcıların 3’ü kadın 6’sı erkektir. Farklı yaşlarda ve farklı işler yapmaktadırlar. Katılımcıların isimleri kodlama usulüyle gizlenmiştir. Katılımcıların listesi şu şekildedir:

1. B. U.: 40 yaşında. Erkek. Güvenlik Görevlisi
2. B. O.: 55 yaşında. Erkek. Eski Belediye Başkanı
3. C. C.: 69 yaşında. Kadın. Köy Kadını
4. İ. Ü.: 29 yaşında. Erkek. Kepçe Operatörü
5. N. D.: 48 yaşında. Erkek. Çiftçi
6. Ş. Z.: 47 yaşında. Erkek. Çoban
7. Z. Z.: 25 yaşında. Kadın. Köy Kadını
8. N. S.: 59 yaşında. Erkek. Marangoz
9. U. Z.: 59 yaşında. Kadın. Köy Kadını

### Veri Toplama Araçları

Katılımcılarla mülakatlar, yarı yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanarak yapılmıştır. Verilerin bu formla toplanması, araştırmacının araştırma konusuna bağlı kalarak önceden hazırladığı soruları ve mülakat esnasında akla gelen ek soruları sormasına olanak tanımıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formundaki açık uçlu sorular şu şekildedir:

1. Köyünüz eskiden nasıl yönetiliyordu şimdi nasıl yönetiliyor anlatır mısınız?
2. Köyünüzde fiziksel (evler, yollar, binalar, eğitim, sağlık, ulaşım, çevre vb.) olarak ne gibi değişimler yaşandı?
3. Köyünüzde sosyal açıdan (selamlaşmalar, sohbetler, düğünler, cenazeler, yardımlaşmalar, aile, eğitim, sosyal hizmet, gençlik spor, kültür vb.) ne/neler değişti?
4. Eskiden şehre gidiyor muydunuz? Köyle şehir arasındaki fark nasıldı?
5. Şimdi şehre gidiyor musunuz? Köyle şehir arasındaki fark şimdi nasıl?
6. Köy nüfusu azalıyor mu artıyor mu? İnsanlar niye köyden şehre göçüyor sizce?
7. Belki de bu kanunla birlikte köyde şartlar düzeldi diye şehirden köye gelenler vardır. Var mı öyle?
8. Kendinizi köylü mü hissediyorsunuz şehirdi mi?

Mülakatlardan önce katılımcılara çalışmayla ilgili bilgiler sunulmuş, kimliklerinin gizleneceği belirtilmiş, görüşmenin kaydı için müsaade istenmiştir. Her bir katılımcıyla planlı ve randevulu bir şekilde görüşülmüştür. Görüşme yeri ve zamanı, katılımcının kendisini rahat ifade edebilmesi kriteriyle seçilmiştir. Mülakatlar 45-70 dakika arasında sürmüştür. Bir katılımcıdan yeterli veri toplandığı düşünüldüğünde mülakat sonlandırılmıştır.

### Verilerin Toplanması ve Analizi

Mülakat esnasında araştırmacının telefonu ses kaydı alınmıştır. İsimleri kodlanarak kimlikleri gizlenen katılımcıların ses kayıtları yazılı metne dönüştürülmüştür. Bu metin tematik analize tabi tutulmuştur. Çünkü tematik analizde araştırmacı, verilerde elde edilen bireysel/kolektif algılara odaklanmakta ve bu algıları tematik olarak anlamlandırmaktadır (Braun ve Clarke, 2012, s. 57). Böylece çalışmanın mülakat verilerinde ortaya çıkan anlam kalıpları, sistematik olarak tanımlanıp kategorize edilmiş ve anlamlandırılmıştır.

## BULGULAR

### Konya / Hadim / Gerez<sup>1</sup>

2012 yılında kabul edilip 2014 yılında yürürlüğe giren 6360 sayılı kanunla birlikte mahalleye dönüştürülen köylerden biri de Konya'nın Hadim ilçesine bağlı Gerez mahallesidir. Konya'da Cumhuriyet döneminden önce 1830 yılında belediye kurulmuştur. 60 yılı aşkın Cumhuriyet deneyiminden sonra 1987 yılında Konya Belediyesi 3399 sayılı yasa gereğince büyükşehir statüsüne kavuşmuştur. Son büyük değişiklik olan 6360 sayılı kanun ile diğer 29 ilde olduğu gibi Konya'da da büyükşehir belediyesinin sınırları il mülki sınırları olmuştur. Konya Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı 31 ilçe belediyesi vardır. Bu ilçe belediyelerinden biri de Hadim'dir. Hadim ilçesine bağlı 32 adet mahalle bulunmaktadır. Bunlardan kimileri öteden beri ilçe merkezindeki (Aşağı Hadim, Yukarı Hadim, Hocalar gibi) mahalleler, kimileri ise daha önce belde ya da köy iken 6360 sayılı kanun ile dönüştürülen (Eğiste, Bolat, Gezlevi, Göynükışla gibi) mahallelerdir (URL 1, 2024). Bu mahallelerden biri de Gerez'dir.

Gerez, Hadim ilçesine 31 km, Konya il merkezine ise 118 km uzaklıkta bulunmaktadır. Güncel verilere göre mahalle nüfusu 419 kişidir. Bölgenin geçmişine ilişkin yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, halk arasında Gerez'e ilk yerleşenlerin Antalya veya Mersin çevresinden geldiği yönünde genel bir inanış mevcuttur. Bu anlatıya göre, ismini, halkın yoğun şekilde yetiştiriciliğini yaptığı "kiraz"dan aldığı düşünülmektedir. Gerez'in kuruluş tarihi kesin olarak bilinmese de, Hadim bölgesine ilişkin tahminlerden hareketle, yerleşimin Selçukluların Anadolu'ya yerleştiği 11. yüzyılda şekillenmiş olabileceği öngörülmektedir. Bununla birlikte, mahallede bulunan caminin ilk kez 1487 yılında inşa edilmiş olması, Gerez'in en azından 15. yüzyılda bir yerleşim yeri olarak varlık gösterdiğini desteklemektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında nahiye statüsünde olan Gerez, daha sonra köy statüsüne indirilmiş ve 1960'lı yıllarda "Yalınçevre" olarak adlandırılmıştır. Tarihi boyunca nahiye, köy ve belde statülerine sahip olan Gerez, 6360 sayılı kanun ile birlikte yeniden Gerez ismini almış ve Hadim ilçesine bağlı bir mahalle haline getirilmiştir (Yapıcı, 2024, s. 74-75).

Köy-kent ilişkisi, ülkemizin toplumsal ve ekonomik yapısını biçimlendiren ve sosyo-ekonomik politikalar sonucunda 1950'lerden sonra hızlanmaya başlayan (Erkan, 2002) kentleşme olgusuyla günümüzde daha karmaşık bir hale gelmiştir. Hem köy kendisini kentten

bağımsız olarak tanımlayamayarak ikilem yaşamaktadır. Hem de kent işgücü olarak, kültürel olarak köyden beslenerek paradoks yaşamaktadır. Bu yüzden köy-kent ilişkisinin anlaşılması ve tanımlanması güçleşmiştir. Bu zor ve karmaşık ilişkiyi Köksal Alver (2013b) şu şekilde ortaya koymuştur:

Taşra genelde dışarıda ve kenarda aranır. Taşra uzaklardadır; orada bir yerdedir. Mekânsal/coğrafi bir konuma işaret eder. Peki kimin dışında ve kenarında? Elbette merkezin. Merkez ise aldığımız ölçüte göre değişmektedir, buna göre taşra da değişmektedir. Türkiye ölçeğinde İstanbul dışı taşradır bütünüyle. Ama İstanbul'u ölçek aldığımızda bu kentin bitmeyen bir taşra denizi olduğu görülür. Kenarları, çeperleri, varoşları, gettoları, çöküntü mahalleleri hatta en merkezinde yer alan kimi alanları dahi taşra olabilmektedir. Bu bakımdan taşra her ne kadar merkezin dışında ve ötesinde araniyorsa da merkezin kalbinde yurtlanma ihtimali vardır. Bir kenar olarak taşra her yerde olabilir; merkezin içinde de, yakınında da. Uzakta olmayan taşralar dahi bulunmaktadır.

Bu pasaja göre Konya ölçek olarak alındığında Gerez Konya'nın uzağında bulunan bir taşradır. Gerez'in Konya'yı şaşkınlıkla izleyen, merak eden, taklit eden ve Konya'ya öykünen yönleri vardır. Merkeze, Konya'ya yani iktidara bakmaktadır Gerez. Merkeze yaranmaya, ona benzemeye çalışmaktadır ve ondan bir şeyler ummaktadır adeta. İlgi, alaka, yardım ve yatırım beklemektedir. Gerez'in bu bekleyişi merkezden geleni gözünde büyütmesine sebep olmaktadır. Merkezden geleni ikram ve izzetle, cömertlikle ağırlamaktadır. Merkezden gelenin gönlünü hoş ederek doyumsuz yerel lezzetler sunmaktadır.

Köy-kent ayrımında dikkatleri çeken en temel özelliklerden biri nüfus farklılıklarıdır. 1950'den sonra ülkemizde hızlı kentleşme ve uygulanan sosyo-ekonomik politikalarla köy ile kent arasındaki nüfus farkı daha da açılarak devam etmiştir. Osmanlı döneminde, ekonomik refahın eşit dağılmasıyla bölgeler arasında dengesizliğin ortadan kalkması sağlanıyordu. Bu köyden kente göçü önleyen de bir faktördü. Köyden kente göçün çok düşük bir düzeyde olmasının bir başka nedeni ise kendilerine işlenecek toprak verilmiş olan köylüler devleti vergi gelirinden yoksun bırakmamak için köyü terk edip başka bir yere göç edemezlerdi. Köyden ayrılmalari durumunda çift bozan vergisi ödemek zorunda kalıyorlardı. Ayrıca devletin göç eden köylüyü köyüne getirmek hakkı da vardı. Kent ile köy arasındaki ayrımın temelinde sadece nüfus farklılığı değil işlevsel farklar da vardır.

<sup>1</sup> Bu bölümde Gerez ile ilgili bilgilendirme yapılırken yazarın "Tüketim Kültürünün Kırsalda Görünümü: Dağ ve Ova Köyleri Üzerine Bir Karşılaştırma" adlı doktora tezinden yararlanılmıştır.

Yani kenti kent yapan şeylerden biri de üretim yapısının tarım dışı alanlarda gerçekleşmesi, üretime sanayinin egemen olmasıdır (Erkan, 2002). İşte ülkenin bu genel seyrinden Gerez de nasibini alarak zaman ilerledikçe nüfusunu şehre göndermektedir. Köy, belediye ya da mahalle olması nüfusun azalmasını etkilemiyor. Hadim bölgesi gerek şehre uzaklığı gerekse arazi koşulları sebebiyle gelişmediği için insanlar en çok iş imkânı yüzünden şehre göç ediyorlar. Şehre göçmeyip köyde kalan Gerezliler de imkanlar ölçüsünde şehirli gibi yaşamaya çalışıyor. Eskiden şehre göçüp emekli olanlar kalıcı olmasa da günlük ya da mevsimlik olarak Gerez'e geliyorlar.

Katılımcıların söylediklerinden anlaşıldığı üzere Gerez değişmiş ve değişmektedir. Bir katılımcıya göre Gerezlinin ilerleyen zamanlarda Gerez'e dönme ihtimali bile bu değişimi engelleyemeyecektir. Yani değişim bir şekilde devam edecektir. Geçici de olsa şehirden Gerez'e bahçe ekmeye gidenlerin olması köyün ve köylünün (dışlanmasına ve ötekileştirilmesine rağmen) bir şekilde hayatımızda yeri olduğunu göstermektedir. Köyün son yıllarda sadece yemek ve sağlıklı beslenme konularında ekolojik beslenme, GDO'lu gıdalar, köy diyeti gibi tartışmalarla gündeme gelebildiğini düşünen Ertan Özensel'e (2013) göre, şehirdekiler köyde üretilenleri yiyor ya da yemek istiyor. Yani köy son yıllarda genellikle beslenme üzerinden prim yapıyor. Köy kentin karşısında çoğunlukla ihmal edilen ve unutulmuş bir yer olmasına rağmen köyü her zaman bir şekilde görüyor, duyuyor, okuyor ve yaşıyoruz. Köy söylemi hayatımızda hep oluyor aslında. Sanatın birçok alanında romantik bir duygu olarak ele alınıyor. Modernitenin bunaltıcı havasından özlem dolu bir kaçış olarak değerlendiriliyor. Sınımlanmış bir yaşam alanı olarak görülüyor. Ama sadece öyle görülüyor, söylemde kalıyor ya da kısa süreliğine kafa dinlemeye gidiliyor köye. Köy artık uzaklardadır, nostaljidir, geride kalmıştır. Sadece tuvalerde vardır artık. Ya da kentte kirlendiğini hisseden birinin mısralarında 'beni köyümün yağmurlarında yıkasınlar' ifadesine sığdırılır.

Yani modern yaklaşımlarla incelenen kentleşme kuramları kırır, köyü nostaljik bir ilginin ötesine geçirememektedir. Sosyal bilimlere köye değil kente odaklanmış durumdadır. Araştırmalar kentin sorunlarına yönelik yapılmakta, medya kent ile ilgilenmekte, siyaset kent merkezli yapılmaktadır. Yatırımlar kentlerde yoğunlaşmaktadır. Köyler ulaşım şartları iyileştirilerek (Özensel, 2013) merkeze bağımlı hale getirilmektedir.

Eskiden insanlar köyden şehre daha az gidiyormuş. Bu kadar ulaşım imkânı yokmuş. Ama zaten eskiden insanların şehre gitmeye ihtiyacı yokmuş ki. Şimdi şehre muhtaç bıraktılar bizi. (İ. Ü. Erkek. 29)

Gizli bir zorundalıkmiş gibi görünen insanların şehirleşmesi durumu Gerezlinin modernleşmek istediğini hatta modernleştiğini göstermektedir. Bu modernleşme ya da şehirleşme meyli ya da isteği kenttekinin aynısı ya da benzeridir aslında. Köylü ile şehirlinin gündelik hayatı, tüketim alışkanlıkları, sevinçleri, hüznüleri, beklentileri ve şikâyetleri birbirine oldukça yakın durumdadır.

Şu anda İstanbul neyse Gerez köyü de o. Hatta Rusya neyse Gerez de aynı. Orda da evlenmiyorlar, orda da içki içiyorlar, orda da faiz var bizim devlet de faiz öneriyor. Niye böyle diyorum. Şu anda köyde ekin eken adamın sayısı 2 ya da 3. Diyelim ki, 300 hane var. 300 haneden 2 hane ekin ekıyor. Buraya köy denir mi? Kimsenin ahırında hayvan kalmadı. Çoğunun ahırında inek yok, eşek yok. Bu köyün insanları yoğurdu, sütü, yumurtayı, peyniri satın alıyorsa buraya köy denmez. Sene kaçtı hatırlamıyorum küçükbaş hayvancılığı yasakladılar. Ondan beri köy diye bir şey kalmadı, köylülüğü bitirdiler. Diyorlar ki köyde şartlar niye düzelmüyor. Hazır giyime, hazır gıdaya alıştırdılar da ondan. Ekin, tavuk, inek, davar, sığır yok. Çocuklarımız Gerezli gibi değil İstanbullu gibi. Çocuklarımız da karılarımız da akıllı telefon televizyon sayesinde her yerdeki her şeyi biliyor. Saygı sevgi bitti, eskiden vardı. Mesela ben çocuklarıma her ay ayakkabı alıyorum. Şehirdekiler bile almıyordur bu kadar. (B. U. Erkek. 40)

Küresel kapitalizm, taşıyıcı tüketim ağına dâhil edecek her türlü iletişim ve ulaşım müdahalesiyle dönüştürmeyi başardı. Bu dönüşümün Gerez'de mekânsal ve fiziksel açıdan şehir profilinden oldukça uzak olduğunu söylememiz gerekse de zamansal ve kimliksel açıdan şehirli profiline yaklaştığını kabul etmeliyiz. Çünkü kentin paradigmasına göre gelenekçi bir tipoloji çizen köy, zamanla gelenekselliğini metruk bir anlayışa dönüştürüyor (Çelik, 2013). Yerel yönetim açısından ise idari pozisyonun (köy-belediye-mahalle gibi) bölgeye etkisine geçmeden önce bölgenin mekânsal ve kimliğe dayalı özelliklerini ortaya koymak gerekmektedir.

### Mekân Olarak Gerez

Köy, mekânsal olarak eğri büğrü tozlu yollarla, daracık sokakların her iki yanında sıralanmış yıkık, dökük, eski ve harabe evlerle, sararmış ekinlerle, bahçelerle, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarla, kırıksık yüzlü yaşlı insanlarla, bakımsız, uzamış saçlı ve eskimiş elbiseli çocuklarla, resmedilir (Çelik, 2013, s. 29). Mekân insan tarafından kurulur ve insan tarafından biçimlendirilir. Bir yer insan eli değdikten sonra mekân olur. Bu yerin köy olması, kasaba olması, mahalle olması insan dokunuşlarıdır. Ancak bu yerin köy, kasaba ve mahalle olarak da koruduğu mekânsal özellikleri vardır.

Gerez, iki dağın yamaçlarına konumlanmış ve bir köprüyle birbirine bağlanan iki yakadan oluşan bir yerleşim yeridir. Bölgede yaklaşık 150 hane bulunmaktadır ve bu yapılar arasında farklı büyüklüklerde, eski-yeni, çatılı veya çatısız binalar yer almaktadır. Özellikle eski yapılar, genellikle taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Bu evlerin altında, geçmişte köylülerin yaygın olarak gerçekleştirdiği küçükbaş hayvancılık faaliyetlerine hizmet eden ahırlar bulunmaktadır. Ancak günümüzde Gerez’de küçükbaş hayvan besleyen birkaç hane kalmıştır. Benzer şekilde, at, eşek ve katır gibi binek hayvanlara sahip olan hanelerin sayısı da oldukça azalmıştır. Bu durum, motorlu taşıt kullanımının artışıyla doğrudan ilişkilidir. Buna rağmen, birçok hanede hâlâ bir veya iki büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Gerez’deki ekonomik faaliyetlerin temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Son yıllarda ise Napolyon türü kiraz üretimi, ithalat ve ihracatla birlikte bölgenin ekonomik yatırımlarında öncelikli hale gelmiştir. Gerez’in bereketli toprakları ve yayla özellikleri, kirazın hasat dönemini mevsimin sonlarına taşıyarak bölgeye olan ilgiyi artırmaktadır. Kiraz yetiştiriciliğinin yanı sıra üzüm, elma ve çilek gibi diğer meyve türleri de bölgede üretilmektedir (Yapıcı, 2024, s. 75-76).

Kiraz yetiştirmeye başlamadan önce yazları Bursa’ya çalışmaya gider, oradan kazandıklarımız ile bütün kışı geçirirdik. Ama şimdi kendi toprağımızı işliyoruz ve alın terimiz ile kazandığımız paramızla hem geçimimizi sağlıyoruz hem de meyveciliği daha teknolojik yapmak için gerekli sermayeyi buluyoruz. (N. D. Erkek. 48)

Gerez’de, geçmişte su taşıyan ancak günümüzde kurumuş olan bir dere yatağı bulunmaktadır. Yerleşimin iki yakasında birer cami yer almakta olup, bunlardan biri mescit olarak kullanılmakta, Cuma namazları içinse tüm köy halkı, merkez yaka olarak adlandırılabilir bölgedeki daha büyük camide bir araya gelmektedir. Köylülerin temel ihtiyaçlarını karşılayan üç bakkal da merkez yakada konumlanmıştır. Ayrıca, bu bakkallardan birinin işletmesi dahil olmak üzere, köyde toplam üç kahvehane bulunmaktadır. Gerez’in giriş ve çıkış noktalarında, Kurban ve Ramazan bayramlarının arife günlerinde köylülerin topluca ziyaret ettiği iki mezarlık bulunmaktadır. Düğünler hala geleneksel unsurlar, özellikle at kullanımı, korunarak yapılabilmektedir. Bunun yanı sıra, nişan, kına ve asker eğlencesi gibi etkinlikler için bir düğün salonu mevcuttur. Sağlık hizmetleri açısından, haftalık ziyaretlerle bir doktor tarafından kullanılan bir sağlık ocağı bulunmaktadır; ancak bu yapı çoğunlukla atıl durumdadır. Köyde ayrıca, çeşitli amaçlarla kullanılan eski belediye binası dikkat çekmektedir. Bu bina; öğretmen evi, köy deposu, kiraz toplama merkezi, kahvehane ve umumi tuvalet gibi farklı işlevler üstlenmektedir. Gerez, eğitim alanında da dikkat çeken bir gelişim sergilemiştir. Köyde, köylülerin ortak

çabalarıyla inşa edilmiş geleneksel bir okul binasında yıllarca eğitim verilmiştir. 1975 yılında dört derslikli bir ilkokul inşa edilmiş, 2013 yılında bu okul sekiz derslikli hale getirilerek büyütülmüştür. Günümüzde, köydeki öğrenciler lise öğrenimlerini genellikle Hadim ilçesi veya Konya şehir merkezindeki okullarda sürdürmektedir. Her iki yakasında köylünün ortak kullanımına sunulan çeşmeler (oluklar) bulunmaktadır. Bazıları sürekli su akışıyla oluk şeklinde bırakılmışken, diğerleri vana eklenerek modern çeşmelere dönüştürülmüştür. Çeşmelerin önünde, köydeki hayvanların su ihtiyacını karşılamaya yönelik su birikintisi hazneleri (yalaklar) da yer almaktadır. Gerez, çevresinde Eğiste, Bolat, Fakılar, Dedemli ve Gezlevi (Korualan) gibi köylere komşudur. Yerel halk; ulaşım, kuaför hizmetleri, balık restoranları, petrol alışverişi, hayvan ticareti, yayla komşuluğu, eğitim, düğün ve şenlik gibi çeşitli vesilelerle bu köylerle ilişkilerini sürdürmektedir (Yapıcı, 2024, s. 78). Bu temaslar zaman zaman olumlu, zaman zaman olumsuz sonuçlar doğurmuş olsa da, Gerez halkının kapalı toplum yapısının değişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde, bu köyler arası etkileşim, geçmişe oranla daha yoğun bir hale gelmiştir ve Gerez’in sosyokültürel yapısının dönüşümüne katkı sağlamaktadır.

### Kimlik Olarak Gerezli

Toplumsal plandaki bütün değişimlerin yakın tanığı olarak mahalle bir gelenek ortaya koymakta ve o geleneğe yaslanmaktadır. Yani mahalle bir taraftan değiştirken bir taraftan da kendisidir. Mahallenin somut ve soyut sınırları vardır. Mahalleyi diğer mahallelerden ayıran dağlar, yollar somut sınırları oluştururken yine mahalleyi diğer mahallelerden ayıran kültürel ve toplumsal özellikler soyut sınırlardır (Alver, 2013a, s. 13-21). Gerez’i tanımlayan ve orada yaşayanlara aidiyet duygusu kazandıran bir dizi özellik bulunmaktadır. Bu nitelikler, Gerez’in varlığını şekillendiren, sürekliliğini sağlayan ve toplumsal yapısını ayakta tutan temel değerler, öz nitelikler ve ilkelerden oluşmaktadır.

Gerez, bağlı olduğu Hadim ilçe merkezi ve çevresindeki köyler gibi, gösteriştan uzak, sade ve huzurlu bir yerleşim alanıdır. Bölgenin coğrafi koşulları, ulaşımın güçlüğü ve çevre köylerle olan sınırlı etkileşim, Gerez’in toplumsal yapısını şekillendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Gerez’e bir mekân olarak baktığımızda, mekânların kısıtlayan, sıkıştıran ve sığlaştıracı (Alver, 2013a, s. 27) özelliklerini düşündüğümüzde ve bu duruma Gerez’in zorlu coğrafi koşullarını eklediğimizde Gerez’deki toplumsal yapıyı daha iyi anlayabiliriz. Gerez, geçmişte olduğu gibi günümüzde de dışarıdan göç almadığı için kapalı toplumsal yapısını korumaktadır. Bu durum, halkın gelenek, görenek, örf ve adetlere sıkı sıkıya bağlı bir yaşam sürmesini sağlamıştır. Bununla birlikte, şehirlerle kurulan ilişkilerin ve komşu köylerle artan etkileşimlerin,

Gerez'in toplumsal kapalılığında kısmi bir değişim yarattığı gözlemlenmektedir. “Taşra başka dünyalara bütünüyle kapalı değildir; kaskatı bir kapanmışlığı yoktur, katı bir bağnazlığı da. Taşra kendini yaşar; her kendini yaşayan gibi bu süreçte başkalarından kimi şeyler elbette alır, ama bu bütünüyle onun kendiliğini yitirdiği anlamına gelmez” (Alver, 2013b, s. 11).

Hadim bölgesinde kiraz yetiştiriciliği yalnızca Gerez ile sınırlı olmasa da, bu ürünle anılmasında isminin de etkisi olduğu düşünülmektedir. Geçmişte Gerez'in şeker pancarı üretimiyle tanındığı belirtilmektedir. Civar köylerde ve Konya'da Gerez'i bilen yaşlı kuşaklar için bu yerleşim, pancar üretimiyle özdeşleşmiş bir anlama sahiptir. Farklı dönemlerde elde ettiği itibarlar arasında Gerez'in, bölgeden birçok hocanın yetişmesi, halkının çalışkanlığı ve futbol konusundaki yetkinliği gibi algılar da bulunmaktadır. Gerez'in sosyo-kültürel yapısı incelendiğinde, geleneksel değerlerin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Örneğin, şofbenle su ısıtan cenaze yıkama araçlarının mevcut olmasına rağmen, cenazeler hâlâ kazanda ısıtılan suyla yıkanarak defnedilmektedir. Düğünler ise, modern şehir düğünlerine benzer unsurlar taşısa da, dört gün boyunca devam etmekte ve köylülerin atları kullanılarak geleneksel bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Bölgedeki festival kültürünün başlangıcında Gerez'in önemli bir rol oynadığı bilinmektedir; ancak bu etkinlikler günümüzde devam etmemektedir. Ayrıca, civar köylerde toplu yemek organizasyonlarında pirinç pilavı yaygınlaşmışken, Gerez'de hâlâ kazanlarda pişirilen haşlamalı bulgur pilavı geleneği sürdürülmektedir. Kurban Bayramı'nda düzenlenen geleneksel yemek organizasyonu, komşu köylerden katılımcılarla geniş bir toplumsal birlikteliğe sahne olmaktadır. Bu etkinlik, köylülerin kestikleri kurbanlardan ayrılan etlerin bir araya getirilmesiyle düzenlenmekte ve Gerezlilerin bir arada bulunmasını sağlamaktadır. Kadın, erkek, genç ve yaşlı herkesin katılımıyla gerçekleşen bu yemek, tam anlamıyla bir birlik ve beraberlik simgesi olarak değerlendirilmektedir (Yapıcı, 2024, s. 79). Gerez halkı, gündelik yaşamında doğaya ve çevreye olan duyarlılığıyla dikkat çekmektedir. Genç kuşaklarda bazı değişimler gözlemlense de, Gerez halkı hâlâ güne erken saatlerde başlayan bir yaşam tarzını sürdürmektedir.

### Belediye Olarak Gerez

Cumhuriyet'in ilk yıllarında nahiye statüsüne sahip olduğu ifade edilen Gerez, daha sonra köy statüsüne düşürülmüş ve 1960'lı yıllarda Yalınçevre adıyla anılmıştır. 1999 yılında ise belde belediyesi statüsü kazanarak Yalınçevre Belediyesi adıyla tüzel kişilik elde etmiştir. Bu statü, 2014 yılına kadar, yani 15 yıl boyunca, sürmüştür. Siyasi açıdan incelendiğinde, belediyenin 1999-2009 yılları arasında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), 2009-2014 yılları arasında ise Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) yönetiminde olduğu

görülmektedir. Belediye olmadan önce Gerez, köy muhtarı tarafından yönetilmekteydi. Muhtar, köy içindeki işlerin yapılması için “angarya” olarak adlandırılan bir uygulama ile köylüler arasında günlük ya da haftalık iş listeleri hazırlamaktaydı. Bu işlerin maliyeti ise genellikle köylülerden toplanan paralarla karşılanıyordu. Belediye statüsüne geçişle birlikte, muhtarın yetkilerinin büyük kısmı belediye başkanına devredilmiş ve angarya işler “hizmet” olarak nitelendirilerek maliyetleri devlet tarafından üstlenilmiştir. Artık köye yapılacak işler ihale usulüyle müteahhitler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Belediye statüsüne geçişle birlikte Gerez'de en belirgin değişiklik ulaşım alanında yaşanmıştır. Belediye olmadan önce köylüler, sabah erken saatlerde 4 kilometre uzaklıktaki İğdeli mevkiine yürüyerek ulaşır ve buradan komşu köylerin otobüs güzergâhını kullanarak şehir merkezine giderlerdi. Belediye statüsü kazanıldıktan sonra ise Gerez'e bir otobüs tahsis edilmiş, böylece köylüler doğrudan köy içerisinden otobüse binerek şehre ulaşma imkanına kavuşmuştur. Bu değişiklik, köyün zorlu coğrafi koşulları ve ulaşım imkânlarının sınırlılığı düşünüldüğünde, köylüler tarafından oldukça önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Fiziki altyapı açısından da önemli değişimler yaşanmıştır. Belediye döneminde köye iki yeni bina yapılmıştır: biri düğün salonu ve sağlık ocağı olarak kullanılırken, diğeri belediye binası olarak inşa edilmiş ve köyün ortak malzemelerinin depolandığı bir alan olarak hizmet vermiştir. Eğitim alanında ise 1975 yılında inşa edilen tek katlı okul yıkılmış ve 2013 yılında yerine iki katlı bir okul yapılmıştır. Ayrıca, köy içerisinden geçen dere yatağı belediye döneminde ıslah edilmiş ve sürekli akan sular borulara alınarak vana sistemine geçilmiştir. Sağlık hizmetlerinde yaşanan bir diğer gelişme ise köyün bir ambulansa kavuşmasıdır. Ancak bu ambulans, belediye kaynaklarından ziyade Fransa'da yaşayan bir Gerezli tarafından temin edilmiştir. Köylüler, bu ambulansın Fransa hükümeti tarafından hibe edildiğini düşünmektedir. Ne var ki, ambulansın köylüye faydasının sınırlı olduğu, hatta odun taşımak gibi başka amaçlarla kullanıldığı da ifade edilmiştir. Belediye statüsüne geçiş, su ve elektrik kullanımıyla ilgili bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Belediye öncesinde köylüler, elektrik faturalarını 6 aylık periyotlarla öderken, su kullanımı güz ve kış aylarında ücretsiz, bahar ve yaz aylarında ise ücretliydi. Belediye olduktan sonra ise su kullanımı her dönem ücretli hale gelmiş ve köylüler düzenli olarak hem elektrik hem de su faturalarını ödemeye başlamıştır. Belediye statüsü, köyün sosyal yapısını da etkilemiştir. Bu süreçte, köylülerin iş ve aile hayatlarında, akrabalık ve komşuluk ilişkilerinde belirgin değişimler yaşanmıştır. Belediye statüsüyle birlikte Gerez, sosyal, ekonomik ve idari yapısında önemli dönüşümler geçirmiştir. Sosyal hayatın özellikle iletişim boyutundaki bu değişiklik, şu ifadelerle anlaşılabilir.

Köyde eskiden bir sevgi ve birlik-beraberlik vardı. Belediye olduk, ya zaman böyle gerektirdiği için ya da belediye yüzünden sevgi saygı ortamı bozuldu. İmece usulü olsun sevgi-saygı olsun her şey bitti. Belediye olmadan önce, arkadaşlık, akrabalık, iletişim birliği vardı. Belediye olunca biraz siyaset yüzünden biraz da para yüzünden bu birlik koptu. Baba oğula, kardeş kardeşe küstü. Şimdi küslükler belediye dönemindeki kadar değil ama yine de tam olarak düzelmedi işte. Belediye olduktan sonra bazıları maaş almaya başladı cepleri para gördü. İşlerini parayla yaptırma sevdasına akrabalığa, eşliğe ve dostluğa önem vermez oldular. Önce köylünün işleri imece usulüyle yapılır, para bile konuşulmazdı. İmece usulünde para teklif etmek bile suçtu. Ama şimdi köylü işini yaptırmak için parasıyla bile yardımcı bulamıyor. (Ş. Z. Erkek. 47)

Bir yerleşim yerinin küçük ölçekli olması, bu yerleşime yönelik yatırımların niteliği ve yoğunluğunda belirleyici bir faktör olmaktadır. Bu bağlamda, Gerez, belediye statüsü kazandıktan sonra daha fazla siyasi etkilenmeye açık bir yapıya dönüşmüştür. Aynı zamanda, ülke ve şehir genelinde uygulanan politikaların etkilerini daha belirgin şekilde hissetmeye başlamıştır. Örneğin, sosyal devlet anlayışı kapsamında dul kadınlara, hastalara ve yoksullara yönelik maddi yardımlar, Gerez’de sosyal ve ekonomik düzeyde bazı sorunlara yol açmıştır. Bu yardımların, evlenme oranlarının azalmasına neden olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca, tarım ve hayvancılıkla geçim sağlayan ve çalışkanlıkla özdeşleşmiş köylü kimliğinin, bu tür politikaların etkisiyle zedelendiği düşünülmektedir. Köylüler, bu değişimlerin belediye statüsüne geçişle başladığını ifade etmektedir.

Belediye statüsü, köylülerin para kazanma biçimlerinde de değişikliklere neden olmuştur. Gerez’de köylüler, belediye işçiliği ve memurluğu gibi maaşlı işler ile tanışmıştır. Bu durum, yalnızca Gerez’e özgü olmayıp, neredeyse tüm köylerde gözlemlenen nüfus azalmasının bir boyutunu açıklamaktadır. Belediyeye ya da İŞKUR’a bağlı olarak istihdam edilen köylüler, maaş alarak yaşam standartlarını bir ölçüde yükseltmiş; bu durum, diğer köylüleri de maaşlı işlere yönlendirmiştir. Sonuç olarak, köyde kalsalar bile şehir yaşamına adapte olmaya çalışmışlardır.

Sosyal hayata dair bu olumsuzlukların yanında, belediye döneminde gerçekleştirilen olumlu hizmet ve faaliyetler de dikkat çekmektedir. Örneğin, Gerez’de her yıl düzenlenmesi planlanan ancak siyasi anlaşmazlıklar ve mali yetersizlikler nedeniyle düzenli gerçekleştirilemeyen Yalınçevre Kiraz Festivalleri, 15 yıllık belediye dönemi boyunca yaklaşık 10 kez düzenlenmiştir. Bu festivallerin, belediye olmadan önce, 1974 yılında köy statüsündeyken başladığı bilinmektedir. Festival ve şenlik kültürü açısından Gerez’in, çevredeki köy ve kasabalara öncülük

ettiği ifade edilebilir. Belediye statüsüne geçildikten sonra belirli bir dönem boyunca düzenli olarak gerçekleştirilen bu festivaller, köydeki iletişim, birlik ve beraberlik sorunlarına kısmen çözüm sağlayan etkinlikler olarak değerlendirilmektedir. Ancak, belediyenin son dönemlerinde ve mahalle statüsüne geçtikten sonra bu festivallerin devam ettirilmediği görülmektedir.

### Mahalle Olarak Gerez

Mahalle, mekân olarak ve insana sağladığı kimlik olarak değişimlerle dolu olduğu gibi zihinlerimizdeki algılar açısından da değişimlerle doludur. Köksal Alver’in deyimiyle (2013a, s.15) “dünden bugüne kentin özü, temeli ve kurucu birimi olan mahalle”nin bugün kent hayatından ve kent ilişkilerinden uzak versiyonları ortaya çıkmaktadır. Kentlerin merkezini değil de çevre-kenar mahallelerini betimleyen az katlı evler, dar sokaklar, ahşap evler, derme çatma binalar vs. zihinlerimize belli bir mahalle algısı kazımaktadır. Ancak aslında kentin merkezini betimleyen tokiler, rezidanslar, toplu konutlar yani tıktık tıktık bölgeler de mahalledir. Köyleri ve kasabaları mahalle yapan 6360 sayılı kanun, çevre-kenar mahalle betimlemelerini bir tık daha geriye çekmektedir. Yani bu kanunla birlikte köyler ve kasabalar kentin daha çevre-kenarında kalan, daha az katlı evlerden, daha dar sokaklardan ve daha derme çatma binalardan oluşan mahalle olmuşlardır. Mahalle statüsü değerlendirilirken Gerez’in eskiden geçirdiği köy ve belediye statüleri ile kıyaslanarak yine katılımcıların görüşlerinden faydalanılacaktır.

1999 öncesinde köy statüsünde iken idari olarak köy muhtarlığı tarafından yönetilen Gerez 1999-2014 yılları arasında belediye tarafından yönetilmiş, 2014 yılından bu yana mahalle muhtarlığı tarafından yönetilmektedir. Ancak günümüzün mahalle muhtarları eskinin köy muhtarları kadar yetkili değildir. 6360 sayılı kanun ile mahalleyi ilgilendiren meselelerde büyükşehir belediyeleri ilçe belediyeleri ve muhtarlıklar arasında görev ve yetki paylaşımı olmuştur. Bu görev ve yetki paylaşımı kâğıt üzerinde net olsa da uygulamada köylü hangi meseleden hangi idari birimin sorumlu olduğu konusunda karışıklık yaşamaktadır. Yönetim açısından mahallenin (yerel seçimlerle işbaşına gelen) muhtarı, yerel bir yönetici gibi algılsa da merkezi yönetimin bir temsilcisidir. Mahalle muhtarlığı, yerel yönetimle merkezi yönetimin kesiştiği noktada faaliyette bulunur. Seçilene kadar bir yerel yönetici gibi olan mahalle muhtarı, kaymakamın elinden mazbatasını aldıktan sonra, merkezi yönetime ait kimi yükümlülükleri yerine getirmekle görevli bir elemana dönüşür (Kaypak, 2013, s. 259). Eskiden Gerez’de köy muhtarı, köyün yönetiminde merkezi bir role sahipti ve hem saygın hem de otoriter bir figür olarak görülüyordu. Ancak günümüzde mahalle muhtarı, aynı itibarı ve etkili pozisyonu taşımamaktadır. Muhtarların, hizmet sunmak yerine çoğunlukla maaş almak amacıyla bu görevi üstlendikleri düşünülmektedir.

Bunun yanı sıra, mahalle muhtarlarının yetkileri oldukça sınırlıdır. 6360 sayılı kanunla birlikte, köy muhtarlarının daha önce üstlendiği hizmet ve altyapı sorumlulukları büyükşehir ve ilçe belediyelerine devredilmiştir. Bu nedenle, mahalle sakinleri herhangi bir sorun ya da talep durumunda muhtar yerine belediye veya parti temsilcileriyle iletişim kurmayı tercih etmektedir.

1999 yılında belediye statüsü kazanan Gerez, bu dönemde siyasi etkilerin daha belirgin hale geldiği bir süreç yaşamıştır. Mahalleye dönüşüm sonrasında siyaset üzerindeki etkiler azalmış gibi görünse de tamamen ortadan kalkmamıştır. İlçe belediyesi düzeyinde, mahallenin parti temsilcisinin, muhtara kıyasla daha fazla dikkate alındığı ifade edilmektedir. Ayrıca, mahallenin muhtarı veya sakinlerinin siyasi tutumları, ilçe belediyesi ya da partinin ilçe yönetimiyle uyumadığında, mahalleye sağlanacak hizmetlerin sektöre uğraması endişesi ortaya çıkmaktadır.

Hizmetlerin aksaması konusundaki bu endişelerden biri, Gerez'in ulaşım alanındaki deneyimleriyle ilgilidir. Belediye statüsündeki Gerez'in en önemli kazanımlarından biri olan köy otobüsü, 2012 yılında mahalle statüsüne geçmeden hemen önce kaldırılmıştır. 2012-2014 yılları arasında, komşu köy olan Dedemli Belediyesi'nin otobüsü, Gerez'e gelerek yolcu taşımaya devam etmiştir. Mahalle statüsüne geçişle birlikte, ulaşım büyükşehir belediyesine devredilmiş ve bölgedeki dört mahalleye tek bir otobüsle hizmet vermeye başlanmıştır. Bu durum, özellikle mahalle sakinlerinin taleplerini karşılamaktan uzak kalmış ve hizmetin yetersizliği hissedilmiştir.

Belediyeden mahalle statüsüne geçiş, ulaşım dışında fiziki altyapıda da değişikliklere yol açmıştır. Ancak mahalle olduktan sonra gerçekleştirilen hizmetler, belediye dönemindeki kadar kapsamlı ya da etkili olmamıştır. Halı saha ve çocuk parkı gibi projeler, sadece Gerez için değil, civardaki tüm mahalleler için yapılmış; bu da köylülerin özgün ihtiyaçlarını yeterince karşılayamamıştır. Örneğin, halı saha, köylülerin harman zamanı veya şenlikler için kullandığı bir alana inşa edildiği için bu alanın işlevselliği azalmıştır. Bu tür yatırımlar, mahalle sakinlerinin beklentilerini karşılamaktan uzak kalmış ve kimi zaman hayal kırıklığına neden olmuştur.

Top sahasını oraya yaptın da ne oldu? Al işte tamam gençler hevesini aldı, bitti. Biz yine harman yeri gibi kullanıyoruz. Hiç hoş görüntü olmuyor yani. (N. D. Erkek. 48)

Bu durum mahallelerde vatandaşın yönetime katılması hususunda 6360 sayılı kanunun başarısızlığını göstermektedir.

Köylünün sosyal hayatına dair iletişimsel ve birlik-beraberliğe dayalı sorunlara kısmen ilaç gibi görünen köy şenlikleri Gerez mahalle olduktan sonra hiç yapılmamıştır. Ancak katılımcıların nazarında sosyal hayattaki komşuluk ve akrabalık ilişkileri belediye dönemindeki kadar sorunlu değildir. Mahalle olduktan sonra bu konuda iyileşmeler görülmektedir.

Eskiden AKP'liler CHP'lilerle konuşmazdı. CHP'liler de MHP'lilerle konuşmazdı. Birbirlerine selam vermezlerdi. Birinin oturduğu kahveye diğeri girmezdi bile. Şimdi o küslükler kalmadı. Yine küslükler var tabi ama tarla tapan yüzünden. (N. S. Erkek. 59)

Bu konuda belediye döneminde köylüyü etkisi altına alan siyasetin bu etkisinin mahalle döneminde azaldığı düşünülebilir. Çünkü belediye döneminde birbirlerinden selamlarını bile esirgeyen AKP ve MHP taraflarının mahalle döneminde birbirlerine en azından selam verebiliyor oldukları görülmektedir.

Gerez'de sağlık ve eğitim alanlarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ancak, bu değişimlerin Gerez'in idari statüsünden ziyade zaman içinde gerçekleşen toplumsal ve politik dönüşümlerle daha yakın bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Özellikle sağlık alanında, Gerez'in köy, belde ya da mahalle statüsünden çok, ülke genelindeki sağlık politikalarının etkisi belirleyicidir. Eskiden Gerezliler, sağlık hizmeti almak için zor şartlar altında, hatta yaya olarak Hadim ve Bozkır ilçelerine gitmek zorunda kalıyorlardı. Günümüzde ise, yine ilçelere veya şehre gitmeleri gerekmektedir, çünkü Gerez'deki sağlık ocağı tam zamanlı olarak faaliyette değildir. Sağlık ocağına, aralıklarla bir ya da iki hafta süresince bir doktor gelmekte ve genellikle yalnızca ilaç yazdırmak için başvuran hastalara hizmet sunulmaktadır. Bu uygulamalar, büyük ölçüde Sağlık Bakanlığı ve Sağlık Müdürlüğü gibi merkezi sağlık kurumlarının politikalarına bağlıdır.

Eğitim alanında ise, Gerez'de ülke genelinde olduğu gibi ders kitapları öğrencilere ücretsiz sağlanmaktadır ve okul ile öğretmen açısından herhangi bir ciddi eksiklik bulunmamaktadır. Ancak geçmişte, öğretmen eksiklikleri nedeniyle sınıf birleştirme yöntemiyle eğitim yapılmış, öğretmen sayısındaki artışla birlikte öğrenci nüfusuna göre bazı sınıflar bölünmüştür. 2013 yılında yapılan okulun büyük olmasının nedeni, bölgeye yapılması planlanan baraj nedeniyle komşu köylerden öğrencilerin Gerez'e gelme ihtimaliyle ilişkilidir. Fakılar, Honuslar, İğdeören gibi köylerin barajdan etkilenmesi durumunda, bu köylerden öğrencilerin Gerez'e gelmesi planlanmıştır. Dönemin belediye başkanının bu ihtimali göz önünde bulundurmasıyla okul büyük yapılmıştır. Ancak şu anda, öğrenci sayısının azalması nedeniyle Gerez'deki okulun kapatılması gündemde olup, eğitim hayatının komşu köylere taşınma olasılığı da bulunmaktadır.

Gerez, geçmişten günümüze, tıpkı diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi yalnızca yerel yönetim değişikliklerinden kaynaklanmayan bir dizi değişim, gelişim ve özellik göstermektedir. Bu değişim ve gelişimler, birden fazla faktörün etkisiyle gerçekleşmiştir ve yalnızca tek bir alanda ya da tek bir faktörde yoğunlaşmamıştır. Nüfus, ulaşım, eğitim, tüketim, aile yapısı, ekonomi ve din gibi pek çok sosyal olgu birbiriyle etkileşim halinde bu değişim sürecini şekillendirmiştir. Ayrıca, Gerez'deki mekânsal ve kimliğe dayalı değişimler, modernleşme, küreselleşme, kentleşme, teknoloji ve kapitalizm gibi küresel olguların etkisiyle de şekillenmektedir.

## SONUÇ

Hem dünya üzerinde hem ülkemizde, hem şehirler hem köyler, hem geçmişte hem de günümüzde sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. olmak üzere bütün alanlarda hızlı bir değişim olduğu gözlenmektedir. Ülkemizde 2014 yılında uygulamaya koyulan 6360 sayılı büyükşehir kanununun bu değişimin neresinde durduğuna Gerez Mahallesi özelinde bakmaya çalıştık. Hem Gerez'in geçmişi ile bugünü arasındaki gözlenen farklardan hem de Gerezli ile yapılan görüşmelerden hareketle birçok değişiklik ortaya çıkmış ve bu değişikliklerin 6360 sayılı kanun ile anlamlı ilişkisi olanlar yukarıda yorumlanmıştır. Ancak bütün kırsal alanlarda olduğu gibi Gerez'de de büyükşehir kanununun salt belirleyici olmadığı daha üst ve genel faktörlere bağlı değişiklikler söz konusudur. Köyden kente göç sebebiyle yaşanan nüfus azalmaları, tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikler, şehirlileşmeye ve daha pek çok faktöre bağlı gündelik hayat farklılaşmaları bunlardan bazılarıdır. Bu makro değişimlerin modernleşme, küreselleşme, teknoloji, kapitalizm ve kentleşme gibi olgu ve süreçlerle daha çok ilgisi olduğu sosyolojik literatürden anlaşılabilir. Bu değişimler de Gerez özelinde ele alınabilir.

Çalışma boyunca köy olarak, belediye olarak, mahalle olarak ele alınan Gerez aslında başka nitelemelerle sosyolojik açıdan kenardır, çevredir, kırdır ve taşradır. Sosyolojideki merkez-çevre, köy-kent ilişkisinin bir örneği de Gerez-Konya ilişkisidir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin tüm yapılarının gelişmiş ülkeler tarafından belirlendiğini anlatan kavram olarak merkez-çevre kavramı (Wallerstein, 2005) temelinde sömürgeleştirme olduğu için uygun görünmese de bir şehre uyarlandığında bu kavramdan köyün kent tarafından belirlenmesini anlayabiliriz. Bu açıdan 6360 sayılı kanunla birlikte köylerin mahalle olarak ilçelere hatta büyükşehir belediyelere bağlanması merkez-çevre ilişkisiyle açıklanabilir. Özellikle idari açıdan köylerin kent tarafından belirlenmesinin alt yapısını hazırlayan kanunla birlikte Gerez mahallesinin pek

çok alanda Konya Büyükşehir Belediyesi tarafından belirlendiği söylenebilir. Söz konusu belirleme, esasında bir sömürgeleştirme içermediği için Gerez Konya ilişkisindeki merkez-çevre kavramının bağlamını klasik taşra-merkez ilişkisi bağlamına da kaydırabiliriz.

Bu çalışma, 6360 sayılı Büyükşehir Yasası'nın kırsal alanlar üzerindeki etkilerini sosyolojik bir bakış açısıyla ele alarak Gerez Mahallesi özelinde değerlendirmiştir. Kanunun uygulamaya konulmasıyla birlikte köylerin mahalle statüsüne dönüştürülmesi, yerel yönetim anlayışında merkezileşme eğilimini güçlendirmiş ve kırsal alanlardaki sosyal, ekonomik, fiziki ve kültürel dinamikleri önemli ölçüde değiştirmiştir. Gerez örneği üzerinden yapılan analizler, bu değişimin çok boyutlu sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır.

Öncelikle, 6360 sayılı kanun sonrası Gerez'de fiziki altyapı yatırımlarının arttığı gözlemlenmiştir. Yol, su, elektrik gibi temel hizmetlerin erişilebilirliği geçmiş dönemlere kıyasla artmış olsa da, bu hizmetlerin merkezi bir otorite tarafından planlanması, yerelin ihtiyaçlarına yeterince cevap verememektedir. Örneğin, halı saha ve çocuk parkı gibi projeler yerel halkın öncelikli beklentileri arasında yer almazken, mahalle sakinlerinin daha acil gördüğü ulaşım ve altyapı sorunları tam anlamıyla çözülememiştir. Yani kırsal kalkınma hedeflerine ulaşılmadığı, aksine kırsal bölgelerin merkezden yönetim anlayışıyla bağımlı hale geldiği söylenebilir. Gerez'in ekonomik yapısı, büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayansa da, özellikle kiraz üretimi üzerinden ekonomik faaliyetlerin bir dönüşüm geçirdiği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, yerel halkın karşılaştığı pazarlama, lojistik ve destek hizmetleri eksiklikleri, bu dönüşümün sürdürülebilirliğini engellemektedir.

Sosyal yaşam açısından değerlendirildiğinde, Gerez'de mahalle statüsüne geçişin köy dinamiklerini derinden etkilediği görülmektedir. Köy kimliğini koruma çabalarına rağmen, bireyler arasındaki dayanışma, imece usulü çalışma ve toplumsal ilişkiler, belediye ve mahalle dönemlerinde aşamalı olarak zayıflamıştır. Bu süreçte özellikle siyaset ve ekonomik farklılıkların toplumsal bağları gevşettiği anlaşılmaktadır. Ancak mahalle statüsünün zamanla belediyelik dönemine kıyasla siyasi ayrışmaları bir nebze azalttığı da katılımcıların ifadelerinden çıkarılabilir.

Gerez özelindeki bulgular, literatürdeki diğer kırsal alan araştırmalarıyla karşılaştırıldığında önemli benzerlikler ve farklılıklar sunmaktadır. Örneğin, Aydın ve İzmir gibi bölgelerde yapılan çalışmalarda da merkezi yönetimin kırsal yerleşimlerin kültürel özgünlüklerini korumakta yetersiz kaldığı belirtilmektedir (Tekçe ve Genç, 2019). Gerez'de ise kültürel geleneklerin,

özellikle kiraz festivali ve toplu yemek organizasyonları gibi etkinliklerin, kısmen devam ettirilerek kimliğin korunmaya çalışıldığı görülmüştür. Bununla birlikte, genç nesillerin köyden kente göçü ve şehirli yaşam tarzının kırsalda giderek benimsenmesi, bu çabaları tehdit eden unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

6360 sayılı kanunun etkileriyle ilgili İncirliova ilçesinde yapılan bir diğer araştırmada, kanun sonrasında hizmetlerde yetersizlikler yaşandığı ve yerel yönetimlerin kaynak sıkıntısı çektiği tespit edilmiştir (Genç ve ark., 2018, s. 214, 217). Malatya’da yapılan bir araştırmada ise, 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediyesinin sorumluluk alanı genişlemiş olmasına rağmen, çevresel sorunların çözümünde yetersiz kaldığı ve yerel halkın memnuniyetsiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yılmaz ve Kaypak, 2019). Maçka ilçesinde yapılan bir araştırmada da, büyükşehir belediyesinin kurulmasının ardından hizmetlerde bir artış yaşanmadığı ve Maçka Belediyesi’nin prestij kaybettiği tespit edilmiştir (Aydın ve Firidin, 2023, s. 289, 291).

Sonuç olarak, 6360 sayılı Büyükşehir Yasası, Gerez’in idari yapısını ve toplumsal yaşamını derinden etkilemiştir. Bu yasa ile köy statüsünden mahalle statüsüne geçen Gerez’de, hem olumlu hem de olumsuz değişiklikler yaşanmıştır. Bu kanun Gerez örneğinde kırsal yerleşimlerin fiziki kalkınmasına sınırlı katkılar sağlasa da, sosyal ve kültürel bağlamda derin dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönüşümlerin sosyolojik sonuçları, köy-mahalle geçişi ve kırsal kimlik kaybı üzerinden yeniden değerlendirilmelidir. Gerez gibi kırsal yerleşimlerin özgün kimliklerinin korunması ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması için merkezi ve yerel yönetimler arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, halk katılımının artırılması ve yerel dinamiklere daha duyarlı politikalar üretilmesi gerektiği açıktır. Bu bağlamda, Gerez’e özgü sorunların çözümü, kırsal alanların karşı karşıya olduğu genel zorluklara dair önemli ipuçları sunmaktadır. Gerez’in gelecekteki durumu ve 6360 sayılı kanunun uzun vadeli etkilerinin daha kapsamlı araştırmalarla incelenmesi gerekmektedir.

## KAYNAKÇA

- Akyürek, T. (2007). Protokol Konuşması. *Yerel Yönetimler Kültür Şurası*. Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Alkan, A. T. (2007). Düünden Yarına Türk Şehirlerinin Özgüllüğü. M. Birekul (Ed.), *Yerel Yönetimler Kültür Şurası*. Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Alver, K. (2013a). *Mahalle*. Hece Yayınları.
- Alver, K. (2013b). Taşra Halleri. K. Alver (Ed.), *Sosyoloji Divanı: Taşra Fragmanları*. Çizgi Kitabevi.
- Aydın, B. ve Firidin, E. (2023). 6360 Sayılı Yasanın Halkın Belediye Algısı Üzerindeki Etkisi: Maçka Örneği, *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 4(2), 277-304.
- Birekul, M. (2013). Taşrada Büyü Bozumu: Bir Kentleşme Refleksi Olarak Şehir Ansiklopedileri. K. Alver (Ed.), *Sosyoloji Divanı: Taşra Fragmanları*. Çizgi Kitabevi.
- Bozkurt, Ö. ve T. Ergun (2008). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. Todaie Yayınları.
- Braun, V. ve V. Clarke (2012). Thematic Analysis. APA Handbook of Research Methods in Psychology: Vol. 2. H. Cooper (Ed.), *Research Designs*. American Psychological Association.
- Ceyhan, S. ve Tekkanat S. (2018). 6360 Sayılı Kanun ve Ankara İline Etkileri. *BEÜ AİD*, 3(2), 20-42.
- Creswell, J. W., W. E. Hanson ve V. P. Clark (2007). Qualitative Research Designs: Selection and Implementation. *The Counseling Psychologist*, 35(2), 236-264.
- Çelik, C. (2013). Taşranın Değişen Sosyolojisi. K. Alver (Ed.), *Sosyoloji Divanı: Taşra Fragmanları*. Çizgi Kitabevi.
- Erkan, R. (2002). *Kentleşme ve Sosyal Değişme*. Ankara: Bilimadamı Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1997). *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması*. Birleşik Yayıncılık.
- Fossey, E., C. Harvey, F. McDermott ve L. Davidson (2016). Understanding and Evaluating Qualitative Research. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 2002(36), 717-732.
- Genç, F. N., Özerk, H. ve Ülkü, M. S. (2018). 6360 Sayılı Kanunun Kamu Hizmetlerinin Sunumuna Etkisi: İncirlioğlu Belediyesi Örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 207-221.
- Görgün, E. K. ve Y. Neriman. (2017). 6360 Sayılı Büyükşehir Kanunu Sonrası Kırsal Alanları Yeniden Düşünmek-İzmir Örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 11-27.
- Hadim Belediyesi, <http://www.hadim.bel.tr/sayfa/3/belediyemizin-tarihi> (25.04.2024).
- İçişleri Bakanlığı, <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiidariBolumleri.aspx> (29.04.2024).
- İsen, M. (2007). Protokol Konuşması. M. Birekul (Ed.), *Yerel Yönetimler Kültür Şurası*. Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Karabulak, S. (2013). *Türk Kamu Yönetiminde Belediyecilik Tarihi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Aydın Üniversitesi.
- Kaypak, Ş. (2013). Kentsel Güvenlik Açısından Mahallenin Önemi. Y. Bulut (Ed.), *Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Koç, M. (2018). *6360 Sayılı Kanunun Mahalleye Dönüşen Köylerde Muhtarlığa Etkisi-Muğla Deneyimi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Ortaylı, İ. (1994). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. Turhan Kitabevi.
- Özensel, E. (2013). Taşranın Yetim Çocuğu: Kır. K. Alver (Ed.), *Sosyoloji Divanı: Taşra Fragmanları*. Çizgi Kitabevi.
- Telçe, Y. ve F. N. Genç (2019). 6360 Sayılı Kanunun Tüzel Kişiliği Kaldırılan Köylere/Yeni Mahallelere Etkisi: Aydın Örneği. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 20(44), 1-16.
- Ulusoy, A. ve T. Akdemir (2004). *Mahalli İdareler Maliyesi*. Seçkin Yayınları.
- URL 1. Hadim Belediyesi. [www.hadim.bel.tr](http://www.hadim.bel.tr) (25.04.2024).
- Wallerstein, I. (2005). *Modern Dünya Sistemi* (L Boyacı, Çev.). Bakış Yayınları.

Yanık, S. (2010). *Türkiye'de Yönetim Reformu Çerçevesinde Merkezden Yönetim ve Yerinden Yönetim İlişkileri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Yapıcı, H. (2024). *Tüketim Kültürünün Kırsalda Görünümü: Dağ ve Ova Köyleri Üzerine Bir Karşılaştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Yıldırım, A. ve H. Şimşek (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, V. ve Kaypak, Ş. (2019). 6360 Sayılı Yasa Sonrası Yeni Büyükşehir Belediyelerindeki Çevre Sorunlarının İrdelenmesi: Malatya Büyükşehir Belediyesi Örneği, *Kent Akademisi Dergisi*, 12(36), 1-28.

# JULIOPOLİS NEKROPOLÜ'NDE ERKEN BİZANS DÖNEMİ STAUROGRAM TASVİRLİ TEK ODALI MEZAR (PRESBYTER PAULOS'A AİT ODA MEZAR)

## THE SINGLE CHAMBER TOMB WITH STAUROGRAMS FROM THE EARLY BYZANTINE PERIOD AT JULIOPOLIS NECROPOLIS (CHAMBER TOMB OF PRESBYTER PAULOS)

### Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 21 Mayıs 2024  
Hakem Değerlendirmesi: 5 Ağustos 2024  
Kabul: 6 Kasım 2024

Received: May 21, 2024  
Peer Review: August 5, 2024  
Accepted: November 6, 2024

DOI : 10.22520/tubaked.1481691

**Durmuş GÜR\* - Deniz DEMİR\*\* - Tolga ÇELİK\*\*\***

### ÖZET

Ankara Nallıhan şehrinde yer alan Juliopolis'te Roma Dönemi'ne tarihlendirilen büyük bir Nekropol alanında ilk defa 1991 yılında kurtarma kazıları yapılmış ve sonlandırılmıştır. 2009'da tekrardan başlatılan çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. 2023 yılına kadar nekropol alanında 790 mezar tespit edilmiş, bunların çoğu Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Nekropolde 2012 yılında Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen tek odalı, iki evreli, staurogram (tau-rho) tasvirli bir mezar tespit edilerek M392 envanter numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Oda mezar, tek odalı, karma özellikli (Kuzeydeki tekneli, Doğu ve Batıdaki klineli) ve üç arkosolionludur (arcosolium). Mezardaki duvar resmi, dönemin dekoratif tasarımları, ikonografi ve liturji kapsamında incelenmiştir. Dini, kültürel ve liturjik açılardan bölgesel bir dil ile yerel üretimin varlığına işaret eden tek odalı mezar, ikonografi ve mimari açıdan Juliopolis'te Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen yapılardan biridir. İkonografi, üslup ve mimari bakımından Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen mezar odası, cenaze törenleri ve Hristiyan inançları kapsamında Juliopolis açısından değerlendirilmiştir. Kuzeydeki arkosolion nişindeki ünik yazıt ve çelenk ortasındaki staurogram ile batı duvardaki staurogram, dönemin sanat anlayışına dair önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmada, mezarın Anadolu ve Anadolu dışındaki paralelleri incelenmiş ve yapılan analogik değerlendirmeler sonucunda Juliopolis'te Erken Bizans Dönemi yerel nekropol zanaatçılığının varlığı tespit edilmiştir.

\* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYD. MYO., El Sanatları Bölümü, Karabük / Türkiye  
e-posta: durmusgur@gmail.com ORCID: 0000-0002-9945-8825

\*\* Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Sanat Bilimleri Bölümleri, Ankara / Türkiye  
e-posta: deniz.demir@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-2359-3932

\*\*\* Uzm. Ark., Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara / Türkiye  
e-posta: arktolgacelik@gmail.com ORCID: 0009-0009-7769-2045



Kronolojik ve sistemli araştırmaların gerçekleştirildiği, M392 numaralı Maria'nın oğlu Presbyter/Papaz Paulos'a ait oda mezar; mimari, form, üslup ve ikonografi özellikleri ile nekropoldeki Roma ve Erken Bizans Dönemi mezarlarından ayrılırken, 6.-7. yüzyıllara tarihlenen mezar dekorasyonu ve Hristiyan ritüellerindeki ortak noktalarıyla öne çıkmaktadır. Oda mezar, Hristiyanların cenaze süreçlerini ve yaşayanlarla ölenler arasında devam eden sosyo-ekonomik süreçleri çağrıştıranın yanında ikonografik bilgiler de sunmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Duvar Resmi, Erken Bizans, Juliopolis, Nallıhan, Roma

## ABSTRACT

Salvage excavations were carried out and completed for the first time in 1991 in a large Necropolis area dating back to the Roman Period in Juliopolis. The works, which were resumed in 2009, continue to this day. Until 2023, 790 tombs were identified in the necropolis area, most of which were dated to the Roman Period. In 2012, a one-chambered, two-phase tomb with a staurogram (tau-rho) depiction dating to the Roman and Early Byzantine Periods was discovered in the necropolis and recorded under inventory number M392. The chamber tomb has a one-room, mixed feature (sarcophagus in the North, cline in the East, and West) and three arcosolions (arcosolium). The wall painting in the tomb was examined in the context of the decorative designs, iconography, and liturgy of the Early Byzantine Period. The single chamber tomb, which indicates the presence of a regional language and local production in Juliopolis in terms of religious, cultural, and liturgical aspects, is one of the structures dated to the Early Byzantine Period in terms of iconography and architecture. The burial chamber, dated to the Roman and Early Byzantine Periods regarding iconography, style, and architecture, is evaluated regarding funeral rites and Christian beliefs in Juliopolis. The unique inscription in the arcosolion niche in the north, the staurogram in the center of the wreath, and the staurogram on the west wall reveal essential data on the artistic conception of the period. In this study, the parallels of the tomb in Anatolia and outside Anatolia are examined, and as a consequence of the analogical evaluations, the local necropolis craftsmanship of the Early Byzantine Period in Juliopolis is determined. Number M392, M392 Chamber tomb of Maria's son Presbyter/Pastor Paulos, which has been chronologically and systematically investigated, is distinguished from the Roman and Early Byzantine tombs in the necropolis in terms of architecture, form, style, and iconography. At the same time, it stands out with its tomb decoration, which dates to the 6th-7th centuries, and its common points in Christian rituals. The chamber tomb not only presents iconographic information but also evokes the funeral processes of Christians and the socio-economic processes between the living and the deceased.

**Keywords:** Wall Painting, Early Byzantine, Juliopolis, Nallıhan, Roman

## GİRİŞ

Çalışmanın konusunu Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Çayırhan sınırlarında bulunan Juliopolis Nekropolü'ndeki 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen oda mezar oluşturmaktadır. 2012 yılında tespit edilen M392 numaralı Maria'nın oğlu Presbyter/Papaz Paulos'a ait oda mezar, iki evreli, tek odalı, karma özellikli (Kuzeydeki tekneli ve Doğu ve Batıdaki klineli), üç arkosolionlu (arcosolium) ve staurogram tasvirli. Oda mezar duvar resimleri, mimarisi, üslup ve ikonografik özelliklerinin yanı sıra Erken Bizans dönemi cenaze ritüelleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Juliopolis Nekropolü'nde 1991-2024 yılları arasında gerçekleştirilen kurtarma çalışmalarında 790 mezar tespit edilmiş, bunların az bir bölümü Erken Bizans Dönemi, çoğu ise Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. M392 numaralı Presbyter/Papaz Paulos'a ait oda mezar Roma mezarlarıyla benzerlik göstermekte fakat, kuzeydeki arkosolion nişinin içinde yer alan yazıt, çelenk içinde staurogram, batıdaki nişin güneyindeki staurogram ve diğer duvar resimleriyle nekropoldeki mezarlar arasında ünik tasarımıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Araştırmalarımız neticesinde oda mezarın iki evreli bir mezar olduğu (Roma ve Erken Bizans), duvar resimleri, üslup, ikonografi ve karma özellikli mimarisi açısından Anadolu ve Anadolu dışındaki paralelleriyle karşılaştırıldığında, bölgesel bir üslupta inşa edildiği belirlenmiştir.<sup>1</sup>

Juliopolis'teki Bizans Dönemi'ne ait mezarlardan birkaçı araştırma sonuçları ve kazı raporları bildirilerinde sunulmuştur (Arslan ve ark., 2011, s. 271-273; Arslan ve ark., 2012, s. 169-170). M392 numaralı Presbyter/Papaz Paulos'a ait oda mezar ise ilk defa bu çalışma kapsamında bilim dünyasına, mimari, plan özellikleri, tarihlendirilmesi, üslup ve ikonografik özellikleri açısından duyurulmaktadır. Staurogramların incelendiği oda mezarın resim programı bölgesel mimari ve dini resim sanatı kapsamında değerlendirilmiş, Roma'dan Bizans'a sanatsal ve dini geçiş çağındaki Juliopolis'in yerel halkından bir aileye ait ölü gömme geleneği bu mezar odasıyla tanıtılmıştır. Oda mezardaki yerel resim üslubu, Erken Bizans Dönemi duvar resminin mevcut kompozisyonunu genişletip bölgenin mezarlarındaki sanat ve kültürün senkretik doğasına katkı sunmaktadır. Mezarda küçük buluntulara dair yeterli verinin bulunmaması, doğudaki arkosolion nişi içindeki kline üzerinde bir çocuk, kuzeydeki arkosolion nişi içindeki tekne ise bir yetişkin olmak üzere kondisyonu kötü iki birey iskeleti incelenmiştir. Mezar odasında inşa ve onarım faaliyetine dair herhangi bir yazıt ve tarih kitabesinin bulunmaması, oda mezar

hakkında bilinenleri sınırlandırırken, staurogramların ve kuzeydeki arkosolion nişindeki dua yazıtının varlığı, resim sanatı açısından bazı yerel ve kronolojik özellikleri de ortaya koymaktadır.

Oda mezarda tespit edilen gömüler ve duvar resimleri, Erken Bizans Dönemi'nde Juliopolis'in dini mimari ve anıtsal resim sanatı arasındaki ilişki, yakarış içeren yazıt ve dekoratif motiflerin ardındaki etkiye dair sorular ortaya çıkartmıştır. Mezar odasının mimarisi basitleştirilmiş formlarla Roma Dönemi'nde (2.-4. yüzyıl), ekonomik açıdan kötü olmayan bir ailenin mezarının Erken Bizans Dönemi'nde (6.-7. yüzyıl) yeniden kullanıldığı araştırmalarla desteklenmiştir. Çok sistemli ve şematik bir duvar resmine sahip olmayan mezar odasındaki duvar resimleri, yazıt ile staurogramlar, Juliopolis'in mezar geleneğindeki dekoratif motiflerdir.

Çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın amaç, sınırlılıklar, izlenen yöntem ve elde edilen bulgular belirtilmiş, tarihçe bölümünde kentin kronolojik tarihi sunulmuş, M392 numaralı Presbyter/Papaz Paulos'a ait mezar odası bölümünde ise mezar odası mimari, resim programı, tarihçe, üslup ve ikonografisi incelenmiştir. Karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde elde edilen veriler tartışılmış, analogik verilerle karşılaştırılan resim programı, üslup ve ikonografi kapsamında değerlendirilerek elde edilen bulgular sunulmuş, sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ışığında mezar odasının tarihlendirilmesi yapılmış, evreleri belirlenmiş, mezar odasının mimarisi tipoloji, üslup ve ikonografi kapsamında sunulmuştur.

## TARİHÇE

Juliopolis Friglerden itibaren yerleşim yeridir (Şener, 2016, s. 39). Helenistik Dönem'de küçük bir yerleşim ya da kasaba olarak tanımlanan Juliopolis'te (Sağır ve ark., 2015, s. 151) gerçekleştirilen kazı çalışmalarında MÖ 4. yüzyıla ait mezar yazıtları, kentin ve nekropolün bu dönemde kullanıldığını göstermektedir (Arslan ve ark., 2012, s. 169-170). Roma Dönemi'nde Bitinya (Bithynia) ile Galatya (Galatia) arasında bulunan Juliopolis, Bitinya'nın doğu sınırında (Ruge, 1918, s. 102, Ramsay, 1960, s. 214), Sakarya Nehri'nin (Sangarios) kıyısında yer almaktadır (Güney, 2018, s. 102). Augustus ve Traianus döneminde yoğun nüfusa sahip Juliopolis (French, 1981, s. 38-39), 3.-4. yüzyılda Galatya topraklarına dahil olmuştur (Belke ve Restle, 1984, s. 197; Onur, 2014a, s. 67).

<sup>1</sup> Çalışma kapsamında üslup birliği oluşturmak için kentin isimlerinden sadece Juliopolis kullanılmıştır. 11.01.2024 tarihinde T.C. Ankara Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü'ne konu kapsamında çalışma yapmak için resmi başvuruda bulunulmuş, 30.01.2024 tarihinde E-70583208-155.01-4716552 sayılı belgede tarafımıza izin verildiği belirtilmiştir.

**Fotoğraf 1**

Juliopolis Antik Kenti, Güneyden Kuzeye Bakış (Gür, Demir ve Çelik Arşivi, 2023). / *Ancient City of Juliopolis, View from South to North (Gür, Demir and Çelik Archive, 2023).*



Nekropolde gerçekleştirilen çalışmalarda MS 1.-3. yüzyıl arasına tarihlendirilen mezar ve mezar buluntuları ile sikkeler, yerleşimin bu dönemde etkin bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir (Arslan ve ark., 2012, s. 171-180; Sağır, Metin ve Cinemre, 2015, s. 151-157). Ayrıca kentin adı Roma mil taşlarında geçmekte, Ankara ve İstanbul arasında yer alan Juliopolis insanların ulaşım güzergâhında bulunmaktadır (Avcu ve Doğan, 2014, s. 85-99; Avcu, 2020, s. 167-169). Bu dönemde önemli bir ulaşım ağı ve hacı yolu güzergâhında bulunan kent, ekonomik açıdan iyi durumdadır (Galanti, 1951, s. 33-34; Onur, 2014a, s. 68). Mil taşları üzerinden gerçekleştirilen araştırmalarda Juliopolis, 3. yüzyıl ve 4. yüzyılın ilk yarısı arasında Bitinya'dan bahsedilmeden *Provinciae Ponti* olarak ifade edilmiştir (Onur, 2014b, s. 102).

4. yüzyıldaki kilise kayıtlarına göre Juliopolis, Galatia I'e kayıtlı piskoposluk kentleri arasında yer almaktadır<sup>2</sup> (Onur, 2014a, s. 69; Doğan ve Avcu, 2018, s. 429, Fig. 6). 451 Khalkedon, 531 Hierokles listeleri ve Synekdemosis (erken 6. yüzyıl) kayıtlarında adı yer almaktadır (Ramsay, 1960, s. 267; Onur, 2014a, s. 70). Juliopolis, Anadolu'da 7.-9. yüzyıllardaki akınlar ve siyasi karışıklıklardan etkilenmiş, diğer kentlerde olduğu gibi burada da surlar ağır bir şekilde tahkim edilmiştir (Kaya, 2020, s. 259). 7. yüzyıldan itibaren Opsikion temasına dahil olan kent, 8. yüzyıldan itibaren Boukellarion temasının sınırları içerisinde yer almıştır (Onur, 2014a, s. 69). Bizans Dönemi'nde Ankara, İstanbul, İznik ve Kudüs gibi önemli kentlerin ulaşım ağında

bulunan Juliopolis (Ramsay, 1960, s. 214) aynı zamanda Hristiyanların Hacı Yolu güzergâhında yer almaktadır (Sağır ve ark., 2015, s. 151). 4.-9. yüzyıl arasında ekonomik açıdan güçlü bir yapıya sahip olan kentin (Arslan ve ark., 2011, s. 273) adı, Bizans Dönemi'nde Aziz Theodore ile ön plana çıkmaktadır (Ramsay, 1890, s. 244-246, Dawes ve Baynes, 1948, s. 34, 79, 103, 120; Mitchell, 1974, s. 27-39; Niewöhner, 2011, s. 47). 9. yüzyılda kentin adı değişime uğrayarak imparator I. Basil (MS 867-886)'e ithafen, Basilion-Basilium-Basileion halini almıştır (Ramsay, 1960, s. 269). Kentin değişen adı IV. İstanbul Konsili'nde, resmi olarak ilk defa kullanılmış (Onur, 2014a, s. 70) ve 11. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir (Arslan ve ark., 2011, s. 273).

11. yüzyılda terk edildiği düşünülen kentte (Sağır ve ark., 2015, s. 159), Selçuklu ve Geç Osmanlı Dönemi seramikleri tespit edilmiştir. Özellikle kırmızı hamurlu, dışı yeşil içi ise firuze sırlı Selçuklu Dönemi seramik parçaları, kentin 12.-13. yüzyılına ışık tutmaktadır. Yerleşimin adı Osmanlı Dönemi kayıtlarında Nallıhan olarak geçmektedir (Onur, 2014a, s. 66). 1951-1956 yılları arasında Sakarya Nehri (Sangarius) üzerinde Sarıyar Barajı'nın kurulmasıyla Juliopolis'in kalıntıları baraj suları altında kalmıştır (Güney, 2018, s. 101). Juliopolis, Osmanlı Dönemi'nde İpek Yolu ve Hac Yolu güzergâhında bulunduğu için çok sık ziyaret edilmiş ve jeopolitik açıdan her dönem önemli bir yerleşim olmuştur (Büyükkarakaya ve ark., 2018, s. 112) (Foto. 1).

<sup>2</sup> Kent çeşitli konsillerde din adamları tarafından temsil edilmiştir. 314 Ankara (Ankyra) Sinodu: Piskopos Philadelphus, 325 İznik Konsili: Piskopos Philadelphus ve 451 Kalkedon Konsili: Piskopos Meliphthongus, 536 İstanbul Synodu: Piskopos Pantoleon tarafından temsil edilmiştir (Onur, 2014a, s. 69-70).

1999 yılında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığında başlatılan çalışmalar 2009 yılı sonrasında sistemli olarak sürdürülmektedir (Arslan ve ark., 2011, s. 271-273; Arslan ve ark., 2012, s. 169-170). 2012 yılı kazı sezonunda çalışmanın konusunu oluşturan M392 numaralı Presbyter/Papaz Paulos'a ait oda mezar tespit edilmiştir.

## M392 NUMARALI PRESBYTER PAULOS'A AİT TEK ODALI MEZAR

### Adı

Mezarlar üzerinde çalışma yıllarına göre sırasıyla numaralandırılmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan oda mezar taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenmiş ve M392 envanter numarasıyla kaydedilmiştir.

### Konumu ve Yeri

Mezar odası Juliopolis'in Nekropolü'nde, 494.62 m rakımda ve 40°4'25.1312''K - 31°40'15.4549''D koordinatlarında yer almaktadır.

### Yazıt ve Tarihlendirme

Mezar odasında, kuzeydeki arkosolion nişindeki yazıt, araştırmacılar tarafından okunmuştur (Cinemre 2014, s. 408-409, 422-423, fig. 5-7; Onur, 2014b, s. 108, fig. 12). Kuzeydeki arkosolion nişinin içerisinde kırmızı ve yeşil boyalarla yapılmış staurogramın çevresinde üsluplaştırılmış bitkisel bir çelenk yer almaktadır. Çelenk içinde merkezde büyük bir staurogram, sol ve sağ altında ise Yunanca alfa (Α) ve omega (Ω) harfleri yer almaktadır. Bu harfler başlangıç ve bitiş olarak değerlendirilmektedir (Vahiy, 22, s. 13; Champlin, 1872, s. 723). Çelengın sağında Yunanca altı satır;

“Κύριε βοή-

θι τοῖς

οἰκοῦ-

σιν ἐν-

θά-

δε” ifadesi yer almaktadır. Sadeleştirildiğinde ise İngilizce “O lord, help those who rest here”, Türkçe “Tanrım burada yatanlara yardım et” yazmaktadır<sup>3</sup> (Onur, 2014b, s. 108-111, fig. 12) (Foto. 2).

Araştırmacılar tarafından M392'nin kuzey duvarındaki staurogram ve yazıt incelenmiş, mezar odası, bireyler ve duvar resimleri analogik açıdan değerlendirilmeden 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada M392 numaralı mezar odasının Presbyter/Papaz Paulos'a ait olduğu belirtilmiştir (Cinemre, 2014, s. 408-409, 422-423, fig. 5-7; Onur, 2014b, s. 108-111, fig. 12). Analogi, üslup ve ikonografik açıdan incelendiğinde staurogramın 6.-7. yüzyılda resmedildiği, mezar odasının ise iki farklı dönemde (birinci evre 2.-4. yüzyıl, ikinci evre 6.-7. yüzyıl) kullanıldığı belirlenmiştir.

<sup>3</sup> Staurogram r: 0.18,54 m.

### Fotoğraf 2

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Kuzeydeki Staurogram ve Yazıt (AAMMKA 2012). / Juliopolis, Room Tomb M392 of Presbyter Paulos, Staurogram and Inscription on the North (AAMMKA 2012).



Mezardan 3.-4. yüzyıllara tarihlendirilen tek kulplu bir tane seramik kap parçası dışında, Roma ve Bizans dönemlerinde mezarlardaki tahta panelleri sabitlemek için kullanılan sekiz adet demir / metal çivi tespit edilmiştir. Tarihlendirme konusunda yeterli küçük buluntunun ele geçirilememiş olması mezar odasının, Juliopolis'teki Erken Bizans Dönemi buluntuları, mimari, duvar resimlerinin üslup ve ikonografisi ile staurogram tipolojisi üzerinden analogik değerlendirmeyi zorunlu kılmıştır. Karma tipli arkosolionlu mezar odasının kuzeydeki tekne mezarında, bireyin altında devşirme kapak taşları kullanılmıştır. Malzeme, teknik, üslup ve ikonografik özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, M392'nin iki evreli olduğunu ifade etmek mümkündür. Yapının ilk evresi Juliopolis Nekropolü'ndeki 2-4 yüzyıl arasına tarihlendirilen mezarlarla paralellik göstermektedir. Mezar odası çeşitli sebeplerle boşaltılmış ya da yağmalanmıştır. 6.-7. yüzyılda tekrardan kullanılan mezar odasında, kuzeydeki tekne ve doğudaki klineye birer birey yatırılmıştır. Mezar odası plan açısından kayaya oyma tekniğinde inşa edilmiş, tek odalı, karma özellikli (tekneli ve klineli) ve üç arkosolionludur. Analogik değerlendirmeler kapsamında, çevresinde defne çelengi (?) bulunan ve aynı üslupta resmedilmiş kuzeydeki staurogram ile batıdaki staurogramı 6.-7. yüzyıllara tarihlendirmek, mezarın ikinci evresinin bu döneme ait olduğunu belirtmek son derece doğru olacaktır.<sup>4</sup>

<sup>4</sup> 4. yüzyılda imparator Konstantin ve oğulları döneminde yaygınlaşan kristogramların (Hörandner ve Carr, 1991, s. 441; Popova, 2022, s. 268), İsa'nın zaferi ya da kendisini simgelediğine inanılmaktadır. Bundan dolayı da inançlı Hristiyanlar tarafından mezarlar ve çeşitli alanlarda sıkça kullanıldığı bilinmektedir (Lamberton, 1911, s. 522; Ermiş, 2011, s. 127). 5. yüzyıl ile kullanımı azalan (Lamberton, 1911, s. 522) ve 6. yüzyılın ikinci yarısı ile anıtsal anlamda kullanımı sona eren kristogramların (Hörandner ve Carr, 1991, s. 441) iki örneği M392'nin batı ve kuzey duvarlarında yer almaktadır (Onur, 2014b, s. 108). Araştırmacılar M392'deki staurogramları kristogram olarak değerlendirmiştir (Cinemre

M392’de batıdaki arkosolionun güneyinde yer alan staurogram (tau-rho), açık rho (P) tasarımıyla benzer örneklerden hareketle 6.-7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 6.-7. yüzyıllara tarihlenen benzer örnekler ve uygulamalar, tarihlendirme konusunda yardımcı olmaktadır (Heid, 2006, s. 1100-1147; Taş ve Özcan, 2015, s. 263-265, Kat. No.: 3-4; Uz ve Suata Alpaslan, 2018, s. 120-122, foto. 9-11). İsa’nın monogramlarından biri olan staurogram, Erken Hristiyan sembollerinden biridir. Mimari plastik eserler, duvar resimleri ve duvar resmi örneklerini çeşitli alanlarda görmek mümkündür (Filipova, 2018, s. 496-499). Benzer duvar resmi ve kırmızı boylarla resmedilmiş uygulamaları Kuzey Makedonya Kalauzlija, Erken Hristiyan Mezarı, duvar resmi (Filipova, 2018, s. 498, 508), Kuzey Makedonya Strumica Kutsal 15 Martyrler Kilisesi’nin narteksinde (Filipova, 2018, s. 498, 508) görmek mümkündür. Roma ve Bizans mezarlarında Geç Antik ve Erken Bizans Dönemi’nde staurogramların ve çeşitli formlara sahip kristogram ile monogramların sıkça resmedildiği bilinmektedir (Sulzberger, 1925, s. 447-448).

### Tasviri

Mezar odası kireçtaşı kayaya oyularak inşa edilmiştir. Oda mezar, tek odalı, karma özellikli (Kuzeydeki tekneli ve Doğu ve Batıdaki klineli), üç arkosolionlu (arcosolium) ve dromosludur. 2012 yılında mezarın ilk defa dromosu (giriş bölümü) tespit edilmiştir. Güneybatı-Kuzeydoğu yönündeki dromos 0.89 x 1.10 m ölçülerinde ve güneyden kuzeye alçalan şekilde inşa edilmiştir.

Dromosun kuzeyinde 0.35 x 0.41 m ölçülerinde kapı açıklığı bulunmaktadır. Bunun kuzeyinde içeriden kilitlenen, mezar odasının taş kapısı kapalı şekilde olup ilk defa kazı heyeti tarafından 2012 yılında in-situ durumdaki mezar odasına ulaşılmıştır. Soldan sağa açılan taş kapının sağında metal süngü teknikli bir kilit bulunmaktadır. Kapının kilidinin geçtiği U formu yuva kurşunla tutturulmuş, soldan sağa sürgülü şekilde oluşturulmuş kilit dili ise demirden yapılmıştır (Foto. 3a-b).<sup>5</sup>

Kapının ardından kareye yakın dikdörtgen mezar odasına giriş sağlanır. Mezar odasının zemini ve tavanı çok düzgün bir yapıya sahip olmayıp batı, doğu ve kuzeyinde arkosolion nişli birer gömü alanı bulunmaktadır. Batı

ve doğudakiler benzer şekilde klinelidir. Kuzeydeki arkosolion nişinde ise ölünün yerleştirildiği tekne yer almaktadır. Batıdaki arkosolion nişi 1.58 m genişliğinde, 0.52 m derinliğinde, zeminden ise ortalama 0.50 m yüksekliğinde klineye sahiptir. Kline taş yapısından kaynaklı kalitesiz bir işçiliğe sahip ve yüzeyi çok düzgün değildir. Bu bölümde herhangi bir bireye ait iskelet kalıntısı tespit edilememiştir (Foto. 4-5a-b).

### Fotoğraf 3a-b

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos’a Ait Oda Mezar, Dromos ve Kapının Görünümü (AAMMKA 2012). / *Juliopolis, Room Tomb M392 of Presbyter Paulos, View of the Dromos and Door* (AAMMKA 2012).



2013, s. 408-409, 422-423; Onur, 2014b, s. 108). İncelemeler neticesinde araştırmacının önerdiği 7. yüzyıl (Cinemre 2014, s. 408-409, 422-423, fig. 5-7) tarihlendirilmesini analogik verilerle desteklemek mümkündür. Analogik uygulamalar için bkz.: (Blaževska and Tutkovski, 2012, s. 16; Nikolić v.d., 2018, s. 216, 222; Rousseau, 2019, s. 7, fig. 5-6, 8; Popova, 2022, s. 268, Latimer, 2022, s. 26, Fig. 1.3).

<sup>5</sup> Arkeolojik çalışmaları tamamlanan mezarın 2012 yılında duvar resimleri ve mimari yapısı restore edilmiştir. 2012 yılında sağlam olarak bırakılan mezar odası ve dromosun kuzeyindeki kapının kilit sistemi, hayalperest define avcıları tarafından tahrip edilerek mezar odasına ulaşılmıştır. Bunun üzerine mezar odası, elenmiş toprakla kapatılmıştır.

**Fotoğraf 4**

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Mezar Odası, Batıdaki Arkosolion Nişi (AAMMKA, 2012). / *Juliopolis, Chamber Tomb of Presbyter Paulos No. M392, Tomb Chamber, Arcosolion Niche to the West (AAMMKA, 2012).*



Doğudaki arkosolion nişi 1.53 m genişliğinde, 0.53 m derinliğindedir. Kline yerden 0.55 m yüksekliğe sahiptir. Klinenin üzerinde genç bir bireyin çürümüş iskeleti, in-situ durumda tespit edilmiştir. Buradaki bireyin başı güneyde, ayakları ise kuzeye uzanır vaziyettedir.

Kuzeydeki arkosolion nişi 1.55 m genişliğinde, 0.52 m derinliğinde ve 1.69 m yüksekliğindedir. 0.50 m iç derinliğine sahip teknede erişkin bir bireye ait çürümüş iskelet kalıntıları tespit edilmiştir. Buradaki bireyin başı doğu, ayakları ise batıya uzanmaktadır.

Kuzeydeki bireyin yerleştirildiği tekne, kireçtaşı kayanın kötü yapısından kaynaklı olarak düzgün şekilde oyulamamıştır. Teknenin güney duvarında büyük bir delik, üst kenarında ise kırık ve noksan kesimler mevcuttur. Mezarın üzeri, farklı uzunluk ve genişlikteki dört kapak taşıyla örtülmüş olup aralarında birleştirici malzeme kullanılmamıştır. Bu mezarın iki defa kullanıldığı, kapak taşları ve zemindeki devşirme levhalardan anlaşılmaktadır. Zemindeki devşirme kireçtaşı kapak taşları, ortalama 0.45-0.50 m genişliğe sahiptir (Foto. 6a-b-7a-b).<sup>6</sup>

**Fotoğraf 5a-b**

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Mezar Odası, Doğudaki Arkosolion Nişi ve İskelet / *Juliopolis, Chamber Tomb of Presbyter Paulos No. M392, Tomb Chamber, Arcosolion Niche to the East and Skeleton (AAMMKA, 2012).*

**Fotoğraf 6a-b**

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Mezar Odası, Kuzeydeki Arkosolion Nişi, Mezar Kapakları Açılmadan Önce ve Sonra. / *Juliopolis, Chamber Tomb of the Presbyter Paulos, Room M392, Tomb Chamber, Arcosolion Niche to the North, Before and After Opening the Tomb Covers (AAMMKA, 2012).*



<sup>6</sup> Ortak işçilik ve tasarıma sahip devşirme kapak taşlarının, kentteki su kanal sistemine ait olduğu düşünülmektedir.

**Resim 7a-b**

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Mezar Odası, Kuzeydeki Mezar / *Juliopolis, Chamber Tomb of Presbyter Paulos No. M392, Burial Chamber, North Tomb* (AAMMKA, 2012)

**İskelet Kalıntıları ve Küçük Buluntular**

Mezarın daha önceki bir dönemde açılarak soyulduğu düşünülmektedir. Bu denli özenle hazırlanmış bir mezar odasında herhangi bir mezar hediyesinin bulunmamış olması şaşırtıcıdır. Mezar odasından kuzeydeki arkosolion nişli mezardaki kline üzerinde kırık bir seramik kap parçası günümüze ulaşmıştır. Tek kulp bölümü ve gövdenin yarısı günümüze ulaşan devetüyü renkli sıvı kabı, 3.-4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. İskeletlerin çoğu kireçtaşının yapısından dolayı çürümüş, iki bireyin de kafatasları kırılmıştır. Doğu klinede altı yaşlarında bir çocuk iskeleti, kuzeydeki teknede ise ortalama 35-45 yaş aralığında yetişkin bir erkeğe ait iskelet kalıntıları antropolojik incelemeler için Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne taşınmıştır. Kuzeydeki mezardan ahşap mezar tahtalarına ait sekiz demir çivi tespit edilmiştir. Ayrıca her iki mezarda da karbonlaşmış fragman ahşaplar tespit edilmiştir.

**Üslup ve İkonografi**

Mezar odasında, arkosolion nişlerinin her birinde kırmızı kök boylarla yapılmış süslemeler yer almaktadır. Batıdaki arkosolion nişinin güneyindeki düz yüzeyde, kırmızı kök boyayla oluşturulmuş staurogram (tau-rho) dikkat çekmektedir.

Arkosolion nişlerinde, niş yayını takip eden ortalama 0.4 m kalınlığında kırmızı bir bordür mevcuttur. Nişlerin birleştikleri köşelerde (kuzeybatı ve kuzeydoğu), kırmızı ve yeşil boylarla oluşturulmuş süslemeler bulunur. Ortada başak şeklinde alttan yukarıya doğru genişleyen ve kırmızı boylarla düzenlenmiş süslemenin üst bölümlerinde kırmızı birer nokta görülmektedir. Başak şeklindeki bu tasarımların iki yanında, arkosolion nişinin yayını takip eden, basit yapraklara sahip birer dal yer almaktadır. Zeytin dalına benzeyen bu tasarımlar tamamen üsluplaştırılmıştır. Kuzeydeki arkosolion

**Fotoğraf 8a-b**

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Mezar Odası, Batı ve Kuzey Duvarlar ile Staurogramlar / *Juliopolis, Chamber Tomb of Presbyter Paulos No. M392, Tomb Chamber, West and North Walls and Staurograms* (AAMMKA, 2012)



nişinin merkezindeki staurogram ile çelenk, kırmızı ve yeşil renklere sahiptir. Staurogramın içindeki Yunanca A ve ω harfleri ile sağındaki Yunanca dua yazıtı, kırmızı boylarla oluşturulmuştur (Foto. 8a-b).

Juliopolis'te Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen iki evreli kilisenin duvarlarındaki sıvalarda görülen boyalar, naosun kuzeydoğusundaki mezarın sıvasında görülen kırmızı boya, Menophilos ve Dinis'e ait M43 numaralı sarkofağın batıdaki girişin iç yüzeyinde kırmızı boylarla oluşturulmuş bölüm Menophilos, oğlu Doros ve onun eşi Dinis'e ait mezar yazıtındaki kazıma teknikli yazıtta kırmızı boyalar (Onur, 2014b, s. 109, 113, fig. 23-25), M392'nin duvarlarındaki kırmızı boya ile benzer üslup ve tozuma oranına sahiptir. Ayrıca M392'nin arkosolion nişleri ve yazıtında görülen kırmızı ve yeşil boyalar da kendi içinde benzer tozuma özelliğine sahiptir. Bu durum Juliopolis'te erken Bizans Dönemi'nde çağdaş bir uygulamanın olduğunu gösterir. Mevcut örnekler Erken Bizans Dönemi'ndeki ustaların üslup birliğine işaret etmektedir. Staurogram (tau-rho) ve kristogramların dini yapılar ile mezarlarda sıkça tasvir edilmesi, uygulamaların koruyucu bir güce sahip olduğu düşüncesiyle açıklanmaktadır (Garipzanov, 2018, s. 109-110). Roma Marcellinus ve Peter Katakompı (340-360) duvar resmi (Stoll-Ba Ba, 2021, fig. 275), Amasya Kirazlıdere Mezar Odası (5.-6. yüzyıl) duvar resmi (Uz ve Suata Alpaslan, 2018, s. 120-122, foto. 9-11) örneklerinde de staurogramlar kırmızı boylarla oluşturulmuştur. Bu durum mimari ve resim sanatı arasındaki ilişkiyle açıklanmaktadır.

Juliopolis'te kilise ve mezarların duvar resimlerindeki uygulamaların 6.-7. yüzyılda kırmızı boyayla tasvir edildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Batı ve kuzey duvardaki staurogram, üslup açısından 6.-7. yüzyıl uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir. 200-250 arasında staurogramı (P) oluşturan Yunanca tau (T) ve rho (P) harflerinin farklı şekillerde tasvir edildiği bilinmektedir (Hurtado, 2006, s. 209). 4. yüzyılda etkin bir kullanıma sahip olan bu staurogramların 5. yüzyıldan itibaren kullanımının azaldığı belirtilmektedir (Sulzberger, 1925, s. 448). İlk kullanımından itibaren değişime uğradığı ve çeşitli varyantlarının görülmeye başladığı staurogramların gelişimini, İsa'nın çarmıhını temsil eden tau (T) harfi üzerinden gözlemek çok zordur. Staurogramların değişim ve gelişimini, yardım etmek anlamında kullanılan rho (P) harfinin (Garipzanov, 2015, s. 7) tasarımı üzerinden yorumlamak mümkündür. Bilim insanları tarafından staurogram, ro haçı ya da chi-rho haçının farklı varyantları olarak yorumlanmaktadır (Le Blant, 1856, s. 68, 115; Frantz, 1929, s. 10; Norris, 1950, s. 130, fig. 186; Black, 1970, s. 319-326; Hamlin, 1972, s. 22-26; Sachs, Batstübner, Helga, 1988, s. 218; Petts, 2003, s. 105, fig. 43b). M392'de kuzey ve batı duvarlardaki staurogramlarda, rho (P) harfinin ucu açık şekilde işlenmiştir. Staurogramların çağdaş örneklerinden bazılarında rho (P) harfinin ucu açık bazılarında ise kapalıdır. Batı duvardaki staurogramı (P) oluşturan rho (P) harfi, üslup açısından 6.-7. yüzyıl uygulamalarıyla

çağdaştır. Staurogramın zengin bir tasarım ve yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu bilinmektedir (Frantz, 1929, s. 17-19). M392'de olduğu gibi rho (P) harfi, Roma ve Bizans Dönemi stelleri, sarkofağlar, madeni eserler ve sikkelerdeki paralelleriyle analogik açıdan benzerlik gösterir<sup>7</sup> (Frantz, 1929, s. 11, 17-19, plate III, fig. 1-2).

M392'nin batı duvarındaki staurogram, üslup özellikleri açısından Arles, Fusignano, Milan, Rodez, Ravenna'daki açık rho (P) tasvirleriyle, kuzey duvarda A ve ω harfleri bulunan staurogram (P) ise Roma ve Ravenna'daki çağdaş tasvirlerle paralellik göstermektedir (Frantz, 1929, s. 17-19, 25). M392'nin kuzey duvarındaki staurogram (P), tarihte Galya olarak yorumlanan Batı Avrupa'daki açık rho (P) tasvirli staurogramlarla benzer üsluptadır. Afrika, İtalya ve Girit'te de tespit edilen açık rho (P) tasarımlı staurogramlar M392'le çağdaş ve üslup açısından benzerdir. Epigrafik ve nümizmatik kanıtlar bu uygulamalar açısından daha ikna edicidir. Özellikle staurogramlardaki R formunu temsil eden açık rho (P) uygulamaları 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen Batı Avrupa'daki benzer uygulamaları çağrıştırmaktadır (Le Blant, 1865, s. 1-151; Frantz, 1929, s. 25). Bu R tipinin Latince'den kaynaklandığı ve zamanla açık rho (P) uygulamalarına dönüştüğü ifade edilmektedir. Bu konuda çeşitli görüşler sunan bilim insanları da mevcuttur (Champlin, 1872, s. 724). Staurogramlar bölgesel farklılıklar neticesinde alfa (A) ve omega (ω) harfleriyle benzerlik göstererek tamamen sembolleştirildiği, mevcut duvar resimleri ve buluntular üzerinden anlaşılmaktadır (Frantz, 1929, s. 25). Alfa (A) ve omega (ω) harfleri üslup açısından dönemlere göre farklılık göstermektedir. M392'deki harfler üslup özellikleri açısından 6.-7. yüzyıl uygulamalarıyla çağdaştır (Fıratlı, 1990, pl. 60; Evans, Holcomb, Hallman, 2001, s. 20; Habas, 2015, s. 39-45; Uz ve Suata Alpaslan, 2018, s. 120-122, foto. 9-11; Baghos, 2018, s. 144-145; Friday, 2019, s. 44-60; Khalaf, 2021, s. 10, fig. 2).

Staurogramlar üslup açısından incelendiğinde görsel işlevi olan yazı araçlarıdır. İkonografik açıdan değerlendirildiğinde ise Hristiyan inancının sembolik ifadesi olarak yorumlanmaktadır (Hurtado, 2006, s. 225). Burada yatanların Tanrıdan yardım dilediklerinin göstergesi olan staurogramların iki örneğini M392'nin kuzey ve batı duvarlarında görmek mümkündür. Ayrıca M392'de, kuzeydeki arkosolion nişinin içinde, staurogram ve yazıt bir arada kullanılmıştır. Bu durum staurogramın sembolik tanımıyla dua yazıtının ikonografik açıdan anlamsal bütünlüğünü sunmaktadır.

<sup>7</sup> Açık rho (P) olarak tanımlanan staurogramın Agen, Aniane, Arles, Athens, Besangon, Beziers, Bordeaux, Cologne, El Barah, Kononaya, Rhone, Tripoli, Worms gibi yerlerde ve çoğunlukla sahil beldelerinde rastlamak mümkündür (Frantz, 1929, s. 14, plate III; Hamlin, 1972, s. 25, fig. 3).

Ayrıca kuzeydeki staurogramda Alfa (A) ve omega ( $\omega$ ) harflerinin yer alması, ikonografik açıdan yaşamın başlangıcı ve sonuna işaretir (Vahiy, 22, s. 13). Burada görülen staurogramın 4. yüzyıldan itibaren mezarlarda çok sık işlenen bir form olduğu bilinmektedir (Champlin, 1872, s. 723). M392'nin kuzey ve batı duvarlarındaki staurogramlar da ikonografi ve mekân ilişkisini gözler önüne sermektedir. Ayrıca A ve  $\omega$  harfleri kutsal kitaptaki "*Alfa ve Omega, birinci ve sonuncu, başlangıç ve son Ben'im*" ifadeleriyle açıklanmaktadır (Vahiy, 22, s. 13; Champlin, 1872, s. 723). Bu durum ikonografik açıdan değerlendirildiğinde mezarda uyuyanların duvar resimlerindeki staurogram ile İsa'nın yaşamın başlangıcı ve bitişine işaret etmektedir.

### Restorasyon ve Konservasyon

2012 yılında mezar odasının ortaya çıkartılması ile birlikte mekanik temizlik işlemleri başlatılmış ve duvar resimleri, üzerindeki toz tabakasından arındırılmıştır. Mekanik temizlik işlemlerinde numaralı fırçalar, lateks eldiven, çeşitli çap ve boyutlara sahip plastik kaplar, ahşap çubuklar, pamuk, kuru ve ıslak bez, puar, bisturi, çeşitli dişçi aletleri, basınçlı su pompası, saf su ve hava ısıtıcı/kurutucu kullanılmıştır. Bu aşamada etrafa uçuşan ve zeminde biriken ince toz tabakası elektronik el süpürgesiyle toplanmış ve tekrardan boyaların yüzeyine yapışması engellenmiştir. Tozların yüzeyden arındırılması üzerine öncelikle kırmızı ve yeşil boyaların tozuma oranları belirlenmiştir. Ahşap çubuğun ucuna sarılı, saf suyla ıslatılmış pamuk, boyaların yüzeyinde çok bastırılmadan gezdirilmiş, bu sayede boyaların tozuma oranları belirlenmiştir. Bu işlemin ardından basınçlı su pompası kullanılmış, bezemelerin yüzeyine, hafiften başlanılarak sonradan arttırılmış saf su uygulanmış, yüzeydeki toz ve kirler tamamen temizlenmiştir.

Mekanik temizlik işlemlerinin ardından duvar resimlerinin değişime uğramaması için üzerinde sağlamlaştırma ve koruma yöntemleri uygulanmıştır.

### Fotoğraf 9a-b

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Mezar Odası, Restorasyon İşlemleri / Juliopolis, Chamber Tomb of Presbyter Paulos No. M392, Tomb Chamber, Restoration Procedures (AAMMKA, 2012)



Duvarlardaki boyaların hava şartlarından etkilenmemesini sağlamak amacıyla yüzeye paraloid B-72 uygulanmıştır. Boyaların yüzeyine sürülen şeffaf koruyucu, 40/60 oranında etanol karışımı ile, %2 oranında hazırlanmıştır. Hazırlanan paraloid B-72 çözelti, dökülme riski olan oda mezarındaki kırmızı ve yeşil boyaların yüzeyine uygulanmış, bu işlem boyaların uzun yıllar korunmasını sağlamıştır. Esnek bir yapı malzemesi olan paraloid B-72, ani hava değişimleri ve olumsuz hava koşullarında yüzeyi kolaylıkla terk etmez, çatlamaz, bununla beraber mikroorganizmalardan az etkilenmektedir. Bu müdahale M392'nin resim programının korunmasını sağlamıştır. Mezar odasındaki temizlik ve korumaya yönelik uygulamalar, uzman restoratör ve konservatörler tarafından gerçekleştirilmiştir (Foto. 9a-b).

Mezar odasındaki iki bireye ait iskeletler analiz yapılmak üzere numaralandırılarak kaldırılmış, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne taşınarak antropolojik açıdan incelenmiştir. Duvar resimlerine koruma yöntemi uygulanmış, kapının metal kilidi ve kilidin yatay dilinin oturduğu U formu dili tutan yuvadaki kurşunlar sağıklaştırılmıştır. Oda mezarın duvarlarındaki çatlak ve kırıklar, hazırlanan harç malzemeye doldurulmuş, çatlakların büyümesi ve taş parçalarının kopmasının önüne geçilmiştir. Bu işlemde çatlaklar ve kopmak üzere olan parçalar %3 oranında primal AC 33 yapıştırıcıyla sağlamlaştırılmıştır. Sağlamlaştırma işlemi bittikten sonra, orijinal harçların kenar kısımlarına koruma amaçlı bordür benzeri harç çekme işlemi uygulanmıştır. Tekrardan kapağı kapatılan mezarın girişi ve dromosu, elenmiş toprakla doldurulmuştur. Bu sayede mezar odasının tekrardan tahribatının önüne geçilmiştir (Foto. 10).



**Fotoğraf 10**

Juliopolis, M392 Numaralı Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezar, Restorasyon İşlemleri Sonrası / *Juliopolis, Chamber Tomb M392 of Presbyter Paulos, After Restoration* (AAMMKA, 2012)

**KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME**

Juliopolis'in Nekropolü'nde 2012 yılında tespit edilen M392 numaralı mezar, kireç taşı kayaya oyulmuş, tek odalı, karma özellikli, üç arkosolionlu plan tipinde inşa edilmiştir. Kuzeyde tekneli arkosolion, doğu ve batıda ise klineli birer arkosolion bulunmaktadır. Yapının ilk evresi 2.-4. yüzyıl, ikinci evresi ise 6.-7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Erken dönemlerde içine lahitlerin konulduğu mezar odaları tercih edilirken Erken Hristiyanlık döneminde katakomplar, yer altı mezarları ve kayaya oyma mezarlar şeklinde düzenlenmiştir (Sancaktar ve Sezgin, 2020, s. 329). Klineli, arkosolionlu ve tek odalı Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen M392'nin benzerlerini Adana, Afyon, Eskişehir, Safranbolu ve Yozgat çevresinde görmek mümkündür. Ayrıca tekneli ve klineli arkosolionun bir arada görüldüğü M392'nin benzerlerini Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görmek mümkündür (Şenyurt, Akçay

ve Kamış, 2006, s. 45-47, 87, 106, 219, 201; Yortanoğlu, 2006, s. 34-37, Lev. 143-194, Kat. No. 571-597; Ivison, 2017, s. 160-175; Sancaktar ve Sezgin, 2020, s. 325-346; Toruk, 2020, s. 83-90). Arkosolion nişlerinin görüldüğü kemerli bölümlerde bireyler niş içindeki kline ya da lahitlere gömülmektedir (Ivison, 2017, s. 164). Burada kuzeydeki arkosolion içinde tekneye, doğu ve batıda ise klinelere ölümler yerleştirilmiştir. Karma teknikli bu düzenlemenin yapının ilk evresine ait olduğu, ikinci evrede kuzeydeki teknenin içine yerleştirilen devşirme kapak taşlarından anlaşılmaktadır.

Mimari üslup açısından nekropoldeki Roma mezarlarıyla çağdaş olan ve 6.-7. yüzyılda tekrardan düzenlenip yazıt ve tasvirlerle donatılmış spesifik kullanımlardan birini teşkil etmektedir. Mezardaki dini sembolik tasvirler Erken Bizans Dönemi'ndeki çağdaş eğilimlerin tipik bir örneğini sunmaktadır. Bu dönemde dini yapılar ve mezarlarda uygulanan staurogram (tau-rho) ve çeşitli haç türleri, mezarların dini kimliğine güç katmaktadır. Burada iki tane staurogram kullanılıp aynı zamanda dua yazıtına yer verilmiş olması, sembolik gücün etkisini artırmaktadır.

Arkosolion nişlerinin birleşim yerlerinde, kırmızı ve yeşil boyalarla yapılmış, anlamları izleyici ve bağlam tarafından şekillendirilen tasvirler, dönemin kültürel mirasını yansıtmının yanında imgelerin senkretizmi ve değerliliğini yansıtmaktadır. Mezar dekorasyonu, dini inancın ayrıntılarının çoğunlukla Roma ve Bizans kültürel kimliğine bağlı olduğunu ve Geç Antik Çağ dinleri arasında özgürce imge alışverişinde bulunduğu kanıtlamaktadır. Bu durum defin geleneklerinin ve cenaze sanatının Hristiyanlaştırılmasında yenilik ve süreklilik açısından son derece önemlidir. Bu nedenle Roma'dan Bizans'a dönüşüm sürecinin tipik bir örneğini temsil eden M392'nin mezar odasında, kuzeydeki arkosolion nişli mezar, mimari ve yazıtlarıyla vurgulanmış, burada yatan bireyin diğerlerinden farklı olduğunu kanıtlamıştır. Nitekim yazıtlı ve staurogramlı mezarın, dromosun tam karşısında bulunmuş olması ve kline yerine tekneli şekilde inşa edilmesi de bunun delilidir.

Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde gelişme gösteren ve değişen resim sanatı, çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Dini veya eskatolojik inançlara yönelik görselleri okumak çoğu zaman zordur. M392'nin duvarlarındaki tasvirlerinin sembolik olmaktan ziyade çağrışımcı olarak okunması, ölü gömme ritüelleriyle açıklanmaktadır.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Mezarlardaki tasvirler tamamlanmış bir cenaze töreninin aksine, yaşayanlarla ölümler arasındaki ritüelin devam ettiğini yansıtır olabilir. Cenaze ritüelleri gibi mezarın kendisi de üslup ve ikonografi açısından yaşayanlar ile ölümler arasındaki bağlantı ve iletişimi göstermektedir. Oda mezarlar tıpkı ev gibi bir yapının ürünüdür. Bundan dolayı evlerdeki mimari ve tasvir anlayışının çeşitli varyantlarını mezarlarda görmek mümkündür. Mezarlarda, ölenin ve yaşayanın yararına prestij endeksleri kullanan, değişimden çok gelenek ve sürekliliği vurgulayan tasarımlar, sosyal ve dini oluşumları yansıtmaktadır. Duvar resmi hem duvar yüzeyini onayladığı hem de onun gerçekliğine meydan okuduğu için gerçek ve metafizik dünyalarla ilgili karmaşık fikirleri temsil etmektedir. Boyalı dekorasyon, bir dizi semiyotik referansı bünyesinde barındırırken, taklit edilen dünyayı hem onaylamakta hem de inkâr etmektedir.

Arkosolion nişlerinin köşelerinde yapraklarla donatılı dallar ve aralarındaki başak benzeri uygulamalar, serbest el tasarımıyla bezenmiştir. Kompozisyon tarzıyla doğaüstü bir mekâna işaret eden uygulamalarda göstergebilim referansların algılanması subjektiftir. Köşelerdeki bu tasarımları melek olarak yorumlamak subjektif bir yorumun uzantısıdır. Çünkü Erken Bizans Dönemi'ndeki kompozisyonlar çoğunlukla birden fazla fikre işaret etmektedir. Örneğin yapraklara sahip dallar karşılama ve selamlamada kullanılan sembolik tasarımlardır. Oda mezarındaki iki bireyin ölümü sonucunda uhrevi yolculuğuna uğurlanması durumuyla ilişkilendirilebilir.

Erken Bizans Dönemi'nde dini yapılarıdaki resim programı üslup ve ikonografik senkretizmin değerli olduğunu gösterir. Bu çerçevede imgeler, görsel ve entelektüel açıdan net, çoklu yanıt ve yoruma açık olarak anlaşılabilir. Staurogramlar, dini yapılar ve mezarlar için uygundur. Bunlar eskatolojik inançla özel bağlantı sunmaktadır. Bunlara ek olarak sembolik görüntülerin kullanılması, Geç Antik Çağ'ın devamında uygulanmıştır. M392'nin resim programı, yöreye özgü sanatsal üretimin göstergesidir. Tüm bu inceleme, değerlendirme ve analogik göstergeler neticesinde oda mezarın ilk evresini 2.-4. yüzyıl arasına, ikinci evresini ise 6.-7. yüzyıllara tarihlendirmek mümkündür. İkinci evredeki sembolik ve dini tasvirler, Juliopolis'in sanatsal ve tarihsel sürecine katkı sunar.

Staurogramlar M392 numaralı oda mezarı önemli kılmakta, bu durum yatan bireylerin inançlı olduklarıyla açıklanmaktadır. Bu gibi uygulamalar Hristiyanlar tarafından liturjik amaçlar doğrultusunda uygulanan pratiklerdir (Henig, 1984, s. 133). Staurogram (ϣ) Yunanca tau (T) ve rho (P) harflerinin üst üste gelmesiyle oluşturulmuş sembolik bir haçtır. Sembol Yunancada haç anlamına gelen σταυρος (stauros) kelimesini temsil eder (Taş ve Özcan, 2015, s. 256; Audlin, 2022, s. 1, 4). İsim, dua ve duaları belirten harflerden oluşan monogramlar, Erken Hristiyanların sembolizminde önemli bir yer edinmiştir (Maktal-Canko, 2023, s. 257). 4. yüzyıl öncesi ve sonrasında ortaya çıktığı konusunda bilim insanları tarafından tartışılan staurogramları (Sulzberger, 1925, s. 447-448; Hurtado, 2006, s. 212-218; Maktal-Canko, 2023, s. 259-260), 2. yüzyıldan itibaren İsa'nın adının kısaltması olarak çeşitli alanlarda görmek mümkündür (Murray, 1990, s. 726-732; Maktal-Canko, 2023, s. 259-260). Hristiyan el yazmalarında Tanrıyı ifade eden kelimeler ise çoğunlukla kısaltmalarla ifade edilmiştir (Nicklas, 2008, s. 12). Bu duruma *nomina sacra* adı verilmektedir (Heath, 2010, s. 544; Garipzanov, 2018, s. 29-29). Staurogramlarda, belirli harfler ve grafik işaretleri yardımıyla oluşturulan sembolik uygulamalara ilişkin erken Hristiyan söylemini tasvir etmektedir.

Staurogramlardaki *nomina sacra*nın bir varyantı Tanrı ve Kristolojik kavramların sembolik görsel temsillerine dönüştürülmüş halidir (Garipzanov, 2018, s. 29-29). Bu şekilde düzenlenmiş olan staurogramların en erken uygulamalarının mücevherler ve elyazmaları üzerinde yer aldığı ifade edilmektedir (Dresken-Weiland, 2019, s. 14). Staurogramın (ϣ) kökeninin 2. yüzyıldan öncesine dayandığı, Bodmer Papirüs 75'te (yaklaşık 175-225) görülen uygulamalarla desteklenmektedir (Nicklas, 2008, s. 12; Friday, 2019, s. 291). El yazmaları ve metinlerdeki staurogramların görülenin ötesinde anlam taşıdığı ve İsa ile ilişkilendirildiği belirtilmektedir. Pompeii'deki 1-3. yüzyıla tarihlendirilen graffitilerdeki metinlerle ilişkili olduğu ve İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ilişkilendirildiği belirtilmektedir. Ortasında T, (tau) nomina sacra bulunmaktadır (Heath, 2010, s. 539-540, fig. 1-8; Balch, 2003, s. 55). Ayrıca tau (T) ve rho (P) harflerinin iç içe geçmiş uygulamaları, çarmıha gerilmiş bir adamın kafası şeklinde yorumlanmış ve bir tür haç üzerindeki piktogram olarak yorumlanmıştır (Jensen, 2000, s. 138). 2. ve 3. yüzyıla tarihlendirilen İncil elyazmalarında çarmıha germek anlamındaki tau (T) ve rho (P) harflerinin kullanıldığı bilinmektedir (Nicklas, 2008, s. 12-13). Staurogram tasvirli erken tarihli birçok papirüs bulunmaktadır (papirüsler 66, 75, 80 ve 91) (Nicklas, 2008, s. 12-13). Ayrıca haç ve çarmıha gerçek anlamlarına sahip nomina sacra örneği olarak papirüs 45 ve 46'da örnek olarak gösterilebilir (Balch, 2003, s. 55). 4. yüzyıl elyazmalarında ise bilinçli olarak uygulandığı bilinmektedir (Renaut, 2008, s. 1; Nicklas, 2008, s. 12). 2. yüzyıldan itibaren çeşitli varyantlarını gördüğümüz staurogramların, mezarlar ve farklı alanlarda uygulandığı bilinir (Champlin, 1872, s. 723-724; Frantz, 1929, s. 10-19; Norris, 1950, s. 130, fig. 186; Spitzing, 1989, s. 196-197). Hristiyanlığın ilk evrelerinde haçın olmadığı ve bu uygulamanın Aziz Pavlus tarafından oluşturularak sembolik hale getirildiği ve bu uygulamaların *nomina sacra* olduğu öğrenilmiştir (Sulzberger, 1925, s. 447; Heath, 2010, s. 544). Oluşum evresinde tau (T) harfinin önemi büyüktür. Çünkü staurogramlardaki tau (T) harfinin İbraniler arasında kutsal kabul edilip 2. yüzyıldan itibaren din adamlarının alınlarında uygulanmasıyla doğru orantılı olduğu düşünülmektedir (Sulzberger, 1925, s. 447).

Sataurogramlarda tau-rho (ϣ) birleşimi alfa (A) ve omega (ω) ile birlikte yazıldığında, Aϣω şeklinde bir form ortaya çıkar. Bu durum Tanrı, Meryem ve İsa'nın üçlü yapısıyla açıklanabilir (Audlin, 2022, s. 1, 4). Geç Antik Çağ'da bilinen monogramların staurogram (tau-rho) ve İsa'nın adına ait kristogramlarla (chirho, iota-eta, and iota-chi) benzerlik gösterdiği ifade edilir (Garipzanov, 2015, s. 6). Pagan sembolleri olarak ifade edilen erken uygulamalarının (Frantz, 1929, s. 10), zamanla Hristiyanlar tarafından yazıların yerine kısaltma olarak kullanılan sembolik uygulamalar ve bunlardan

biri olan staurogram (tau-rho) olduğu ifade edilmektedir (Garipzanov, 2015, s. 6). Bazı bilim insanları ise bu görüşün çok da doğru olmadığı görüşünü kabul etmektedir (Black, 1970, s. 323).

Staurogramların 2. yüzyılın sonlarında haç (σταυρός) ve çarmıha germek (σταυρώω) kelimelerinin orta harfleri olan Yunanca (ταυρ) kısaltması olarak ortaya çıktığı düşünülür (Garipzanov, 2015, s. 6). İsa'ya atıfta bulunmak için geliştirilen staurogram aynı zamanda haç monogram olarak da adlandırılmaktadır (Frantz, 1929, s. 10; Sachs, Batstübner, Helga, 1988, s. 218; Nicklas, 2008, s. 12). 3. yüzyılın başına tarihlendirilen üç Hristiyan el yazmasında çarmıha gerilmek anlamında tau-rho kullanılması, erken tarihli uygulamalar olarak kabul edilir (Hurtado, 2006, s. 207, 210, 214; Nicklas, 2008, s. 12-13). Çok geçmeden ilahi bir otoritenin sembolü haline geldiği düşünülen staurogramın (P), çarmıhtaki İsa'nın Erken Hristiyan evresindeki görsel ifadesi olduğu belirtilmektedir. Bu evrede (tau-rho, chi-rho, iota-eta) gibi harf kombinasyonları ideografik anlamlar kazanmıştır. 4. yüzyılda Suriyeli Efraim'in haçın kendilerine yol gösterdiği ve çarmıhın kurtuluş olduğu yönündeki ifadeleri, sembolizminin gücünü göstermektedir (Hurtado, 2006, s. 207-208; Garipzanov, 2015, s. 6-7). Tau-rho sembolü Hristiyanlıktan önce bir kısaltma olarak kullanılmış olmasına rağmen İsa ile özdeşleştirilerek önemli bir sembol haline gelmiştir (Hurtado, 2006, s. 207-208). Hristiyan yazıcılar onu kendi ihtiyaçları için benimsemiş, Suriyeli Efraim'in haç konusundaki ifadeleri kısa sürede tau (T) harfinin haç, rho (P) harfinin ise yardım kelimesiyle birleştirilmesine sebep olmuştur (Garipzanov, 2015, s. 7). M392'de kuzeydeki staurogramın yanındaki metinde "*Tanrım burada yatanlara yardım et*" ifadesi de (Onur, 2014b, s. 108, fig. 12) sembolizm ve dua yazıtının tutarlılığını göstermektedir. Geç Antik Çağ'da İsa'yı işaret eden grafik sembollerle apotropaik uygulamalar, mezarlarda sıkça uygulanmıştır (Garipzanov, 2015, s. 7; Popova, 2022, s. 268). M392'nin duvar resimleri bunun özgün örneğidir. Kuzey arkosolionda staurogramın sağındaki yazıt tek kesin olanı göstermenin yanında Juliopolis'teki Hristiyanların inanç sistemine kanıt sunmaktadır.<sup>9</sup> Staurogramlarda Yunanca alfa (A) ve omega (ω)

harfleriyle tau-rho staurogramını çevreleyen çelenk tasarımı Geç Antik Çağ resimlerinde sıkça uygulanmıştır. Mezarlardaki çelenk tasvirleri, ölen kişiye sembolik açıdan sürekli adak işlevi görmesinin yanı sıra, özel statü göstergesi simgelerdir. Hristiyan bağlamında değerlendirildiğinde ise çelenkler ölümsüzlük ve ardından sonsuz yaşamla ilişkilendirilir. Aziz Pavlus'un ifade ettiği gibi "*Yarışa katılan herkes kendini her yönden denetler. Böyleleri bunu çürüyüp gidecek bir defne tacı kazanmak için yaparlar. Bizse hiç çürümeyecek bir taç için yapıyoruz*" (Korintliler I, 9, s. 25). Bu ifadede bahsi geçen çelenk Hristiyanların ölüm liturjisinde büyük öneme sahiptir. Bilim insanları, Paganlar, Yahudiler ve Hristiyanlar'a ait nesnelerin etrafındaki çelenklerin onları koruyan ve kutsayan bir güç olduğunu ifade etmektedir (Goodenough, 1965, s. 42, 62; Rousseau, 2019, s. 7, fig. 8). Bu durum M392 numaralı oda mezarda kuzeydeki arkosolion nişinde yer alan staurogram ve çelenk uygulamasının, mezarda uyuyanların liturjik açıdan korunduklarını düşündürür.

Erken Bizans Dönemi'nde Anadolu'nun çeşitli yerleri ve imparatorluk sınırlarının içindeki diğer yerleşimlerde bulunan mezarlarda *kristogram* ve tau-rho haçının sıkça tasvir edildiği bilinmektedir.<sup>10</sup> M392'deki staurogramları tipolojik açıdan değerlendirdiğimizde ise 3 numaralı örneklerle benzerlik göstermektedir (Hörandner ve Carr, 1991, s. 441). Kuzeyde ve batıdaki staurogramlar birbirleriyle benzer üslupta resmedilmiştir. Frantz tarafından gerçekleştirilen kapsamlı araştırmaya göre ise tip 1a grubundaki uygulamalar (Frantz, 1929, s. 11, fig. 1) M392'deki staurogramlarla paralellik gösterir. Buradaki uygulamalarda rho (P) harfi açık rho (P) olarak tanımlanmıştır (Frantz, 1929, s. 11-12, fig. 1). Uygulamalar formu, renk ve çevrelerindeki çelenk tasarımı açısından 4.-7. yüzyıl uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir. Amasya Kirazlıdere Mezar Odası (5.-6. yüzyıl), duvar resmi (Uz ve Suata Alpaslan, 2018, s. 120-122, foto. 9-11), İtalya Fonte'deki San Giovanni Vaftizhanesi (5. yüzyıl) kubbe iç yüzey (Jensen, 2011, s. 192; Stoll-Ba Ba, 2021, fig. 277), Afrika tipi kırmızı hamurlu kap (Stoll-Ba Ba, 2021, fig. 277), stel, sarkofag ve çeşitli küçük el sanatları (6.-7. yüzyıl) (Fıratlı,

<sup>9</sup> Mezar odalarındaki kompozisyonlarda staurogramlar yaygın bir kullanıma sahiptir. Özellikle chi-rho ve tau-rho harflerinden oluşan uygulamaların, 5. yüzyılda zengin bir kullanıma sahip olması, dönemin dini ve siyasi ilişkileriyle açıklanabilir (Garipzanov, 2018, s. 70-75). 5. yüzyıl ve 6. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte Golgotha haçı ile çarmıhta İsa tasvirleri ön plana çıkmaya başlamış ve Ortaçağ'a kadar tutkulu bir şekilde tercih edilmiştir. Sembolik tasvirlerin insanlığa sonsuz yaşam paradoksu sunması ve Hristiyanlığın sembolü haline gelmesiyle haç formları ön plana çıkmıştır (Podskalsky, 1991, s. 549; Popova, 2022, s. 268). 6. yüzyıldan itibaren anıtsal anlamda kullanımı sona eren kristogramların (Hörandner ve Carr, 1991, s. 441) 691-692'deki Konsil sonrasında tamamen terk edildiği bilinir (Onur, 2014b, s. 108).

<sup>10</sup> Konstantin monogramlarının 300'den çok önceye gitmediği ifade edilmektedir (Butler, 1922, s. 181; Rousseau, 2019, s. 7). Geç Antik Çağ'ın ayin, kültür ve sanatında özel bir yere sahip kristogramların 2.-3. yüzyıl yazılı kaynaklarında sınırlı kullanıma sahip olduğu 4. yüzyılda imparator Konstantin ve oğulları döneminde yaygınlaştığı bilinmektedir (Hörandner ve Carr, 1991, s. 441; Popova, 2022, s. 268). Bunlar İsa'nın yani Christos'un ilk iki harfi Chi (X) ve Rho (P)'nin bir arada kullanımıyla oluşmuştur. Çünkü Hristiyanlıkta ölüm alanı olan nekropoller, koimeterion (uyuma yerleri) olarak tanımlanmaktadır (Clark, 1998, s. 109-110). İsa'nın zaferi ya da kendini simgeleyen bu sembollerin kullanımı 5. yüzyıldan sonra azalmıştır. 4. yüzyılda Hristiyanlar tarafından inanışın göstergesi olarak katakomplarda kullanılmıştır (Lamberton, 1911, s. 522; Ermiş, 2011, s. 127).

1990, pl. 60; Mathews, 1993, fig. 19; Wamser, 2004, s. 128, Kat. No. 164; Hurtado, 2006, s. 207-212; Taş ve Özcan, 2015, s. 263-265, Kat. No.: 3-4; Garipzanov, 2015, s. 7; Feio, 2018, fig. 5; Renaut, 2008, s. 1-2; Guirguis, 2020, s. 536; Popova, 2022, s. 268) ve daha birçok yapıdaki uygulamayla dini yapılarda görülen ortak tasvirleri hatırlatmaktadır.<sup>11</sup>

M392'nin batı ve kuzey duvarlarında staurogram (⌞) bulunması, kelime anlamındaki tau (T) çarmıha gerilmek (Hurtado, 2006, s. 214) ve yardım etmek anlamında kullanılan rho (P) harfinin (Garipzanov, 2015, s. 7) sembolik anlamları, mezarda uyuyanların İsa'nın yolundan giderek özgürlüklerine kavuştuklarını düşündürmektedir. Tau (T) ve rho (P) harflerinin birleşiminden ortaya çıkan staurogramların yardım et anlamındaki sembolik ifadesi (Garipzanov, 2015, s. 7), M392'nin kuzeydeki arkosolion nişinde bulunan “*Tanrım burada yatanlara yardım et*” (Onur,

2014b, s. 108, fig. 12) yazılı Yunanca dua metniyle örtüşmektedir. Bu durum mezarın Erken Bizans Dönemi'ndeki temel işlevi, sembolik anlamları, tasviriyle dua metnindeki tutarlılığı gösterir. İsa'nın çarmıha gerilmesi zafer olarak yorumlanmaktadır. Bundan dolayı çeşitli haç varyantları, dini yapılar ve mezar yapılarında sıkça tasvir edilmiştir (Hurtado, 2006, s. 207-208, 219; Garipzanov, 2015, s. 6-7). Çarmıha gerilen İsa'nın sembolik ölümü, onun Tanrıya/özgürlüğe ulaşması olarak yorumlanırken, M392'de yatmakta olan bireylerin mezar odasındaki staurogramların da inançları doğrultusunda zafere ulaştıklarını sembolik açıdan göstermektedir. Tespit edilen veriler Juliopolis'te inançlı Hristiyanların 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar varlığını göstermektedir. (Foto. 11).

#### Fotoğraf 11

Juliopolis, Kırmızı Hamurlu, Afrika Tipi İthal Seramik Parçası (5.-7. Yüzyıl) (AAMMA, 2024). / *Juliopolis, Red Clay, African Imported Ceramic Fragment (5th-7th Century)* (AAMMA, 2024).



<sup>11</sup> Uygulamalar rho (P) formu, renk ve çevrelerindeki çelenk tasarımı açısından; Sardes'teki Chrysanthios'un mezarının (280-400) güney duvarı (Rousseau, 2019, fig. 5-6), Sardes'teki resimli mezarın (3.-4. yüzyıl) batı duvarı (Rousseau, 2019, s. 7, fig. 8), Stobi Eski Episkoposluk Bazilikası (4. yüzyıl) kuzey apsis duvar resmi (Blaževska ve Tutkovski, 2012, s. 16), Sırbistan Niş Çapalı Mezar duvar resmi (Nikolić v.d., 2018, s. 216), Yunanistan Lefkada Lyson ve Kalikles Mezarı (4. yüzyıl) duvar resmi (Nikolić v.d., 2018, s. 216, 222), İngiltere Lullingstone'daki (4. yüzyıl) duvar resmi (Latimer, 2022, s. 25-26, fig. 1.3), Roma Marcellinus ve Peter Katakompı (340-360) duvar resmi (Stoll-Ba Ba, 2021, fig. 275) ile kısmen benzerlik gösterir.

## SONUÇ

Juliopolis Nekropolü'nde 1999 yılı ve sonrasında gerçekleştirilen çalışmalarda çoğunluğu Roma Dönemi olmak üzere Roma ve Erken Hristiyanlık dönemlerine ait birçok mezar tespit edilmiştir. İncelenen mezarlardan tespit edilen buluntular çoğunlukla 2.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir (Onur, 2014b, s. 105-109, fig. 6-13; Sağır, Metin, Cinemre, 2015, s. 154-162). Kent Erken Bizans Dönemi'nde önemli bir yerleşim alanıdır. Nekropolün kuzeyinde inşa edilen kilise, nekropoldeki mezar ve mezar buluntuları, yazıtlar (Onur, 2014b, s. 101-113; Sağır, Metin, Cinemre, 2015, s. 154-162) ile duvar resimlerine ait fragman kalıntıları, Juliopolis'in Bizans Dönemi hakkında önemli bilgiler sunmakta, yerleşimin 4.-7. yüzyıl arasında güçlü bir Bizans kenti olduğunu göstermektedir. Kilisede görevli rahiplerden Maria'nın oğlu Presbyter/Papaz Paulos ve Papaz Eutykhios gibi çeşitli din adamlarının Juliopolis'te görev yaptığı, elde edilen verilerle desteklenmiştir. Ayrıca din adamlarına verilen önemi, kilisenin içindeki mezar buluntuları ile Diyakoz Athenoklia ve Papaz Paulos'a ait mezarın özenli işçiliği ve duvar resimleri, kentin önde gelenlerine verilen özenin delilidir.

6. yüzyılda imparator Iustinianus, Juliopolis'in nehirde oluşan sel taşkınlarından daha fazla etkilenmemesi için kentte güçlü bir köprü inşa ettirmiş, köprü'nün doğusuna dalgakıran (promachon) adı verilen sel savarlar yaptırmıştır. Nehirde gerçekleştirilen araştırmalarda 6. yüzyıla tarihlendirilen *promachona* ait kalıntıların büyük bölümünün günümüze ulaştığı görülmektedir. Ayrıca kış mevsiminde yolcuların sığınağı olması için köprü'nün batısına da bir kilise yaptırmıştır. Tespit edilen iki evreli kilisenin ikinci evresi bu döneme tarihlendirilmektedir (Prokopius, 1941, s. 331-333 / Procopius, VII, s. V). Tüm inşa faaliyetleri kentin Erken Bizans Dönemi'nde güçlü bir yerleşim olduğuna işaret eder. Nekropoldeki mezar buluntuları ve yazıtlar da bunu desteklemektedir (Sağır, Metin, Cinemre, 2015, s. 154-162).

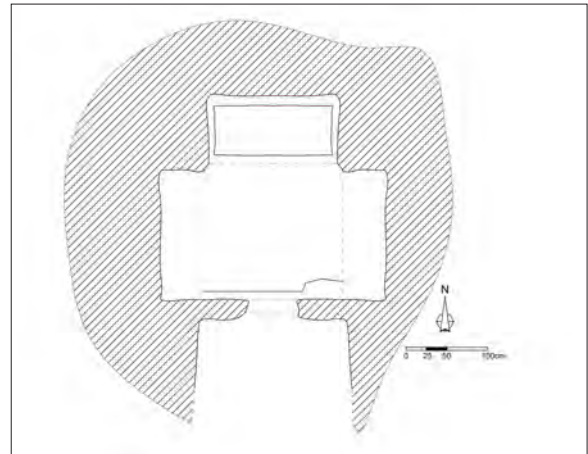
Bizans Dönemi'nde çeşitli mezar tiplerine gömülerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Oda mezar ve arkosolion nişli mezar bunlardan bazılarıdır (Kazhdan ve Bouras, 1991, s. 2092). Nekropolde Bizans Dönemi'ne ait lahit mezar, *sarkofag*, oda mezar, basit taş örgü mezar ve basit toprak mezar tespit edilmiştir. Çeşitlilik gösteren mezar tipolojisi, kentte farklı ekonomik duruma sahip bireylerin varlığına işaret etmektedir. Roma ve Erken Bizans dönemlerine ait mezarlarda gerçekleştirilen incelemelerde, bazı mezarlardan 2.-4. yüzyıl arasına tarihlendirilen stel ve yazıtlar tespit edilmiştir (Onur, 2014b, s. 103, 109, 113, fig. 23-25). M392 numaralı mezar odası ise varlıklı Bizanslı bir ailenin gömü alanıdır. Özellikle mezar odasında kuzeydeki

mezar, mezar yazıtı ve bu alanda duvar resimlerinin yoğunlaşması, bireyin altındaki özenli levhalar tamamen bu durumun göstergesidir. Erken Bizans Dönemi'nde ilk defa mezar inşa edildiği gibi buradaki örnekte de Roma Dönemi mezarlarının ikinci defa kullanımı söz konusudur. Mezarların ikinci evresi, kilise ve surların ikinci evresi ile çağdaştır. Bu durum kentin, Erken Bizans Dönemi'nde dini, sivil ve sosyal yapılaşmasına işaret etmektedir. Özellikle nekropol ve kilisenin içindeki din adamlarına ait mezarların özenli şekilde tasarlanması, dini sembolik ve ifadesel tasarımları da bunun göstergesidir.

Resim programı Erken Bizans Dönemi üslup ve ikonografinin senkretizminin çok değerli olduğunu yansıtmaktadır. Bu çerçevede tasvirler, görsel ve entelektüel açıdan yoruma açık ve daha geniş bir sembolik yorum yelpazesini sunmaktadır. Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde çoğunlukla mezar yapılarında resmedilen staurogramların bir varyantını sunan M392'deki imgeler, İsa ile ilişkilendirilmenin yanında ikonografik olarak yaşamın başlangıç ve bitişini sembolize etmektedir. Kuzeydeki arkosolion nişindeki yazıtta da olduğu gibi kuzey ve batıdaki staurogramlar, mezarda uyuyanlar için İsa'dan yardım dilendiğini ifade etmektedir. M392'nin dekorasyonu, dini inancın ayrıntılarını sunmasının yanında resim sanatı açısından Erken Bizans Dönemi kültürel kimliğine bağlı olduğunu göstermektedir. Staurogramdaki açık rho (P) tasarımı ve analogik veriler ışığında, M392 numaralı Presbyter/Papaz Paulos'a ait oda mezarın ikinci evresini 6.-7. yüzyıllara tarihlendirmek mümkündür. Ayrıca mezarın duvarlarındaki kutsal yazı ve sembolik tasvirlerin ise yerel bir işçilik kapsamında üretildiğine, bölgede mezar kültürü ile süregelen bir işçiliğin varlığına işaret eder (Çizim 1).<sup>12</sup>

### Çizim 1

Juliopolis'te M392 Numaralı, Presbyter Paulos'a Ait Oda Mezarın Planı / Plan of Room Tomb M392 at Juliopolis, belonging to Presbyter Paulos (D. Gür ve C.Cüneyt, 2024)



<sup>12</sup> Mezar odasının ölçüleri 2012 yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde görevli uzman arkeologlar tarafından alınmıştır. Mezar odası günümüzde kapalı olduğu için 2012 yılında hazırlanan röleve çizimleri üzerinden AutoCAD ortamında planları hazırlanmıştır.

## KAYNAKÇA

- Arslan, M., Metin, M., Cinemre, M. O., Çelik, T. ve Devecioğlu, Ü. (2011). Juliopolis Nekropolü 2009 yılı kurtarma kazısı. *19 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 271-304.
- Arslan, M., Metin, M., Cinemre, M. O., Çelik, T. ve Türkmen, M. (2012). Juliopolis Nekropolü 2010 yılı kazı çalışmaları. *20 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 169-188.
- Audlin, J. D. (Çeviren). (2022). *The Staurogram reassessed-the gospel of John: The original version restored and translated*. 3(8), 1-4.
- Avcu, F. (2020). Two New Milestones from the Territory of Juliopolis. *GEPHYRA*, 19, 165-172.
- Avcu, F. ve Doğan, Y. (2014). Epigraphic research around Juliopolis II: New Inscriptions from Nallıhan. *Gephyra*, 11, 85-99.
- Baghos, M. (2018). Christ, Paradise, Trees, and the cross in the Byzantine art of Italy. *International Journal of Orthodox Theology*, 9(2), 112-155.
- Balch, D. L. (2003). The Suffering of Isis/ Io and Paul's Portrait of Christ Crucified (Gal. 3:1): Frescoes in Pompeian and Roman Houses and in the Temple of Isis in Pompeii. *The Journal of Religion*, 83(1), 24-55.
- Belke, K ve Restle, M. (1984). *Tabula Imperii Byzantini Galatien und Lykaonien*. Wien.
- Black, M. (1970). The Chi-Rho Sign Christogram and / or Staurogram?. W. Ward Gasque ve Ralph P. Martin (Ed.), *Apostolic History and the Gospel: Biblical and Historical Essays presented to F. F. Bruce on his 60th Birthday*(s. 319- 326) içinde. Paternoster Press.
- Blaževska, S. ve Tutkovski, M. (2012). Episcopal Basilica in Stobi. *Early Christian Wall Paintings from the Episcopal Basilica in Stobi*. North Macedonia: National Institution Stobi, 9-20.
- Büyükkarakaya, A. M., Alpagut, A., Çubukçu, E. ve Cavalli, F. (2018). Juliopolis (Iuliopolis) antropolojik araştırmaları: İlk çalışmalar. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 111-126.
- Champlin, J. D. (1872). The Monogram of Christ. *Appletons' Journal Literature Science, and Art*, Vol. 8, 723-724.
- Cinemre, M. O. (2014). Juliopolis Nekropolü 2012 yılı kazı çalışmaları. *22 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 407-426.
- Clark, G. (1998). Bodies and Blood: Late Antique Debate on Martyrdom, Virginity and Resurrection. D. Montserrat (Ed.), *Changing Bodies, Changing Meanings: Studies on the Human Body in Antiquity* (s. 99-115) içinde. Routledge.
- Dawes, E. ve Baynes, N. H. (1948). *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver*. London.
- Doğan, Y. ve Avcu, F. (2018). Nallıhan ve çevresinden yeni yazıtlar II. *OLBA*, XXVI, 415-429.
- Dresken-Weiland, J. (2019). The Cross, the Iconography of the Crucifixion and the Relics of the Holy Cross. H. Röckelein, G. Noga-Banai ve L. Pinchover (Ed.), *Devotional Cross-Roads Practicing Love of God in Medieval Jerusalem, Gaul and Saxony* (s. 11-35) içinde. Göttingen University Press.
- Ermiş, Ü. M. (2011). Son yıllarda ortaya çıkarılan mezar odaları ışığında İznik nekropollerini. *TÜBA-AR*, 14, 121-139.
- Evans, H. C., Holcomb, M. ve Hallman, R. (2001). The Arts of Byzantium. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 58(4), 4-68.
- Feio, J. (2018). Architectonical Representations in Early Christian Funerary Laudaes in Conuentus Pacensis (Portugal). M. Şahin (Ed.), *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri - IV Olympos Araştırmaları-II* (s. 26-43) içinde. Uludağ Üniversitesi Yayın Evi.
- Fıratlı, N. (1990). La Sculpture Byzantine Figure au Musée Archéologique d'Istanbul. *Maison neuve*.
- Filipova, S. (2018). Early Christian Iconography-The Role of the Cross and Variants of Crosses Present in the Art Works in Macedonia. A Stanev (Ed.), *International Scientific Conference the Basilica of St. Sophia During the Transition from Paganism to Christianity Sofia* (March 11-13, 2014), Vol. VII (s.494-511) içinde. Sofia.
- Frantz, M. A. (1929). The Provenance of the Open Rho in the Christian Monograms. *American Journal of Archaeology*, 33(1), 10-26.

- French, D. (1981). *Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları Fasikül I: Hacı Yolu / Roman Roads and Milestones of Asia Minor Fasc. I: The Pilgrim's Road*. British Institute of Archaeology at Ankara.
- Friday, J. S. (2019). *Iota Alpha Omega Motif*. Kindle Direct Publishing.
- Galanti, A. (1951). *Ankara Tarihi I*, Tan Matbaası.
- Garipzanov, I. (2015). The rise of graphicacy in Late Antiquity and the Early Middle Ages. *Medieval and Renaissance Studies*, 46(2), 1-22.
- Garipzanov, I. (2018). *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300-900*. Oxford University Press.
- Goodenough, E. R. (1965). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*. Pantheon Books.
- Guirguis, M. N., Dewidar, K. M. Kamel, S. M. ve Iscandar Maged F. (2020). Categorization of symbolism in religious architecture; a case study of the Coptic Orthodox church architecture. *Alexandria Engineering Journal*, 59(1), 533-545.
- Güney, H. (2018). New Inscriptions from Northeast Phrygia: The Cult of Hosios and Dikaioi. *GEPHYRA*, 15, 101-117.
- Habas, L. (2015). Crosses in the Mosaic Floors of Churches in Provincia Arabia and Nearby Territories, Against the Background of the Edict of Theodosius II. *JMR*, 8, 33-60.
- Hamlin, A. (1972). A Chi-Rho-Carved Stone at Drumaqueran, Co. Antrim. *Ulster Journal of Archaeology Third Series*, 35, 22-28.
- Heath, J. (2010). "Nomina Sacra" and "Sacra Memoria" Before The Monastic Age. *The Journal of Theological Studies*, 61(2), 516-549.
- Heid, S. (2006). Kreuz. F. J. Dölger, J.H. Waszink, H. Lietzmann, T. Klauser ve E. Dassman (Ed.), *Reallexikon für Antike und Christentum Vol 21* (s. 1100-1147) içinde. Hiersemann.
- Henig, M. (1984). *Religion in Roman Britain*. BT Batsford, Ltd.
- Hörandner, W. ve Carr, A. W. (1991). Christogram. A. P. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I* (s. 441) içinde. Oxford University Press.
- Hurtado, L. W. (2006). The Staurogram in Early Christian Manuscripts: the Earliest Visual Reference to the Crucified Jesus. T. J. Kraus ve T. Niklas (Ed.), *New Testament Manuscripts: Their Text and Their World* (s. 207-226) içinde. Brill.
- Iverson, E. A. (2017). Funerary Archaeology. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia, From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks* (s. 160-175) içinde. Oxford University Press.
- Jensen, R. M. (2000). *Understanding Early Christian Art*. Routledge.
- Jensen, R. M. (2011). *Living Water: Images, Symbols and Settings of Early Christian Baptism*. Brill, Vigiliae Christianae Supplementary Series.
- Kaya, T. (2020). *Routes and Communications in Late Roman and Byzantine Anatolia (ca. 4th-9th Centuries A.D.)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Kazhdan, A. P. ve Bouras, L. (1991). Tomb. A. P. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I* (s. 2092) içinde. Oxford University Press.
- Khalaf, A. M. (2021). Floral Mural Paintings of the Holy Virgin Mary Church in Dayr ElGanadla, Asyut. *JAAUTH*, 21(4), 1-16.
- Lamberton, C. D. (1911). The Development of Christian Symbolism as Illustrated in Roman Catacomb Painting. *American Journal of Archaeology*, 15(4), 507-522.
- Latimer, A. L. (2022). *Decoding Symbolic Signification in Late Antiquity: An Analysis of the Adoption of the 'Constantinian' Monogram in the Fourth Century* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Alberta Üniversitesi.
- Le Blant, E. (1865). *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle, I*. Impr. Impériale.
- Maktal-Canko, D. (2023). Bizans Sanatında Monogram. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 18, 257-281.
- Mathews, Thomas. (1993). *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*. Princeton University Press.
- Mitchell, S. (1974). The Plancii in Asia Minor. *The Journal of Roman Studies*, 64, 27-39.
- Murray, C. (1990). Art. Kreuz. III. Alte Kirche. *Theologische Realenzyklopädie*, XIX. 726-732.

- Nicklas, T. (2008). Das Christentum der Spätantike: Religion von "Büchern", nicht (nur) von Texten Zu einem: Aspekt der "Materialität von Kommunikation". *TC. A Journal of Biblical Textual Criticism*, 13, 1-14.
- Niewöhner, P. (2011). Germia and Vicinity Western Galatia During the Roman and Byzantine Period. *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı (24 - 28 Mayıs 2010, İstanbul)*, 1, 47-66.
- Nikolić, E., Rogić, D. ve Grašar, J. (2018). Architectural Space in the Wall Painting of the Roman Tomb in Brestovik. M. Korac (Ed.), *VIVERE MILITARE EST From Populus to Emperors - Living on the Frontie, Volume II* (s.195-268) içinde. Institute of Archaeology Press.
- Norris, H. (1950). *Church Vestments: Their Origin and Development*. E. P. Dutton and Company.
- Onur, C. (2014b). Epigraphic Research around Juliopolis III: Roman and Byzantine Inscriptions from Doğandere and Juliopolis. *GEPHYRA*, 11, 101-113.
- Onur, F. (2014a). Epigraphic Research around Juliopolis I: A Historical and Geographical Overview, *Gephyra*, 11, 65-83.
- Petts, D. (2003). *Christianity in Roman Britain*. Tempus.
- Podskalsky, G. (1991). Cross. A. P. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I. (s. 549-550) içinde. Oxford University Press.
- Popova, V. (2022). Chrismons and Crosses on the Late Antique Mosaic Pavements from Bulgaria. *JMR*, 15, 267-284.
- Prokopius. (1941). *The Buildings of Procopius*, Vol. VII, Book V, (Çev. Henry Bronson Dewing). Loeb Classical Library.
- Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*. London.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Renaut, L. (2008). Christian cruciform symbols and magical charaktères. *Communication donnée à l'occasion du colloque Polytheismus-Monothéismus: Die Pragmatik religiösen Handelns in der Antike (Erfurt, Philosophische Fakultät, 30 juin 2005)* (s.1-8) içinde. Halshs Archives.
- Rousseau, Vanessa. (2019). Reflection, Ritual, and Memory in the Late Roman Painted Hypogea at Sardis. *Arts*, 8(103), 1-36.
- Ruge, W. (1918). Juliopolis. *RE*, 10(1). 102.
- Sachs, H., Badstübner, E., Helga, N. (1988). *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Koehler & Amelang.
- Sağır, E., Metin, M., Cinemre, M. O. (2015). Juliopolis Nekropolü 2013 yılı kazısı. *23 Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 151-170.
- Sancaktar, H. ve Kudret, S. (2020). Son dönem araştırmaları ışığında Yozgat ve çevresindeki kaya mezarları. *Cedrus*, 325-349.
- Spitzing, G. (1989). *Lexikon byzantinisch christlicher Symbole*. Diederichse Verlagsbuchhandl.
- Stoll-Ba Ba, M. (2021). *Painted Iconographical Programs in Late Antique and Early Medieval Churches: Continuities and Ruptures with Greco-Roman Decors (3rd century A.D. - 6th century A.D.)*, University of Amsterdam (Program RMA Heritage, Memory and Archaeology). Holland.
- Sulzberger, M. (1925). Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jésus chez les premiers Chrétiens. *Byzantion*, 2, 337-448.
- Şener, M. (2016). *Nallıhan*. 3. Baskı. MÜ-KA Matbaacılık.
- Şenyurt, Y., Akçay, A. ve Kamış, Y. (2006). *Yüceören Doğu Kilikya'da bir Helenistik-Roma Nekropolü*. Ankara: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları.
- Taş, T. ve Özcan, F. (2015). MS 4.-7. yüzyıllar arasında haç motiflerinin gelişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(21), 247-275.
- Toruk, F. (2014). Frig Vadisi'nde bir yerleşim: Kümbet Köyü. *Ariş Dergisi*, 10, 72-111.
- Uz, B. ve Suata-Alpaslan, F. (2018). Kirazlıdere (Amasya) erken Bizans dönemi kazı buluntuları. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 42(1), 113-129.
- Wamser, L. (2004). *Die Welt von Byzanz - Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Yortanoğlu, R. E. (2006). *Hellenistik ve Roma dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi kaya mezarları* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

ISSN: 1304-2440



9 771301 856139